

WESTERN CASPIAN UNIVERSITY

“Azərbaycanın inkişaf
strategiyasında
Heydər Əliyev irsi”

mövzusunda multidissiplinar
Respublika elmi-praktik konfransı

01/05/2021

QƏRBİ KASPI UNIVERSİTETİ

**Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin
anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş
“Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər
Əliyev irsi” mövzusunda multidissiplinar
Respublika elmi-praktik konfransı
(Onlayn)
1 may 2021**

II hissə

Bakı, Azərbaycan

KONFRANSIN ELM VƏ TƏŞKİLATI KOMİTƏSİ:

- **Prof. Hüseyin Bağirov – Qərbi Kaspi Universiteti Qəyyumlar Şurasının sədri**
- **Dos. Aydın Mirzəzadə – Millət vəkili, Qərbi Kaspi Universitetinin dosenti**
- **Prof. Fikrət Sadıxov – Qərbi Kaspi Universitetinin professoru**
- **Dos. Elnara Qazı-zadə – Qərbi Kaspi Universitetinin dosenti**
- **Tural Vəlizadə - Qərbi Kaspi Universiteti “Siyasi elmlər” fakültəsinin dekan müavini**
- **t.ü.f.d. Nurlan Nəsirov – Qərbi Kaspi Universiteti “Tarix” kafedrasının müdiri**
- **b.ü.f.d. Natəvan Kərəmova – Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim**
- **t.ü.f.d. Aygün Məmmədova- Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim**

KONFRANSIN İŞÇİ QRUPU:

- **Ayaz Məmmədov - b.ü.f.d., Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim**
- **Nəcibə Şirinova- k.ü.f.d., Qərbi Kaspi Universiteti, müəllim**
- **Orxan Orucəliyev- İT xidməti, Qərbi Kaspi Universiteti**
- **Vüsal Məmmədov –Qərbi Kaspi Universitetinin Media Mərkəzi**
- **Kamran Quliyev - Qərbi Kaspi Universitetinin Media Mərkəzi**
- **İbrahim Sərdarlı - İT xidməti, Qərbi Kaspi Universiteti**
- **Balabacı Cavadova- Qərbi Kaspi Universitetinin Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi**
- **Aysel Bədəlova - dizayner, Qərbi Kaspi Universiteti**
- **Xədicə Əkbərova- Qərbi Kaspi Universiteti, köməkçi**

MÜNDƏRİCAT

Ибрагимова Нармин Исмаил к. СОЦИАЛЬНЫЕ И ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ГОРОДОВ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА	8
Ибрагимова Нармин Исмаил к. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЙ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РЕГИОНА В АГРО-ПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ	10
Kalbiyev Ramiz Kalbi o., Jamalova Reyhan Rauf o. THE DESCRIBE THE MOST IMPORTANT RESULTS OF WORLD SPECIALISTS IN THE FIELD OF THE RAINERGY IN A CONCISE AND COMPARATIVE WAY	13
Kangozhayeva Raikhan, Kortabaeva Gulzhamal. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUBSTANTIATION OF THE FORMATION OF A FOREIGN-LANGUAGE PROFESSIONAL WRITTEN INTERCULTURAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE	18
Kaşıkırık Ayşe. COVID-19 SALGININDA YEREL YÖNETİMLERİN VE KENTLERİN SOSYAL DİRENÇLİLİĞİNİ ARTTIRMAYA YÖNELİK POLİTİKALARI: İSTANBUL ÖRNEĞİ	21
Kazımova Elnurə Faiq qızı. MÜƏSSİSƏLƏRDƏ HƏDDİNDƏN ARTIQ TUTUMA (İMKANLARA) NƏZARƏT VƏ MALİYYƏ TƏHLİLİ	22
Kərəmova Natəvan Yadulla qızı. ƏQLİ İNKİŞAFDAN GERİ QALAN YENİYETMƏLƏRDƏ DƏRKETMƏ PROSESLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	25
Kərəmov Natiq, Zeynətdinova Aytən. MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBİ: ONLAYN VƏ YA DİSTANT TƏHSİL HAQQINDA	31
Kərimli Afaq. RESPUBLİKAMIZIN İNNOVASIYA SISTEMİNİN İNKİŞAFI MƏQSƏDİ İLƏ DÖVLƏT, ELM (İNNOVATIV UNIVERSİTETLƏR) VƏ BİZNESİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ	33
Kərimova Nərgiz Tofik qızı. AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ VƏ FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ HEYDƏR HÜSEYNOVUN ROLU	37
Kurbanova J.M. ФИЗИКО–ХИМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНСТРУИРОВАНИЯ КАТАЛАЗНОГО СЕНСОРА	40
Manafova Maarifə Nuh qızı. “TİBBNAMƏ”NİN FONETİKASINA KİÇİK EKSKURS	42
Mehdiyev Eldar Musa oğlu, Əhmədova Türkan Yusif qızı. ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNİN İSTEHKAM QURĞULARI	46
Məmmədov Lətif Vilayət oğlu, Cəfərli Yasəmən Samir qızı. BİRFAZLI GƏRGİNLİK İNVERTORU VASİTƏSİ İLƏ SİNİSOİDAL SİQNALIN ALINMASI	50
Məmmədov Rauf. ФОРМИРОВАНИЕ МУСУЛЬМАНСКИХ ОБЩИН В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ И МОДЕЛИ АДАПТАЦИИ	52
Məmmədova Günay. BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ EKOTURİZM ZONASI ÜZRƏ İMKANLAR VƏ PROBLEMLƏR	56
Məmmədova Aygün Musa qızı. ZAQATALA RAYONUNUN NADİR NUMİZMATİK FAKTLARI: BAZAR GÜMÜŞ DİRHƏMLƏRİ	60
Məmmədova Badam Sahib qızı. QAFQAZDA SÜLHÜN TƏMİN OLUNMASINDA HEDƏR ƏLİYEVİN ROLU	61
Məmmədova Elnurə Fərman qızı. AZƏRBAYCANDA QASTRONOMİK TURİZMİN İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ	63
Məmmədova Gülmirə Allahverdi qızı. BIOTEXNOLOGİYALARIN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNƏ TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİ	65

Məmmədova Solmaz. MÜHARİBƏ ƏDƏBİYYATI: AKTUALLIQ VƏ SƏNƏTKARLIQ	68
Məmmədova Vüsalə Sabit qızı KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ REKLAMIN İSTİFADƏSİ TARİXİNDƏN	73
Məsimova İradə Səid qızı. REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAFINDA TARİXİ - MƏDƏNİ AMİLLƏRİN ROLU	75
Məsiyeva Türkan Zabil qızı. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASI	78
Mustafayev Vüqar Sabir oğlu. MİLLİ METALLURGIYA SƏNAYESİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ	81
Mustafayeva Nigar. HEYDƏR ƏLİYEV: MÜSTƏQİLLİYİMİZ VƏ MÜASİR DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN BANİSİ	84
Muxtarova G.S., Abdullayeva Y.Ə., Şahverdiyeva A.F., Ələkbərova N.H., Əliyeva S.A., Qafarova N.F. QƏRBİ ABŞERON YATAĞININ NEFT QALİĞİNİN SƏMƏRƏLİ EMAL YOLLARI	89
Мамедова Илаха Магеррам г. ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 70-Х-НАЧАЛЕ 80-Х ГОДАХ XX ВЕКА	90
Мирзазаде Лилия. ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К РАЗРЕШЕНИЮ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТОВ (С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРАКТИЧЕСКОГО ОПЫТА АЗЕРБАЙДЖАНА)	93
Nadirli Mələk. TURİZM FİRMALARININ VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	96
Nadirova Aytən İlham qızı. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İNVESTİSIYA CƏLBƏDİCİLİYİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN YENİ MEXANİZİMLƏRİ	100
Namazova Aynur Məhəmməd qızı. AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN İNKİŞAFINA HEYDƏR ƏLİYEVİN TÖHVƏSİ	104
Насиров Мурсал. СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЦЕНТРЕ ВНИМАНИЯ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА	108
Nəsibova Arifə Carı qızı. MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAFIN AZƏRBAYCAN MODELİ ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV GERÇƏKLİYİDİR	110
Niftəliyev Nazim. İNNOVATİV YANAŞMA ƏSASINDA RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞDIRILMASI	116
Niftəliyeva Nigar Nəsir qızı. TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ PEDAQOJİ DİAQNOSTİKANIN ROLU	120
Османова С.Ф., Вахид-заде Л. К., Кахраманова К.Р., Мусаева С.А., Мамедова Н.Р. ИССЛЕДОВАНИЕ АНТИМИКРОБНОЙ АКТИВНОСТИ БЕНЗИЛАМИДА 1,1-БИС-(КАРБОКСИ-МЕТИЛТИО)-1-ФЕНИЛЭТАНА	122
Поладова Т.А. , Кулиева Н.М. СИНТЕЗ И ИССЛЕДОВАНИЕ НОВОЙ ПОВЕРХНОСТНО–АКТИВНОЙ СОЛИ–n-ОКТИЛЭТИЛОЛАМ-МОНИЙ ПЕНТАНОАТА	125
Qafarov Qadir Arzu oğlu. COVID-19 VƏ BİOLOJİ AKTİV NÖQTƏLƏR	127
Qarabəyli Tahirə. AZƏRBAYCANDA SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLAR ÜÇÜN BƏRABƏR İMKANLARIN YARADILMASI ÜZRƏ PROQRAMLARIN TƏKMİLLƏŞDIRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	130
Qarayev Sadiq Zaman oğlu. GERÇƏKLİYİN BƏDİİ-ESTETİK DƏRKİNDƏ RƏNG ÇALARLARI (KAMAL ABDULLANIN “SEHRBAZLAR DƏRƏSİ” ROMANI ƏSASINDA)	135

Qarayeva Züriyə Ruslan qızı. İDARƏÇİLİK SISTEMİNİN DƏYİŞİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ TÜRK DIPLOMATIYASININ UĞURLARI	139
Qəhrəmanlı Türkanə Barat qızı. KOMPÜTER METODUNDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ELEKTROQASTROENTEROQRAFİK SİQNALLARIN ANALİZİ	142
Quliyev Heydər. KONSEPTUAL İNTEQRASIYA VƏ YA BLENDİNG	146
Quliyeva Günay. ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ VƏ MULTİKULTURALİZM	150
Quliyeva Şəhla. NİPOTİROİDİZMİN QAN GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ	152
Гафизов Гариб Керим оглы. ЭКСПОРТ ФРУКТОВЫХ МАСЕЛ В ЕВРОПУ	156
Гафизов Самир Гариб оглы. ОТ ПОБОЧНЫХ ПРОДУКТОВ ПЕРЕРАБОТКИ ГРАНАТА ДО ИННОВАЦИОННЫХ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ИНГРЕДИЕНТОВ И БИОПРОДУКТОВ ДЛЯ НУЖД ПИЩЕВОЙ, КОСМЕТИЧЕСКОЙ И ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	158
Гусейнов Рустам Юсиф оглы. ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СЕЛЬСКИХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	161
Ramazanova Kəmalə Şaban qızı. AQRƏSSİV UŞAQLARLA UŞAQ MƏRKƏZLİ OYUN TERAPİYA	163
Rəcəbli Mətanət. KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ TARİXİ QRAMMATİKA	167
Rzayev M.A. ELEKTROENERGETİKA SİSTEMLƏRİNDƏ ELEQAZ (SF6) AÇARLARININ İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ	170
Sadiqova Nardan. ŞƏRQ MEYVƏYEYƏNİ (GRAPHOLİTA MOLESTA)	174
Salayev Kamal. AZƏRBAYCANLA GÜRCÜSTANIN DOSTLUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN NÜMUNƏVİ ROLU	177
Səlimova Sevinc İbadulla qızı. İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ELMİ ÜSLUBUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TERMİN ANLAYIŞI	183
Səmədov M.Ə., Səmədova N.M. SÜDÇÜLÜYÜN QISA İNKİŞAF TARİXİ	187
Səmədova Fatma Saday qızı. GƏDƏBƏY ABİDƏLƏRİNİN MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	191
Shirinzada Lala. EDUCATIONAL ORGANIZATIONS AND LEADERSHIP: MODELING, MENTORING, MAKING AND RE-MAKING COMMUNITIES	192
Şabanova Sevinc Ələkbər qızı. İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN FAYDASI	195
Şəfibəyli Rübabə. GƏNC NƏSLİN SOSIAL STATUSUNUN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	198
Şirinova Nəcibə Əhməd qızı. “KARBOHİDRATLAR” MÖVZUSUNDA DƏRSİN MÜASİR VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ İLƏ TƏŞKİLİ	200
Tağıyev Ayaz. AZƏRBAYCANDA AQRQBİZNESİN İNKİŞAFININ TƏŞKİLATI- İQTİSADİ PROBLEMLƏRİ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR	203
Tağıyev Tural Bəşir oğlu. CİS TEKNOLOGİYALARI VASİTƏSİLƏ XƏZƏRSAHILI AKKUMULYATİV DÜZƏNLIKLƏRİN MORFOMETRİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ	206
Təmrazov Təmraz H. AĞBAŞ KƏLƏMİN MÜXTƏLİF SORT NÜMUNƏLƏRİNİN SELEKSİYA PİTOMNİKLƏRİNDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ	212
Teymurova İradə. İDENTİKLİK PROBLEMİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ	218
Тим Росс Расимович. СОСТОЯНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ НА ФИЗИЧЕСКУЮ СОБСТВЕННОСТЬ В	222

АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ulezko Sergey İvanoviç, Vəliyev Zahid Baxşalı oğlu. EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK	227
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ RUSIYA FEDERASIYASI CİNAYƏT MƏCƏLLƏSİNİN 254-CÜ MADDƏSİ NÜMUNƏSİNDƏ CİNAYƏT-HÜQUQİ MÜDAFİƏ OBYEKTİ KİMİ	
Vərabova Dişara. АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ИСКУССТВО ПЕРИОДА	231
НЕЗАВИСИМОСТИ	
Vəliyeva Gülşən Zalıbəy qızı. MİLLİ PARKLARIN TƏŞKİLİNDƏ BEYNƏLXALQ	235
TƏCRÜBƏ	
Verdiyeva Ülvıyyə Məhəmmədəli qızı. MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN	238
BANISI HEYDƏR ƏLİYEV	
Xəlilova Aytac Asəf qızı. TƏLİM PROSESİNDƏ ROLLU OYUNLARDAN	241
İSTİFADƏ	
Xəlilova Xəyalə. RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞDIRILMASI	242
Xəlilov Riza Alihan oğlu. ЯВЛЕНИЕ ДЕТЕЙ НОВОГО СОЗНАНИЯ КАК	246
ЗНАК ПЕРЕХОДА ЧЕЛОВЕЧЕСТВА НА НОВУЮ СТУПЕНЬ КОСМИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ	
Yegin Samet Emre. YÜKSƏK HƏYƏCAN VƏ SOSIAL FƏBİYA	249
Юсубов Шакир Шыхы к., Гусейнова Минайя Неймат к. НЕЛОКАЛЬНАЯ	251
ЗАДАЧА С ИНТЕГРАЛЬНЫМИ УСЛОВИЯМИ ДЛЯ ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ С ИМПУЛЬСНЫМИ ВОЗДЕЙСТВИЯМИ	
Zamanov Samir Bəşarət oğlu. AZƏRBAYCANDA PİYADA (YÜRÜYÜŞ) TURİZMİ:	254
MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR	

СОЦИАЛЬНЫЕ И ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ГОРОДОВ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

В статье раскрываются факторы влияющие на развитие городов Губа-Хачмазского экономико-географического района. В Особенности рассматривается влияние таких факторов как рельеф местности, природные условия, природные ресурсы ,климатические факторы.

Ключевые слова: сельское хозяйство, рельеф, экономический регион, природные и географические условия, демографические показатели

Факторы развития городов губа-хачмазского экономического района

Система размещения является социально-экономическим сообществом населенных пунктов, связанных друг с другом в рамках определенной территории. Их взаимосвязь при этом осуществляется совместным использованием производства, экономическими отношениями, оказанием социально-культурного обслуживания населения, транспорта и другими средствами. В процессе такого формирования населенные пункты, их хозяйства подвергаются естественным, социально-экономическим и демографическим факторам.

Рельеф, разнообразие почвенно-климатических условий, в особенности пестрота природно-географических условий по высотным поясам явились причиной неравномерного размещения населения на местности. Большая часть региона состоит из горной (15,7%) и предгорной (41,2%) наклонной равнины, составляющей 56,9% общей территории.

В связи с резкостью климата, большим расщеплением рельефа и большей наклонностью склонов наблюдается ограниченность пригодности почв к посеву и слабое размещение населения на этих ограниченных посевных местностях.

Губа-Хачмазский экономический район считается расположенным на самых высоких поясах республики.

В демографическом развитии Губа-Хачмазского экономического района своеобразное место занимают сельские местности. Потому что поскольку в сельской местности по сравнению с городскими уровень рождаемости населения значительно высок, природный повторный производственный уровень и рост населения оказывает значительное влияние на изменение числа населения и трудовых ресурсов.

Сельские населенные пункты в большинстве случаев сосредоточены на берегу моря или рек, магистральных путях, перекрестке и окраинах дорог, районных центрах и транспортных сетях, предгорных, равнинных, лесных и других местностях.

Изменение удельного веса сельского населения и значительные изменения в хозяйственных областях Губа-Хачмазского экономического района приходится на период после 1920-го года. Всего в регионе зарегистрировано 304 тыс. сельского населения, что составляет 68,9% от общего числа населения. В размещении населения играют важную роль и национальные факторы. Эта зона в отличие от других экономических районов республики характеризуется своим многонациональным и этническим составом. Изменение демографических данных происходит под влиянием социально-экономических факторов, поэтому демографическое положение на местности определяется социальным составом населения, уровнем экономического развития. К демографическому положению относятся уровень развития населенных пунктов, структура производства, потребность в трудовых ресурсах и обеспеченность ими.

Названия племен, проживающих в регионе с древних времен, и в современном мире остались как названия сельских населенных пунктов.

Уменьшение темпов роста населения в Губа-Хачмазском экономическом районе связано с демографическим положением в республике. К демографическим показателям относятся рождаемость, смертность, естественный рост, возрастно-половой состав и

миграция. Они могут быть нарастать или убавляться под влиянием различных естественных, социально-экономических, национально-психологических факторов. Естественный рост зависит и от изменения других демографических факторов и в различных исторических периодах оказывал влияние на общественно-политические и социально-экономические условия.

Для увеличения численности населения в экономическом районе необходимо предусмотреть подготовку и осуществление комплекса социально-экономических мер.

Показатели естественного роста связаны с численностью населения, соотношением городского и сельского населения, местными традициями и другими факторами.

Естественный рост населения в экономическом районе в разные периоды был различным. В 1991-м году этот показатель равнялся 22,9 человек на каждую тысячу человек, в 2019-м году соответственно 9,6 человек.

К факторам, влияющим на естественный рост населения, относятся также смертные случаи среди детей на каждые тысяча человек, браки и разводы среди населения.

Основная часть населения экономического района проживает в Самур-Дивичинской низменности и Гусарской наклонной равнине. Плотность сельского населения больше всего на территории между Гусарчаем и Вельвелечаем.

На численность населения наряду с естественным перемещением немало влияет и механическое передвижение. Высокая миграционная интенсивность, которой обладает население Губа-Хачмазского экономического района, связано с его расположением по соседству с Российской Федерацией, городами Баку и Сумгаит. Причиной этому являются также социально-экономические, демографические условия, несоответствия в отраслевой структуре хозяйства, слабое использование местных природных ресурсов.

Литература

1. Əfəndiyev V. Ə., Naqiyev S. Q. Əhali coğrafiyası. Bakı, 2006. İmrani Z.T. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu. Bakı: Elm
2. Əfəndiyev V. Ə., Naqiyev S. Q. Geourbanistika. Bakı 2015
3. İmrani Z.T. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı inkişafının bəzi məsələləri / Azərbaycan MEA "Xəbərlər" №4. Bakı: 2004,
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Quba-Xa%C3%A7maz_iqtisadi_rayonu

XÜLASƏ

QUBA-XAÇMAZ İQTİSADI RAYONUNUN ŞƏHƏRLƏRİNİN İNKİŞAFININ SOSİAL VƏ İQTİSADI-COĞRAFİ AMİLLƏRİ

Məqalədə Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi bölgəsi şəhərlərinin inkişafına təsir edən amillər açıqlanır. Xüsusiyyətlərdə ərazi, təbii şərait, təbii ehtiyatlar, iqlim faktorları kimi amillərin təsiri nəzərə alınır.

Açar sözlər: əkinçilik, relyef, iqtisadi rayon, təbii və coğrafi şərait, demoqrafik göstəricilər

SUMMARY

SOCIAL AND ECONOMIC-GEOGRAPHICAL FACTORS OF THE CITIES DEVELOPMENT OF GUBA-KHACHMAZ ECONOMIC REGION

The article reveals the factors influencing the development of the cities of Guba-Khachmaz economic-geographical region. In Features, the influence of such factors as the terrain, natural conditions, natural resources, climatic factors is considered.

Key words: agriculture, relief, economic region, natural and geographical conditions , demographic indicators

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЙ ГУБА-ХАЧМАЗСКОГО ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РЕГИОНА В АГРО-ПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ

Ибрагимова Нармин Исмаил

Бакинский Государственный Университет

В статье раскрываются факторы влияющие на сельское хозяйство Губа-Хачмазского экономико-географического района. В Особенности рассматривается влияние таких факторов как рельеф местности, природные условия, природные ресурсы , речная сеть.

Ключевые слова: сельское хозяйство, речная сеть, рельеф, экономический регион, природные и географические условия

Географическое положение Губа-Хачмазского экономико- географического района и его влияние на сельское хозяйство.

Губа-Хачмазский экономический район занимает очень выгодное экономико-географическое положение на северо-востоке республики, охватывая административные районы Хачмаз, Шабран, Губа, Гусар, Сиязань. Экономический район окружен Российской Федерацией на севере, Шеки-Загатальским экономическим районом на западе, Горным Ширванским и Апшеронским экономическими районами на юге и Каспийским морем на востоке. Губа-Хачмазский экономико-географический район граничит с Шамахинским, Габалинским, Исмаиллинским и Хызынским административными районами. Западная часть района имеет гористый рельеф, а северо-восточная часть подвержена холодным северным и северо-восточным ветрам и характеризуется относительно холодным климатом. Сложность ландшафта привела к формированию климатического разнообразия: здесь обитает множество климатических условий, от холодного сухого и влажного климата до сухого лета и умеренно жаркого полупустынного и степного климата. Общая активная температура колеблется в пределах 2500-4000 градусов. Количество морозных дней 185-235 дней. Месячная температура самого холодного месяца (января) составляет 2-3 градуса ниже нуля в горах и 1 градус ниже нуля. Среднее значение абсолютных минимумов составляет 9-20 градусов. Для района характерен сплошной снежный покров: 50-80 дней в горных районах и более 20 дней между ними. Лето относительно прохладное, среднемесячная температура июля 19-24 градуса. Общая площадь Губа-Хачмазского экономического района составляет 7,03 тыс. Кв. Км, что составляет 8,1% территории страны.

Политико-административная карта экономико-географического района Губа-Хачмаз составлена в масштабе 1: 500000. На карте отображены единицы административной территории и населенные пункты. Экономический район имеет свои особенности рельефа. Территория области разделена на 4 резко возвышенных зоны (от -26 метров до 4466 метров) - равнинный, предгорный и среднегорный и высокогорный. Климатические условия региона также различаются по этим зонам. В то время как в равнинной зоне климат теплый, в горной - холодно-влажный и холодный. Общая численность населения области составляет 518,4 тысячи человек, что составляет 5,5% от населения страны. В зависимости

от рельефно-климатических особенностей региона население расселялось преимущественно на равнинах, расположенных на берегах Каспийского моря. 33,4% населения проживает в городах, 66,6% - в селах. Средняя плотность населения в экономическом районе составляет 74 человека на квадратный километр. На территории Губа-Хачмазского экономического района густая речная сеть, питаемая снегом и ледниками Большого Кавказа. Поэтому в регионе развито орошаемое земледелие. Самур-Абшеронский канал и рвы, взятые из реки Самур, орошают более 100 тысяч гектаров земель, водопроводы, идущие в Баку и Сумгайыт, начинаются из Хачмазского района. 11% территории экономического района покрыто лесами. Наиболее экономически важны буковые леса. Этот регион - единственный в республике участок равнинных лесов, простирающийся до берегов Каспийского моря. Губа-Хачмазский экономический район имеет очень выгодное транспортно-географическое положение. Железные и автомобильные дороги, газо- и водопроводы, линии связи, проходящие по территории экономического района, играют важную роль в развитии транспортно-экономических связей страны.

Очень хорошо развито сельское хозяйство в соседних регионах экономико-географического региона и в приграничной части России, что положительно сказывается на развитии сельского хозяйства в Губа-Хачмазском экономико-географическом районе. Это создает благоприятную основу для сотрудничества в области сельского хозяйства, такое соседство имеет большое значение для выхода сельскохозяйственной продукции на российский рынок.

Рельеф и гидрография и их влияние на сельское хозяйство.

Большой Кавказский хребет входит на территорию Азербайджана с вершины горы Тинов Росо, расположенной на границе с Республикой Грузия на западе. Однако только южный склон водораздела, который простирается от этой вершины до пика Базардюю, находится на территории Азербайджана, а северный склон находится на территории соседней Республики Дагестан. Самый высокий и самый крупный рельеф на западе Губа-Хачмазского экономико-географического района - Шахдагский массив, с которого открывается уникальный вид на города Губа и Гусар и возвышается на 2,5-3 км над поверхностью Гусарской пологой равнины в форма гигантской скалы. Поверхность массива поднимается со дна окружающих его долин в виде великолепных крепостных стен 2000-2500 м. К востоку от глубокого ущелья Гусарчай поднимается хребет Михтокен, который образует восточное продолжение Шахдагского массива и сложен из тех же слоев горных пород. Этот диапазон резко уменьшается в восточном направлении, особенно к востоку от ущелья Гудялчай. Здесь максимальная высота Губа-Хачмазского экономико-географического района достигает всего 2383 м [9]. Восточное продолжение бокового хребта - племена ерфи, текле и бешбармаг. На расстоянии 110 км от Шахдага до Бешбармака высота бокового гребня уменьшается на 3700 м. Градиент снижения высоты здесь составляет 336 м на 10 км, что намного выше, чем в верховьях. Одной из наиболее характерных черт Губа-Хачмазского экономико-географического района является наличие крупных плато в осевой части к западу от Гильгилчай. Еще одна отличительная особенность, которая отличает боковой гребень от водораздельного хребта, состоит в том, что он пересечен поперечными долинами рек и разделен на отдельные блоки. Внутренние понижения между истоками и боковыми гребнями еще больше усложняют рельефную структуру северного склона. Это Шахдузу, Хыналыг, Ерфи-Гонагкэнд, Халтан, Гилгичай, Тихчай и другие. состоит из более мелких углублений. На севере Губа-Хачмазского экономико-географического района в ряде асимметричных построек, расположенных на высоте невысоких и средних горных хребтов, встречаются поперечные гребни в направлении Кавказа. Их абсолютная высота 1500-1900 м на западе и

500-700 м на востоке. В этой зоне рельефа также встречается ряд небольших впадин. Равнины и предгорья более рентабельны. Участки с большой высотой и уклоном оказывают значительное влияние на сельскохозяйственное использование. Резко расчлененный высокогорный рельеф экономического района крайне неблагоприятен для расселения населения и развития хозяйственной сферы. На этих территориях невозможно строить города и села, дороги и фермы. В высокогорье альпийские луга используются как пастбища.

Самур - четвертая по величине река в Азербайджане. Хотя ее водохранилище в основном находится в Дагестане, река Самур течет вниз по течению вдоль границы с Азербайджаном и Дагестаном и принадлежит обеим республикам. Длина реки Самур 216 км, площадь водосбора 4430 км². Река Самур питается снегом, ледниками, грунтовыми и дождевыми водами в высокогорье между Главным Кавказским хребтом и Самурским хребтом, который протекает параллельно ему на севере. Исток реки находится на высоте 3600 м. Самур, приносящий с гор большое количество мусора, образует большую покрытую лесами дельту на побережье Каспия. Снег и грунтовые воды занимают основное место в питании реки Самур. Обилие снежных и ледовых пиков в бассейне реки продлевает беспокойный период в реке. Этот период начинается весной и охватывает лето. 20% годового водопотребления реки Самур переходит весной, 49% летом, 20% осенью и 10% зимой. Годовое водопотребление реки составляет менее 2,36 км³. Объем годового мирного стока Самура на выходе достигает 5256,5 тыс. М³. Река Самур имеет большое значение для экономики Азербайджана. Канал Самур-Давачи был построен от реки Самур в 1940 году, а в конце 50-х годов этот канал был выведен в впадину Джейранбатан, и на Абшероне был создан первый крупный пресноводный водоем. Этот канал является основным источником воды для орошения более 100 000 гектаров земли в Самур-Давачинской низменности, на Босфорской равнине и на Абшеронском полуострове. Самурская вода Джейранбатанского водохранилища также широко используется в водоснабжении Сумгайыта и Баку. В то же время эти воды широко используются в озеленении Апшерона. Зелень вокруг озера Джейранбатан полностью изменила ландшафт этого района Абшерона.

Это вторая по длине река на северо-востоке Азербайджана после реки Самур и третья по площади водосбора и годового стока. Гусарчайская котловина начинается на высоте 3780 м в Главном водоразделе и свободно впадает в Каспийское море. Длина реки 106 км, площадь водосбора 694 км². Река Гусарчай образована слиянием реки Ятигдере, вытекающей из Главного водораздела, и реки Шахнабадчай, протекающей между массивами Базардюзю и Шахдаг. Образованная им долина по течению Гусарчай делится на четыре части. Первая часть - северный склон Главного оросительного хребта, где река протекает по дну широкого желобного ущелья Ятиг. В отличие от других рек на южном склоне и северном склоне, уклон русла здесь небольшой. Во второй части река течет с запада на восток по дну большой эрозионной впадины, называемой Шахдузу. Рельеф влияет на сельское хозяйство (эффективный выбор пашни, продуктивность, распространение вредителей и т. Д.) С помощью морфометрических показателей. Комплексный анализ морфометрических показателей рельефа показывает, что он вполне пригоден для организации сельскохозяйственных работ.

Орошаемое земледелие хорошо развито в Губа-Хачмазском экономико-географическом районе в Самур-Давачинской низменности и Гусарской пологой равнине, реки имеют большое ирригационное значение. Экономико-географический район хорошо обеспечен поливной водой, реки широко используются для орошения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası, Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1998, 399s.
2. İsmayılova N.S., qəribov Y.Ə. samur –dəvəçi ovalığı və Qusar maili düzənliyinin müasir aqroişqasiya landşaftları, Bakı .2015, RedNline, 192s.
3. Əfəndiyev V.Ə., Dəmirqayayev Ş.Q. Azərbaycan Respublikası şəhərlərinin inkişafının coğrafi məsələləri. Bakı: 1995
4. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

XÜLASƏ

QUBA-XAÇMAZ İQTİSADİ COĞRAFİ RAYONUNUN TƏBİİ ŞƏRAİTİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI BAXIMINDAN COĞRAFİ SƏCİYYƏSİ

Məqalədə Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi bölgəsinin kənd təsərrüfatına təsir göstərən amillər açıqlanıb. Xüsusiyyətlərdə ərazi, təbii şərait, təbii ehtiyatlar və çay şəbəkəsi kimi amillərin təsiri nəzərə alınır.

Açar sözlər: əkinçilik, çay şəbəkəsi, relyef, iqtisadi rayon, təbii və coğrafi şərait

SUMMARY

GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF NATURAL CONDITIONS OF THE GUBA-KHACHMAZ ECONOMIC AND GEOGRAPHIC REGION IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX

The article reveals the factors influencing the agriculture of the Guba-Khachmaz economic-geographical region. In Features, the influence of such factors as the terrain, natural conditions, natural resources, and the river network is considered.

Key words: agriculture, river network, relief, economic region, natural and geographical conditions

THE DESCRIBE THE MOST IMPORTANT RESULTS OF WORLD SPECIALISTS IN THE FIELD OF THE RAINERGY IN A CONCISE AND COMPARATIVE WAY

Kalbiyev Ramiz Kalbi, Jamalova Reyhan Rauf

Azerbaijan Technical University

Energy from rain has less impact on the environment than other traditional and renewable energy sources. The Rainergy designed to produce electricity from the rain to solve the problem of energy deficiency in the rainy and low-income countries. Rainergy collects rainwater and uses it to produce electricity. It transfers the rich potential energy of rainwater into electricity through the motion created by the wheel.

Key words. Renewable energy, Rainergy, rainwater, impact, wind power plants, small hydropower plants, biomass energy, geothermal energy, solar energy

Introduction

Energy from rain has less impact on the environment than other traditional and renewable energy sources. RES types differ from conventional types of energy mainly in the amount of CO₂ released into the environment. For comparison, let's look at the environmental damage caused by other types of RES.

1.Environmental Impact Assessment of Wind Power Plants (WPP)

Environmental impacts of WPP facilities include noise, vibration and infrared propagation, WPP turbines can cause the extinction of birds (seabirds, migratory birds) or the migration to other areas. This is especially true of nearby protected areas, important ornithological sites and bird migration routes.

Work done during marine installation and dismantling of wind power plants, laying cables may cause fish, marine mammals, sea turtles and birds to temporarily leave their feeding areas due to noise, vibration, visual effects, as well as increased water turbidity due to the spread of sediments. Wind power plants are capable of visual impact (incompatibility with landscape features, noise, vibration, flickering effect of sunlight). This varies depending on their location and the length of the line of contact with biodiversity representatives, as well as the distance of contact.

During the installation of wind power plants in the selection of the site, it is proposed to analyze the importance of the area for birds and to avoid the use of these facilities for the operation in naturally sensitive areas.

2. Comparative analysis of the environmental impact of small hydropower plants (SHPP)

Energy from rain has similarities and differences with other types of energy from water. Sub-item I provides a detailed explanation of the extraction of energy from rain. Now let's look at similar types of RES derived from water:

Establishment of hydropower facilities in mountainous areas with unfavorable engineering-geological conditions compared to plain areas can lead to the destruction of coastal areas and the destruction of the natural ecological environment of biodiversity. The use of hydropower potential in rivers and mountain rivers leads to changes in the natural environment, regulation of flow, changes in chemical composition, temperature and oxygen regime, which can significantly affect the aquatic ecosystem in the lower reaches of the river.

The formation of fragmentation in rivers has a significant negative impact on the ecosystem, creating an isolation in the migration routes of spawning fish, adversely affecting the reproduction of these species. In general, the development of hydropower potential can lead to changes in the physical and chemical parameters of water in streams (temperature, flow regimes, dissolved gases). This can put pressure on aquatic biodiversity).

Although SHPs are designed by derivation method, the design of several SHPs in mountain rivers could endanger the rivers during droughts and adversely affect the river ecosystem, reduce the minimum flow of rivers and therefore affect aquatic flora and fauna (e.g. , can change the species that make up the fish population, depriving fish of feed sources).

The derivation method is preferred when designing SHP in small mountain rivers. When the SHP is designed to generate energy by the derivation method, the electricity generated by this method does not cause any pollution or harmful environmental impacts. Maintenance of SHP is easy and inexpensive, and accidents are rare. Because SHP is long-lived and the process of generating energy is largely automatic, less manpower is required to operate and control the power plant. SHP facilities usually do not involve the construction of dams and the impact on the streams is minimal. However, this method may require the construction of such dams in such technological design proposals, or the construction of several SHPs on a small river, as well as the storage of an outdoor pool with a large amount of water taken by derivation without maintaining the ecological flow, regardless of water regime.

Although the development of hydropower does not have a negative impact on canals, it can reduce the minimum flow of rivers and this can have a negative impact on the river ecosystem. During the construction of derivation canals, it can lead to changes in the riverbed.

3. Advantages of using Rainenergy over other RES sources

Water is the source of all the creatures on the earth and energy is the main factor driving the world. With the increasing population and global change, water and energy conservation have become worldwide focal issues, particularly in the water-stressed and energy-limited regions. Rainwater harvesting, based on the collection and storage of rainfall runoff, has been widely used for domestic use and agricultural production in arid and semiarid regions. It has advantages of simple operation, high adaption, low cost and less energy consumption. This study reviewed rainwater harvesting systems adopted in the Loess Plateau of China and analyzed water use efficiency (WUE) for various rainwater harvesting techniques. Supplemental irrigation using harvested rainwater could increase crop yield by more than 30%, and WUE ranged from 0.7 to 5.7 kg m⁻³ for spring wheat, corn and flax, and 30-40 kg m⁻³ for vegetables. Moreover, energy consumption for rainwater harvesting based on single family was compared with traditional water supply in the city of the Loess Plateau using the life cycle assessment (LCA) method. Results showed that energy consumption yielded per unit harvested rainwater was 25.96 MJ m⁻³ yr⁻¹ which was much less than 62.25 MJ m⁻³ yr⁻¹ for main water supply in Baoji City, Shanxi Province, meaning that rainwater harvesting saved energy by 139.8% as compared to the main water supply system. This study highlights the importance and potential of rainwater harvesting for water and energy conservation in the near future [1].

A rainwater harvesting system reduces mains water usage and maintains water supplies in periods of drought. If rainwater is required for the garden and car washing purposes only then the simplest solution is to connect water butts to existing rainwater pipes. When there is surplus rainwater it can be used in the home for non-drinking purposes, such as flushing toilets or filling a washing machine.

At their most basic, rainwater systems need to do two things: collect and store rainwater and transport stored rainwater to points of use. Systems that supply water in buildings have a mains backup system. This ensures an uninterrupted supply to the end uses connected to the system whenever rainwater is not available [2].

Apart from conserving our mains supply, rainwater harvesting systems can have a wide range of ecological and financial benefits particularly for commercial premises where usage for flushing toilets and other potable needs is much greater. If you have a water meter, then you can reduce the cost of your bills by as much as 40% by having a good rainwater harvesting system installed [3].

Rain-powered plants do not appear to be as noisy as SHPs, do not need to change the environment as SHP-s do, do not harm fish, do not affect biodiversity as SPPs do, and do not affect groundwater like geothermal power plants. Thus, rain-fed devices have less impact on the environment than other types of renewable energy.

The purpose of this project – “Energy Harvesting from Rainwater”, was to provide electricity that was sufficient for powering lights and charging cell phones in rainy locations with limited electricity access. A household rainwater energy harvesting system was researched, designed, prototyped, and tested to determine the feasibility of rainwater as a source of renewable energy. The system prototyped consisted of a gutter assembly that collected and funneled water from the roof to a downspout. The downspout shielded the stream of water from wind and directed it to a turbine at the ground level. The turbine was connected through a gear train to a DC motor serving as the generator. The device is optimal during high rainfall intensities that produce larger flow rates. An Overshot water wheel, Crossflow turbine, and Pelton wheel turbine were evaluated under 8, 6, 4, and 2 gallons per minute flow rates using a tachometer and a torque meter. These flows were based on Liberian rainfall intensities scaled to a representative house that was 5 by 3 meters in roof area. The most suitable turbine was a 20 centimeter diameter Pelton wheel with 23 equally spaced blades. A micro gear motor rated at a maximum speed of 460 RPM and a stall torque of 20 ounce-inch was selected to serve as the generator. The system produced a power of 0.74 Watts and a 14.8% efficiency at 8 GPM. When scaled for the rainfall in the month of June,

the current system could charge about 1.8 cell phones. This project proved the concept and design of a rainwater energy harvesting system. The system could be combined with a filtration system and holding tank to collect drinkable water so that the system serves a dual purpose for people with limited access to electricity and water [4].

Fig. 1. Collected rainwater transfer device

In order to achieve the highest efficiency of rainwater power generation, this paper established a reasonable distribution model of generator in pipeline by the theory of fluid mechanics and the simulation of the generation process of AC generator to obtain the height difference of the optimal generator distribution and the optimal height of water storage. Rational distribution of electric energy can be achieved by electric power storage and power grid connected through power electronic technology. In the end, this paper not only estimated the economic performance of rainwater power generation, but also proposed the development trend of the future rainwater power generation technology [5].

China's society is developing rapidly with many tall buildings rising in the city. When it rains, the huge gravitational potential contained in the water on their roof is often wasted, especially in the south where rainfall is abundant. Therefore, designing a device that relies on the water potential energy to generate electricity is conducive to make full use of the abundant mechanical energy.

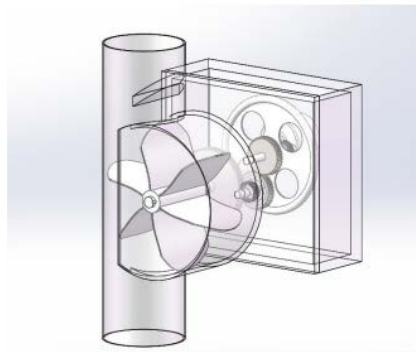

Fig.3. Power generation part

It is a novel green energy-saving method with a great prospect. In response to this situation, this project designed power generation device based on gravity potential energy of rainwater pipeline. The device consists of two parts: a collecting device and a power generating device. The rainwater collecting device is placed in the outlet pipe of the highest floor, which is accumulated for the power generating device. The power generation device is installed at the lowest floor outlet pipe, which is used to generate electricity by using the rain energy collected by the high-level collection device. Therefore, the power generating device has two working states: when the amount of water is large, the device maintains on, and the generator works continuously; when the amount of water is small, power generating works only after the water volume collected reaches a threshold value, so the device is in an intermittent working state. Based on the survey

data and size of the device, we estimated the economics of the device. If the floor height is 30 m with 10 water pipes in each building, each pipe is equipped with one device, which can replace a streetlamp. A streetlamp consumes 0.3 degrees of electricity per hour. Assume that the lighting time is 10 hours, and then if this equipment is installed in a building, 10,950 kWh of electricity can be saved in one year, which shows the high economic and practical benefits of the device. [6].

REFERENCES

1. Li X Y, Zhang R I, Gong J D, Xie Z K. 2002. Effects of rainwater harvesting on the development and environmental conservation in the semiarid Loess Region of northwest China. In: 12th International Soil Conservation Organization Conference. Beijing, China. pp. 482-486. DOI: 10.3303/CET1758115
2. BEAL, C., HOOD, B., GARDNER, T., CHRISTIANSEN, C. AND LANE, J., 2008. Energy and Water Metabolism of a Sustainable Subdivision in South East QLD: The little toe of the urban ecological footprint? Enviro'08, Melbourne Exhibition and Convention Centre Melbourne, May 5-7 2008. doi: 10.1016/j.egypro.2012.05.093.
3. Dhaka Water Supply and Sewerage Authority (DWASA), *Existing Situation & Service Delivery Gap Report* Dhaka Sewerage Master Plan Project (Package DS-1A), 2011. doi: 978-924-1503279.
4. Bhargav, M. M. S. R. S., Ratna Kishore, V., Anbuudayasankar, S. P., & Balaji, K. (2016). Power generation by high head water in a building using micro hydro turbine—a greener approach. *Environmental Science and Pollution Research*. doi:10.1016/S0011-9164(03)00340-0
5. Zhicheng Huang. The research on rainwater power generation system. 5th International Conference on Advanced Materials and Computer Science (ICAMCS 2016),
6. Licai Cao , Zhihao Wang and Xinhong Xiong. Power generation lighting device based on gravity potential energy of rainwater pipeline. 4th International Conference on Energy Equipment Science and Engineering. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 242 (2019) 022042. DOI: [10.1016/j.rser.2014.03.012](https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.03.012)

РЕЗЮМЕ

КРАТКОЕ И СРАВНИТЕЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ ВАЖНЕЙШИХ РЕЗУЛЬТАТОВ МИРОВЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ RAINERGY.

Энергия дождя оказывает меньшее воздействие на окружающую среду, чем другие традиционные и возобновляемые источники энергии. Rainergy разработан для производства электричества из дождя, чтобы решить проблему дефицита энергии в дождливых странах и странах с низким уровнем дохода. Rainergy собирает дождевую воду и использует ее для производства электроэнергии. Он передает богатую потенциальную энергию дождевой воды в электричество за счет движения, создаваемого колесом.

Ключевые слова. Возобновляемые источники энергии, Rainergy, дождевая вода, воздействие, ветряные электростанции, малые гидроэлектростанции, энергия биомассы, геотермальная энергия, солнечная энергия.

XÜLASƏ

RAINERGY SAHƏSİNDƏ DÜNYA MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN ƏN VACİB NƏTİCƏLƏRİNİN QİSA VƏ MÜQAYİSƏLİ ŞƏKİLDƏ TƏSVİRİ

Yağışdan alınan enerji digər ənənəvi və bərpa olunan enerji növlərinə nisbətən ətraf mühitə daha az təsir edir. Rainergy, yağışlı və az gəlirli ölkələrdə enerji çatışmazlığı problemini həll etmək üçün yağışdan elektrik enerjisi istehsal etmək üçün dizayn edilmişdir. Rainergy yağış suyunu toplayır və elektrik enerjisi istehsalında istifadə edir. Yağış suyunun zəngin potensial enerjisini çarxın yaratdığı hərəkət ilə elektrik enerjisinə çevirir.

Açar sözlər. Bərpa olunan enerji, Rainergy, yağış suyu, təsir, külək enerjisi qurğusu, kiçik su elektrik stansiyası, biokütlə enerjisi, geothermal enerji, günəş enerjisi.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUBSTANTIATION OF THE FORMATION OF A FOREIGN-LANGUAGE PROFESSIONAL WRITTEN INTERCULTURAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE

Kangozhayeva Raikhan¹, Kortabaeva Gulzhamal²

¹-Kazakh Leading Academy of Architecture and Civil Engineering, Almaty;

²-Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan Almaty.

The article is devoted to the study of communicative competence based on abilities, which are called speech mechanisms, which are based on functional physiological systems that develop in a person in the process of his individual development. At the center of our research is written speech, in the formation of which researchers identify the psychological mechanism of speech generation in writing.

Key words: written communicative competence, mechanism of processing, psychic states of personality, speech communication

The globalization of the modern world community has led to an increase in the requirements for both oral and written communication in a foreign language. Kazakhstan's entry into the global international community entails the need to create an international image of the country, including in the field of business. It should be noted that university graduates must demonstrate knowledge and skills in composing various types of texts.

To create a high-quality text, it is associated with the author's having a number of skills and abilities that are components of written communicative competence.

Communicative competence is based on abilities called speech mechanisms, which are based on functional physiological systems that develop in a person in the process of his individual development. They were studied at different times by N. I. Zhinkin, L. S. Vygotsky, D. B., I. R. Galperin, A. A. Leontiev, A. R. Luria, I. A. Zimnaya, and others.

At the center of our research is written speech, in the formation of which researchers distinguish the mechanism of maintaining the active tone of the cerebral cortex when writing, the mechanism of processing auditory-speech information, the mechanism of processing motor information, the analysis of graphic movements, the mechanism of processing visual information, the mechanism of processing the orientation of the elements of letters, letters and lines in space, visual-motor coordination, the actualization of visual-spatial images of words. L. S. Vygotsky, relying on Piaget, discovers the following chain of the speech mechanism: "social speech-egocentric speech-internal speech" [1].

The researcher notes the important idea in the light of our research that " the student learns a foreign language in school in a completely different way than he learns his native language.... Almost none of the actual patterns, so well studied in the development of the native language, is repeated in any similar form when a student learns a foreign language. Partly due to this presence of ready-made and developed meanings of words that are only being translated into a foreign

language, i.e. partly due to the very fact of the relative maturity of the native language, partly due to the fact that a foreign language is assimilated by a completely different system of internal and external conditions, as a special study shows, it reveals in its development features of the deepest difference with the course of development of the native language." Thus, we can conclude that professional written intercultural competence is formed only based on the formed written competence in the native language.

The mechanism of generating a written speech utterance is comprehensively studied by N. I. Zhinkin, who noted the following features of it:

1. When writing, it is necessary to strengthen the process of selecting words and to anticipate the facts that are coming to be written.

Each time, the words selected according to different parameters (semantic, sound, frequency) are compared with the already formed part of the sentence, with the idea of the utterance and with the predicted part of it. If all sides agree, the formation of the statement continues. If there is a discrepancy, there are several options: search for more successful words, replace the predicted or formed part, and even search for a new utterance program.

2. When generating a written speech utterance, the working conditions of the speech of the motor analyzer are reconstructed and complicated. There is no need to adjust the aerodynamic conditions of the phonation, part of the speech of the motor analyzer is truncated.

3. Internal auditory control should be activated based on the representation of words in their internal utterance before recording.

4. Visual control is also carried out, which is both simultaneous and delayed in nature and contributes to a more correct choice of language means for the implementation of the plan. This applies not only to lexical, but also grammatical means of expressing thoughts [2].

Thus, written speech is more complex: it involves a larger number of analyzers: visual (a person sees what he writes), motor speech, motor speech (internal pronunciation of what you write), auditory (sounds and phonemes are associated with the image of letters, graphemes), motor-graphic and motor (hand movement when writing).

Analyzing the mechanisms of speech, it is possible to identify the relevant stages in the light of the formation of written intercultural and communicative competence: comprehension, memory, the mechanism of proactive synthesis, the mechanism of retrospective analysis. Since, as mentioned above, the study of a foreign language is based on the formed set of knowledge and skills for the compilation of written texts in the native language, we introduce a methodological system for the formation of texts in Russian and English in a comparative aspect.

Podkamennaya believes that the main mechanisms on which the formation of professional written intercultural and communicative competence is based are: memory, comprehension, the mechanism of proactive synthesis along three lines of anticipation - semantic obligations, linguistic obligations and compositional stereotyping, the mechanism of retrospective analysis (control).

Memory provides lexical diversity, depth and diversity of the subject content of the utterance: "the fixed nature of written speech has a positive effect on the volume of memory and, thereby, contributes to the generation of sentences of greater length than in oral speech" [3].

N. I. Zhinkin notes with regard to proactive synthesis that it performs a special role in speaking and writing, namely, it involves the ability to choose the right words, distribute subject features in accordance with a certain plan, find syntactic structures that are most suitable for expressing a particular thought, etc. [4].

When implementing the model of formation of professional written intercultural and communicative competence, the fundamental mechanism is a proactive synthesis, the action of which, according to Leontiev, is heuristic in nature, manifested in the ability of an individual-the subject of a speech utterance-to plan a strategy of speech behavior with the choice of different ways of operating the utterance at certain stages of speech generation [5].

Preemption occurs in internal speech – that speech that directly combines external speech with thinking. It should be noted that there is a significant difference in the connection of internal speech with different forms of external speech - oral and written. In oral communication, internal and external speech flow in the speaker's mind almost simultaneously, while in writing, internal speech is significantly ahead of external speech and serves the purposes of its preparation.

At the same time, although the idea itself is clarified and refined in the process of distant anticipation and the selection of language means takes place, during the writing of the text itself, the process of selecting and refining words continues.

The mechanism of proactive synthesis is considered as the main one in the letter. As N. I. Zhinkin noted, " the main active force of the ability to compose a text is the anticipation of the upcoming text. Text anticipation regulates the selection of words, gives direction in the selection of clarifying definitions, additions, and circumstances in which general broad meanings acquire certainty and unambiguity for a given context. Taking into account the upcoming text ensures the distribution of the subject features of the described phenomena in the group of sentences, intonational comparison of predicates and the organization of internal communication of close and distant sentences in the text " [6].

Anticipatory synthesis is the management of the activity of speech production according to an internal program, implemented along three lines of anticipation: a) verbal-articulatory stereotypy (within a word); b) linguistic obligations (between words connected by linguistic probability); c) semantic obligations of disclosure of the plan, revealed at intervals of utterance greater than the sentence.

The specific manifestation of one of the "obligations" is determined by the context and situation of communication, as a result of which the most likely verbal implementation for this communication situation is updated. In written speech, verbal-articulatory stereotypy acts at the level of spelling and is formed mainly at the initial stage. T. I. Leontieva, considering the mechanism of proactive synthesis in teaching scientific written speech, identifies the line of compositional stereotypy of text generation instead of the line of verbal-articulatory stereotypy. We will follow it with this approach. At the same time, it is necessary to consider what is meant by compositional stereotyping.

The composition is the "frame on which the text rests". The composition of a scientific work is "the construction of the elements of the content of the text according to a certain scheme, due to the verbal laws of scientific activity and the communicative attitude of the author" [7].

A stereotype is a socially fixed pattern that is normative in nature and regulates the behavior of people. The distinctive features of the stereotype are the simplification, standardization and typification of the phenomena of reality. Stereotyping applies to behavior, including speech, in any field of activity.

It is also characteristic of professional communication, in which communicants have the right to move only within a given subject-conceptual layer, which is dictated by the pragmatic purpose of this type of communication. Cross-cultural communication in the professional sphere is accompanied by various types of stereotypes that are integral components of culture. When interacting with representatives of different socio-cultural communities, stereotypes make communication more reliable, compensating for the lack of interaction experience.

Thus, the formation of professional written cross-cultural and communicative competence is based on the skills formed in the course of general English, including an important role here is played by anticipation in the field of vocabulary: it is assumed that the acquisition of competencies in the field of professional foreign language speech is based on a set of linguistic teachings of the English language of universal orientation. The formation of professional written intercultural and communicative competence is based on the stylistic orientation of training.

LITERATURE

1. Vygotsky L. S. Thinking and speech. Collected works in 6 volumes Volume 2. M: Pedagogy, 1982. -325 p.
2. Zhinkin N. I. psychological bases of speech development. - M., 1965.
3. Podkamennaya Elizaveta Vasilyevna Formation of mechanisms of written communication in English of specialists in public relations. Bulletin of the Buryat State University. 2010. No. 15. 223-227c.
4. Khlopkova, M. V. Typology and comparative analysis of PR texts and texts of related communication spheres: In advertising and journalism Text.: autoref. dis. . Candidate of Philology: 10.02.20 / M. V. Khlopkova. -M., 2006. -172 p.
5. Leontiev A. N. Psycholinguistic units and the generation of speech utterance. - M.: Nauka, 1969 – - 307 p.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению коммуникативной компетенции, основанной на способностях, которые называются механизмами речи, в основе которых лежат функциональные физиологические системы, складывающиеся у человека в процессе его индивидуального развития. В центре нашего исследования лежит письменная речь, в формировании которой исследователи выделяют психологические механизм порождения речи при письме.

Ключевые слова: письменная коммуникативная компетенция, механизм переработки, психические состояния личности, речевое общение .

COVID-19 SALGININDA YEREL YÖNETİMLERİN VE KENTLERİN SOSYAL DİRENÇLİLİĞİNİ ARTTIRMAYA YÖNELİK POLİTİKALARI: İSTANBUL ÖRNEĞİ

Kaşıkırık Ayşe

İstanbul Üniversitesi

Kentler tarih boyunca salgın hastalıkların merkez üssü olmuştur. 21. yüzyılın daha başlarında Sars, Mers, Ebola, Kuş gribi ve Domuz gribi salgınları yaşanmıştır. Aralık 2019'dan itibaren bunlara Covid-19 eklenmiş ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından 12 Mart 2020'de küresel salgın olarak ilan edilmiştir. 18 Nisan 2021 tarihi itibarıyla dünyada 3 milyondan fazla insan Covid-19 virüsü nedeniyle yaşamını kaybetmiştir. Koronavirüs salgını sokaktan başlayarak tüm dünyayı tehlikeli bir alana dönüştürmüştür. Dünya nüfusunun yaklaşık %56'sını barındıran kentler Covid-19 salgınından çok etkilenen yerleşim merkezleri olmuştur. 2050 yılında dünya nüfusunun %68'inin kentlerde yaşayacağı tahmin edilmekte ve kentlerin salgınlara dirençli tasarlanmasının ve yönetilmesinin önceliği ortaya çıkmaktadır. Nüfus yoğunluğu yüksek olan kentlerde salgın daha hızlı yayılma eğilimi göstermektedir. Günümüzde salgın karşısında alınacak önlemler, geleceğin salgına dirençli kentleri konusunda önemli ipuçları verecektir. Bu bağlamda, salgına dirençli kentlerin inşasında yerel yönetimlere önemli görev ve sorumluluklar düşmektedir. 16 milyon kayıtlı nüfusu ile Türkiye'nin mega kenti olan İstanbul, Türkiye'de salgının da merkezi konumundadır. Türkiye'de Covid-19 vakalarının %60'ı İstanbul'da görülmektedir. Bu çalışmada, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin salgın koşullarında kentin sosyal dirençliliğini arttırmaya yönelik öncelikleri ve politikaları ele alınmaktadır. Bu kapsamda, web sitesi, sosyal medya hesapları ve dijital kaynakları taranarak, İstanbul Büyükşehir Belediyesinin Covid-19 ile mücadelede kırılgan gruplara yönelik çalışmaları, sosyal politika uygulamaları ve kamuoyu bilgilendirmeleri analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimələr: Covid-19, İstanbul, Dirençli Kent, Yerel Yönetimler

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ HƏDDİNDƏN ARTIĞ TUTUMA (İMKANLARA) NƏZARƏT VƏ MALİYYƏ TƏHLİLİ

Kazımova Elnurə Faiq qızı
Qərbi Kaspi Universiteti

Fəaliyyət səviyyəsi biznes potensialının müəyyənləşdirilməsində vacib bir tədbirdir. Bu, ən aşağı orta vahid dəyəri olan gücdən istifadə dərəcəsidir. Ən az xərclə istehsal etmək şirkətə rəqabətdə üstünlük verir.

İqtisadiyyatda ən uyğun fəaliyyət səviyyəsi istifadə ediləcək texnologiya, tələbin miqdarı və gələcək dəyişikliklər nəzərə alınmaqla tutum sərhədləri müəyyənləşdirilərək nəzərə alınır.

Alternativ iş ölçüləri təyin edilərkən, optimal tutuma uyğun olaraq az və ya həddindən artıq potensialın formalaşması ciddi problemlərə səbəb ola bilər. Seçim tələb edən bu cür qərarlar qəbul edərkən fəaliyyətləri analiz edərək dəyər əlavə etməyən fəaliyyətlərin xərclərini aradan qaldırmaqla xərclər azaldıla bilər. Tutum fərqlərinin xərclərə təsirini təyin edərək, əməliyyat səmərəliliyinə də töhfə verilə bilər.

Açar sözlər: Həddindən Artıq İstehsal, Xərc Analizi, Əməliyyat Səmərəliliyi

Miqyaslı iqtisadiyyat, istehsalın artması səbəbindən müəssisənin təmin etdiyi qənaət və ya mal üstünlüklərinə istinad edir. Miqyas iqtisadiyyatı daxili və xarici olaraq iki yerə bölünə bilər. Müəssisənin istehsal miqyasındakı dəyişmənin nəticələri daxili iqtisadiyyatda qiymətləndirilir.

Real iqtisadiyyat, istehsal, idarəetmə, satış, marketinq, əmək, pul, nəqliyyat, saxlama, ehtiyat və texnoloji üstünlüyü, iş bölgüsü və ixtisas təmin edə bilər. Planlı iqtisadiyyata isə satın alınan xammal qiymətlərində endirimlər, aşağı faizli kreditlər, daha ucuz reklam və aşağı tarifli nəqliyyat üstünlükləri daxildir. Bu halda artan miqyas orta xərcləri azaldır.

Mənfi miqyaslı iqtisadiyyat, iş müəyyən bir miqyasdan keçərsə, üstünlüklü amillər tərs işləyə və dövrün orta xərclərinin artmasına səbəb olan amillər yarada bilər. Sənaye miqyası və xarici iqtisadiyyat, işin maliyyələşdirildiyi və təsir altına alındığı sənayeyə təsir edir. Ümumiyyətlə, xarici iqtisadiyyat maliyyəyə dəyişən təsir göstərir [4].

İnfrastruktura və imkanlara sahib olmağın, yarımfabrikatlar təmin edə bilməyin və xüsusi işçi qüvvəsi tapmağın üstünlükləri var. Mənfi xarici iqtisadiyyatda, sektor böyüdükcə və inkişaf etdikcə maliyyə balansını artırıla bilər.

İstehsalın satış gəlirləri artarkən, xərclər azalır və ya eyni qalır, istehsal və satış gəlirləri dəyişmir, maliyyə balansındakı azalma və ya maya dəyəri satış gəlirlərindəki artımdan və ya maya dəyərindən daha aşağı nisbətdə artaraq yüksək nisbətdə iqtisadi səmərəliliyi təmin edə bilər.

Tutum-Maliyyə Əlaqəsi

Tutum-maliyyə münasibətinə baxarkən ilk növbədə istehsal metodu, istehsal faktoru qiymətləri və istehsal xərclərinə birbaşa təsir edən potensial ölçü kimi amillər üzərində dayanılır [2, 33]. İstehsal metodunda fəaliyyətlərin bir-birini əvəzləməsi və ya dəyişdirilməsi imkanları, istehsal amillərinin tərkibi bəzi sahələrdə dəyişməz dərəcədə, digərlərində isə dəyişkən nisbətdə artırıla bilər.

İşçi qüvvəsi və xammal kimi dəyişən istehsal amillərinin artması, istehsal miqdarının müəyyən bir məqama qədər artmasına və daha sonra azalmasına səbəb olur. Təsirini istehsal amillərinin tərkibini dəyişdirərək göstərən effektivliyin azaldılması xərclərin artmasına səbəb olur.

Giriş qiymətlərindəki azalma maliyyə balansını azaldır və ya giriş qiymətlərindəki artımı artırır. Bu izah olunan amillərin sabit olması şərtiylə, istehsal dəyərində təsir edən ən vacib amil, fərqli istehsal miqdarını göstərən güc potensialının ölçüsüdür.

Uzunmüddətli perspektivdə artan gəlir faktor artım nisbətindən çoxd olur. Uzunmüddətli azalan miqyaslı gəlirlilikdə istehsalın artım sürəti faktor artım nisbətindən kiçikdir. Ən aşağı maya dəyərində olan istehsalatda müəssisənin iş balansını, məhsulu ən aşağı xərclə təmin edəcək amillərin optimal birləşməsini tələb edir. İnhisarçı rəqabət modelinin nəticələrinə görə, uzunmüddətli tarazlıq müəssisənin uzunmüddətli orta xərc əyrisinin azaldığı bölgədə meydana gəlir. Bu vəziyyət, uzunmüddətli tarazlığın əldə etdiyi məhsul səviyyəsi ilə uzunmüddətli orta xərc əyrisinin minimum nöqtəsinə uyğun gələn səviyyə arasında fərqə görə müəyyənləşdirilir [5].

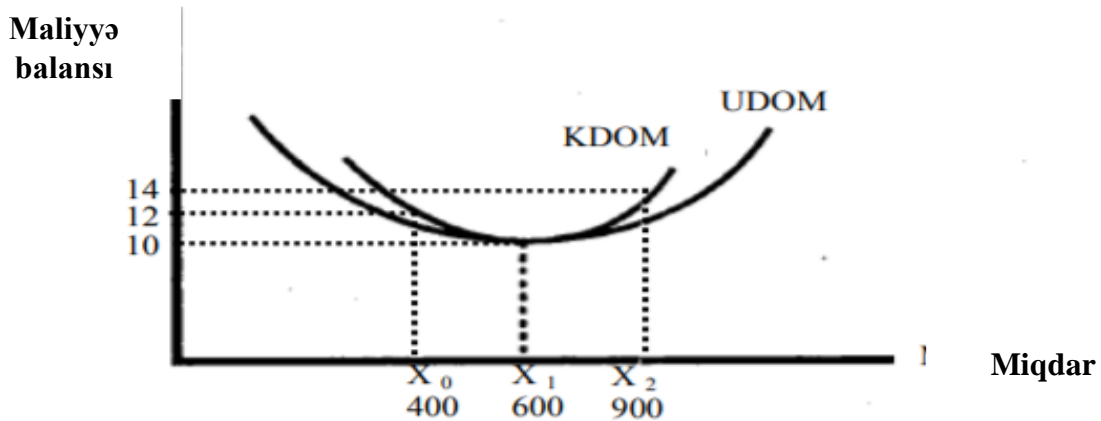
Tam, həddindən artıq və natamam kimi müxtəlif qabiliyyət təriflərində minimum optimal miqyas və optimal diametr tərifləri çox vacib rol oynayır. Minimum effektiv miqyas və ya minimum optimal miqyas iki cür müəyyən edilir [1, 56]. Uzunmüddətli orta xərc əyrisinin minimum nöqtəsinə uyğun gələn istehsal səviyyəsinə minimum miqyas, bu xərc əyrisinin üfüqi hala gəldiyi ilk nöqtəyə uyğun gələn çıxış səviyyəsinə isə minimum optimal miqyas deyilir.

Optimal diametrli təsis uzunmüddətli xərc əyrisinin minimum nöqtəsində ona toxunan qısa müddətli orta xərc əyrisi ilə təmsil olunan obyektədir. Şəkil 1-də X_1 (600 ədəd) optimal istehsaldır. Uzunmüddətli orta xərc (UDOM) əyrisi, qısamüddətli orta xərc (CVC) əyrilərini saran və işin müxtəlif məhsul istehsal edə biləcəyi minimum xərcləri verən bir əyridir.

Tutum tərifinə başqa bir yanaşma, uzunmüddətli orta xərc əyrisinin minimum nöqtəsinə uyğun gələn çıxış səviyyəsinə tam güc olaraq qəbul etməkdir. Mənfi həddindən artıq gücdə, orta xərclərin azaldığı bölgəni nəzərə alarkən, uzunmüddətli tarazlığı nəzərə almaq vacibdir.

Uzunmüddətli dövrdə tarazlıq vəziyyəti, reallaşan istehsal səviyyəsində qısa və uzunmüddətli orta xərc əyrilərinə toxunur. Bu toxunma nöqtəsində qısa və uzunmüddətli orta xərc əyriləri aşağı düşür. Bununla birlikdə, qısamüddətli orta xərc əyrisinin məhsulun müəyyən bir səviyyəsində aşağı düşməsi mütləq şəkildə uzunmüddətli orta xərc əyrisinin azalacağı anlamına gəlmir.

Şəkil 1.
Müəssisənin optimal tutumu.

Mənbə: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30319> – optimal tutum 2021.

Uzunmüddətli tarazlığın tutum baxımından səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, müəssisənin tarazlıq çıxışı səviyyəsi uzunmüddətli orta xərc əyrisinin düşdüğü bölgədir. Burada mənfəət demək olar ki, sıfırdır.

Bu vəziyyətdə, iş balansında qurulacaq müəssisə istər-istəməz kifayət qədər tutumla işlənəcəkdir. Həddindən artıq tutum teoremi ilə izah edilən vəziyyət, optimumdan daha kiçik olanı vurğulayır. Tutumla əlaqəli xüsusiyyətlər isə bu məqamda ikinci dərəcəlidir.

Tutum və Onun Şirkət Rifahı Üzərində Təsiri

Tutum və onun şirkət rifahı müəssisənin optimal və ya əldə edilə biləndən daha az həqiqi istehsal etdiyi vəziyyətdir. Bu vəsilə ilə məhsulun bazar tələbi, işin potensial olaraq bazarı təmin etdiyi şeydən çox aşağı səviyyədə olur.

Ticarətdə artıq tutum miqdarı həm tələbə uyğun məhsul istehsalını, həm də bu sənayenin sağlamlıq vəziyyətinə təsir göstərir [3]. Həddindən artıq istehsal gücü tam gücə yaxın bir proses kimi qiymətləndirildikdə, istehlakçılar üçün yaxşı bir şey kimi qiymətləndirilə bilər.

Həddindən artıq istehsal - müəssisənin tam gücündən yüksək istehsal səviyyəsini əhatə edir. Ticarət, rəqabətli bazarda xərcləri minimuma endirməklə mənfəəti artırmaq üçün lazım olan tutum kimi başa düşülür.

Eyni zamanda müəssisəyə məxsus qurulmuş güc və eyni quraşdırılmış gücdən orta vahid maya dəyərini minimuma endirməyə imkan verən bir şəkildə istifadə etməklə əldə edilə bilən potensial istehsal səviyyəsi ilə reallaşdırılan faktiki istehsal səviyyəsi arasındakı fərq kimi də müəyyən edilə bilər.

Görünür ki, normal konyunktur dövrlərində belə bütün dünyada orta hesabla 20% -dən artıq iş qabiliyyəti mövcuddur. Məlumdur ki, iş qabiliyyəti az olan mənbələrin israfına və rifah itkilərinə səbəb olur.

Çox növbəli iş, əlavə iş vaxtı, müqavilə istehsalı, giriş idxalı və sürətli fiziki darlığın aradan qaldırılması üçün qısa müddətdə potensialda ciddi artımlar ola bilər. Artıq potensialın azaldılması sosial rifahın artmasına kömək edir.

NƏTİCƏ

Yüksək maliyyə investisiyaları ilə qurulan irimiqyaslı müəssisələr, aşağı tutumlu fəaliyyətdə böyük müəssisələrin maliyyə azaltma xüsusiyyətlərindən faydalana bilmirlər və yüksək xərclərlə işləməyə məcbur ola bilərlər.

Bəzən şirkətlər müasir istehsal üsullarında, əmək bölgüsündən, ucuz qiymətdən və keyfiyyətli məhsul istehsal etmək qabiliyyətindən istifadə edə bilmirlər. Bu halda şirkətlər qısa müddətdə rəqabət güclərini itirə bilərlər.

Bu kimi hallarda aşağı miqyaslı istehsal bazar payını itirə və biznes aktivləri təhlükə altında qala bilər.

Tələbin çox olduğu dövrlərdə, stokdan istifadə edərək satış edilə və həddindən artıq potensial artımının qarşısını alına bilər. Rəqiblərindən bazar payı əldə etmək üçün təqib strategiyaları hazırlayarkən xərclər nəzərə alınır. Bu hal məhsulların satış qiymətləri ilə tələb arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirir.

Ən yaxşı əməliyyat səviyyəsi üçün dəyər əlavə etməyən fəaliyyətlərin ləğvi mütləqdir. Maliyyəyə nəzarət və potensialın idarəedilməsi və ənənəvi xərc hesabatlarında dəyər qatmayan fəaliyyətlərin maya dəyərini azaldılması barədə menecerlərə mühüm məlumatlar verilə bilər.

Mühasibatlıq daxilində, maliyyə nəzarəti menecerlərin və işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində faydalı dəyişkənlər təmin edilə bilər. Bu, müəssisəyə ayrılmış mənbələrdən və sonrakı dövrlərdə tətbiq olunan mənbələrdən səmərəli istifadə olunmasında xərclərin idarə edilməsinin vacibliyini göstərir. İstifadə olunan mənbələrin yaratdığı məhsulun maya dəyəri, satış qiymətini, tələbin həcmi və gəlirliliyini təyin edən ən vacib məlumatlardır.

Fəaliyyət təhlilinə əsaslanan maliyyələşdirmə ilə fəaliyyət büdcələri yaratmaq və fəaliyyət qabiliyyətinə uyğun olaraq yaradılacaq xərc məlumatlarından faydalanmaqla davamlı inkişafa nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ciaran A.A. (2017) Capacity Utilization and Excess Capacity: Theory. London, TT press: 412 p.
2. Krouse C.A. (2019) The Theory of industrial Economies. Oxford, Basil Blackweel.Ltd: 410 p.
3. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30319> – Tutum optimizasyonu 2021.
4. <https://www.mevzuatdergisi.com/2004/08a/06.htm> – Kapasite tanımı 2021.
5. [https://www.tarimorman.gov.tr/SYGM/Belgeler/ar%C4%B1tma%20norm%20rehberi/AAT%20Tasar%C4%B1m%20Rehberi%20\(1\).pdf](https://www.tarimorman.gov.tr/SYGM/Belgeler/ar%C4%B1tma%20norm%20rehberi/AAT%20Tasar%C4%B1m%20Rehberi%20(1).pdf) – Tutum kararlaştitilmesi 2021.

SUMMARY

EXTRAORDINARY CONTROL AND FINANCIAL ANALYSIS IN ENTERPRISES

The level of activity is an important measure in determining business potential. This is the rate of power consumption with the lowest average unit value. Producing at the lowest cost gives the company a competitive advantage.

The most appropriate level of activity in the economy is taken into account by determining the limits of capacity, taking into account the technology to be used, the amount of demand and future changes.

When determining alternative work sizes, the formation of low or excessive capacity in accordance with the optimal capacity can lead to serious problems. When making such choices that require choice, costs can be reduced by analyzing activities and eliminating the costs of activities that do not add value. Determining the effect of differences in capacity on costs can also contribute to operational efficiency.

Keywords: Overproduction, Cost Analysis, Operational Efficiency

РЕЗЮМЕ

ВНЕОЧЕРЕДНЫЙ КОНТРОЛЬ И ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ

Уровень активности - важный показатель при определении бизнес-потенциала. Это уровень энергопотребления с наименьшим средним значением единицы. Производство при минимальных затратах дает компании конкурентное преимущество.

Наиболее подходящий уровень активности в экономике принимается во внимание путем определения пределов мощности с учетом используемых технологий, объема спроса и будущих изменений.

При определении альтернативных размеров работы формирование слишком малого или слишком большого потенциала в соответствии с оптимальной производительностью может привести к серьезным проблемам. Делая такой выбор, который требует выбора, затраты можно сократить за счет анализа действий и исключения затрат на действия, которые не добавляют ценности. Определение влияния разницы в затратах на затраты также может способствовать повышению операционной эффективности.

Ключевые слова: Перепроизводство, Анализ Затрат, Операционная Эффективность.

ƏQLİ İNKİŞAFDAN GERİ QALAN YENİYETMƏLƏRDƏ DƏRKETMƏ PROSESLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kərəmova Natəvan Yadulla qızı

phd_karamova@mail.ru

Əqli inkişafdən geri qalmış uşaqlar — psixologiyanın və tibbin xüsusi istiqamətini təşkil edir. Bu istiqamətin əsas məqsədi isə əqli zəif uşaqların davranışı, qavrama prosesləri və şəxsiyyətinin öyrənilməsidir. Defektologiyada «əqli inkişafdən geri qalmış uşaq» termini müxtəlif səbəblərdən (beynin üzvi, diffuz və s. zədələnmələri) əqli inkişafdən geri qalmış uşaqları birləşdirir. Morfoloji dəyişikliklər müxtəlif intensivlikdə inkişaf edərək baş beyin qabığına əhatə edir, onun quruluş və funksiyalarını pozur. Əlbəttə, beyin qabığının diffuz zədələnməsinin lokal, xüsusi (məhdudlaşmış, yerli) pozuntularla və ya qabıqaltı sistemdə əhatə etməklə gedən hallarında istisna deyil, bunlar isə uşağın bütün psixi fəaliyyətində əks olunaraq müxtəlif şəkili geriqalmalarına səbəb olur. Defektologiya ilə məşğul olan xarici psixoloqlar əqli zəiflikdən danışarkən adətən bunun səbəbini genişləndirirlər. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə əqli çatışmamazlıq erkən uşaqlıq illərində xoşagəlməz sosial şəraitin olması ilə şərtlənir. Buna cəmiyyətdə insanlarla emosional və intellektual əlaqələrin az olması, yaxşı qidalanmamaq və s. aiddir.

Patogen faktorların müxtəlifliyi və qeyri-spesifikliyi əqli zəifliyin patogenezinə əsas hansı səbəbin olduğunu müəyyən etməyə imkan vermir. Bu hətta oliqofreniyanın irsi formalarının yayılmasında özünü əks etdirir. Ədəbiyyat mənbələrində psixi inkişafın tam inkişaf etməməsinin etologiyasında iki sıra əsas faktorun olduğu göstərilir. Birinci sıra faktorların əqli zəifliyin ağır formalarının yaranmasında rolu var. Bura irsi və xarici mühit faktorlarının birgə təsiri aiddirki, nəticədə fenotipin kəskin dəyişiklikləri yaranır. İrsi faktorlara çox vaxt xromosom abberasiyaları, mutant genlər və s. aid edilir. Xarici faktorlar içərisində əsasən travmalar, neyroinfeksiyalar mühüm əhəmiyyətə malikdir. İkinci sıra faktorların əqli zəifliyin daha yüngül dərəcələrinin yaranmasında iştirak etdiyi güman edilir. Bura irsi və qeyri-irsi komponentlər aid edilir və summar effekt nəticəsində əqli zəifliyin yüngül formalarının təzahür etməsinə şərait yaranır. İrsi komponentlərə konstitusional xüsusiyyətlər, xarici faktorlara isə ətraf mühitin mənfi təsirlərinin cəmi (bioloji və ailə mədəniyyətinin xarakteri) aiddir. Nəticədə uşağın genetik potensialı çərçivəsində intellektual inkişafına maneələr yaranır. Beynin natamam inkişafının və anadan gəlmə əqli zəifliyin genezində müxtəlif səbəblərdən (hamiləlik zamanı ananın xroniki xəstəlikləri, dölün qeyri-düzgün yerləşməsi, sürətli və gecikmiş doğuş prosesi, göbək ciyəsi damarlarında qan dövrəni pozulması, doğuş fəaliyyətinin zəifliyi və s.) yaranan intra - və perinatal hipoksiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Perinatal dövrdə beynin zədələnməsi, xüsusilə hipoksiya 7-8% hallarda əqli zəifliyə səbəb olur. Postnatal dövrdə neyroinfeksiyalar (ensefalit, meninqoensefalit və s.), distrofik xəstəliklər, ağır intoksikasiyalar, kəllə — beyin travmaları, klinik ölüm və s. patoloji hallar əqli zəifliyin yaranması ilə nəticələnə bilər. Əqli zəif yeniyetmələrin kliniki – bioloji və sosial xüsusiyyətləri cədvəldə əks olunub (Cədvəl 1).

Müasir təsnifata əsasən əqli zəif uşaqlar iki qrupa bölünür: oliqofreniklər və qeyri-oliqofreniklər. Əqli zəif uşaqların əsas hissəsini oliqofreniklər təşkil edir. Bu sözün hərfi mənası yunan dilindən «oligos» - az, «phrenos» - ağıl deməkdir. İnkişafdən qalma və psixi pozğunluğu şərtləndirən beyin sistemlərinin, xüsusilə beyinin mürəkkəb və gec formalaşan strukturlarının zədələnməsi inkişafın erkən mərhələlərində üzə çıxır: bətdaxili inkişaf zamanı, doğulanda və ya həyatın birinci ilində (nitq formalaşana qədər). Oliqofreniya üçün beyinin üzvi çatışmamazlığı, dərinləşməyən xarakter daşıyır.

Cədvəl 1. Əqli zəif yeniyetmələrin kliniki-bioloji və sosial xüsusiyyətləri

Xarakter xüsusiyyətlər	Əqli zəifliyin dərəcəsi	
	IQ	yüngül
	40 baldan yüksək	10-30 bal arası

Ağırlıq dərəcəsinin klinik qiymətləndirilməsi	Debillik, məhdudlaşmış əqli zəiflik	İmbesillik, idiotizm, ağır əqli zəiflik
Ədəbiyyat mənbələrində təsnifatı	Ailəvi, differensiyasiya olmamış ailə - mədəniyyət mənşəli	Bioloji, patoloji, kliniki
Cəmiyyətdə rast gəlmə tezliyi	1-3% (müxtəlif mənbələrdə fərqlənir)	Təxminən 0,4%
Cinsə görə yayılması	Eyni bərabərdə (bəzi mənbələrdə kişilərin üstünlüyü göstərilir)	Kişilər üstünlük təşkil edir
Ümumi vəziyyəti	Davranışın pozulması	Hərəkəti, somatik, nevroloji və epileptik simptomlar
Ailə psixopatologiyası	Validəylər adətən əqli zəif, aşağı intellektual səviyyəli, alkoqol və narkotik qəbul edənlər	Adətən valideynlər tam psixi inkişaf etmiş olur, lakin nəşildə əqli zəifliyin olduğu müəyyənləşdirilir.
Etiopatogenezi	İrsi xəstəliklər, xromosom xəstəlikləri, ekzogen faktorların təsiri	Ekzogen faktorların təsirinin üstünlüyü, ressesiv ötürülən irsi xəstəliklər, xromosom anomaliyaları
Xəstəyə və ailəyə tibbi və pədaqoji köməyin məqsədi	Təlim və tərbiyə, əməyə alışqanlıq	Ailənin tibbi — genetik konsultasiyası, xəstənin sosial təminatı, mövcud olan patoloji vəziyyətin və simptomların müalicəsi

Uşaq praktiki sağlam sayılır. Daha gec yaşlarında rast gəlinən əqli zəifliyə demensiya deyilir. Bu bizim tədqiqat obyektinə aid deyil.

Oliqofrenik uşaqlar bütün psixi proseslərin, xüsusilə qavrama və dərk etmənin inkişafdan qalması və davamlı pozulmaları ilə xarakterizə olunur. Elə bu da tək-cə normadan qalma yox, özünəməxsus psixika ilə təzahür edir. Əqli zəif uşaqlar normal psixi inkişaf etmiş uşaqlara kiçik yaşlarından uyğunlaşa bilmirlər. Bu qrup uşaqların psixikasının quruluşu çox mürəkkəbdir. L.S.Viqotskinin nəzəriyyəsinə görə, əqli zəif uşaqlarda birincili qüsurlar və ikincili ağırlaşma mövcuddur. Əqli zəif uşaqlara beynin qabıq fəaliyyətinin natamamlığını sübut edən əsas əlamət istiqamətləndirmə fəaliyyətinin zəifliyi, sinir proseslərinin inertliyi, davamlı ləngiməyə meyilliyin olması məxsusdur.

Əqli zəif uşaqların dünyaya gəlməsinin səbəbləri çoxdur. Adətən endogen (daxili) və ekzogen (xarici) faktorlar ayırd edilir. Əqli zəifliyin genetik formalarında üstünlük təşkil edir. Əsas rolunu ananın virus xəstəlikləri (məxmərək və s), alkoqollu içki və narkotiklərdən istifadə, həddən artıq dərman qəbulu, endokrin xəstəliklər, xromosom pozuntuları və s. oynayır. Bundan əlavə uşağın istər bətdaxili, istərsə doğuş və ya həyatının birinci yarım ilində baş beynin travması alması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövrdə ekoloji və iqtisadi vəziyyət də əqli zəif uşaqların sayının artmasında əsas rol oynamağa başlamışdır.

Əqli zəif uşaqlar özündə xüsusi kateqoriya təşkil edir. Bu uşaqlar xüsusi məktəblərdə oxuyurlar. Lakin bu məktəbdə oxuyan məktəblilər müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edirlər. Təhsil prosesində məktəblilərin korreksiya — tərbiyə işlərini aparmaq məqsədilə bir sıra təsnifatlardan

istifadə olunur. Ən çox istifadə edilən M.S.Pevznerin təklif etdiyi təsnifatdır. Tədqiqatçı oliqofreniyanın beş əsas formasını ayırd edib:

- 1) ağırlaşmamış;
- 2) oyanma və ya ləngimə proseslərinin üstünlüyü ilə;
- 3) analizatorların funksiyalarının enməsi və ya nitq qüsurları ilə;
- 4) psixopatabənzər davranışla;
- 5) baş beyin qabığının alın nahiyəsinin aydın çatışmamazlıqlar ilə.

Qeyd edilmiş beş formadan birinci ikisi daha çox yayılmışdır. Oliqofreniyanın ağırlaşmamış forması sinir proseslərinin tarazlaşması ilə xarakterizə olunur. Emosional-iradi sfera nisbətən saxlanılıb. Dərketmə fəaliyyətində ayrı-ayrı analizatorların kobud pozulmaları müşahidə olunmur. Belə uşaqlara tapşırılmış iş tam aydın və imkan daxilində olarsa, onlar məqsədyönlü fəaliyyət göstərə bilirlər və davranışları adekvatdır: sözə baxan və ətrafa münasibəti xoşrəftardır. Belə uşaqlar ümumi tipli məktəblərlə ayaqlaşmasalarda, xüsusi məktəblərdə uğurla təhsil proqramını həyata keçirir, emalatxanada böyük həvəslə çalışırlar. Onların inkişaf proqnozu və sosial adaptasiyası qənaətbəxşdir.

Emosional — iradi sferası oyanıq və ya ləngimə ilə gedən formalı uşaqların fəaliyyətində və davranışında çatışmamazlıqlar daha aydın təzahür edir. Oyanıq oliqofreniklər çox vaxt narahat, impulsiv, dəcəl, hərəki narahat, həddən artıq fikri dağınıq, sözə baxmayan, mübahisəli və s. olurlar, böyüklərin məzəmmətlərinə əhəmiyyət vermirlər. Tədris zamanı sinifdə şagirdlər sakit oturmur, emalatxanada tələsərək işləyir və etdikləri hərəkətləri düşünmədən edirlər. Oliqofreniklərin ləngimə forması süst, ləng-yavaş, inert davranışın olması, zəifləmiş əmək qabiliyyəti ilə seçilir və həddən artıq ləng tərpnirlər. Bu qrupa daxil olan əqli zəif uşaqlara fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün çox vaxt lazımdır və onları tələsdirmək isə mənasızdır. Emalatxanada ləng işləsələrdə, lakin effektiv nəticə ala bilir və tapşırılan işi başa çatdırırlar.

Analizatorların funksiyaları pozulmuş və ya nitq qüsurlu oliqofreniklər beyin qabığının diffuz zədələnməsi, beyin sisteminin daha dərin lokal zədələri ilə birgə rast gəlinir. Bu uşaqlarda əsas əqli zəiflik qüsuru ilə yanaşı, eşitmə, görmə, nitq, dayaq - hərəki qüsurlara da rast gəlinir, xüsusi siniflərdə təhsil alır və sosial-əmək adaptasiyası aşağı olur.

Psixopatabənzər davranışlı oliqofreniklərin emosional-iradi sferası kəskin pozulur, şəxsi keyfiyyətlərin inkişafdan qalması, ətraf mühitə və özünə tənqidin olmaması, əsassız affektə meyillik müşahidə edilir.

Baş beyin qabığının alın nahiyəsinin aydın çatışmamazlığı olan oliqofreniklərdə dərk etmə fəaliyyətinin qüsuru şəxsiyyətin dəyişiklikləri və hərəki fəaliyyətin kəskin pozulması ilə müşayət olunur. Bu uşaqlar süst, köməksiz və inisiativsiz olur, nitqi məntiqsiz, çox sözlü, təqlidi (yamıslayıcı) xarakter daşıyır və psixiki gərginliyə, məqsədyönlü fəaliyyətə, aktivliyə malik deyillər. Onlar təhsil zamanı ən sadə vərdişlərə çox çətinliklə yiyələnə bilirlər.

Əqli zəif uşaqların psixi fəaliyyətinin ümumi və məxsusi xüsusiyyətləri var. Ümumi xüsusiyyətlərə məntiqi dərketmə, düşüncənin, yaddaşın ali növlərinin və iradi diqqətin pozulmaları aiddir. Bu qrupun əsas xüsusiyyətləri isə qüsurun quruluşundan və özünə məxsusluğundan asılı olaraq formalaşır. Belə ki, davranışın və hərəkətin kəskin pozulmasına, kobud hərəki çətinliklərə, aydın danışıq və eşitmə çatmamazlıqları və s. qüsurlara rast gəlinir.

Məxsusi xüsusiyyətləri olan oliqofreniklərə də rast gəlinir ki, onlar öz yaşadlarından kəskin surətdə fərqlənirlər. Belə uşaqlar ətraf mühitdə çox zəif istiqamətlənmə hərəkətləri edir və demək olar ki, təhsil zamanı çox çətinlik çəkir, mətni mənimsəmə qabiliyyətləri olmur. Bu qrup uşaqlar daimi fərdi qayğıya ehtiyac duyur və özlərini idarə edə bilmirlər.

Oliqofreniklər və onların psixofizioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə çox saylı elmi işlər həsr olunub. Görkəmli rus alimi V.P.Petrov dünya ədəbiyyatı qaynaqlarından istifadə edərək normal və anormal inkişaf etmiş uşaqların əsasən dərk etmə, eyni zamanda hiss və iradə proseslərini müqayisə edilərək təhlil etmişdir. Müəllifin fikrinə görə normal uşaqlar qısa zaman müddətində ontogenetik inkişafın bütün mərhələlərini keçirir. Əqli zəif uşaqlar isə həmin inkişafı

çox ləng keçərək ömürlərinin axırına kimi ilkin mərhələlərdə qalırlar. O, əqli zəif uşaqların intellektual inkişaf səviyyələrini öyrənərək 3 qrup ayırd etmişdir: idiot, imbesil və əqli inkişafdan geri qalanlar (debil).

1929-cu ildə Moskvada yaradılmış uşaq evləri və xüsusi məktəblərin elmi praktik institutunun yetirmələrindən olan L.S.Viqotskinin ümumi uşaq və yaş fiziologiyasına aid fikirləri diqqəti cəlb edir. Alimin fikrinə görə insan psixikasının quruluş sisteminin vəziyyəti əsas əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu sistemin hər hansı bir mənbəsinin pozğunluğu onun bütünlükdə funksiyalarının pozulmasına və sonradan isə fərdin psixi fəaliyyətinin müəyyən dərəcədə geriləməsinə gətirib çıxarır. Bu əqli zəif uşaqların həyat fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində çatışmamazlıqların və qüsurların olması şəkildə müşahidə edilir. L.V.Zankov yaddaş probleminin həllinə dair nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür. Belə ki, əqli zəif uşaqlar uzun müddətli təhsil illərində mexaniki yadda saxlamadan istifadə edirlər. Normal inkişaf edənlərdən fərqli olaraq, onlarda yadda saxlanılan materialın dərk edilməsi uzun müddət təkrarlandıqdan sonra həyata keçir. Həm də öyrənilmişdir ki, yaş artdıqca əqli zəif uşaqlarda yadda saxlanılan materialın mənimsənilməsi prosesi artır. Məhz L.V.Zankov ilk dəfə məsələ qaldırmışdır ki, təkrarlandırılan material çox dəfəliklə yanaşı, həm də uşağın diqqətini cəlb etməlidir. İlk dəfə olaraq göstərmişdir ki, bu qrup uşaqların qarşısına qoyulmuş tapşırıq müxtəlif surətdə dərk etmə proseslərinə təsir edir və onlarda mətni yadda saxlamaq üçün orada məna kəsb edən hissələrin olması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Y.A.Strebelova tədqiqatlarını əqli zəif uşaqlarda qavrama fəaliyyəti probleminin öyrənilməsinə həsr edib. Onun rəhbərliyi ilə oliqofrenik-uşaqlarda görmə qavramasının xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış və ayrı-ayrı obyektlərə, onların şəkillərinə, təsvirinə münasibətləri tədqiq olunmuşdur. Alınmış nəticələr qüsurlu uşaqlarda məntiqi sferanın olmasını aşkar etmişdir. Bundan əlavə bu qrupda dərk etmə proseslərinin digər növlərinin də geri qalması və qüsurları qeyd edilir. Xüsusilə, bu özünü yadda saxlanılan mətnin mürəkkəbləşməsi zamanı daha aydın biruzə verir.

Xüsusi psixologiya sahəsində görkəmli alim J.İ.Şif öz tədqiqatlarını əqli zəif uşaqlarda rənglər və rəng çalarlarının seçilməsi və qavranılmasına həsr etmişdir. Tədqiqatçı sübut etmişdir ki, məntiq sferasında pozulmalar düşüncənin və dərk etmənin bütün səviyyələrində müxtəlif intensivlikdə təzahür edir. Bu isə nəinki məntiqi, eyni zamanda görmə qavramasının belə əhəmiyyət kəsb edə biləcək səviyyədə dəyişikliklərinə səbəb olur.

Q.V.Vasenkov öz tədqiqatlarında əmək təliminin əqli zəif uşaqlarda böyük əhəmiyyət kəsb edərək onların sosial adaptasiya olmasını və əmək fəaliyyətinin onlara mütləq lazım olmasını öyrənmişdir.

V.P.Puzanova isə öz tədqiqatlarını əqli zəif uşaqlarda verbal və qeyri-verbal materialın yadda saxlanılmasına həsr edərək iradi və qeyri-iradi yaddaş problemini öyrənmişdir.

Oliqofreniklərin psixofizioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində A.R.Luriyanın rolu əvəz edilməzdi. Onun tədqiqatlarında əqli zəif uşaqların müxtəlif yaş dövrlərini xarakterizə edən ali sinir fəaliyyətinin qanunauyğunluqları öyrənilmişdir. Digər qrup tədqiqatçıları əqli zəif uşaqların şəxsi xüsusiyyətlərini tədqiq etmişlər. M.S.Pevzner əqli zəifliyin patogenezi işləyib hazırlamışdır. Onların tədqiqatları sayəsində əhəmiyyət kəsb edən təsnifat hazırlanmış və hal-hazırda da tətbiq olunur.

Q.K.Uşakovun məlumatlarına əsasən əqli zəif uşaqlar öz diqqətlərini cəmləyə bilməyərək, asanlıqla diqqətini yerinə yetirilən fəaliyyətdən başqasına yönəldə bilirlər. Onun fikrinə görə əqli zəif uşaqlara məxsus ən əsas simptomlardan biri elə diqqətin pozulmasıdır.

Əqli zəif uşaqların tədqiqatı ilə məşğul olan tədqiqatçılar onların ətraf mühitdə zəif istiqamətlənməsini müşahidə ediblər. Məkan pozğunluğu oliqofreniklərin ən çox yayılmış və aydın təzahür edən qüsurlarından biridir. Əqli zəif uşaqların ətraf mühitdə istiqamətlənməsi görmə qavramasının vəziyyətindən asılıdır.

Oliqofrenik uşaqlarda hərəkəti fəaliyyətin qüsuru onların düzgün həyat fəaliyyətinə imkan vermir. Hərəkətin koordinasiyasının çatışmamazlığı və yöndəmsizlik əqli zəif uşaqlara xas xüsusiyyətdir. Onlarda sinkineziya və tonik hərəkətlər qeyd olunur.

Əqli zəif uşaqlarda nitq qüsurlarının olması və özünəməxsusluğu onların məntiqi ilə əlaqədardır. Məntiqi nitqin olmaması ətraf mühitin qavranılmasına və hadisələrin dərk edilməsinə mane olur .

Əqli zəif uşaqlarda yaddaş probleminin öyrənilməsi aktual olaraq qalır. Yaddaş dərk etmə fəaliyyətinin əsas aparıcı komponentlərindən biri olmaqla digər psixi proseslərlə və bütünlüklə şəxsiyyətlə sıx əlaqədədir. Yaddaşın məhsuldarlığı qavramanın, məntiqin, nitqin, emosional - iradi sferanın vəziyyətindən asılıdır. Eyni zamanda yaddaş həyat fəaliyyətinin pozulması qeyd edilən bütün proseslərin inkişafına mənfi təsir edir. Aparılmış çox saylı eksperimentlərin nəticəsində məlum olmuşdur ki, nəinki məntiqi yaddaş, həm də mexaniki yaddaş pozulmuşdur. Oliqofreniklərdə yaddaşın ən vacib xüsusiyyəti onun həcmidir. Belə ki, qısa müddətli yaddaşın həcmi normal yeniyetmələrdə 7 ± 2 vahidə bərabərsə, əqli zəif uşaqlarda 2-3 vahidə bərabərdir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, onlar tanış əşyaları, sözləri daha çox və asanlıqla yadda saxlayırlar, nəinki yad predmetləri və ya şəkilləri. Müqayisə zamanı uzun müddətli yaddaşın həcmi də normal uşaqlara nisbətən çox aşağıdır .

Əqli zəif uşaqların şəxsiyyətinin emosional sferasının öyrənilməsinin nəzəri əsası L.S.Viqotskinin adı ilə bağlıdır, hansı ki, uşağın intellektual və emosional sferasının sıx qarşılıqlı əlaqəsi haqqında fikir söyləmişdir. Tədqiqatçı «sosial inkişaf şəraiti» termini işlədərək, uşağın inkişafına təkcə ətraf mühitin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin yox, həm də fərdi xüsusiyyətlərinin təsirinin böyük olduğunu qeyd etmişdir. L.V.Zankovun tədqiqatlarında bildirilir ki, əqli zəif uşaqlarda emosionanın inkişafında ətraf mühit faktorlarını təsiri əhəmiyyət kəsb edir. Hətta müəyyən şəraitlərdə təlim nəticəsində onlarda kin, qəzəb, küsmək və s. kimi hissələrin azaldılması və mülayimləşdirilməsi mümkündür.

M.S.Pevzner qeyd etmişdir ki, bütün oliqofreniklərə emosional yetişməməlik, hissələrin kifayət qədər ayrılması və qeyri-stabilliyi, həyəcanın əhəmiyyət kəsb edə biləcək qədər sərhədlənməsi, sevinc, kədərlənmə, şənlik hissələrinin təzahürünün ən yüksək səviyyəsi məxsusdur. Beləliklə, əqli zəif uşaqlarda emosional sferanın inkişaf etməməsi və yetkinləşməməsi iradi psixi proseslərin kifayət qədər formalaşmaması ilə əlaqəlidir. Onlara səthi emosional çalarlı, davamsız, tez dəyişikliyə meyilli emosional vəziyyət xarakterdir. Oliqofreniklər emosional təzahürlərini zəif idarə edir və bəzən isə bunu etməyə heç cəhd belə etmirlər. Aparılmış tədqiqatlar onların digər insanların emosional vəziyyətini başa düşdüyünü göstərmişdir - bu həmin yeniyetmələrin emosional aləmini xarakterizə edir.

Əqli inkişaf səviyyəsindən geri qalanlarda iradə proseslərinin zəif olması da diqqəti cəlb edir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə oliqofreniklərin ən əsas xarakterik xüsusiyyəti iradi proseslərin kəskin təzahür edən zəifliyidir. İ.L.Levina göstərmişdir ki, emosional - iradi sferanın inkişaf etməməsi intellektual səviyyənin inkişafından bilavasitə asılıdır. Əqli zəif uşaqlarda iradənin inkişafı digər psixi proseslərdə olduğu kimi uzun müddətli və ləng gedir. Bu qrup insanlarda özünü qiymətləndirmənin yüksək səviyyədə olmasını qeyd etmək lazımdır. Onlarda özlərinin hamıdan ağıllı olması fikri dominantlıq təşkil edir.

Beləliklə ədəbiyyat mənbələrindən məlum oldu ki, əqli zəif uşaqların psixofizioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə çox saylı elmi tədqiqat işləri həsr olunmasına baxmayaraq, hələ də bu qrup insanların koqnitiv və dərk etmə proseslərinin mexanizmləri tam öyrənilməmiş qalır. Emosional gərginliyin təsiri altında onlarda yaranan psixofizioloji dəyişikliklərin tədqiqinə dair elmi işlər minimum saydadır. Bu baxımdan aparılan tədqiqat işi nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: əqli zəiflik, oliqofreniya, dərk etmə prosesləri, emosional vəziyyət

Keywords: mental weakness, oligophrenia, cognitive processes, emotional state

Ключевые слова: умственный отсталость , олигофрения, когнитивные процессы, эмоциональное состояние.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kəramova N.Y. Emosional gərginliyin koqnitiv proseslərə təsirinin əqli inkişaf səviyyəsindən asılılığının tədqiqi, b.ü.f.d. Dis., 2010
2. Астапов В.М., Дробышева Т.В., Викторова В.В. Тревога как сопутствующий фактор синдрома дефицита внимания и гиперактивности у детей // Психологический Журнал, 2007, Т. 28, №6, с. 91-100
3. Васенков Г.В. Актуальные проблемы профессиональной подготовки умственно отсталых учащихся // Дефектология, 1998, № 4, с. 40-45
4. Выготский Л.С. Основы дефектологии. М.: 1983, Т.5, 124 с.)
5. Стребелева Е.А. Формирование мышления у умственно отсталых дошкольников // Дефектология, 1994, № 5, с. 62-66
6. Морозова Н.Г. Формирование познавательных интересов у аномальных детей. М.: 1969, 236 с.).
7. Стребелева Е.А. Наглядно-действенное мышление у умственно отсталых детей дошкольного возраста // Дефектология, 1993, № 1, с.77-82
8. Бодров В.А. Когнитивные процессы и психологический стресс // Психологический журнал, 1996, Т.17, №4, с. 64-74
9. Сауткин М.Ф. О новых тенденциях в физическом развитии школьников и студентов // Педиатрия, 1989, №9, с.108
10. Abdi Z., Sharma T., Social cognition and its neural correlates in schizophrenia and autism // CNS Spectr, 2004, V.9, p. 335-343
11. American Psychiatric Association 2000. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fourth Edition Text Revision, Washington DC: APA. Psikiyatride hastalıkların tanımlanması ve sınıflandırılması elkitabı, yeniden gözden geçirilmiş. Dördüncü Baskı, (DSM-IV-TR), Washington DC:, 2000'den çeviren Köroğlu E., Hekimler Yayın Birliği, Ankara 2001.
12. Hall L. J. Autism spectrum disorders from theory to practice. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Education, 2009.

MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBİ: ONLAYN VƏ YA DİSTANT TƏHSİL HAQQINDA

Kəramov Nətiq¹, Zeynətdinova Aytən²

¹- *Siyəzən rayonu, Balaca Həmyə kənd orta məktəbi*

²-*Siyəzən rayonu, 2 saylı orta məktəb*

karamovnatiq@gmail.com

Təqdim olunan məqalədə onlayn və ya distan təhsilin üstünlükləri və əhəmiyyəti barədə məlumatlar verilmişdir. Onlayn təhsil dövrün tələbidir və respublikamızda uğurla tətbiq olunur.

Açar sözlər: onlayn tədris, distant təhsil, pandemiya, distant təhsilin üstünlükləri.

Müasir dövrümüzdə koronavirus pandemiyası cəmiyyəti az qala iflic vəziyyətinə saldı. Təbii ki, yaranmış vəziyyətə uyğunlaşmaq və inkişaf tempini tutmaq zərurəti yarandı. Təhsil prosesində yaranmış fasiləni isə yalnız onlayn təhsil və ya distant təhsil ilə aradan qaldırmaq mümkündür. Müəllim və tələbənin, şagirdin eyni məkanda olma məcburiliyini ortadan qaldıran sistem

distant və ya onlayn təhsil sistemidir. Məsafəli təhsil tələbə ilə müəllimin fiziki olaraq eyni bir mühitdə olmamasını təşkil edən texnologiyadır.

Onlayn və ya distant dərslər fiziki olaraq şagird və müəllimlərin eyni yerdə olmasını tələb etmir, eyni zamanda səs, qrafika, kompüter, CD, kitab və jurnal vasitələrinin köməyi ilə internet mühitində eyni vaxtda dərs keçməsinə tələb etməyən bir təhsil formasıdır. Onlayn dərslər vaxt və məkandan asılı olmayaraq öyrənmə və tədris fəaliyyətinin həyata keçirildiyi bir təhsil sistemi olaraq müəyyən olunur. Rəsmi təhsildən fərqli olaraq onlayn dərslər tələbələrin vaxtından və məkanından asılı olmayaraq istədiyi zaman, istədiyi yerdə təhsil almasını təmin edir. İnternetin mövcud olduğu hər yerdə istənilən vaxt əldə edilən təlimlər, dərsə gecikmək, dərsi buraxmaq, müəllimə beynindəki sualı verməkdən çəkinmək kimi problemləri aradan qaldırır.

Ənənəvi təhsildə müəllimlər müəyyən fənlərə müəyyən vaxt ayırırlar, lakin hər bir şagirdin qavrayışı və öyrənmə vaxtı fərqlidir. Onlayn təhsil tələbə yönümlüdür, buna görə də hər bir tələbə öz öyrənmə sürətinə görə istədiyi qədər təhsili təkrarlamağa bilər.

Onlayn təhsil proqramı təhsil müəssisələrinin şagirdlərin, tələbələrin tək başına təhsili reallaşdırmasına kömək etmək üçün müəyyən bir nizamda hazırladıkları dərs proqramıdır. Bu sistemdən istifadə etmək istəyən tələbələr faks, poçt və ya e-poçt kimi üsullarla şagirdlərə, ixtisaslı bir müəllim tərəfindən hazırlanan dərslə əlaqədar tapşırıq mövzuları verilir. Daha sonra tapşırıqlar və sınaqlarla bağlı qiymətləndirmələr edilir.

Peyk, video, audio qrafik, kompüter, multimedia texnologiyası kimi elektron vasitələrin köməyi ilə, təhsilin uzaqdakı şagirdlərə çatdırılmasına artıq hər şərait var (internet sürətinin yüksək olması, əhəlinin əksər hissəsinin müasir texnoloji avadanlıqlarla təmin edilməsi və s.).

Onlayn dərslərin bir sıra üstünlükləri var:

- Hər kəsin təhsil almağına imkan verir.
- Yaşından, cinsindən, irqindən və əlilliyindən asılı olmayaraq hər kəsin bərabər təhsil almağı hüququ vardır.
- İşçilər, evli insanlar və uşaq sahibi olan şəxslər üçün ən uyğun təlim modelidir.
- Hər bir tələbənin öz öyrənmə sürətində təhsil almağına imkan verir.
- Təlim müasir, inkişaf etmiş və interaktiv vasitələrlə təmin olunur.
- Kurs materiallarına məhdudiyyətsiz giriş təmin edilir.
- Ənənəvi təhsil modeli ilə ortaya çıxan nəqliyyat, qidalanma və s. xərclərini ortadan qaldırır.
- İnternet vasitəsi ilə istənilən mühitdən əldə edilə bilər və materiallar kompüterlərə, tabletlərə və ya telefonlara yüklənərək internet olmadan istifadə edilə bilər.
- Statistika görə, bir müəllim ənənəvi təhsil sistemi ilə ildə maksimum 100 şagird əldə edə bilər, onlayn təhsil ilə eyni vaxtda minlərlə şagird əldə edilə bilər.
- Şagird yarımçıq hiss etmədiyi və vaxtını natamam hiss etdiyi fənlərə yönəldə biləcəyi mövzulara qulaq asmaq məcburiyyətində deyil.
- Yaş qrupları arasında təhsil balansının təmin edilməsi imkanı var.
- İkinci dəfə təhsil almağı imkanı təmin edilə bilər.
- Geniş kütlələr üçün məlumat və təhsil kampaniyalarının həyata keçirilməsi, evdən çıxmadan beynəlxalq seminar və konfranslarda iştirak etmək, müzakirələrə qoşulma imkanı var.
- Bacarıqların inkişaf etdirilməsi
- Transmilli proqramların təklifi və s.
- Ölkəni tərk etmədən xarici universitetlərdə təhsil almağı imkanı
- Təhsilin sürətini tənziqləmədəki sərbəstlik
- Təhsil haqqını kreditlə ödəmə fürsəti
- Səyahətdə olarkən də təhsil almağı imkanı
- İstənilən pandemiyalar zamanı sağlamlığı qoruya bilmək və eyni zamanda təhsildən geri qalmamağı imkanı vardır.

Yaranmış vəziyyətdə ölkəmiz bu təhsil sisteminə keçid etməklə əhalinin sağlamlığının qoruması istiqamətində mühüm addım atmış oldu. Distant təhsil sisteminin ölkəmiz üçün nə dərəcədə uğurlu olacağını isə zaman göstərəcək. Hal-hazırda onlayn dərs derjində müəllimlərin əməyi daha ağır olsa da, əsas məqsəd yüksək intellektual savada, bilik və bacarıqlara sahib olan gənc nəslin yetişdirilməsidir. Azərbaycan müəllimi bu istiqamətdə var qüvvəsi ilə çalışır.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННОЕ ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ: ОБ ОНЛАЙН-ИЛИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье представлена информация о преимуществах и важности онлайн или дистанционного обучения. Онлайн-образование является требованием времени и успешно внедряется в нашей стране.

Ключевые слова: онлайн-обучение, дистанционное обучение, пандемия, преимущества дистанционного обучения.

SUMMARY

MODERN TIME REQUIREMENT: ABOUT ONLINE OR DISTANCE EDUCATION

The article provides information on the benefits and importance of online or distance learning. Online education is a requirement of the time and is successfully implemented in our country.

Keywords: online learning, distance learning, pandemic, advantages of distance learning.

RESPUBLİKAMIZIN INNOVASIYA SISTEMININ INKIŞAFI MƏQSƏDİ İLƏ DÖVLƏT, ELM (INNOVATIV UNIVERSITETLƏR) VƏ BİZNESİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Kərimli Afaq

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bazar iqtisadiyyatı mexanizminin təməl ünsürlərindən biri elm, biznes, əmək bazarı və təhsil xidmətidir. Onlar arasında harmoniya iqtisadi tərəqqinin vacib şərtidir. Reallıq onu göstərir ki, keçid iqtisadiyyatı ölkələrində ali təhsil hələlik müəyyən dərəcədə qapalı xarakter daşıyır və onun əmək bazarı ilə qarşılıqlı əlaqəsi zəifdir.

Lakin müasir biznes çevik və dinamikdir, işaxtaranlar qarşısında yeni tələblər qoyur. Hazırda bazarın tələblərini ödəmək üçün biznes subyektlərinin iki əsas, yüksək ixtisaslı kadrlara və innovative texnologiyalara olan ehtiyacını qeyd etmək olar. Bu resursların xaricdən idxal edilməsi böyük təhlükə yarada bilər.

Liberal qanunlarla tənzimlənən və bazarın tələblərinə çevik uyğunlaşa bilən iqtisadi subyektlərə və yeniləşən idarəetmə sisteminə yeni tərəkürlü, təşəbbüskar, heç olmasa bir xarici dili mükəmməl bilən peşəkar menecerlər lazım idi.

Məhz bu zərurətdən irəli gələrək kadr hazırlığına olan ehtiyacın ödənilməsi sahəsində kompleks tədbirlər görülməyə başlandı.

Dövlət müstəqilliyi elan edildikdən sonra Azərbaycanın müasir təhsil sisteminin yaradılması da ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı sayəsində, onun bilavasitə rəhbərliyi altında ölkədə aparılan iqtisadi və sosial islahatların tərkib hissəsi olaraq təhsil sisteminin müasir standartlar əsasında formalaşdırılması üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş və hal-hazırda da həyata keçirilməkdədir. Reallaşdırılan hər bir

proqramda əsas qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr Azərbaycan ali təhsilinin inkişafında əsaslı keyfiyyət dəyişmələrinə zəmin yaradır.

Bunlarla yanaşı, ölkənin innovasiya sisteminin formalaşması zəruridir. Bu istiqamətdə işləri dövlət avtonom apara bilməz. Bu sahədə səmərəliliyin artırılması dövlət, biznes və elm arasında əlaqəni formalaşdıran, təşkilati strukturunu müəyyən edən yeni modelə ehtiyac yaranır.

İnnovasiya sisteminin əhəmiyyəti

Hal-hazırda qlobal innovasiya sistemində əsaslı dəyişikliklər baş verir: innovasiya proseslərinin səmərəliliyi artır, onların yaradılma müddəti qısaldılır, innovasiya fəaliyyətinin yeni iştirakçıları onları işləyib hazırlayanlara və onun istehlakçılarına çevrilirlər, onların münasibətləri və müvafiq olaraq funksiyaları dəyişir. İnnovasiya sistemi yeni modelinin necə yaradılmasını qavranılması ölkələr üçün aktualdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya sisteminin yeni modeli uğurla inkişaf edir, innovasiyaların yaranma və yayılma proseslərinin izahına müasir inkişaf mərhələsinə müvafiq olaraq yeni yanaşmalar formalaşır. İnnovasiya nəzəriyyəsinə dair müasir araşdırmalarda dövlətlə elm və biznes arasında bu yeni tendensiyalar təhlil olunur. İnnovasiyaların inkişafı sistemində yeni biliklərin yaradılmasına cavabdeh olan institutlar üstün mövqeyə keçməyə başlayır.

Ümumi tendensiya inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiyaların maliyyələşdirilməsində iqtisadiyyatın özəl sektorunun payının intensiv olaraq artması ilə xarakterikdir. Lider ölkələrdə innovasiyaların hazırlanması və işlənməsi xərclərinin maliyyələşdirilməsinin 75%-ni özəl sektor təmin edir, bu vəsaitin 90%-i isə 100 böyük beynəlxalq korporasiyanın payına düşür.

Qloballaşan iqtisadiyyatda İnnovativ Universitetlər

Universitet şirkətlər yaratmağa kömək etməklə və texnologiyaları transfert etməklə qismən müəssisə rolu oynayır. Öz növbəsində, müəssisələr tədris prosesini təmin edən və universitetin prinsipinə uyğun elmi tədqiqat işlərini həyata keçirən strukturlar yarada bilər. Universitetlər apardıqları tədqiqat və işlərdən gəlir əldə etmək üçün istehsal potensialını və onun təcrübədə tətbiqi imkanlarını təhlil edir, öz müəllim və tələbələrinə yeni müəssisələrin yaradılması işində yardım göstərir.

Universitetlər mövcud olan müəssisələri yeni ideyalarla təmin edir, yeni müəssisələrin yaradılması üçün elmin aparıcı sahələrində özlərinin tədqiqat və təhsil imkanlarından istifadə edirlər. Onlar ənənəvi təhsil proqramlarını genişləndirir, tələbələrə sahibkarlığı və şirkətdə iş təcrübəsini öyrədirlər. Bununla universitetlər texnologiyaların transfertini təmin edir və öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün maliyyə vəsaiti əldə edirlər.

Belə universitetlər dövlətin, yaxud biznesin nəzarəti altında olmur və müstəqil akademik təşkilat olurlar. Muxtariyyət onlara müstəqil olaraq strateji inkişaf proqramı işləyib hazırlamaq, dövlət və bizneslə birgə layihələrin reallaşdırılmasında müstəqil işləmək imkanı verir. Universitetlərdəki texnologiyaların transferti strukturları texnologiyaların kommersiyyalaşdırılması, onların bazara çıxarılması ilə məşğul olurlar.

Biliklərin kommersiyyalaşdırılması universitetlərə şərait yaradır ki, onlar sərbəst olaraq uzunmüddətli elmi tədqiqat işlərini maliyyələşdirsinlər. Məhz bu, araşdırma və onun nəticəsi ilə tətbiqi arasında zaman boşluğunun məhdudlaşdırılmasına imkan verir ki, bu da ixtiranın rəqabətə davamlılığını artırır.

İqtisadi inkişafın indiki mərhələsində, iqtisadi inteqrasiyanın əməkdaşlığın zəruri tərkib hissəsinə çevrildiyi bir vaxtda Avropa İttifaqı ölkələrində vahid innovasiya məkanı yaratmaq, tədqiqat və innovasiya fəaliyyətini intensivləşdirmək, bu prosesə məhdudiyyətlər yaranan maneələri aradan qaldırmaq istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses dünya iqtisadiyyatını bürüyən iqtisadi böhrandan sonra daha da aktivləşib.

Nəzəri, texnoloji və kommersiya potensialına malik olan çoxməqsədli tədqiqatların sayının artması alimlərin özündən tədqiqatçı və sahibkar kimi iş görməyi tələb edir.

Aparılan tədqiqatların təcrübədə istifadə edilməsi, həmçinin alimlərin biliklərinin kommersiyyalaşdırılması prosesində iştirakına hazırlığı sahibkarlıq ruhunun universitetlərə sirayət

etməsinə yardımçı olur. Şirkətlər tərəfindən verilən sifarişlər ikili təyinatla malikdir – onlar şirkətlərə yeni məhsul hazırlamağa kömək edir, digər tərəfdən, universitet üçün elmi əhəmiyyətə malikdir.

Biznes və dövlətlə sıx qarşılıqlı əlaqə universitetin inkişafı üçün mütləq şərtidir. Yeni nəsil universitetlərin inkişaf etdirilməsinə ilkin mərhələdə tədqiqat universitetləri xidmət edir.

Azərbaycanda innovasiya sistemi formalaşmasının xüsusiyyətləri

Respublikamızda elmə çəkilən dövlət xərclərinin artırılması ilə yanaşı, bizneslə əlaqəsini də müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq zəruridir. Lakin biznes və elm arasında əlaqələri inkişaf etdirmək üçün infrastrukturun yaradılması heç də asan məsələ deyildir. Çünki universitet ətrafında infrastrukturun yaradılması elmi potensialın çatışmazlığı ilə, onun elmi təşkilatlar nəzdində yaradılması isə gənc kadrların çatışmazlığı ilə üzləşəcəkdir.

Texnoloji innovasiyalar kimi nə başa düşülməsindən asılı olaraq innovasiyaların fəallıq səviyyəsi fərqlənəcək. Azərbaycanda yüksək texnologiyalı avadanlıqların idxalı səviyyəsindən görünür ki, bu sahədə innovasiyalara daha çox üstünlük verilir. Bununla yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin inkişafının yalnız xarici avadanlıqların alınması ilə bağlı olması texnoloji geriləmənin qorunub saxlanmasına səbəb olur.

Müasir şəraitdə innovasiyaların inkişafının əsas problemi müəssisələrin kifayət qədər fəal olmamasıdır. Dövlət və biznesin qarşılıqlı əlaqələrinin kəşiməsi formal və qeyri-formal əlaqələr əsasında əmələ gəlir.

Son illər elmin büdcədən maliyyələşdirilməsi ilbəl artırılsa da, bu, neqativ tendensiyaları tez bir zamanda dəyişdirə bilməz. Hazırkı şəraitdə elmin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinin yüksək payı, iqtisadiyyatda elmin nəticələrinə olan tələbin aşağı səviyyədə olmasından xəbər verir.

Azərbaycanda elmin spesifikasiyası ondan ibarətdir ki, elmi təşkilatlar və ali məktəblər biznes sektordan təcrid olunmaqla yanaşı, bir-birlərindən də təcrid olunublar. Dövlətlə elmin daha sıx əlaqəsi elmin dövlət sektorunda təşəkkül tapmasına zəmin yaradır.

Nəticə

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində ölkədə innovasiyaların inkişafına tələbat artır. Dövlət, elm və biznes bu inkişafa öz töhfəsini verməlidir. Qarşılıqlı əlaqəli olmadıqda bu töhfə çənaətbəxş nəticə vermir. Universitetlər elm nümayəndələri kimi yeni innovasiya sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün cavabdeh, kommersiya sferası isə bu biliklərin istehlakçısı kimi innovasiya sisteminin inkişafına maraqlı tərəfə çevrilməlidir. Sahibkarlar innovasiyaların yalnız istehlakı ilə kifayətlənməməli, yeni biliklərin inkişaf etdirilməsinə kömək etməlidirlər. Müəssisələr, xüsusilə də korporasiyalar uzun müddət ərzində innovasiya texnologiyalarını idxal edə bilməzlər. Dövlət zəruri dəstək göstərməklə bu inkişafı əlaqələndirməlidir. Lakin bu dəstək bütün xərclərin maliyyələşdirilməsindən ibarət olmamalıdır. Əks halda indiyə qədər olduğu kimi, öz layihələrinin təcrübədə tətbiq edilməsinə universitetlərdə maraq olmayacaq və innovasiyaların iqtisadi proseslərə tətbiqi baş verməyəcək.

Açar sözlər: Universitet-Sənaye Əməkdaşlığı, Innovativ Universitetlər, Elm və Biznesin Qarşılıqlı Əlaqəsi

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Мосовкин В.М., Раковская-Самойлова А.Х. Меры европейской инновационной политики и идентификация лучшей инновационной политики. Бизнесинформ № 3-4, 2005.
2. Musayev A.F. İnnovasiya siyasəti: Avropa Birliyi təcrübəsi və Azərbaycan şəraitinə adaptasiya imkanları. // “AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Modernləşmə xətti jurnalı, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi tərəqqisində yeni nailiyyətlər”. Bakı-2010
3. Musayev A.F. Ali təhsilin yeni maliyyələşmə modeli: mahiyyəti və gözlənilən nəticələr // “Respublika qəzeti” . 2010. № 085.

4. Hasan Mandal, Üniversite Sanayi İşbirliğinde Stratejik bir Yaklaşım: Endüstriyel Doktora Programı, Anadolu Üniversitesi, 2010
5. David Earle, (December 2010) Tertiary Sector Performance Analysis and Reporting Division [Ministry of Education]
6. Klaus Schwab, World Economic Forum (2018):The Global Competitiveness Report
7. <https://stip.gatech.edu>, (2019)

SUMMARY

One of the main indicators of economic development of any developed country is education, which is the result of reforms, decisions, strategies and projects implemented by that country in the field of education. We know that the main driving forces of industrialization are science, technology and economics. Today is the age of technology, and technology is based on scientific knowledge, and as a result requires a sustainable and innovative approach. While universities are the producers of innovative science, industry has been the creator of new technologies and economic growth. The task of the state here is to provide financial support for scientific research. Although this triangular relationship between the university, industry and the state has a significant impact on economic growth, this cooperation is not always effective. University-industry-government cooperation is an area that needs to be optimized at every level, and even a mandatory area in accordance with the common interests of the parties.

Keywords: University-Industry Cooperation, Innovative Universities, Science and Business Interaction

РЕЗЮМЕ

Одним из основных показателей экономического развития любой развитой страны является образование, которое является результатом реформ, решений, стратегий и проектов, реализуемых этой страной в области образования. Мы знаем, что основными движущими силами индустриализации являются наука, технологии и экономика. Сегодня наступил век технологий, а технологии основаны на научных знаниях и, как следствие, требуют устойчивого и новаторского подхода. В то время как университеты являются производителями инновационной науки, промышленность является создателем новых технологий и экономического роста. Задача государства здесь - финансовая поддержка научных исследований. Хотя эти трехсторонние отношения между университетом, промышленностью и государством оказывают значительное влияние на экономический рост, это сотрудничество не всегда эффективно. Сотрудничество университет-промышленность-государство - это сфера, которая требует оптимизации на всех уровнях, и даже обязательная сфера в соответствии с общими интересами сторон.

Ключевые слова: Сотрудничество между университетами и промышленностью, инновационные университеты, взаимодействие науки и бизнеса

AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ VƏ FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ HEYDƏR HÜSEYNOVUN ROLU

Kərimova Nərgiz Tofiq qızı

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

“Qərb öz siyasəti ilə Asiyada maarifi dirçəldə bilməz... Ölkə islahatçıları ölkənin özündə doğulmalıdırlar”. Mirzə Kazımbəyin əsərinin müqəddiməsindən iqtibas edilən bu sözlər, sanki Heydər Hüseynovun həyat yolunu əks etdirir. 42 illik həyata bu qədər uğuru sığdırma bilmək çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Professor Yusif Rüstəmovun sözləri ilə desək: “Belə qısa zaman kəsiyində bu qədər çətin işlərin öhdəsindən yalnız həqiqi istedad sahibi gələ bilər” [5; s.5].

1908-ci il aprelin 3-də İrəvanda dünyaya gələn Heydər Hüseynov gözünü dünyaya açar-açmaz, sosial məşəqqətlər, milli qalmaqçılarla üzləşir. Az sonra atası vəfat edir, böyük qardaşı isə 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən öldürülür. Bu hadisədən sonra ailəsi əvvəl Batuma, sonra Stavropola, axırda Bakıya köçür. 12 yaşında Bakının 18 saylı məktəbinin şagirdi olub. O, 1927-1931-ci illərdə indiki Pedaqoji Universitetin həm şərqsünaslıq, həm də pedaqoji fakültələrinin tələbəsi olub, ərəb və fars dillərinə mükəmməl yiyələnib. 1924-cü ildə Pedaqoji Texnikumun kitabxanasında ilk əmək fəaliyyətinə başlamış H.Hüseynov 1931-1932-ci illərdə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Fəlsəfə şöbəsinin aspirantı olur və 1939-cu ildə Tbilisi Universitetinin Elmi Şurasında “M.F.Axundovun fəlsəfi görüşləri haqqında” dissertasiyasını müdafiə edərək fəlsəfə elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldı. 1936-40-cı illərdə isə Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunun direktoru səviyyəsinə yüksəlir.

1940-cı ildə H.Hüseynov SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialı sədrinin müavini oldu. Bu dövrdə o, həm də istedadlı bir elm təşkilatçısı olduğunu sübut etdi. SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının işində canlanma hiss edilməyə başlandı. Filialın nəşrində Azərbaycan ədəbiyyatına, tarixinə, incəsənətinə və müxtəlif elm sahələrinə aid dəyərli kitablar nəşr olundu.

Həmin illərdə onun Mirbabayev və Orucovla birgə hazırladığı 4 cildlik “Rusca-Azərbaycanca tam lüğət” o zamana qədər keçmiş SSRİ-də ən möhtəşəm lüğət kitabı idi. 1943-cü ildə akademik Meşşaninov onu “rus milli lüğətləri içərisində ən böyüyü” adlandırır və Azərbaycan alimlərinin əməyini yüksək qiymətləndirirdi.

O, həm Filialın sədr müavini, həm də Rəyasət Heyətinin sədri işlədiyi dövrdə gənc elmi kadrların hazırlanması işinə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşırdı. Bunun nəticəsində Filialın nəzdində Aspirantura şöbəsi yaradıldı və ora gənc kadrlar cəlb olundu, müəllim heyəti formalaşdırıldı. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin nəzdində Fəlsəfə şöbəsi açıldı.

Nizami Gəncəvinin 100 illik yubileyinin təşkili və yüksək səviyyədə keçirilməsi Heydər Hüseynovun istedadlı alim olmaqla bərabər, həm də yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik bir rəhbər olduğunu üzə çıxardı. SSRİ Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik Kamarovun 1945-ci il 15 martda Az.KPMK-ya göndərdiyi məktubunda Heydər Hüseynovun təşkilatçılıq qabiliyyəti xüsusi vurğulanırdı.

1945-49-cu illər H.Hüseynovun elmi yaradıcılığının və ictimai-siyasi fəaliyyətinin zirvəsi hesab olunur. O, həm Respublikada, həm də Ümumittifaq səviyyəsində nüfuzlu alim və görkəmli ictimai xadim kimi tanınırdı. O, Azərbaycanın sovet dövründəki görkəmli şair və yazıçılarının elmi-fəlsəfi əsərlərini təhlil etməklə bərabər, xalqımızın tarixin dərinliklərində qalmış ictimai-fəlsəfi düşüncə tərzini, elmi təfəkkürü ilə maraqlanırdı. Araşdırmaların nəticəsi olaraq, H.Hüseynov ən sanballı əsəri olan “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” monoqrafiyasını yazır. Bu əsər həm də onun sonuncu kitabı olmuşdur. O, bu əsərində Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai-siyasi fikrinin başlıca inkişaf mərhələlərini dəqiqliklə müəyyənləşdirmişdir. Kitab nəşr olunan kimi Heydər Hüseynov onun bir nüsxəsini də dostu Fadeyevə göndərmişdi. Həmin vaxt

Aleksandr Fadeyev SSRİ Yazıçılar İttifaqının sədri olmaqla bərabər, həm də Stalin mükafatları üzrə Komitəyə rəhbərlik edirdi. Fadeyev kitabı həmin dövrün elmi nailiyyəti kimi 1949-cu il üçün Stalin mükafatına təqdim edir. Lakin qısa müddət sonra H.Hüseynovun həyatının ən böyük sevinci alimin ən böyük faciəsinə çevrilir. Yuxarıdan gələn bir göstərişlə bütün respublika ərazisində Heydər Hüseynova qarşı kompaniya başlanır. Bu məsələyə Stalinin qarışması ilə iş daha da böyüyür və Kremlə müzakirəyə çıxarılır. Nəticədə, Stalin mükafatları üzrə Komitənin tarixində analoqu olmayan bir hadisə baş verir. Ədəbiyyat və İncəsənət sahəsində Stalin mükafatları üzrə Komitə Heydər Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabına “Stalin mükafatı verilməsi haqqında qərar”ın ləğv edilməsi ilə bağlı SSRİ Nazirlər Soveti qarşısında vəsadət qaldırır və Nazirlər Soveti bu vəsadəti təmin edir.

Əslində, 50-ci illərdə əsas tənqid hədəfi kimi seçilmiş Şeyx Şamil mövzusu “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabının dünya miqyaslı alim, mütəfəkkir Mirzə Kazım bəy (1802-1870) həsr edilən dördüncü fəslində kiçik bir hissəsini təmsil edir. Lakin fəslin mətnini diqqətlə oxuduqda burada dövrün siyasiləşmiş ideologiyasına uyğun gəlməyən başqa məqamların da az olmadığı qənaətinə gəlicən [3]. Müəllifin və kitabın təzyiqlərə məruz qalmasında bir çox səbəblər göstərilə də, əsas mahiyyət tamamilə fərqli idi. Rus bəstəkarı İsak Dunayevskinin təbiri ilə desək, nədən “qəfildən” “yuxarı dairələrdə bəyənilməməsi”nin əsas səbəbi onun üzqabığındakı adda gizlənməmişdi. SSRİ məkanında bir millətin fəlsəfəsinə həsr edilən bu ilk əsərin rus dilində nəşri onun yayılma arealını genişləndirmiş, hər yanda entuziazmla qarşılanan kitab milli respublikalarda alimləri öz xalqlarının fikir tarixlərinə müraciətə həvələndirmişdi. İmperiya tipli sovet dövləti rəhbərləri bunda, açıq deməsələr də, böyük təhlükə görmüşdülər [4].

H.Hüseynov bu monoqrafiyasında Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsini təntənəli hadisə deyil, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin nəticəsi kimi dəyərləndirirdi. Bu da həmin dövr üçün böyük cəsarət tələb edirdi. Həmçinin bu, tarixçilərə bir işarə idi ki, çərçivədən kənara çıxmaq bahasına olsa belə tarixi obyektiv öyrənmək lazımdır. Akademikin “Çap olunan hər şey qalacaq” deyə, tez-tez təkrarladığı sözlər mücərrəd, bədii ifadələr deyildi. Bu sözlərin arxasında dərin idrak, böyük və gərgin iş, praktika dayanırdı.

H.Hüseynova qarşı olan təzyiqlər bununla bitmir, daha kəskin şəkildə davam edirdi. 1950-ci il iyun ayında Filarmoniyada ziyalıların yığınağı keçirilir və H.Hüseynov bu yığınağa buraxılmır. Yığınaqda Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn və Məmməd Arif Dadaşzadədən başqa hər kəs H.Hüseynovu siyasi baxışlarına görə qınayır. Heydər Hüseynovla bağlı görülən tədbirlər nəticəsində o, ifşa olunmalı, onun ardınca məsləkdaşları məhşər ayağına çəkilməli idilər. Alim üçün dəhşətli əzablar və təzyiqlər hesabına iradəsinin sındırılmasından qorxulu heç nə yox idi. Qızı Sona Hüseynovanın da dediyi kimi: “O, fikrin azadlıq rəmzi idi”. Ona görə də bu hadisələrdən çıxış yolunu intiharda görürdü. İlk cəhdində onu xilas etmək mümkün olsa da, 1950-ci il 15 avqustda, intihara ikinci cəhdində onu xilas etmək mümkün olmadı.

Heydər Hüseynov şəxsiyyəti hər zaman diqqət mərkəzində olmuş və həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilmiş, ona qarşı yönəlmiş ittihamlar müxtəlif səbəblərlə izah olunmuşdur. Bu səbəbdən, bu gün önəmli olan əsas faktor yaşanan hadisələrə obyektiv yanaşmaqla tarixin düzgün izahını verməkdir. Məhz bu nöqtəyi nəzərdən, müasir dövrdə f.e.d. Arzu Hacıyevanın “Akademik Heydər Hüseynov” kitabı Heydər Hüseynov haqqında geniş və obyektiv məlumat əldə etməkdə oxuculara kömək edir. Arzu Hacıyeva H.Hüseynovun həyatını və irsini məhz fəlsəfi-hermenevtik metodla araşdırmışdır. Hermenevtikanın bir fəlsəfə və metod kimi əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, ondadır ki, burada söhbət sadəcə tənqiddən və ya tərifiyən getmir, mətnin mənasını hər hansı bir konsepsiyaya uyğunlaşdırmaqdan, yaxud onda istədiyini tapmaqdan yox, anlamaqdan, həm də tək bəyəndiyini deyil, səhv hesab etdiyini, razılaşmadığını da anlamaqdan gedir, digər tərəfdən, dövrlər arasında körpü yarada bilir” [2; s. 212].

H.Hüseynov Azərbaycanın ictimai və fəlsəfi fikir tarixində, Azərbaycan elminin inkişafında silinməz bir iz qoymuşdur. Müasir dövrdə də alimin həyatı, ictimai və fəlsəfi

düşüncələri maraqlı doğurur, gənc tədqiqatçıları bu sahəyə cəlb edir. Heç təsadüfi deyil ki, Mirzə İbrahimov Heydər Hüseynovu xatirələrində belə təsvir edir: “Xasiyyəti, təbiəti parlaq olan adamlar hələm–hələm unudulmur. Onlar ilk görüşdüncə adama güclü təsir bağışlayır, yaddaşa daxil olur. Bu baxımdan Heydər Hüseynov həyat yollarında rast gəlib, tanış olduğum ən parlaq şəxsiyyətlərdən biridir. Mən onun iti zehninə, dərin idrakına, geniş ürəyinə və gözəl təbiətinə, mənəvi ucalığına valeh idim” [6].

Açar sözlər: Heydər Hüseynov, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Mirzə Kazım bəy, Mir Cəfər Bağırov, Stalin mükafatı

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Əzimova R. Filosofun portreti əsrlərin kəsişməsində // Elm. –2016. -26 fevral. –səh. 4.
Hacıyeva A. Akademik Heydər Hüseynov. Bakı, 2015. 239 səh.
Hacıyeva A. Heydər Hüseynov və Mirzə Kazım bəy xalq haqqında: mükəllimə yaxud təfsir // 525-ci qəzet.-2018.- 18 iyul.- s.6.
Hacıyeva A. Qısa sürən uzun ömür yolu // Ədalət.- 2016. -11 iyun. -s.14.
Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 2007. 400səh.
İbrahimov M. Fəlsəfi təfəkkür ustası Heydər Hüseynov // Respublika.- 2013.- 7 aprel.- səh. 5; 7

SUMMARY

THE ROLE OF HEYDAR HUSEYNOV IN THE HISTORY OF PUBLIC AND PHILOSOPHICAL THOUGHT OF AZERBAIJAN

In the thesis there was investigated and analysed the role of the great scientist, philosopher, public figure and personality of the Azerbaijan culture in the XX century academician Heydar Huseynov in the historical development of the social and philosophical thought. The scientist is the founder of philosophy history of Azerbaijan. HeydarHuseynov`s personality has always been in center of attention and various opinions have been said about his life and work, and the charges against him have been explained for various reasons. In modern times, too, the life, social and philosophical thoughts of the scientist arouse interest, attracting young researchers in this field.

Keywords: Heydar Huseynov, National Academy of Sciences of Azerbaijan, Kazembek, Mir Jafar Baghirov, Stalin Prize.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ГЕЙДАРА ГУСЕЙНОВА В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ

В диссертации исследована и проанализирована роль великого ученого, философа, общественного деятеля и личности азербайджанской культуры академика XX века Гейдара Гусейнова в историческом развитии общественно-философской мысли. Ученый является основоположником философской истории Азербайджана. Личность Гейдара Гусейнова всегда была в центре внимания. Его жизнь и творчество обсуждают, обвинения в его адрес объясняют различными причинами. Сегодня жизнь ученого, его общественная деятельность и философские мысли привлекают молодых исследователей в эту область.

Ключевые слова: Гейдар Гусейнов, Национальная академия наук Азербайджана, Мирзе Кязым беке, Мир Джафар Багиров, Сталинская премия.

ФИЗИКО–ХИМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОНСТРУИРОВАНИЯ КАТАЛАЗНОГО СЕНСОРА

Курбанова Л.М.

Западно-Каспийский Университет, г. Баку, Азербайджан

lale_qurbanova@rambler.ru

На основе моделирования определенных функций каталазных биосенсоров исследован и разработан новый тип высокоэффективных каталазных датчиков, так называемых миметических сенсоров. Эти датчики перед своими биологическими аналогами обладают рядом технологических преимуществ, обычно характерных для химических сенсоров. Разработанная электрохимическая система занимает промежуточное положение между био- и химическими сенсорами.

Ключевые слова: каталазные биосенсоры, миметик, перекись водорода

Биосенсоры представляют высокоселективные преобразователи концентрационного сигнала какого-либо вещества в электрический ответ и принцип их действия основан на уникальной способности биополимеров-ферментов антител, нуклеиновых кислот и т. д. "узнавать" свой специфический субстрат в присутствии других многочисленных субстратов.

Несмотря на сравнительно недавнее возникновение этих устройств объем работы в этой области непрерывно растет [1]. Это связано со следующими преимуществами биосенсоров по сравнению с традиционными методами аналитической химии: высокая чувствительность и селективность, экспрессность и простота исследования, возможность проведения непрерывных измерений и т. д. [2]. Наряду с этими преимуществами биосенсоры имеют также некоторые недостатки (как уязвимость биополимеров к воздействиям внешней среды, короткий срок службы и т. д.), которые ограничивают их применения. Заменяв активную часть (биополимеры) биосенсоров их химическими аналогами-мимиками, созданием которых занимается имитационный катализ [3], можно избавиться от этих недостатков.

Целью данного исследования является изучение физико-химической основы создания миметического сенсора для определения H_2O_2 .

Материалы и методы. Создана электрохимическая система-модель (Рис.1.) миметического сенсора для определения H_2O_2 , состоящая из электрода сравнения ($Ag/AgCl/Cl^-$) и миметического электрода и изучено изменение электрического потенциала в этой системе в результате взаимодействия миметического электрода с добавленным в систему H_2O_2 : сначала измеряют потенциал системы в бидистиллированной воде (фоновый раствор) и затем, добавляя определенное количество H_2O_2 , наблюдают за изменением потенциала водного раствора H_2O_2 .

Миметический электрод готовят склеиванием мимика на поверхность алюминиевой фольги.

Для измерения потенциала вышеуказанной системы используют вольтметр "Ф4834". Все измерения потенциала проводят при непрерывном перемешивании магнитной мешалкой.

Изменение pH водного раствора H_2O_2 наблюдают pH-метром 673 М.

Результаты и их обсуждения. Результаты начальных исследований физико-химической основы создания каталазного сенсора представлены на рисунке (Рис.2).

На рис.2 представлены результаты изучения каталазной активности миметического электрода в 0,03% -ном водном растворе H_2O_2 . Для сравнения на рисунке также показаны

результаты изучения активности алюминиевого электрода и алюминиевого электрода с клеем.

Как видно из рис.2 с добавлением перекиси водорода в систему во всех трех случаях (Al, Al с клеем и миметический электрод) потенциал системы резко повышается. Это связано с разрешением прежнего и формированием нового поверхностного слоя на границе электрод-раствор.

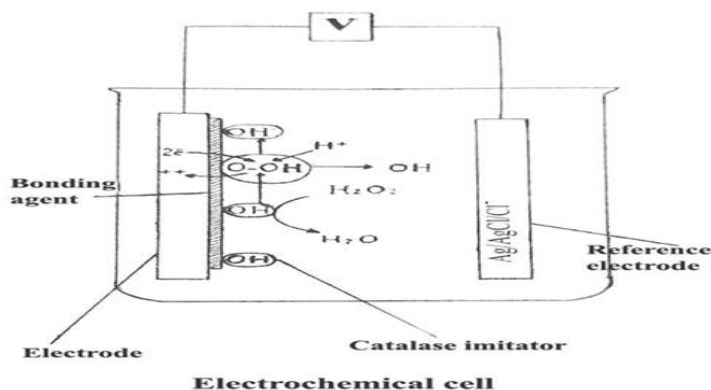

Рисунок 1. Электрохимическая ячейка

Через некоторое время восстанавливается равновесный поверхностный слой и потенциал на границе Al-раствор и Al-клей-раствор практически не меняется. Рефрактометрические измерения показывают, что Al практически не дает реакцию с H₂O₂ при низких её концентрациях. В то время как потенциал в системе миметический электрод/ H₂O₂//Cl⁻AgCl/Ag продолжает изменяться до практически полного разложения H₂O₂ (рис 2). Практически полное разложение H₂O₂ проверено титрованием раствора перманганата калия.

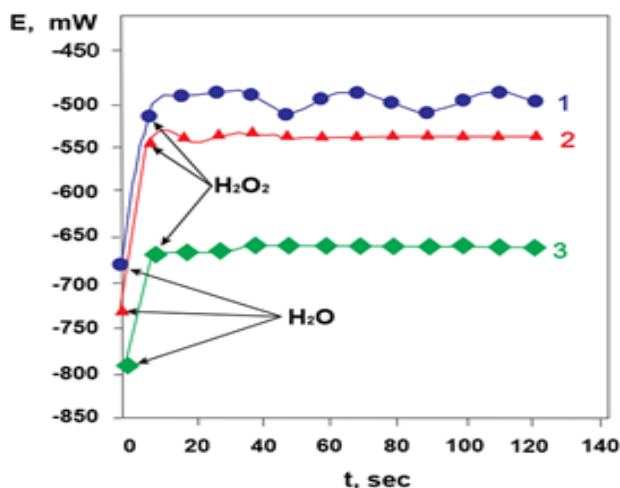
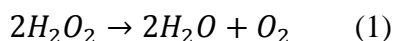

Рисунок 2. Изменение потенциала системы в зависимости от времени: 1- миметический электрод; 2- алюминиевый электрод; 3- алюминиевый электрод с клеем.

По нашим представлением (как и доказали следующие опыты) в электрохимической системе протекают следующие реакции:

Каталазная реакция
 $O_2 + 4e^- \rightarrow 2OH^-$ (2)
Электрoхимическая реакция

Биосенсоры успешно применяются для контроля загрязненности окружающей среды, в медицинской диагностике, в промышленности для производства широкого класса продуктов. Исследования по изучению физико-химических основ создания миметических сенсоров продолжаются.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Newman J. Biosensors: a mixed market. – 2010. - 244 p.
2. Уингар мл. Л.Б. Биосенсоры: основы и приложения. М.: Мир. – 1992. – 131с.
3. Нагиев Т.М. Имитационные моделирование ферментативного катализа // Журн. физической химии. – 1996. - т.70. - № 6. - С. 967-976.

XÜLASƏ

KATALAZ SENSORUNUN YARADILMASININ FIZIKI-KIMYƏVI ƏSASLARI

Katalaz biosensorlarının müəyyən funksiyalarının modelləşdirilməsinə əsaslanan, mimetik sensorlar adlanan yeni, yüksək effektiv katalaz sensorlarının yaradılması istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır. Bu sensorlar kimyəvi sensorlar üçün ümumi olan, bioloji analoqlarına görə isə bir sıra texnoloji üstünlüklərə malikdirlər. İnkişaf etdirilən elektrokimyəvi sistem bio və kimyəvi sensorlar arasında aralıq mövqə tutur.

Açar sözlər: katalaz biosensorları, mimetik, hidrogen peroksid

SUMMARY

PHYSICO-CHEMICAL FOUNDATIONS OF DESIGN CATALASE SENSOR

Based on the modeling of certain functions of catalase biosensors, research and development of a new type of highly efficient catalase sensors, the so-called mimetic sensors. These sensors have a number of technological advantages over their biological counterparts, which are usually characteristic of chemical sensors. The developed electrochemical system occupies an intermediate position between bio- and chemical sensors.

Keywords: catalase biosensors, mimetic, hydrogen peroxide

“TİBBNAMƏ”NİN FONETİKASINA KİÇİK EKSKURS

Manafova Maarifə Nuh qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

“ Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir...”

Heydər ƏLİYEV

Məqalədə XVIII əsrə aid edilən “Tibbnamə” əsərinin fonetikasını ilə Azərbaycan dili tarixi fonetikasının bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Fonetik proseslər tarixi səciyyəyə daşısa da, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu, əsas etibarlı ilə, öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

“Tibbnamə”də və Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasında müşahidə olunan bəzi fonetik xüsusiyyətlər müasir ədəbi dilimizdə arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mühafizə olunur.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun tarixi inkişafını “Tibbnamə” əsasında öyrənməklə zəngin və dərin elmi bilgilər əldə etmək olar.

Acar sözlər: tarixi fonetika, fonetik proseslər, samit səslər, səs əvəzlənməsi, alınma sözlər

XVII əsrin sonunda, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış məşhur Azərbaycan alimi, həkimi, xarratı Məhəmməd Yusif Şirvani tərəfindən üzü köçürülmüş “Tibbnamə” əsəri Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını öyrənmək üçün qiymətli faktlar verir.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu dilimizin tarixi inkişafının məhsuludur. Tanınmış dilçi alim A.Axundovun sözləri ilə desək, “Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu çoxəsrlik tarixi inkişaf yolu keçmiş, bu uzunmüddətli təkmilləşmə həmin dilin bugünkü fonetik sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir və həmin sistemi hərtərəfli tədqiq və təhlil etmək üçün Azərbaycan ədəbi dili tarixi ilə, onun inkişaf dövrləri və mərhələləri ilə tanış olmağa, şübhəsiz ki, ciddi ehtiyac vardır” [1, s.5].

Fonetik hadisə və proseslər tarixi səciyyə daşımış və səs dəyişmələri ilə yadda qalmışdır. Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində nitqin intensivliyi səs yuvalarının mövqeyini genişləndirmiş və kipləşən kar, sərt tələfüzlü səslərin bazasında novlu, cingiltili və musiqili səslər törəmişdir.

Başqa tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin fonetikasını ilə əlaqədar ən kiçik təfərrüat da tarixi aspektdə nəzərdən keçirilməlidir. Konkret olaraq, dildə fəaliyyət göstərən səslərin, qanun və hadisələrin təkamülü, həmçinin də türk əlifbasının (türklər 13 əlifbadan istifadə etmişdir) tarixi inkişada izlənilməlidir. Odur ki, həm bir-birini əvəz edən əlifbalara, həm də hər bir dövrdə meydana çıxmış mənbələrə, yeri gəldikcə münasibət ifadə olunmalıdır.

Səslər sözlərin maddi əsasını, qabığını təşkil edir. Ona görə də tarixi inkişaf nəticəsində sözlərin bir sıra fonetik hadisələrə məruz qalması və dəyişilməsi gedişatının tədqiqi tarixi fonetikanın qarşısında duran ümdə məsələlərdəndir.

İnkişaf tarixi boyu Azərbaycan dilinin səs tərkibində, fonetik qanun və qaydalarında baş vermiş dəyişmələri də labüdləşdirib. Ədəbi dilin sözügedən dövr və mərhələsində fonetik tərkibə daxil olan 24 samit səs 30 hərflə ifadə edilmişdir. Samit səslərin qrafik ifadəsindəki dəyişiklik-inkişaf baxımından ən çox diqqəti çəkən *sağır nun* səsidir.

A.Axundov yazır ki, dilimizdəki digər burun samitləri kimi, *n* (*sağır nun*) samiti də musiqili tona malik sonor samitdir. Bu fonem dilimizin özünəməxsus samitlərindən biri olmasına və etimoloji cəhətdən yalnız türk mənbəyinə mənsubluğuna baxmayaraq dilimizin tarixi inkişaf prosesində uğursuz bir yol keçmişdir [2, s.175].

S.Əlizadə yazır ki, «XVI əsr mənbələrində «*sağır nun*» (*n*) səsi və onun qrafik ifadə vasitələri xüsusi maraq doğurur. Ərəb və fars dillərində mövcud olmayan, lakin türk dillərinin qədim samitlərindən sayılan *n* səsi özünəməxsus orfoqrafik xüsusiyyətlərə malikdir» [3, s.15].

Bizə elə gəlir ki, “Tibbnamə”nin fonetikasını Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək üçün əlverişli sayıla bilər. Bu əsərdə də bir sıra sözlərin, şəkilçilərin, qrammatik formaların tərkibi orta əsrlərə aid fonetik, orfoqrafik xüsusiyyətləri hifz edərək saxlamışdır.

nq (qovuşuq *n*) səsinin müəyyən tarixi dövrlərdə türklər üçün vahid bir imla xatirinə işləndiyini söyləmək səhvdir. Bu gün bir sıra türk dillərində həmin səsin olması və Azərbaycan dilində bunun işlənməməsi heç də bu səsin başqa türk dillərindən gəlməsinə əsas vermir. Əksinə, bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili özünəməxsus qanun daxilində inkişaf edərək, tədricən bir sıra xüsusiyyətlərdən azad olmuş və başqa türk dillərindən fərqlənmişdir, *n* və *n* səsinin inkişafı da belədir [4, s.24].

“Tibbnamə”nin yarandığı dövrə uyğun olaraq ğ səsi ilə başlanan sözlər də işlək olmuşdur: *ğarikun* (dərman aqariki (göbələk növü), *ğafis* \ğafit (kənafvarı eupator) (cəmi: 3 söz).

«Yengi» sifətində də ng (verbal n) işləndiyi müşahidə olunur: *Yengi* mərəzə mübtəla olmaq (5, s.53)

Demək, sağır *nun* deyilən səs bu əlyazmada da ilkin affrikat məxrəcini (*ng*\|*nq*) qoruyub mühafizə etmişdir.

XIX əsrə qədər bu qovuşuq səs işləkliyini itirməmişdir. Klassik ədəbiyyatda da bu faktla qarşılaşmaq olur: *Gül ki dərdi bi dəva dərmana gəlsün yengidən, Təni Məsuha ləblərindən canə gəlsün yengidən* (*Xətai*).

“Tibbnamə”nin fonetikasında sözün tərkibində səs dəyişmələri bir çox durumlarda özünü göstərir: *böyürtikan* (böyürtkən), *buzaqı* (buzov), *qavun*-qovun, *quruq*-qora (yetişməmiş üzüm), *donbalan*-donbalan (göbələk növü) və s.

Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə “Tibbnamə”dəki sözlərin tərkibində səs əvəzlənmələri müəyyən dərəcədə müşahidə olunur: d-t əvəzlənməsi: *duraq otu* (turaq otu), *durac otu* (turac otu), *əmrut* (*f*)-(armud), *tamar* (damar), *totaq* (dodaq), *tırnaq* (dırnaq) və s.

Bu fakt, əlbəttə, qədim yazı ənənəsinin “Tibbnamə”də də qorunub saxlandığını göstərir. T.Hacıyev yazır: «Orxon ədəbi dil norması ilə yerli Azərbaycan-oğuz danışıq şəkli paralelləşir. Söz başında d və t müvazi işlənir: *daş*\|*taş*, *dağ*\|*tağ*, *diş*\|*tiş*, *durmaq*\|*turmaq*\|*dodaq*\|*totaq*... [6, s. 201].

R.Məhərrəmovə XIII-XVIII əsrlərdə *d* samiti ilə başlanan sözlərin *t* ilə yazıldığını göstərir. Bəzi türkoloqlar belə hesab edirlər ki, dilin ilkin inkişafı mərhələsində «*d*» samiti olmamış, sonralar «*d*» samiti inkişaf etmişdir [7, s.10].

“Tibbnamə”də sözlərin tərkibində digər səs əvəzlənmələri aşağıdakı kimidir:

C-g əvəzlənməsi: *zac*-*zağ*, *əncübin*-*əngübin*, *c-k* əvəzlənməsi: *məvizəc*-*məvizək*, *ə-a* əvəzlənməsi: *ərsəlan*-*arslan*, *zökəm*-*zökam*: Əgər kasnını qırmızı soğan ilə döyüb üzünə sürtsə, *zökamı* aparar və yaxşı edər [5, s.164], *ə-e* əvəzlənməsi: *pənil*-*pendir*, *ə-i* əvəzlənməsi: *əsfəngul*-*isfəqul*, *zəft*-*zift*, *j-z* əvəzlənməsi: *jənkər*-*zəngər*, *b-f* əvəzlənməsi: *zəncəbil*-*zəncəfil*, *z-c-ş* əvəzlənməsi: *keşnic*-*keşniz*, *keşniz*-*keşniş*, *b-v* əvəzlənməsi: *kəbər*-*kəvər*, *kələnkəbin*-*güləngübin*, *f-v* əvəzlənməsi: *kərəfis*-*kərəviz*, *ü-ə* əvəzlənməsi: *kübabə*-*kəbabə*, *u-i* əvəzlənməsi: *mazu*-*mazi* (palıd ağacının budaqlarında əmələ gələn düyünlər) *b-p* əvəzlənməsi: *bəllut*-*palıd*, *baqillə*-*paxla*, *buziran*-*puziran*, *a-o* əvəzlənməsi: *tavuuq*-*toyuq*, *topəlaq*-*topalaq*, *h-x* əvəzlənməsi: *həna*-*xına*, *u-ı* əvəzlənməsi: *qasuq*-*qısıq*, *q-ğ* əvəzlənməsi: *dıq*-*dığ* (vərəm), *ə-ö* əvəzlənməsi: *səvda*-*sövda* (qara öd və qara ödün çoxluğundan əmələ gələn xəstəliklər), *c-g* əvəzlənməsi: *zəncar*-*zəngər*, *s-q* əvəzlənməsi: *unutsanlıq*-*unutqanlıq*.

“Tibbnamə”də bəzi sözlərin tərkibində sait və samitlərin dəyişməsi, əvəzlənməsi nəticəsində müasir ədəbi dil üçün arxaikləşmiş fonetik hadisələrə də rast gəlinir: *savux*, *qavın*, *av* və s. Bu sözlər müasir dilimizdə *soyuq*, *qovun* şəklindədir. *A-o* keçidi mühüm maraq doğuran hadisələrdəndir. Həmin keçidi E.Əzizov *o*-laşma hadisəsi adlandırır və məsələyə tarixi baxımdan yanaşır: «Şübhə yoxdur ki, *o*-laşma hadisəsinin meydana gəlməsində dilin səs sistemi ilə bağlı olan fonetik şərait (b, p, v, m, n, q) samitlərinin təsiri başlıca şərtidir. Lakin bu hadisənin müəyyən bir şivə qrupunda (Abşeron, Lənkəran) ardıcıl fonetik xüsusiyyətlərə çevrilməsini heç də həmişə *a* saitinin işləndiyi fonetik mövqe ilə izah etmək mümkün olmur» (8, s.148).

R-z uyğunluğu. Qovurma\qovuzma...toyuq *qovuzması*ni bir az darçın və qərənfil və zəfəran ilə birlikdə yedirdib və dəxi bal ilə fisdıq yedirib köksünə dəxi yasəmən yağın sürtələr, səhhət bulalar (5, s.48)

“Tibbnamə”nin fonetikasında səsdeşümü hadisəsi alınma sözlərdə özünü göstərir: *ənar*-*nar*, *nüşadər*-*naşatır* (ammonium xloratum) və s.

“Tibbnamə”nin fonetikasına gəlincə, faktlara analitik cəhətdən yanaşmaq lazım gəlir. Məs.: *yılan yasığı*-*ilan yastığı*, *yüzərlik*-*üzərlik* və s.

Söz başında *y* səsinin etimoloji əlamət kimi qalması diqqəti çəkəndir. Bu əlamət, ümumiyyətlə ana dilli ədəbiyyatın dilində də özünü göstərir: *yüz (üz), yürək, yıldız, yudum* və s.

“Tibbnamə”dəki faktlar da göstərir ki, orta əsrlərdə də Azərbaycan dilində *h* samiti işlək olmamışdır. Ancaq ərəb alınmalarında *h*-dan istifadə olunmuşdur: *hökm, hikmət, şəhr* və s.

Qeyd edək ki, sözügedən əsərdəki bir çox sözlərin orfoqrafiyasında tarixilik gözlənilmişdir: Ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilində mənimsənilərkən iki variantda yazılması faktı; ə-ö fərqliliyi: *səvda-sövda*.

Əsərdəki bəzi sözün tərkibində heca düşümü müşahidə olunur: *şahdanəç-şahdanə*.

Kombinator səs hadisəsi kimi fərqləşmə (uyuşma) müşahidə olunur. Məs.: *sararmaq-saralmaq, qararmaq-qaralmaq*.

“Tibbnamə”nin fonetikasında alınma sözlərdəki saitlərin işlənməsi maraqlıdır. Elə sözlərə rast gəlinir ki, tibbə dair ərəb söz və terminləri fonetik baxım-dan azərbaycanlaşdırılmışdır. Məs.: *bagiraton-bakirə, əlamaton-əlamət, şarabun-şərab, ilacun-ələc, şakimun-həkim, umrun-ömür* və s.

Fars mənşəli sözlərin azərbaycanlaşdırılması: *təryək-tiryək, zəhr-zəhər, ənbər-ənbər, cəvan-cavan, sine-sinə, setem-sitəm, cadu-cadu, zolf-zülf, qomrah-gümrah* və s.

Tədqiqat göstərir ki, mənbədəki ərəb və fars sözlərinin çoxluğu istər-istəməz onun fonetik normalarına öz təsirini göstərə bilmişdir. Belə ki, ərəb sözləri öz orfoqrafiyasında bir çox hallarda təqdim olunmuşdur. Odur ki, təsir daha intensivləşmişdir.

“Tibbnamə”nin fonetikasında orta əsrlərə aid dialekt və şivə elementləri qalmışdır. Bu haqda E.Əzizovun aşağıdakı fikri xarakterik sayıla bilər: «Orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin *fonetik xüsusiyyətləri* yazılı abidələrdə əks olunmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər dilin başqa şivələrində olduğu kimi müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır» [8, s.80].

R.Məhərrəmovanın da bu barədə fikrinə dəyər vermək olar: «Orta əsrlər yazılı abidələrinin dilinin bu qədim xüsusiyyətlərini “Tibbnamə” əsasında araşdırmaq ədəbi dilin bu istiqamətdə keçdiyi inkişaf yolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan dilinin mükəmməl tarixi qrammatikasının, tarixi fonetikasının, tarixi leksikasının öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir» [7, s.8].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: “Maarif”, 1984, 392 s.
2. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I cild, Bakı: “Elm və həyat”, 2011, 196 s.
3. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1985, 85 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1990, 192 s.
5. Şirvani Məhəmməd Yusif . Tibbnamə. Şərhlər, lüğətlər və mətnin elmi redaktoru Fərid Ələkbərovdur. Bakı: “İşıq”, 1990, 192 s.
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 476 s.
7. Məhərrəmov R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili: leksika, söz yaradıcılığı
8. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012, 224 s.
9. Əzizov Elbrus. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.

РЕЗЮМЕ

НЕБОЛЬШОЙ ЭКСКУРС В ФОНЕТИКУ «ТИББНАМЕ»

В статье рассматриваются некоторые особенности фонетики произведения “Тиббнаме”, относящиеся XVIII века и исторической фонетики азербайджанского языка.

Хотя фонетические процессы носят исторический характер, фонетическая структура азербайджанского языка смогла сохранить свою стабильность.

Хотя некоторые фонетические особенности, наблюдаемые в “Тиббнаме” и в исторической фонетике азербайджанского языка, являются архаичными для нашего современного литературного языка, они сохраняются в говорах и диалектах азербайджанского языка.

Богатые и глубокие научные знания можно получить, изучая историческое развитие фонетической структуры азербайджанского языка на основе “Тиббнаме”.

Ключевые слова: историческая фонетика, фонетические процессы, согласные звуки, изменение звука, заимствованные слова

SUMMARY

A LITTLE EXCURSION INTO THE PHONETICS OF “TIBBNAME

The article examines some features of the phonetics of the work "Tibbname" related to the 18th century and the historical phonetics of the Azerbaijani language.

Although the phonetic processes are of a historical nature, the phonetic structure of the Azerbaijani language was able to maintain its stability.

Although some phonetic features observed in "Tibbname" and in the historical phonetics of the Azerbaijani language are archaic for our modern literary language, they are preserved in the dialects and dialects of the Azerbaijani language.

Rich and deep scientific knowledge can be obtained by studying the historical development of the phonetic structure of the Azerbaijani language on the basis of "Tibbname".

Key words: : historical phonetics, phonetic processes, consonants, sound changes, loan words

ATABƏYLƏR DÖVLƏTİNİN İSTEHKAM QURĞULARI

Mehdiyev Eldar Musa oğlu¹, Əhmədova Türkan Yusif qızı²

¹-Gəncə Dövlət Universiteti, ²-Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Azərbaycan Atabəylər dövləti xalqımızın siyasi, sosial – iqtisadi və mədəni tarixində olduğu kimi hər b tarixində də mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan “Atabəylər dövlətinin istehkam qurğuları” mövzusunun tədqiq edilib öyrənilməsi aktual olmaqla yanaşı böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Mövzunun aktuallığı, hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, hər hansı bir xalqın hər b sənəti, döyüş üsulları onların həyat tərzi, adət ənənələri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu istiqamətdə hərbi işin tarixinin öyrənilməsi Azərbaycan xalqının keçmişini daha dərindən öyrənməyə imkan yaradır.

XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bütövlükdə 70-dək iri, orta və kiçik şəhərlər mövcud olmuşdur. Bunlardan Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Marağa, Ərdəbil, Dərbənd, Şamaxı, Bakı və Beyləqan bu dövrün iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri idi. Belə iri və eləcə də orta şəhərlərdə sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələri, o cümlədən də metalışləmə (silah – sursat istehsalı) də geniş yayılmışdı. Metalışləmə sənəti, xüsusən də onun başlıca sahəsi olan dəmir emalı əvvəlki dövrlə müqayisədə daha yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Bu sahənin inkişafı həm də soyuq silahlara olan böyük tələbatla bağlı idi. Beyləqan, Şamaxı, Qəbələ, Şabran və digər şəhərlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bu dövrə aid mədəni təbəqələrdə müxtəlif təyinatlı metal məmulatlar

aşkara çıxarılmışdır. Usta dəmirçilər bu sənətin ən bəsit və qədim üsulu olan soyuqdöymədən və tədricən başlıca texnoloji üsula çevrilən istidöymədən istifadə edir, əritmə və qaynaq əməliyyatlarını özlərinə məxsus müxtəlif qaydalarda aparırdılar.

Atabəylər dövləti Gəncə şəhərinin möhkəmləndirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. Lazım olduqda Gəncə düşməyə qarşı çoxlu miqdarda əla silahlanmış döyüşçü çıxara bilirdi. Zəkəriyyə əl-Qəzvini qeyd edir ki, Gəncənin sakinləri həmişə özləri ilə silah götürür. Şəhərin özündə silah istehsalı yüksək səviyyədə dururdu. Gəncəyə başqa ölkələrdən də silahlar gətirilirdi. Qeyd edilir ki “buraya silahı müsəlman aləminin hər yerindən ona görə də gətirirlər ki, o şəhər gözəldir. Onun cavanları cəsur oxatanlar və din uğrunda vuruşan döyüşçülərdir; onlar yayı yaxşı dartır və oxları yonurlar” . [6, 167.]

Hələ XI-XII əsrlərdə Gəncə, Təbriz və Ərdəbil metalışləmə sənətinin, o cümlədən də dəmirçiliyin iri mərkəzləri idi. İndiyədək Gürcüstanın Gelati monastırında bir tayı qalan XII əsrə məxsus Gəncə dəmir darvazası yerli ustaların yüksək sənətkarlığına dəlalət edir. Müxtəlif silahlara tələbat, eləcə də Gəncə hündürlərində dəmir və mis filizi yataqlarının olması silah istehsalının buradakı inkişafına şərait yaratmışdı. İbn əl-Əsir yazır ki, monqollar birinci basqın zamanı Gəncəyə yaxınlaşarkən “öyrəndilər ki, Gəncənin çoxlu cəsur sakinləri var, onların silahları çoxdur...” . [3,171]

Atabəylər dövründə möhkəmləndirilmiş qalası olan Sürməri şəhəri “qədimdən Azərbaycan dairələri tərkibinə daxil idi”. Şəhər inkişaf etmiş kустar sənayeyə malik idi. İxrac olunan mallar içərisində sürətlə qaçan əla atları, yəhərləri, oxqabı, silah və s. qeyd etmək olar. [6, 178.]

Dövlətin inzibati və hərbi mərkəzlərinin müdafiə və mühasirə məsələləri orta əsr müharibələrində vacib rol oynayırdı. Məhz bu amil atma silahların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Odlu silahlar icad edilməyənədək atma silahlar hərbi texnikanın inkişafında ən yüksək zirvə hesab edilirdi.

Ballistika nöqteyi-nəzərindən bütün atma qurğular ballista (düz səthlə vuran) və katapult (dik atəş açan) tiplərinə ayrılır. Mexanizmin quruluşu və atəş prinsiplərinə görə bu silahlar torsion (mərmini atmaq üçün burulub bağlanmış iplərin elastik qüvvəsi istifadə edilir), dartılma (kəndirlər vasitəsilə insan gücü hesabına qurğunun linginin qısa qolu dartılır) və əksçəkili növlərinə ayrılır.

Azərbaycanın orta əsr müdafiə sistemində mühafizə qurğuları çox vacib yer tutur. Bu günədək qalmış tikililər tarixşünaslıqda nisbətən yaxşı öyrənilib. Lakin adlarına təkcə məx'azlarda rast gəlinən istehkamlar zəif tədqiq edilib. Məhz buna görə Yaqut əl-Həməvinin (1179-1229) «Mucam əl-buldan» («Ölkələrin əlifba üzrə sayılması») (15) adlı məşhur coğrafi lüğəti diqqətimizi cəlb etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, əl-Həməvi yazılı mənbələrdən geniş istifadə etmiş, iki dəfə 1213 və 1220-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda olmuşdur. Onun məlumatları Azərbaycanın monqol yürüşlərindən əvvəlki vəziyyətini əks etdirir. [4]

Yerli istehkamlara Yaqut tərəfindən göstərilən maraq təbiidir, çünki Azərbaycan «çoxlu qalaları» olan «böyük ölkə və böyük dövlətdir». Azərbaycanın orta əsr müdafiə qurğuları bir neçə tiptən ibarətdir: möhkəmləndirilmiş şəhərlər, qalalar, qəsrlər, signal bürcləri, müşahidə məntəqələri.

Qalalar şəhərlərdən fərqli olaraq sırf hərbi xarakterli tikili olmuş və onların hərbi funksiyaları iqtisadi və inzibati funksiyalardan üstün idi. Qalada silah və ərzaqla təchiz edilmiş daimi qarnizon var idi. Qalalar bu və ya digər mühüm mərkəzlərin qorunması üçün ucaldılır, özünün cüzi qüvvələri ilə düşmənin mümkün qədər çox qüvvələrini özünə cəlb etməli idi. Əl-Həməvinin dövründə mövcud olan orta əsr Azərbaycan qalaları taktiki və strateji qalalara bölünür. Taktiki qalalar ölçülərinə görə xırda istehkam olub və şəhərə gedən yolları mühafizə etmək üçün ucaldılırdı. Bir qayda olaraq onlar şəhərin və ya vilayətin müdafiə sisteminin tərkib hissəsi idi. Belə ki, Əl-Həməvi Xalxal haqqında danışarkən göstərir ki, burada «əlçatmaz qalalar» var. Gəncə Şəmkür və Akana qalaları ilə mühafizə olunurdu. Zəkəriyyə əl-Qəzvini bunlara Xarak qalasını əlavə edir. Onların arasında ən möhtəşəmi Gəncəni qərbdən mühafizə edən Şəmkür qalası idi. Ərəblər tərəfindən möhkəmləndirilmiş bu qala IX əsrin əvvəllərində dağıdılmış, 854-cü ildə

yenidən bərpa edilmiş, böyümüş və o zamandan «çiçəklənən şəhər» kimi qəbul edilirdi. Təbriz şəhəri Dizzamar (Dizmar) və Nuadiz, Bərda isə İzz və Şətər qalaları tərəfindən qorunurdu. Əl-Həməvi yazır: «Naudiz Təbriz və Ərdəbir şəhərləri arasında, Əhər şəhəri yaxınlığındakı vadinin mərkəzində yüksələn hündür qayanın üstündədir». Strateji qalalar dövlət xəzinəsi saxlanan və ya vilayət hakimlərinin iqamətgahı olan qalalar sayılır. Digərlərinə nisbətən onlar daha böyük və möhtəşəm idilər. Əl-Həməvi Ruindez və Şahi qalalarını xüsusi qeyd edir. Ruindez «Azərbaycanda, Təbriz yaxınlığında olan əlçatmaz bir qaladır». Z.Əl-Qəzvini göstərir ki, bu «möhtəşəm qala Marağanın üç fərsahlığında (təxm.18 km), hündür platoda, çəmənlik arasında yerləşir, onun sağ və solunda isə çay axır.» Qarnizona suyu bulaq verirdi: «Dağdan axan və möcüzəli şəkildə qurulmuş süni məcrələrlə qalaya qalxan çox gözəl suyu olan bulaq». Şahi qalası Urmiya gölündə yerləşən bir adada, Kabuzan dağının təpəsində tikilmişdir. Yaxınlıqda olan adalarda və sahilboyu xəttə yerləşən kəndlərin əhalisi qarnizonu lazım olan sursatla, təchiz edirdi. Buna görə qala hakimləri çox vaxt müstəqil siyasət yürütməyə çalışırdılar. Hətta bə'zən qayıqlarla döyüşçülər göndərirdi, yol çuları qarət edib qalaya qayıdırtdılar. Əl-Həməvi qalanı Xorasana yollanan zaman seyr etmişdir. [9,305]

Əl-Həməvinin dövründə Azərbaycanın cənub-şərq və qərb sərhədləri daha çox diqqət cəlb edir və lazımınca qorunurdu. Belə ki, cənub-şərqdən soxulan düşmən sərhəd xəttində Sarcahan qalasına rast gəlirdi. Daha sonra irəliləməyə müvəffəq olan düşmən Xalxal bölgəsində «əlçatmaz qalalarla» üzləşirdi. Onların arasında Xalxalın bir fərsahlığında yerləşən Firuzabad daha qüvvətli idi. Təbriz istiqamətində irəliləyən düşmən bir sıra istehkamla rast gəlirdi ki, onların da arasında ən möhtəşəmi Ucan idi. Təbrizi qərbdən qoruyan qalaların arasında Tala seçilirdi. Qala «Azərbaycanda möhtəşəm qaladır, Urmiya gölünün şimalında yerləşən Markut-dağ burnunda ucalırdı. [5,81]

Əl-Həməvinin əsərinin öyrənilməsi göstərir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanın həm sərhəd zonası, həm də mərkəz vilayətləri lazımı dərəcədə mühafizə olunurdu. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycanda lokal (zonal) və strateji müdafiə sistemləri mövcud idi.

Eldənizlər dövlətində digər feodal dövlətlərində olduğu kimi hakimiyyət sistemi təkcə «dövlət» anlayışında deyil, «dövlət və cəmiyyət» anlayışında qərar tapmışdır. Özünün sosial statusuna baxmayaraq hər bir vətəndaş özünü idarə edən sistem kimi fəaliyyət göstərən silklərə və daha kiçik qurumlara qatılaraq dələlət sisteminə cəlb edilirdi. Mərkəzi dövlət orqanları hər şəxsi nəzarət altında saxlaya bilmir və ona görə də bu qurumlara arxalanırdı. Nəticədə hökmdar bu qurumlarla öz əlaqələrini müqavilə prinsipləri, adət-ənənə və nəhayət şəxsi nüfuzu əsasında qurmalı idi.

Müharibə təhlükəsi yarandıqda sadə əhalidən xidmətçi heyət tərtib edilir, köhnə qurğular təmir edilir, yeniləri düzəldilirdi. Neft atanlar dəstəsi, ehtimal ki, professional döyüşçülərdən ibarət idi. Onlar xüsusi təlim keçir və əleyhialov paltar (fars. libas ən-naffatin) geyirdilər. Zənimizcə bu odadavamlı paltar hələ çox qədimdən mə'lum olan və hazırlanma resepti Marko Polonun əsərlərində belə rast gəlinən asbestdən düzəldilirdi. [1,79]

XII-XIII əsrlərdə dartılma qurğular inkişafının zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Bu qurğular az material, vaxt və əmək tələb edir, 80-100 m masafəyə mərmə atmaq qabiliyyətinə malik idilər. Lakin qurğunun gücünü artırmaq üçün mütləq onun ölçüləri böyüdülməli, heyətin sayı artırılmalı idi. Artıq XII əsrdə qurğular 4-5 t ağırlığında olaraq 4-5 m hündürlüyə, 250-300 nəfərlik heyətə malik idilər. Bir yerdə cəmlənmiş bu qədər insan və hündür qurğu düşmən üçün asan hədəf idi, üstəlik, 300-ə yaxın insanın hərəkətlərini uzlaşdırmaq çox çətinlik törədirdi. İstehkamların getdikcə güclənməsi isə yeni, daha dağıdıcı qurğu tələb edirdi. Demək mümkündür ki, mühəndislərin axtarıları ilk dəfə Azərbaycanda uğurla nəticələndi. XII əsrin ortalarında hərbi texnikanın inkişafına çox diqqətlə yanaşmış Azərbaycan Atabəylər dövlətində dünyada ilk dəfə olaraq əksçəkili qurğu icad edilmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Atabəylər dövlətinin əsas hissəsinin Cənubi Azərbaycanda, yəni indiki İran ərazisində yerləşdiyini bəhanə edən bir sıra tədqiqatçılar bu qurğuya “fars qurğusu” adını vermişlər. Əksçəkili qurğunu “Azərbaycan” və ya

“Atabəylər qurğusu” adlandırmaq tarixi nöqteyi-nəzərdən daha doğru olardı. XII əsrin axırlarında “Atabəylər qurğusu” bir çox müsəlman dövlətlərində, XIII əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada, XIII əsrin 70-ci illərində isə Çində yayılmağa başlamışdır [2,82].

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda ərusak adlanan əksçəkili qurğular mövcud olmuşdur [10,16]. Onlar mancanağa nisbətən daha kiçik və yüngül olduğundan divar və bürclərdə qurula bilirdi. Orta əsr salnaməçilərin məlumatları və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boyları göstərir ki, mancanaqlar atəş açan zaman bərk və vahiməli səslər çıxardırdı.

“Atabəylər mancanaqları” Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Şərqdə XVI əsrin sonlarınaqədər istifadə olunublar. Zənnimizcə, bir və ya bir neçə müxtəlif növ atma qurğulardan ibarət batareyaya düzəltmək və onu hər hansısa bir tarixi abidənin (məsələn, Bakı və ya Ramana qalasının) üstündə və ya həyətində quraşdırmaq hər b tariximizi azərbaycanlılar və əcnəbilər arasında təbliğ etməyə çox kömək edər.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda mövcud olmuş güclü feodal dövlətlərindən biri olan Atabəylər dövlətində dövrünün ən təkmil silahlarından və müdafiə istehkamlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Atabəy istehkam qurğuları, “Atabəy mancanaqları”, Gəncə, daşatma qurğuları, dartılma qurğular, əksçəkili qurğular, “türk qurğusu”.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əhmədov S. «XIII əsrin əvvəllərində Atabəylər Eldənizlər dövlətinin hərbi təşkilatı» // «Hərbi bilik» jurnalı 1999, № 5.
2. Əhmədov S. «Atabəylər mancaqları» // «Hərbi bilik» jurnalı 1999, № 3.
3. İbn əl - Əsir . Əl-Kamil fi-t-Tarix. - Bakı, 1959. səh.171
4. Seyfullaoğlu A. «Ət- Tərsusunin (XII əsr) elmi traktatı orta əsr Azərbaycanın atış qurğularının tarixində bir mənbə kimi» // «Hərbi bilik» jurnalı 2000, № 3.
5. Seyfullaoğlu A. «Azərbaycanın orta əsr istehkamları» // «Hərbi bilik» jurnalı 1999, № 3.
6. Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər) Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 312 səh. səh 167.
7. Хамдаллах Казвини «Нузхат ал-Кулиб» Б. 1983.
8. Школяр С. «Китайская огнестрельная артиллерия», М. 1980.
9. Шикар аб-Дин Мухаммад ан –Насави «Жизнеописание султана Джалал-ад-Дин Манкбурны» Б. 1973.
10. Юнусов А. «История военного дела в Азербайджане в IX – начале XIII в.в.» Б. 1986.

SUMMARY

FORTIFICATIONS OF THE ATABEK STATE

The study work analyzes the fortifications used in the army of the Atabek state of Azerbaijan. The protection of the administrative and military centers of the state was considered a very important issue. Azerbaijan approached with great attention to the development of military equipment in the state of Atabek, and for the first time in the world a counterweight device was invented. The city's defensive structures were created to protect the country's trade and economic centers and played a key role in the general defense system of the state.

Keywords: Atabek fortification devices, Atabek weapon tweezers, Ganja, a device for throwing stones, pull-up device, counterbalanced device, “turkish device”.

PEZİOME

УКРЕПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВА АТАБЕКОВ

В исследовании анализируются фортификационные сооружения, использовавшиеся в армии Атабейского государства Азербайджана. Защита административных и военных центров государства считалась очень важным вопросом. Азербайджан уделял большое внимание развитию военной техники в государстве Атабек, и впервые в мире было изобретено противовесное устройство. Оборонные сооружения города создавались для защиты торгово-экономических центров страны и играли ключевую роль в общей системе обороны государства.

Ключевые слова: Атабекские устройства фортификации, Атабекские оруженые пинцеты, Гянджа, устройство для бросания камней, устройство подтягиваний, противовесные устройства, “турецкое устройство”.

BİRFAZLI GƏRGİNLİK İNVERTORU VASİTƏSİ İLƏ SİNİSOİDAL SİQNALIN ALINMASI

Məmmədov Lətif Vilayət oğlu, Cəfərli Yasəmən Samir qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan

latif.elektronics@gmail.com, yase.ceferli@mail.ru

Bu məqalədə EİM-vasitəsi ilə impulsun tənzimlənməsi prosesinin yaxşılaşdırılması məsələsinə baxılmışdır. Aktiv gərginlik inverterunun köməyi ilə EİM-dan istifadə edərək impuls siqnalının modulyasiyasının reallaşdırılmasından bəhs olunur.

Açar sözlər: energetik, gərginlik inverteru, EİM, sabit gərginlik, tranzistor.

İşin məqsədi. Bu işin məqsədi şəbəkə gərginliyi ilə eyni böyüklükdə və tezlikdə olan çıxış gərginliyi ilə təmiz sinusoidal dalğa istehsal edən bir fazalı inverterin idarə olunması sxeminin inkişaf etdirilməsidir. Daha az harmonik, daha az xərc və daha sadə sxemi ilə sinusoidal gərginlik yaratmaq üçün qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan mikrokontrollerdən ibarətdir. İstifadə olunan metod mikrokontroller tərəfindən yaradılan enli-impuls modulyasiya sinusoidal siqnaldır. Bir inverter tərəfindən hazırlanmış müxtəlif AC yükləri üzərində sınaqdan keçirilir və əsasən enerji yükləmə cihazları kimi aşağı güclü elektron qurğularına yönəldilmişdir. Təklif olunan inverter modeli, inverterin çıxış gərginliyinin formalarını yaxşılaşdırmağa imkan verir. Hazır sxemlər demək olar ki, çıxışda alınan nəticələri təmin etmək üçün Proteus və PSIM proqram modellenmişdir.

Hazırda dünya elektrik enerjisinin istehlakının artırılmasına ehtiyac duyur. Enerji tələbatının artmasının əsas səbəbləri əhali, iqtisadiyyatın artması və enerji ehtiyatına əsaslanan mədən ehtiyatlarının sürətlə tükənməsi və enerji tələbatının sürətlə artmasıdır. Daha sonra alternativ enerji mənbəyi axtarışında araşdırma aparmaq lazımdır. Belə mənbələrdən biri ətraf mühitə zərər verə biləcək bərpa olunan enerjidir [1]. Elektrik və elektron cihazların fasiləsiz işləməsi üçün nominal güc inverterlarına ehtiyac duyulur. Mövcud kommersiya mənbələrinin əksəriyyəti fasiləsiz qidalanmanın (UPS) əslində düzbucaqlı inverterlər və ya kvazisinusoidal inverterlərdən geniş istifadə olunurlar. Bu inverterlər tərəfindən idarə olunan elektron cihazlar harmonik siqnallarına görə fərqlənirlər. Mövcud olan tam sinusoidal inverterlər çox bahalıdır və çıxışı qeyri-sinusoidaldir, lakin sinusoidal gərginliyi yaranması üçün güc elektronikasısı son dərəcə vacibdir. Təmiz sinusoidal gərginlik hasil etmək üçün SEİM kommutasiya üsulu tətbiq olunur. Bu üsul DC inverter körpü sxemlərində istifadə olunan ventilli kommutasiya sxemi nəzərdə tutulur. SEİM sistemi güclü bir elektron qurğusudur. Bunlara əsasən geniştətbiq olunan mühərrik drayverləri, UPS və Bərpa Olunan Enerji Sistemi [6] kimi güc elektronikasından istifadə olunur. SEİM

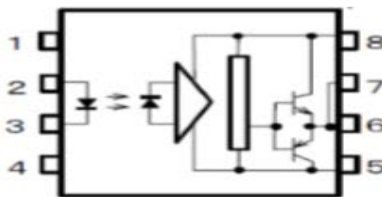
kommutasiya üsulları hər dövr üçün daha yararlı və keyfiyyətli hesab edilir. Bu siqnalın generasiyasının ən geniş yayılmış üsulu sinusoidal siqnalın üçbucaqlı siqnalla müqayisə edilməsidir. Bu işin məqsədi Konvensiya metodunu nəzarətçi periferiya interfeysinin (PIC) mikrokontrollerindən istifadə etməklə əldə etməkdir. Mikrokontrollərə quraşdırılmış EİM modulu sayəsində geniş impulsu modulyasiya gərginliyinin lazımi formasını yaratmaq üçün tələbləri saxlamaq imkanındadır. Mikrokontroller, PIC16f877A sistemindən istifadə edərək, gərginliyi idarə edən eninə impuls modulyasiya siqnalının dəyişən tezliyini təmin etməkdir.

Mikrokontroller aşağı dəyəri daha donanım dəyişiklik olmadan real vaxt nəzarət alqoritmləri dəyişdirmək üçün sadə və daha çevik və siqnal phasoinvertor Bridge nəzarət sxemi mürəkkəbliyi azaldır [10]. Bu inverterin təbiiqi ya müstəqil olmalıdır, ya da birbaşa fotoelektrik elementlərin qidalanmasının mənbəyindən şəbəkəyə qoşulmaq üçün. Mikrokontroller ölü zamanda inteqrasiya edilmiş idarəetmə sxeminə malikdir.

Problemnin həlli. Birinci inverter geniş AC çıxış gərginlik DC giriş gərginlikli çevirmək üçün dünyada istifadə olunur ki, güc dönüşüm cihazlar biridir. Çıxış gərginlikli elektrik dönüşüm cihaz bir neçə növ dəstəkləyir. İdeal inverterlərin çıxış gərginliyinin dalğa forması sinusoidal olmalıdır. Lakin, praktik inverterin dalğa forması qeyri-ciddidir və harmonikləri ehtiva edir [7, 9]. Bu inverter tərəfindən idarə olunan elektron cihazlar harmonikanın məzmununa görə zədələnməkdədir. İnverterin çıxışında harmonik məzmunu döngədə impulsların sayından asılıdır. [2, 5, 7] bir çox tədqiqatçılar çıxış siqnalının dalğasının təhrif olduğunu araşdırdılar. 2-zərər problemini dəyişərkən, dövr başına impulsların sayı da təsirlənir. Yüksək kommutasiya texnikasından istifadə yüksək enerji itkisinə səbəb olacaq. Aşağıdakı tələbləri yerinə yetirmək üçün aşağıdakı amil nəzərə alınmalıdır: i. avadanlıqların dəyəri ii. Filter ölçüsü . 3 elementini dəyişərkən güc itkisi-nəzərə alınmalı olan ən əhəmiyyətli problem ölü vaxtın nəzarətidir. Ölü vaxt dövrü keçid və harmonics problemləri zərər problem qarşısını almaq üçün uyğun olmalıdır. Kesintilər qısa, bu açarları zərər səbəb olacaq, və uzun əgər, bu işləri [6 ,7] tədqiq kimi, ümumi harmonik təhrif artmasına səbəb olacaq.

İdarəetmə sistemi

MOP transistor çekim sürücüsü tam h-körpü sxeminə aşağı və yüksək tərəfdən konfigurasiya edilmiş iki əsas kateqoriyaya bağlıdır. MOP-transistorların yüksək tərəfi (Q1,Q2) Torpaq və yüksək gərginlikli güc arasında üzmək bilər, MS-tranzistorların aşağı tərəfi (Q3,Q4) enerji təchizatı və daim əsaslandırılmış, TLP250 sürücü, giriş və çıxış şlalə və enerji təchizatı var. Bu sürücü optik olaraq izolyasiya edilmiş sürücüdür. Çekim sürücü diaqram şəkil5-də göstərilir.

Şəkil 1. TLP250 sürücü qapıları

Girişə daxil edilən gərginlik verməklə 1,6 V-dan 1,8-ə qədər dəyişir, yayılma gecikməsi adətən 0,15 ISS-dən 0,5 ISS-ə qədərdir və maksimum əməliyyat tezliyi məlumat cədvəlində 25 kHs olmalıdır.

Nəticə

1. Bu işin əsas vəzifəsi, PIC mikrokontrolöründən istifadə edərək həyata keçirilən bir fazlı inverterin idarəetmə sxemini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirməkdir.
2. Keçid inverter SPVM metodu nəzarət etmək üçün istifadə metodu. Bu üsul digər üsullardan üstündür, çünki çıxış siqnalının keyfiyyətini yaxşılaşdırır.
3. Modelləşdirmənin nəticələri PSIM və Proteus proqram təminatında yerinə yetirilir və laboratoriya modulu ilə yerinə yetirilən eksperimental nəticələrlə müqayisə edilir

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Энергосберегающий асинхронный электропривод // И.Я. Браславский, З.Ш.
2. Ишматов, В.Н. Поляков: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.:Издательский центр «Академия», 2004. – 256 с.
3. Автоматическое управление электротермическими установками / Под ред. А.Д.Сванчанского. – М.: Энергоатомиздат, 1990. – 416 с.
4. Актуальность проблемы энергосбережения в системе водоснабжения //Ежемесячная газета «Новости приводной техники». – М., 2001. – №6. – С. 6 – 7.
5. Бабокин Г.И. Энергосбережение в электроприводе конвейера // Изв. вузов.Горный журнал. – 2002. – №1. – С. 122 – 125.
6. Браславский И.Я., Зубрицкий О.Б., Ольков А.Е. Энергетика регулировочных режимов асинхронного электропривода при потенциальном моменте нагрузки //Изв. вузов. Электромеханика. – 1975. – №1. – С. 82 – 85.

SUMMARY

In this article, the issue of improving the process of regulating the impulse through PWM-is considered. With the help of the active voltage inverter, it is mentioned about the re-modulation of the impulse signal by isolating it from the PWM.

Key words: energy, voltage inverter, PWM, constant voltage, transistor.

ФОРМИРОВАНИЕ МУСУЛЬМАНСКИХ ОБЩИН В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ И МОДЕЛИ АДАПТАЦИИ

Məmmədov Rauf

AMEA, Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

В последнее время в западном дискурсе все более широкое распространение приобретает термин «глобализация ислама». В результате интенсификации миграционных процессов в 21-м веке ислам все дальше выходит за пределы своего устоявшегося в веках ареала распространения. Конечно, Ислам на определенных этапах истории доходил и до Дальнего Востока и до Пиренейского полуострова, где были мусульманские государства, но в целом доминировал на Большом Ближнем Востоке.

Прежние рамки широкого распространения Ислама вписывались в конструкцию С. Хантингтона о столкновении цивилизаций. Теперь же Ислам становится фактором глобальной трансформации.[12, стр.1] Индустриальный скачек Европы в двадцатом веке послужил толчком к массовой миграции дешевой рабочей силы из так называемых стран третьего мира, в результате чего в развитых европейских странах стали формироваться диаспоры. Именно эти диаспоры состоящие из выходцев из традиционного мусульманского ареала служат локомотивом процесса глобализации Ислама. История каждой из этих мусульманских диаспор Западной Европы различна. Так, история британской мусульманской диаспоры уходит корнями к присоединению в 19 в. к Британской империи Индии и нанимавшимся на суда Британской Ост-Индской компании морякам-мусульманам (ласкарам), часть которых осела в стране женившись на британках. [17, стр. 24]. Торговые связи Британии с арабским Востоком и Индией резко расширились после открытия в 1869 году Суэцкого канала, и в результате в крупных британских портовых городах-в Ливерпуле, Кардиффе (город в Уэльсе, где еще в 1860-м году мусульманами-моряками была открыта первая в Британии мечеть), Бристоле, восточном Лондоне и

промышленном Манчестере возникли постоянные компактные мусульманские поселения. Основной поток мусульманских мигрантов в Британию стал поступать в середине 20-го века после Второй Мировой войны, когда в Британию начали массово завозиться трудовые мигранты большая часть которых приезжала из той же бывшей Британской Индии. По Закону о Британском подданстве 1948 г. жители стран Содружества могли свободно приезжать в Британию. С тех пор численность мусульман в Британии резко возросла. В 1961 г. Власти Великобритании были вынуждены принять закон, ограничивающий иммиграцию (Commonwealth Immigration Act, 1961). а в 1968 г. был принят новый закон (Commonwealth Immigration Act, 1968), который и вовсе права переселяться в страну владельцев британских Британские паспортов, живущих в других странах, а также запрещал ввоз в страну неквалифицированных рабочих. Но меры по ограничению иммиграции привели к обратному результату: трудовые иммигранты, ранее рассматривающие свое пребывание в Англии, как временный этап, решили остаться здесь навсегда. Они стали в массовом порядке перевозить на острова свои семьи и переселяться из общежитий в квартиры.

Что касается Германии, то послевоенный подъем немецкой экономики и дефицит рабочей силы в конце 1950-х-начале 1960-х повлекли за собой приглашение на рынок труда , и последовавшую за ним иммиграцию неквалифицированной рабочей силы из южноевропейских стран в числе которых была Турция, которая в то время находилась в сложной социально-экономической ситуации, решить которую правящие круги стремились в том числе путем экспорта рабочей силы, что облегчало проблему внутренней безработицы и помогало улучшить платежный баланс страны через денежные переводы рабочих [18, стр. 64]. Начало трудовых отношений между Германией и Турцией приходится на время правления первого федерального канцлера Германии К.Адэнуэра (1949-1963). Подписание соглашения между министерством труда провинции Шлезвиг-Гольштейн (Schleswig-Holstein) и министерства иностранных дел Турции стало началом приезда десятков турецких рабочих в г.Киль в апреле 1957 г. Программу спонсировала Гамбургская Палата мастеров. Первые мигранты селились в таких индустриальных северных городах страны, как Гамбург, Бремен, Киль. Вскоре федеральное правительство пришло к выводу, что процесс найма рабочих должен быть упорядочен и расширен и с подписания в октябре 1961 г. граждан на работу в Западную Германию. Приглашением иностранных рабочих в Германию занимались официальные немецкие вербовочные комиссии при Федеральном бюро труда. К началу 1970-х годов количество турков пребывающих в Германии составляло уже около 900 тыс человек. В 1973 г. правительством Германии было принято решение о прекращении вербовки иностранных граждан, но этот закон как и в случае с Великобританией привел к обратному результату и гестарбайтеры стали в срочном порядке массово оседать в Германии на постоянной основе , приглашая туда свои семьи.

Одной из первых стран Западной Европы, которая стала импортировать иностранную рабочую силу является-Франция. Изначально государство ориентировалось на ввоз мигрантов из соседних государств. Причиной этому стало два фактора: во-первых, запрет на массовую миграцию «цветного» населения из колоний, а во-вторых, необходимость увеличения трудоспособного населения страны за счет мигрантов, имеющих схожие с французами языковые и культурные сходства. Но с началом колониальной войны, которую вела Франция в Алжире в 1954-1962 гг. ситуация с иммиграцией изменилась. После обретения последним независимости в 1962 г стала меняться структура иммиграции во Францию. Помимо трудоспособных мужчин, в список мигрантов прибавились семьи бывших французских солдат алжирского происхождения , так называемые «харки» [16.стр.71] Помимо мигрантов из Алжира во Францию устремились также выходцы из других стран Магриба, таких как Марокко и Тунис. Массовый поток магрибинцев 1950-

1970-х гг. стал причиной формирования крупнейших французских диаспор – алжирской, тунисской и марокканской. В июле 1974 г. французское правительство приняло решение остановить иммиграцию, а с 1978 г. была введена программа репатриации иммигрантов, рассчитанная на 5 лет. Предполагалось, что за это время из Франции выедет порядка 500 тыс. человек. Однако, точно так же как и в Великобритании и Германии эти меры не принесли французскому правительству желаемого результата: к иммигрантам стали приезжать их семьи.

Помимо мер по сдерживанию иммиграции, европейские страны имеют разные подходы и к адаптации иммигрантов. Некоторые исследователи сводят модели адаптации европейских мусульман к трем моделям [7, стр.110]. Первая – британская модель адаптации получила расхожее название «Лондонистан». Это компактные кварталы или даже районы, в которых селятся выходцы из определенных стран и поддерживают в современных условиях традиционный образ жизни. Они живут в компактных «гетто» или пакистанских, бенгальских, или арабских «лондонистанах», где практически в полной мере сохраняются традиционные общинные институты. Большинство британских мусульман, как уже говорилось, являются выходцами из индийского региона – Индии, Пакистана и Бангладеша. Политика властей стимулирующая поддержание бытового повседневного традиционализма, до определенного времени казалась эффективной, так как временно снимала конфликтность культурной или мировоззренческой совместимости, пока в 1970-80-е гг. выходцы из этих кварталов не стали претендовать на политическое представительство, места в парламенте, на то, чтобы их интересы были представлены в публичной сфере. Французская модель представляется более сложной. Здесь, на первый взгляд, мы также видим этнические «гетто», но это не лондонистаны, а рабочие кварталы и окраины с дешевым муниципальным жильем. Во Франции нет целенаправленной политики или концепции по сохранению и культивации национальных, конфессиональных и культурных особенностей. Однако есть курс на унификацию французской нации, пропаганду французской гражданской идентичности, основой которой является лаицизм. Подобную специфику политику Французского государства можно объяснить с исторической точки зрения. Дело в том, что одним из итогов Великой французской революции стало формирование национальной идеи Франции вокруг понятия гражданство. Этническая принадлежность и самоидентификация коренных народностей страны (пикардийцев, фламандцев, бургундцев, гасконцев, бретонцев, провансальцев и т.д.) была исключена из политического лексикона. Сами меньшинства не признавались, как потенциальные субъекты политического права, они являлись гражданами формирующегося французского государства. То есть, Франция воспринимает человека как индивида, а не как часть какой-либо этнической группы. Принадлежность к французскому обществу осознается через приверженность универсалистским ценностям республики и определяется как гражданская национальная принадлежность. Таким образом, из социально-политической практики Франции была исключена идея этнической общности и идеология этнического единства. При декларировании интернационализма, национальной интеграции мы видим появление модернизированных гетто, из которых изымаются традиционалистская система позитивных ценностей, идет люмпенизация иноконфессиональной, инокультурной среды, которая автоматически оказывается более конфликтной.

С 1980-х о себе, как о мусульманах, стали чаще заявлять потомки харки и беры родившиеся во Франции дети магрибинских иммигрантов, для многих из которых возврат к исламу был компенсацией за неспособность интегрироваться во французское общество, реакцией на проявления скрытой или откровенной ксенофобии. Захлестнувшие Францию в ноябре 2005 года беспорядки в пригородах, населенных выходцами из Африки и стран Ближнего Востока свидетельствовали о том, что французская модель адаптации не помогла

многим иммигрантам должным образом адаптироваться к жизни во Франции и гармонично интегрироваться во французское общество. Мелкие эксцессы также становятся неотъемлемым элементом повседневности. Наконец, есть третья, немецкая модель, отработанная на немецких турках. Это промежуточная модель между британской и французской моделями. Она не декларирует традиционализма и консерватизма, но и не приветствует онемечивание турок. Все другие европейские модели являются в той или иной мере производными от английской, французской и немецкой моделей.

Внутри исламского европейского общества идет свой поиск решения проблем адаптации. До сих пор одной из самых актуальных направлений которого является евроислам. Одним из его символов, как известно является Тарик Рамадан. Мусульманское право, по мнению сторонников Евроислама должно быть совмещено с европейскими ценностями. Именно в Европе возникает новое направление в мусульманском праве – т.н. фикх аль-акалийат, «право меньшинств». Это религиозно-правовая система и идеология, которая специально разработана для мусульман, живущих в качестве меньшинств в немусульманском окружении.

Ключевые слова: нация, этнические общины, ислам, интергация, межнациональные конфликты, умма, национализм, глобализация, столкновение цивилизаций, Запад, Восток

ЛИТЕРАТУРА

1. Ansary Tamim. *Destiny Disrupted: A History of the World Through Islamic Eyes*. New York: PublicAffairs, 2010. xxii + 390 p.
2. Byrd D.J., Javad Miri S. (ed.) *Ali Shariati and the Future of Social Theory: Religion, Revolution, and the Role of the Intellectual*, Leiden—Boston: Brill, 2018. — 282 p.
3. Black Anthony. *The History of Islamic Political Thought: from the Prophet to the present*. Edinburgh University Press Ltd., 2001. — 399 p.
4. Lapidus Ira M. *Islamic Societies to the Nineteenth Century: A Global History* Cambridge University Press, 2012. — 788 p. — ISBN-10 0521732980 / ISBN-13 978-0521732987.
5. Lauzière Henri. *The Making of Salafism: Islamic Reform in the Twentieth Century*, Columbia University Press, 2015. - 328 p
6. Linjakumpu Aini. *Political islam in the Globalized World*, Ithaca Press, 2008. — 176 p.
7. Olivier Roy, *Globalized Islam: The Search for a New Ummah* (New York: Columbia University Press, 2004). Pp. 360.
8. Pankhurst Reza. *The Inevitable Caliphate? A History of the Struggle for Global Islamic Union, 1924 to the Present*, Oxford University Press, 2013. — 294 p.
9. Rajae Farhang. *Islamism and modernism: the changing discourse in Iran* Austine: The University of Texas Press, 2007. - 293 p.
10. Ramadan Tariq. *In the Footsteps of the Prophet: Lessons from the Life of Muhammad*, Oxford University Press; 1 edition — 2008 — 256 pp. — ISBN-10: 0195308808 / ISBN-13: 978-0195308808
11. Ramadan Tariq. *Islam and the Arab Awakening*, Oxford University Press, 2012. — 265 p.
12. Алексеев. И.Л. Глобализация ислама или исламизация глобального контекста; Суздаль, 2010 г. доклад на летней сессии Ивановского университета по теме Ислам в Европе: вчера, сегодня, завтра.
13. Белокреницкий В.Я., Егорин А.З., Ульченко Н.Ю. Отв. ред. / Ислам и общественное развитие в начале XXI века; Москва Институт востоковедения РАН Издательство Крафт 2005 г, 496 стр

14. Белокреницкий В.Я., Ульченко Н.Ю. Отв. ред. /Нации и национализм на мусульманском Востоке; Институт востоковедения РАН. . М.: ИВ РАН, 2015. . 488 с.
15. Левин З.И. Ислам и национализм в странах зарубежного Востока (Идейный аспект) М.: Наука, 1988. — 224 с.
16. Михайлов С.В. Европа: От временных иностранных рабочих к новым этническим меньшинствам// Актуальные проблемы Европы. Западная Европа перед вызовом иммиграции (сб. науч. трудов). . М.: РАН ИНИОН. 2005г.
17. Мязин.Н.А Исламское сообщество и исламизм в Англии в конце XX - начале XXI вв. как факторы трансформации британских правых движений от неофашизма к антиджихадизму, Калуга, 2014 г. — 253 с.
18. Садыкова Л.Р. Мусульманские сообщества в Великобритании, Германии и Франции: проблема адаптации в принимающих странах М.: Институт Востоковедения РАН, 2015. — 203 с.
19. Современный исламский Восток и страны Запада М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. - 193 с.
20. Фазельянов Э.М. Диалог цивилизаций. Россия и мусульманский мир Институт востоковедения РАН. — М.: Международные отношения, 2012. — 354 с.: ил. — ISBN 978-5-89282-517-7.

RESUME

FORMATIONS AND ADAPTATION MODELS OF MUSLIM COMMUNITIES IN WESTERN EUROPE

This article provides a brief overview of the history of the formation of Muslim communities in Western Europe. What was the reason for the beginning of immigration, briefly considered what measures to counter immigration were taken by the authorities of these countries and what models of adaptation of migrants prevail today.

Key words: Nation, ethnic communities, Islam, integration, interethnic conflicts, ummah, nationalism, globalization, clash of civilizations, West, East

XÜLASƏ

QƏRBI AVROPADA MÜSƏLMAN İCMALARININ FORMALAŞMASI VƏ UYĞUNLAŞMA MODELLƏRİ

Bu məqalədə Qərbi Avropada müsəlman icmalarının yaranma tarixinə qısa bir baxış verilir. İmmiqrasiyanın başlanmasının səbəbi nə idi, bu ölkələrin səlahiyyətliləri tərəfindən immiqrasiyaya qarşı hansı tədbirlərin görüldüyünü və bu gün miqrantlarla bağlı hansı uyğunlaşma modellərinin üstünlük təşkil etdikləri qısaca nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Millət, etnik topluluklar, İslam, inteqrasiya, millətlərarası qarşıdurmalar, ümmət, millətçilik, qloballaşma, sivilizasiyaların toqquşması, Qərb, Şərq

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB YAMACININ EKOTURİZM ZONASI ÜZRƏ İMKANLAR VƏ PROBLEMLƏR

Məmmədova Günay

Lənkəran Dövlət Universiteti

Ekoturizmin ölkənin diqqətəlayiq tarixi-mədəni, arxeoloji və memarlıq-irsi abidələri ilə tanışlıqla yanaşı təbiəti öyrənmək, təbiətlə, onun fauna-flora aləmi və maraqlı obyektləri ilə

ünsüyyətdə olmaq, təbiətin mühafizəsinə yardım etmək, yerli əhalinin maddi-rifahının yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyan məsuliyyətli səyahət kimi səciyyələndirən turizmin həmin vacib sahəsinin inkişafında təbii ehtiyatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiq olunan ərazinin təbii ehtiyatlarla xeyli zənginliyi ekoturizmin inkişafının burada geniş potensial imkanlara malik olduğuna dəlalət edir.

Tədqiq olunan ərazi Azərbaycanın şimal - qərb hissəsində, Böyük Qafqazın cənub ətəklərində yerləşərək, şimaldan Dağıstan respublikası (Rusiya Federasiyası), cənubdan Gürcüstan respublikası ilə həmsərhəddir. Buraya Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz və Qəbələ rayonları daxildir. Bölgə 1,039 milyon hektar sahəni əhatə edir ki, bu da Azərbaycanın ümumi sahəsinin 12%-ni təşkil edir. Şəki-Zaqatala bölgəsində turizm-rekreasiya fəaliyyətinin inkişafına onun yerləşdiyi ərazi, təbiətinin zənginlikləri, əmək ehtiyatları, iqtisadiyyatı, infrastrukturun vəziyyəti və s. böyük təsir göstərir. Ərazi müxtəlif turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün məqsəduyğundur (2).

Regionda ən çox inkişaf edən Qəbələ-Oğuz-Şəki turizm rayonlarıdır ki, bu rayonlar dağlıq və yaşıllıqları ilə diqqət cəlb edirlər. Bölgədə Qafqaz Albaniyasından, Şirvanşahlar dövlətindən və Şəki xanlığının qalma çoxlu tarixi abidə böyük maraq kəsb edir. Ərazidən çoxlu iri, sellı çaylar (Dəmiraparan çayı, Vəndam çayı, Bum çayı, Tikanlı çayı və s.) axır. Bölgə alpinizm, raftinq, ekoturizm, mədəni turizm, istirahət turizmi üçün böyük potensialı ilə fərqlənən turizm mərkəzi qoz-fındıq və şabalıd bağları ilə ad çıxarmışdır. Meşələr orta yaşı 500 ildən çox olan qədim ağaclarla zəngindir. Bu ağaclardan bəziləri dövlət tərəfindən mühafizə olunan təbii abidələr siyahısına daxil edilmişdir. Sub-region ceyran, cüyür, ayı, canavar, dovşan və yerli faunanı təmsil edən digər heyvanlarla zəngindir. Tarix, mədəniyyət və memarlıq abidələri (məscid (XIX əsr), Alban məbədi (IV əsr), Ustacan qülləsi (IX əsr), Hacı Qərib məscidi və Çotari alban kilsəsi, Şeyx Bədrəddin və Şeyx Mənsur türbələri (XV əsr), Şəfili kəndindəki məqbərə (XVII əsr), Şıxbaba piri (XVI əsr) və Komrad piri və s.) ilə region öndədir [2].

Qəbələ qədim paytaxt, müasir şəhər və böyük turizm potensialı ilə parlamaqda davam edir. Qəbələ şəhərinin yaxınlığında yaradılmış "Ay İşığı" istirahət zonası yerli və xarici turistlərin diqqətini cəlb edən obyektlərdəndir. Ərazidə ekskursiya-turizm xidməti sayılan "Dağ Turist Bazası" meşədə istirahətin, ekskursiyaların, heyvan və balıq ovunun təşkil edilməsi ilə məşğul olur [2].

Təbiətinə görə "Azərbaycanın İsveçrəsi" adlandırılan Oğuz rayonu tarixi abidələri, çoxlu şlalə, kükürdlü və termal su bulaqları, zəngin faunası (dovşan, ayı, dağ keçisi, qaban, qırqovul, kəklik, qaz, həmçinin som və forel balıqları), florası (qoz, fındıq, alma, armud, zoğal, yemişan, gilə, alça, qarağat və moruq) ilə diqqət cəlb edən əsl ekoturizm bölgələrindəndir. Amma yerləşdirmə və turizm xidmətlərində yetərsizlik vardır. Oğuzda kənd yaşıl turizminin və B/B-nin inkişaf etdirilməsi potensialı genişdir [1].

Böyük Qafqaz dağlarının mənzərəli cənub yamaclarında yerləşən Şəki rayonu çoxsaylı tarixi abidələri (qalalar, müşahidə qüllələri, kilsələr, Qafqaz Albaniyası dövrünə aid məbədlərin xarabalıqları, Bideyiz, Baş Küncüt, Orta Zəyzit abidələri, Kiş kəndində müqəddəsi Yelisey kilsəsi və s.), gözəl təbiəti, halvası, lətifələri ilə məşhurdur. Burada mənzərəli qayalıqlara, şlalələrə, xeyli nəhəng və qocaman ağaclara, nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinə rast gəlinir. Ərazinin ən qocaman və nəhəng ağacları "Qoşa Ziyarət Piri" ərazisindəki 300 yaşlı dağdağan, Şəki Xan Sarayının qarşısındakı bir cüt 350 yaşlı şər qınarları, Şəki avtomobil vağzalının qarşısındakı 500 yaşlı şər qınarı, Babaratma kəndi kənarında yerləşmiş, məşhur "Babaratma Piri"nin 900 yaşlı şər qınarı, Qudula kəndindəki 1000 yaşlı şər qınarı, Şəki şəhəri yaxınlığındakı 1000 yaşlı "səsverən qovaq"dır.

Bu şəhərdəki ev-muzeyləri, xalq memarlığının nadir nümunəsi olan Şəki Xan Sarayı, Aşağı və Yuxarı Karvansaralar turistlər tərəfindən yaxşı tanınan turizm obyektlərindəndir. Şəki hələ sovet dövründən turizminin inkişaf etdiyi az saylı regionlardandır. Bölgədə ənənəvi xalq

sənətlərindən xalçaçılıq, metal və ağac üzərində oyma nümunələri, paxlava, halva və s, regional brendləmə üçün münasib vasitələr siyahısına daxildir [1.2].

Şəki rayonunda rekreasiya yeri kimi Marxal istirahət zonası xüsusilə seçilir. Bu gözəl məkan dağlar qoynunda yerləşən Şəkinin yuxarı hissəsindədir. Marxal istirahət zonasında 2015-ci ildə abadlaşdırma və yenidənqurma işləri aparılmışdır.

Zaqatala rayonu ərazisində, Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamaclarında 1929-cu ildə yaradılmış «Zaqatala» Dövlət Qoruğunun 23843 ha sahəsi var. Qoruq dəniz səviyyəsindən 650-3646 metr yüksəklikdə yerləşir və həm Zaqatala, həm də Balakən rayonlarının ərazilərini əhatə edir. Burada qışda dağlara çoxlu qar yağır. Qoruğun flora və faunası çox zəngindir. Rayonun inzibati mərkəzi sayılan Zaqatala şəhəri Talaçay çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən 535 metr yüksəklikdə yerləşir. İqlim xüsusiyyətlərinə və gözəl təbiətinə görə bu əsl kurort şəhəridir. Burada 15 ha sahədə mədəniyyət və istirahət parkı salınmışdır. Çox maraqlı təbii abidə - 800 yaşlı çinar ağacı da buradadır. Bura yay vaxtı gələnlər Car kəndi yaxınlığında yerləşən «Ləzzət» istirahət zonasının kotteclərində, Aşağı Tala kəndindəki «Tala» otelində və «Turqut» motelində qala bilirlər [1.3].

Azərbaycanın Şimal-Şərqində yerləşən, cənubdan və qərbdən Gürcüstanla, Şimaldan və Şərqdən Rusiya Federasiyası ilə həmsərhəd olan Balakən rayonu relyefinin təzadlı olması ilə seçilir: burada dağlar və düzənliklər bir-birini əvəz edir. Düzənlik yerlərdə mülayim isti, qışda quru, dağətəyi sahələrdə yağıntılardan müntəzəm paylanması ilə seçilən mülayim isti, dağlarda isə soyuq rütubətli qış müşahidə olunur. Burada çoxsaylı dağ çayları, göz oxşayan mənzərələr, Katex dağının yaxınlığında gözəl bir göl var. Rayonun Şimal hissəsində ərazi başdan-başa meşələrlə örtülüdür. Qoruğun florasına 1000-dən çox bitki daxildir ki, bunların içərisində nadir bitkilər və dərman bitkiləri də var. Bu yerlərin faunası da zəngindir. Qara rəngli Qafqaz meşə xoruzunun burada geniş yayılması xüsusi qeyd olunmalıdır

Qonşu iki ölkə ilə sərhəddə olan Balakən rayonunun malik olduğu turizm potensialı onu yaxın gələcəkdə transsərhəd turizm marşrutlarının mərkəzi ola biləcəyini söyləməyə əsas verir. Zəngin tarixi abidələr və təbiət regionda turizmi inkişaf etdirmək üçün münbit mühit yaradır. Bu bölgədə davamlı turizm növlərinin, istirahət, mədəniyyət turizminin inkişafı üçün açıq olduğunu göstərir [1.2.4].

Təbii rekreasiya ehtiyatları sırasında bölgənin digər əsas ekoturizm mərkəzində xüsusi yeri olan Qaxın İlisu kəndi xüsusi qeyd edilməlidir. Baxmayaraq ki, paytaxtdan ən uzaqda yerləşən bölgələrdən biridir, amma hər il həm yay, həm də qışda turistlərin ən çox getdiyi regionlardandır. Yaşılıqları, hündür şlaləsi və gözəl təbiətli əlverişli coğrafi mövqeyi ilə turistlərin diqqət mərkəzindədir. Rayonun ərazisində "İlisu" şlaləsi turist cəlb edən təbii obyektidir. O, İlisu Dövlət Qoruğunda yerləşir. Burada mühafizə olunan əsas obyektlər orta dağlıq qurşaqdakı meşələrdir (qoruğun ərazisinin 90%). Qoruqda təqribən 300 növ bitki, o cümlədən, 90 növ oduncaq və kol bitkisi, bir sıra endemik və məhv olmaq həddində olan bitki növlərinə rast gəlmək mümkündür. İlisu kəndi ayrılıqda mühüm ekoturizm mərkəzi kimi inkişaf etdirilə bilər. Unikal Sarıbaş və Cəlair kəndlərində yerli sənətkar qadınlar orijinal naxışlı xalçalar və yun corablar toxuyurlar. Bununla yanaşı, yerli sakinlərin ev şəraitində şərab istehsal etməsi də xüsusi diqqət cəkir. Ərazi flora (şabalıd, qoz, fındıq, palıd, vələs, qarağac və s.) və fauna (maral, dağ keçisi, qaban, ayı, canavar, dovşan, həmçinin çoxlu quş növləri ilə (qırqovul, kəklik, dağ şahini, çalağan, turac, dolaşa və bülbül) ilə olduqca zəngindir. Həmçinin sub-region etnik qrupları ilə də (ruslar, avarlar, ləzgilər, tsaxuolar, tatarlar, ingiloylar və s.) turistləri cəlb edir [2].

"Zaqatala" və "İlisu" Dövlət Qoruqları, dağ meşələrində ayı, dağ keçisi, canavar, qaban, vəhşi pişik və çaqqal, Qanıq-Əyriçay vadisində olan heyvan və balıq ovu ekoturizm üçün xüsusi diqqət cəkir

[1.3].

Qədim tarixi abidələr ilə olduqca zəngin İlisu kəndində yerləşən "Sumuq" qalası, "Kürmük" məbədi Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən təmir edilmiş, Qum kəndindəki qədim Alban

məbədinin yenidən bərpası isə ABŞ Konqresinin qrant layihəsi çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Qaxbaş kəndindəki “Həsən xan” qalasının və İçəriqazax küçəsində yerləşən Qala qapısı və qala divarlarının əsaslı bərpası ilə bağlı ilkin işlərə başlanılmışdır [1 s214].

NƏTİCƏ

Azərbaycanın qədim təbii və tarixi-mədəni turizm- rekreasiya potensialı ilə zəngin olan Böyük Qafqazın cənub yamacında turizm fəaliyyətinin səmərəli təşkili məqsədilə ən mühüm məqamların nəzərə alınması vacibdir:

1. Tədqiq olunan ərazidəki turizm-rekreasiya sərvətlərinə (təbii, tarixi-mədəni) biganə yanaşmamaq və ekoloji şəraitə ziyan vurmamaq;
2. Əlaqədar strukturlarla razılaşmalara nail olmaq və birgə fəaliyyət göstərmək;
3. Zərurət yaranarsa investorlar dəvət etmək və birgə fəaliyyət göstərmək;
4. Tədqiq olunan ərazidəki əsas turizm marşrutlarından başqa düşünülmüş yerli turların təşkili məqsədilə əlavə marşrutlar hazırlamaq;
5. İstirahət mərkəzlərində yerli tur və ekskursiyaların siyahısını və sxemini asmaq;
6. İstirahət mərkəzlərində yerləşdirmə və qidalanma xidmətilə yanaşı əyləncə sektorunun da genişləndirilməsi turizmin müxtəlif növlərinin (ekoloji, etnik, dərketmə və s.) yaradılması və reklamına nail olunması;
7. Regionda turizm infrastrukturunun yaradılması məqsədilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. regiondakı turizm-rekreasiya potensialından səmərəli istifadəyə imkan yarada bilər.

Açar sözlər: dağ turizmi, turizm- rekreasiya potensialı, ekoturizm, alpinizm, təbii ehtiyatlar, Marxal istirahət zonası

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Həbibə Soltanova Azərbaycan Respublikası turizm və onun inkişafı s207-216
2. Məsim Abadov Azərbaycan turizm və onun inkişaf problemləri. Bakı, “ Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2014 s96-110
3. Qərib Xəlilov Mahmud Ekologiya və Ərtaf mühitin mühafizəsi Bakı –“ELM” 2005 357-359
4. <https://azadinform.az/az/read/178943/>
5. <http://www.stat.gov.az/source/tourizm/>
6. www.tourism.edu.az
7. <http://www.unwto.org/statistics/index.htm>
8. www.azerbaijans.com

РЕЗЮМЕ

ВОЗМОЖНОСТИ И ПРОБЛЕМЫ В ЗОНЕ ЭКОТУРИЗМА ЮЖНОГО СКЛОНА БОЛЬШОГО КAVKAZA

Характеризуя экотуризм как ответственное путешествие, направленное на изучение природы, общение с природой, ее фауной и флорой и интересными объектами, помощь в защите природы, повышение материального благосостояния местного населения, а также знакомство с замечательными историко-культурными достопримечательностями страны, археологические и архитектурно-исторические памятники. Природные ресурсы играют важную роль в развитии этого важного направления туризма. Богатство исследуемой территории природными ресурсами свидетельствует о том, что развитие экотуризма здесь имеет большой потенциал.

Ключевые слова: горный туризм, туристско-рекреационный потенциал, экотуризм, альпинизм, природные ресурсы, Марксальская зона отдыха

SUMMARY

OPPORTUNITIES AND PROBLEMS IN THE ECOTOURISM ZONE OF THE SOUTHERN SLOPE OF THE GREATER CAUCASUS

Characterizing ecotourism as a responsible journey aimed at studying nature, interacting with nature, its fauna and flora and interesting objects, helping to protect nature, improving the material well-being of the local population, along with acquaintance with the remarkable historical-cultural, archeological and architectural-heritage monuments of the country. Natural resources play an important role in the development of this important area of tourism. The richness of the studied area with natural resources indicates that the development of ecotourism has great potential here.

Key words: mountain tourism, tourism-recreation potential, ecotourism, mountaineering, natural resources, Marxal recreation area

ZAQATALA RAYONUNUN NADİR NUMİZMATİK FAKTLARI: BAZAR GÜMÜŞ DİRHƏMLƏRİ

Məmmədova Aygün Musa qızı
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Müasir dövrümüzdə İslam numizmatikasında ətraflı müzakirələrə səbəb olan tapıntılardan biri də ilkin fəaliyyəti hicri 682 = 1283/1284-cü ilin gümüş dirhəmləri ilə məlum olan Bazar zərxbanasıdır.

Elxani xanı Əhmədin qısamüddətli hakimiyyəti dövründə (hicri 681 – 683 = 1282 - 1284) orta çəkisi 1,93 qram olan belə dirhəmlərin üst tərəfinə uyğurca yazılar: “qaan Əhməd adından zərb edilib” (“sen” sözü ilə), aşağıda ərəbcə: “Əhməd”, arxa tərəfinə ərəbcə: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir”, seqmentlərdə “Bazarda zərb edilib”, ətrafında hicri tarixə uyğun zərb ili sözlərlə (ərəbcə “altı yüz səksən ikinci ildə”) həkk edilmişdir. Hazırda bu gümüş dirhəm Moskva Tarix Muzeyində qorunur.

Bu zərxbananın sonrakı fəaliyyəti elxani Arğunun da qısamüddətli hakimiyyəti dövrünə (hicri 683 - 690 = 1284-1291) aid 2,6 q çəkili dirhəmlərlə təsdiqini tapır. Hazırda Dövlət Ermitajında qorunan belə dirhəmlərdə zərb ili olmasa da, hökmdar adı və zərxbana var. Bu dirhəmlərin tipi elxani Əhməd dövrünün dirhəmləri ilə bənzərdir.

Sonrakı mərhələdə hakimiyyətdə olan Elxani xanları dövründə də (Əbu Səid, Muhəmməd, Tağay Timur, Ənuşirvan) Bazar zərxbanası fəaliyyət göstərmişdir.

“Bazar” toponimi ilə əlaqədar tədqiqatlara əsasən, qədim türk mənşəli qırçaq mənşəli tayfalar sırasında “basar” tayfası mövcud olmuşdur.

Qafqazda “bazar” sözündən ibarət çoxsaylı dağ, çay və kənd adları mövcuddur (Bazarçay, Bazaryurd, Bazarnur, Bazarqobu və s.).

Bazar zərxbanasının yerləşmə məkanı ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Alazan (Qanıq) çayının sol sahilində, müasir Zaqatala rayonundan təxminən 25 km cənuba doğru Bazar kəndi yerləşir. Bu kənd Gürcüstanla həmsərhəddir. Zaqatala rayonunun Çobankol kəndində Bazar məhəlləsi vardır, həmçinin tarixi tədqiqatlara əsasən bu rayondakı Qımır kəndinin də tam adı – Qımır Bazar, Çar kəndinin tam adı isə - Çarbazar olmuşdur. XIX əsrin məlumatlarına əsasən, Zaqatala rayonunda Bazar Tala adlanan kənd mövcud idi.

Yuxarı Qarabağın Xaçın nahiyəsində Bazar kəndinin, Dəvəçi rayonunda “Yurd Bazar Anbarçı” adlı yaşayış yerinin olması tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir.

İslam dininin başlıca ifadələrinin, müsəlman təqvimə əsasən zərb ilinin həkk edildiyi Bazar gümüş dirhəmləri Elxani numizmatikasının tədqiqində faktiki tapıntılar olaraq önəm kəsb edir.

Bazar gümüş dirhəmləri Şamaxı, Beyləqan rayonlarında və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dəstə kəndində aşkarlanmışdır.

QAFQAZDA SÜLHÜN TƏMİN OLUNMASINDA HEDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Məmmədova Badam Sahib qızı
AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutu

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin yürütdüyü məqsəd yönü siyasətin nəticəsi olaraq SSRİ-nin süqutundan sonra regionda getdikcə dərinləşməkdə olan etnik, siyasi və iqtisadi böhranın aradan qaldırılması sülhün təmin olunması, regionda yaşayan müxtəlif etnik qurupların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması qeyd edilmişdir. Həmçinin Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə iri iqtisadi lahiyələrin keçirilməsi, müqavilələrin imzalanması və bunun nəticəsi olaraq region dövlətləri arasında münasibətlərin nizama salınması məsələsi araşdırılmışdır. Həmçinin yenə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Qafqaz evi ideyasının gündəmə gəlməsi və bunun əməli nəticəsi olaraq tibilis bəyanaməsinin imzalanması və s. kimi önəmli məsələlərdən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Qafqaz, sülh, siyasi proseslər

Qafqazın əlverişli strateji mövqeyi, əlverişli nəqliyyat və sivilizasiya qovşağında yerləşməsi tarixin hər dövründə dünya ölkələrinin bu regiona olan marağına səbəb olmuşdur. Qafqaz regionu uzun illər böyük imperiyaların mübarizə meydanına çevrilmişdir. SSRİ-nin süqutundan sonra Qafqaz özünün ən gərgin dövrünü yaşamağa başlamışdır. Baş verən etnik münaqişələr regionda sülhə həmçinin inteqrasiya proseslərinə ciddi zərbə vururdu. Həmçinin burda yaşayan xalqların mədəni, sosial, iqtisadi cəhətdən əlaqələrinə qarşısını alırdı. Lakin müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra nəinki Azərbaycanda həmçinin regionda sülh və əminəmənlük yarandı. Qafqaz regionunda əsaslı iqtisadi islahatların aparılması xarici sərmayələrin cəlb edilməsi ən başlıcası Azərbaycanla yanaşı bütün bölgələrin beynəlxalq birliyə inteqrasiyası istiqamətində Heydər Əliyevin xidmətləri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. 1994- cü ildə sentyabrın 20- də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ilk neft müqaviləsinin imzalanması, Böyük İpək yolu layihəsi regionda coğrafi siyasi vəziyyəti kökündən dəyişdi, Qafqaza xarici sərmayəçilərin inteqrasiyasını gücləndirdi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Qafqazda sülhü qoruyub saxlamağı başlıca amil hesab edərək öz çıxışlarında belə deyirdi: “Biz zor işlədilməsinə əsaslanan düşmənçilik dünyasından əməkdaşlıq və tərəqqi dövrünə aparan tunelin axırında işıq görürük və bu yol ilə birlikdə dünyanın bütün ölkələri və xalqları ilə əl-ələ verib getməyə hazırıq”. [1]

Bəs Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan siyasətinə təsiri barədə politoloqlar nə düşünür?

Amerikalı ekspert Piter Teys deyir ki, Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin əldə edilməsində əsaslı rol oynayıb: "Onun ağıllı və uzaqgörənliyə əsaslanan rəhbərliyi, geniş ictimai fəaliyyətləri Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə xidmət edib. Bütün dünya və Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevə minnətdar olmalıdır ki, Heydər Əliyev yalnız Qafqazda deyil, eyni zamanda dünyada sülhün qorunması istiqamətində mühüm rol oynayıb. Türkiyənin “Strategic Outlook” analitik mərkəzinin həmsədri, Cənubi Qafqaz üzrə ekspert Mehmet Fatih Öztarsu isə bildirib ki, Azərbaycanın Ulu Öndəri Heydər Əliyev təcrübəli bir siyasətçi kimi böhran dövründə Azərbaycanı yenidən qurub: "Sadəcə, Azərbaycanın deyil, Heydər Əliyevin, həmçinin bütün Qafqazda təhlükəsizliyin yaradılmasında böyük töhfələri olub.

Heydər Əliyev deyilincə ağılıma həmişə balanslaşdırılmış siyasət gəlir. Bu gün onun miras qoyduğu siyasətə görə Azərbaycan digər post-sovet ölkələri arasında daha yaxşı vəziyyətdədir. Xüsusilə də, iqtisadi, energetika və regional təhlükəsizlik məsələlərində mütləq nümunə götürüləsi məqamlar var. Həqiqi və praqmatik yanaşma bölgədə çox həssas balanslaşdırılmış siyasət yaratdı. O, keçmiş Sovet dövründəki təcrübələrini 1991-ci ildən sonrakı dünya reallıqları ilə uzlaşdıraraq karizmatik bir lider olaraq tarixdə yerini aldı. Heydər Əliyev bu xüsusiyyətinə görə, Atatürkə çox bənzərdir."

Rusiyalı ekspert Oleq Kuznetsov isə bildirir ki, Heydər Əliyev sözsüz, müasir Azərbaycan dövlətinin, onun daxili və xarici siyasətinin yaradıcısıdır: "Onun qoyduğu təməllər indiyə qədər Azərbaycanın bütün uğurlarının səbəbi və ilkin şərtidir. O, sənaye dünyasına istiqamət götürmüş, ölkənin Cənubi Qafqaz lideri olmasına gətirib çıxaran resurs potensialını açmağa və həyata keçirməyə imkan verən iqtisadiyyat modeli yaratdı. Ölkənin vətəndaş müharibəsi hüdunda, sosial parçalanma və xarici təcavüz şəraitində hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev regionda dünya arenası, xarici və daxili bazarda proqnozlaşdırılan fəaliyyət sistemli ən stabil dövlət yarada bildi. O, problemlər, tapşırıqlar və perspektivləri kompleks şəkildə görmə qabiliyyətinə malik idi. Heydər Əliyev məhz bunlara müvafiq olaraq fəaliyyət alqoritmi yaratdı. Həmin fəaliyyət alqoritmi bu gün ölkənin hazırkı rəhbərliyi tərəfindən uğurla həyata keçirilməkdədir. Onun sayəsində Azərbaycan bu gün dünya dəyərlərinə istiqamət götürən dünyəvi islam sənaye ölkəsidir və oxşar nümunə dünyada mövcud deyil." [2]

Heydər Əliyevin yürütdüyü məqsəd yönü siyasət nəticəsində 1994-cü ildə aparıcı dövlətlər tərəfindən Bakıda imzalanmış əsrin müqaviləsi idi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas ixrac neft kəmərinin inşası nəticəsində Qərb kapitalının Azərbaycana axını həmçinin dünya dövlətlərinin Qafqazda sülhün təmin olunması məsələsində fəal mövqe nümayiş etirməsinə gətirib çıxartdı.

1994-cü ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəsin əldə olunması, 1996-cı il martın 8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Gürcüstan rəsmi səfəri zamanı "Qafqazda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan-Gürcüstan Bəyannaməsinin imzalanması Heydər Əliyevin Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərin mühüm uğuru idi. [3, 350]

Həmçinin Qafqazda sülhün təmin olunması istiqamətində atılan adımlardan biridə Qafqaz evi ideası idi. Ümumi qafqaz evi ideasının əsas mahiyyəti region dövlətləri arasında faydalı əməkdaşlığa əsaslanan münasibətlərin qurulması, regionda yaşayan etnik azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dini dözümlülüyün gözlənilməsindən ibarət idi. Ümumi Qafqaz evinin yaradılması barədə əsas addım 1996-cı ildə Azərbaycan xalqının ümummili lideri Heydər Əliyev və Gürcüstan Prezidenti Eduard Sevardnadze tərəfindən imzalanan "Tbilisi Bəyannaməsi" idi. Qafqaz regionunda sülh, sabitlik və təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan-Gürcüstan birgə bəyannaməsində irəli sürülən Qafqaz Evi ideası qafqaz xalqlarının mədəni irsi və dövlətçilik ənənələrinin qorunması, region dövlətlərinin sərhədlərinin beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmasını həmçinin xalqlar arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin qurulmasına yönəlmişdir.

Beləliklə Heydər Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində nəinki Azərbaycan həmçinin Qafqaz regionu inkişaf etmiş, bölgədə sabitlik yaranmışdır, sülh və təhlükəsizlik təmin olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qubernator: Heydər Əliyev Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlığın banisidir, 13 may 2019,
2. <http://www.yap.org.az/az/view/news/33863/qubernator-heyder-eliyev-cenubi-qafqazda-sulh-ve-emin-amanligin-banisidir>
3. Heydər Əliyev Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin təminatçısı kimi (ARAŞDIRMA), 29 Noyabr 2016, <https://salamnews.org/az/news/read/246936/heyder-eliyev-azerbaycan-dovlet-musteqilliyinin-teminatcisi-kimiarashdirma/>

SUMMARY

The article notes that as a result of the purposeful policy pursued by National Leader Heydar Aliyev, the deepening of the ethnic, political and economic crisis in the region after the collapse of the USSR, ensuring peace, ensuring the rights and freedoms of various ethnic groups in the region. Also, the issue of conducting major economic projects on the initiative of Heydar Aliyev, signing agreements and, as a result, the regulation of relations between the countries of the region was investigated. Also, on the initiative of Heydar Aliyev, the idea of the Caucasus House came to the fore, and as a practical result, the signing of the Tbilisi Declaration and so on. important issues such as.

Keywords: Heydar Aliyev, Caucasus, peace, political processes

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что устранение углубляющегося этнополитического и экономического кризиса в регионе после распада СССР в результате целенаправленной политики, проводимой Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, по обеспечению мира, обеспечению прав и свобод различных этнических групп. в регионе. Также был проработан вопрос ведения крупных экономических проектов по инициативе Гейдара Алиева, подписания соглашений и, как следствие, регулирования отношений между странами региона. Также по инициативе Гейдара Алиева на первый план вышла идея Кавказского дома, а как практический результат - подписание Тбилисской декларации и так далее. важные вопросы, такие как

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Кавказ, мир, политические процессы

AZƏRBAYCANDA QASTRONOMİK TURİZMİN İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ

Məmmədova Elnurə Fərman qızı

Azərbaycan Milli Kulinariya Mərkəzi

elnuraq.m@gmail.com

Bu turizm növü Azərbaycanda yeni inkişaf edir və təssüf ki, müstəqil formada belə turlar yoxdur, bu səbəbdən qastronomik turların komponentləri əsas proqramlara əlavə olunur. Lakin Azərbaycanın milli mətbəxinin qorunması, milli şərablara, milli məhsulların dünyada tanındılması ölkəmizdə turizmin bu formasına dövlət və yerli sahibkarların diqqətini artırır.

Açar sözlər: qastronomik turizm, turizm, turizm növləri, qastronomik tur.

Qastronomik turizmin inkişaf tarixi ilk dəfə 1998-ci il, ABŞ Bowling Green Universitetinin, xalq mədəniyyəti bölməsinin dosenti Lucy Long-un "kulinariya turizmi" ifadəsini işlətməsi ilə başlayıb. Buna görə qastronomik turizmə həmçinin kulinariya turizmi deyilir. 2001- ci ildə isə Amerikalı iqtisadçı Eric Wolff dünyadakı kulinariya turizminə dair ilk məqaləni yazdı. [1, 46]. 2003-cü ildə Beynəlxalq Kulinariya Turizm Dərnəyi quruldu və onun devizi "Yemək bir xalqın əsası, xarakteri və tarixidir" ifadəsi oldu. [1,47]. 2006-cı ildə Beynəlxalq Kulinariya Turizmi İnstitutu yaradıldı. Kulinariya turizminin geniş inkişafı beynəlxalq qastronomik turizmde ixtisaslaşmış turizm agentliklərinin yaranmasına səbəb oldu, bunlara misal olaraq "The International kitchen" (Böyük Britaniya) şirkətini misal göstərmək olar. [1, 47].

Dünyada bu turizm əsasən şərəbçılığa və tanınmış mətbəxinə görə Fransa, İtaliya, İspaniyada daha geniş təşkil olunmuşdur. Dünyada qastronomik turizm yerlə bağlı kənd qastronomik turları və şəhər qastronomik turlarını əhatə edir. Kənd qastronomik turlarına meşələrdə həmin ölkəyə

məxsus olan vəhşi bitkilərin dadılması, üzüm bağları və fermer təsərrüfatlarına təşkil olunan turlar üstünlük təşkil edir.

Şəhər gastronomik turları isə qida istehsal edən müəssisələr, milli mətbəx restoranlarında xörəklərin dadılmasıdır. [2] Məsələn Ağsu şəhərində yerləşən AZGRANATA şərab zavodunun rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə bu zavoda qastro turlar təşkil edilir. Turistlər burada şərab, abqora, şirə istehsalı ilə tanış olmaqla yanaşı, yerli şərabların dadına baxır, üzüm sahələri tanış olur. Məhz zavoda hazırlanan xörəkləri dadır. Qeyd edək ki, zavod da turistlərin Azərbaycan şərabları ilə tanış olması və dequstasiya edə bilməsi üçün bütün şərait yaradılıb. Əlbətdə bu xarici turist üçün gastronomiya və yerli mətbəx, süfrə mədəniyyət haqqında dəyərli məlumat əldə etməyin bir yoludur. Qeyd edək ki, xarici turistlərin ölkəyə münasibəti çox vaxt ölkənin yerli mətbəxi ilə tanışlıqdan başlayır. [3,55]

Artıq turizmin ayrı bir növünə çevrilən gastronomik turizm digər turizm növləri ilə sıx əlaqədədir. Əlbətdəki gastronomik turizm fərqləndirici xüsusiyyətləri var. Onlardan bəzilərinə qeyd edək:

1. Mövsümü olmaması, yəni ilin istənilən vaxtı bu turizm növünün seçilə bilməsi.
2. Digər turizm növlərindən fərqli olaraq milli mətbəxlə tanışlıq gastronomik səyahətin əsas məqsədi olur.
3. Milli mətbəxin tanınması və təbliği üçün şərait yaradır.
4. Kənd təsərrüfatının və qida istehsalı sahələrinə turistləri cəlb edir.

Gastronomik turizm dünyada sürətlə inkişaf edir və qədim tarixi malik olan Azərbaycan milli mətbəxidə bu inkişafdan geri qala bilməz. Bunun üçün ölkəmiz geniş potensiala malikdir.

Azərbaycan milli mətbəxi Azərbaycan mədəniyyətinin bir hissəsidir, bu səbəbdən gastronomik turizmi milli mətbəx restoranları və milli xörəklərimiz olmadan təsəvvür etmək olmaz. Bu sahədə Azərbaycan Milli Kulinariya Assosiasiyası tərəfindən son illər çox mühüm addımlar atılıb. Belə ki, 2013 - 2017 – ci illərdə təşkil olunan şirniyyat (Şəki), mürəbbə (Qəbələ), dolma (Abşeron və Xaçmaz) festivallar təkcə peşəkar turistlər yəni kulinarlar tərəfindən deyil, həmçinin qeyri peşəkar turistlərin marağına səbəb olub. Əlbətdə turizm şirkətləri tərəfindən sosial şəbəkələrdə bir il öncədən yerləşdirilən reklam və elanların böyük rolu oldu.

Azərbaycan Milli Kulinariya Assosiasiyasının və Flame tour şirkətinin təşkilatçılığı ilə artıq bir neçə dəfə 5-10 nəfərdən xarici turistlərdən ibarət qruplara bu cür turlar təşkil olunub. Bu turlarda qonaqlara tanınmış aşpazlarımız tərəfindən Azərbaycan milli mətbəxi usta sinifləri keçirilib. Qonaqlar özləri peşəkar aşpazların rəhbərliyi ilə qutab, düşbərə, şahplov və digər Azərbaycan milli xörəklərini hazırlayıblar.

Qastro turizmin inkişafı üçün ekspertlər bir sıra amilləri qeyd edirlər: bölgələrdə olan dövlət turizm idarələri ilə sıx əməkdaşlıq, milli mətbəxin, milli mətbəx ənənələrinin, milli süfrə mədəniyyətinin daha öndə olması, ekoloji təmiz məhsul, qida istehsal edən müəssisələrdə və restoran, otel, kafelərdə peşəkar və xarici dilə malik aşpazlar tərəfindən milli xörəklərdən usta siniflərinin təşkili, kənd təsərrüfatının, xüsusən şərabçılığın inkişafı, media ilə iş, reklam, sosial şəbəkələrdə təqdimat və s.

Bunlara əlavə olaraq bu sahənin inkişafı üçün otel və qonaqlama yerlərində milli mətbəxə önəm verilməsi "Azerbaijan breakfast" təqdim olunması müsbət hal olardı.

Dünyada və Azərbaycanda bu turizm növü o qədər qədim tarixə malik deyil. Ölkəmiz və onun regionları qədim və zəngin mədəniyyətə, milli mətbəxə malikdir. Azərbaycanda bir çox millətlərin yaşaması bu mətbəxi daha da zənginləşdirir və regionda Azərbaycanın qastro turizmin inkişafına daha böyük potensiala sahib olduğunu göstərir. Dövlətin bu sahədə göstərdiyi dəstəylə yanaşı turizm firmaları turizmin məhz bu növünə daha çox diqqət ayırır. Lakin bu turizm sahəsinin daha yeni yeni inkişaf etməsi səbəbindən çox az sayda turizm şirkətləri bu növ tur paketlər hazırlayır.

Ümüd edirik ki, tezliklə turizm şirkətləri Azərbaycan milli mətbəxini dünyada daha da tanıtılmasında mühüm rol oynayacaq gastro turlar və onların marşrutlarını hazırlayacaq.

Xüsusəndə işğaldan azad olunmuş torpaqlarımıza təşkil olunmuş gastro turlarda xarici turistlərə qədim Qarabağ mətbəxini təqdim edəcəyik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Драчева Е.Л., Христов Т. Т. Гастрономический туризм: современные тенденции и перспективы. 2015. №3.
2. Советы – гастрономический туризм. Национальный туризм [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://www.russia-open.com/tips/1966/>
3. Урядова А.В., Савин Д. А. Специальные виды туризма. Учебное пособие: ЯрГУим. П. Г. Демидова. 2013. С. 55.
4. Кляп М.П. Современные разновидности туризма. Учебное пособие. М.: Знание, 2011. С.250.
5. Sajna S.Shenoy. Food tourism and the culinary tourist. A thesis presented to the Graduate School of Clemson University. Advisor Dr. William C. Norman, 2005. 210 p.
6. What Is Food Tourism? [Электронный ресурс]: World Food Travel Association, 2010 URL: <http://www.worldfoodtravel.org/what-is-food>
7. Гастрономический и винный туризм [Электронный ресурс]: Режим доступа: http://www.weekendtour.ru/rest_types/

SUMMMARY

This type of tourism is newly developing in Azerbaijan and unfortunately, there are not these tours in independent form, that's why components of gastronomic tours are added to the main programs. But protection of national cuisine of Azerbaijan, promotion of national wine, national products in the world increases the attention of public and local enterprises towards this type of tourism in our country.

Key words: gastronomic tourism, tourism, tourism types, gastronomic tour.

РЕЗЮМЕ

Этот вид туризма в Азербайджане только начинает развиваться и, к сожалению, в самостоятельной форме таких туров нет, поэтому в основные программы добавляются компоненты гастрономических туров. Защита национальной кухни Азербайджана, продвижение национального вина, национальных продуктов увеличивает внимание государственных и местных предприятий к этому виду туризма в нашей стране.

Ключевые слова: гастрономический туризм, туризм, виды туризма, гастрономический тур.

BİOTEXNOLOGİYALARIN EKOLOJİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİNƏ TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədova Gülmirə Allahverdi qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Ekoloji innovasiyalardan biri olan biotexnologiyaların ekoloji problemlərin həll olunması istiqamətində çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu texnologiyalar sayəsində canlı orqanizmlər sənaye sahələrinin tullantılarını zərərsizləşdirir, ətraf mühiti texnogen çirklənmələrdən təmizləyir ,

torpağın məhsuldarlığını bərpa edir. Bununla da onlar təmizləmə prosesilə yanaşı həm də bitkilərin inkişafını təmin edən insektisidlərin və kimyəvi maddələri əvəz edir .

Eyni zamanda ekoloji biotexnologiyanın metodları ənənəvi metodlardan fərqli olaraq daha effektiv təmizləməni təmin edir. Toksikantları zərərsizləşdirmək və utilizasiya etməklə poliqonlar və tullantıların saxlanması üçün ayrılması nəzərdə tutulan torpaq sahələrinin azalmasına gətirib çıxarır. Bu texnologiyalar tullantıların utilizasiyası üçün daha effektiv metodların yaradılması tələb olunur. Belə olan halda isə tullantılarla mübarizədə biotexnoloji metodların rolu durmadan artır. Deməli biotexnologiya bir sıra həllini gözləyən ekoloji problemlərin aradan qaldırılması və tullantıların ətraf mühitdə toplanmasının qarşısının alınması baxımından çox əhəmiyyətlidir

Açar sözlər: Biotexnologiya, ekoloji innovasiyalar, ekoloji biotexnologiyalar,bioloji təmizləmə , ekobiotexnologiya

Ekoloji innovasiyaların növlərindən biri ekoloji biotexnologiyadır. Ekoloji biotexnologiya ətraf mühitin mühafizəsində və tullantıların zərərsizləşdirilməsində canlı orqanizmlərdən istifadəyə əsaslanır. Canlı orqanizmlər sənaye sahələrinin tullantılarını zərərsizləşdirir, ətraf mühiti texnogen çirklənmələrdən təmizləyir , torpağın məhsuldarlığını bərpa edir. Bununla da onlar təmizləmə prosesilə yanaşı həm də bitkilərin inkişafını təmin edən insektisidlərin və kimyəvi maddələri əvəz edir [1, səh. 26]

Ekoloji biotexnologiyanın metodları ənənəvi metodlardan fərqli olaraq daha effektiv təmizləməni təmin edir. Toksikantları zərərsizləşdirmək və utilizasiya etməklə poliqonlar və tullantıların saxlanması üçün ayrılması nəzərdə tutulan torpaq sahələrinin azalmasına gətirib çıxarır. Beləliklə də, xeyli əraziyə qənaət olunur.

Ekobiotexnologiyanın hal-hazırda ənənəvi metodları ilə yanaşı yeni texnologiyalara əsaslanan metodları da yaradılır. Eyni zamanda ənənəvi metodlar müasir tələblərə uyğun olaraq təkmilləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, həm ənənəvi həm də yeni metodlar qaz hava tullantılarının, dib çöküntülərinin təmizlənməsində uğurla istifadə olunur. Xüsusilə də çirkab sularının təmizlənməsində biotexnoloji metodlara üstünlük verilir. Məsələn, çirkab suların təmizlənməsində istifadə olunan bioloji təmizləmə metodları biotexnologiyanın ənənəvi metodlarındandır [3, səh. 306].

Məlum olduğu kimi zəhərli və çətin parçalanan tullantıların basdırılması dünya okeanında, qruntlarda onların toplanmasına gətirib çıxarmışdır.

2019-cu ilin statistik məlumatlarına görə dünya okeanının cəmi 10% antropogen təsirə məruz qalmamışdır. Bu isə vəziyyətin nə dərəcədə ciddi olduğunu bir daha sübut edir. Əgər buraya çayların və dənizlərin də çirklənməsini daxil etsək planet üçün təhlükənin hansı səviyyədə olduğunu aydın görmək olar.

Hal-hazırda bu tullantıların utilizasiyası üçün daha effektiv metodların yaradılması tələb olunur. Belə olan halda isə tullantılarla mübarizədə biotexnoloji metodların rolu durmadan artır. Deməli biotexnologiya bir sıra həllini gözləyən ekoloji problemlərin aradan qaldırılması və tullantıların ətraf mühitdə toplanmasının qarşısının alınması baxımından çox əhəmiyyətlidir[5, səh. 14].

Ətraf mühitin tullantılardan təmizlənməsi problemləri hələ 5 min əvvəl yaranmışdır. Məsələn, Qədim Romada Tibr çayının suları içmək üçün yararsız hala düşmüşdür.Ona görə də əhalinin içməli su ilə təminatı üçün akvedukilərdən istifadə edilmişdir. Akvedukilər su kəmərləridir və ilk dəfə eramızdan 400 və ya 500 il əvvəl inşa edilmişdir. Həmçinin məişət tullantı sularının dənizə axıdılması üçün də tullantı kəmərləri yaradılmışdır.

Avropa üçün içməli suyun çirklənməsi problemləri orta əsrlərdən aktual olmağa başlamışdır. İri şəhərlərdə vəziyyət xüsusilə dözülməz idi və məhz həmin dövrdə kanalizasiya xətlərinin çəkilişinin əsası qoyulmuşdur. Suyun təmizlənmə üsulları yaranmış və zamanla təkmilləşdirilmişdir. Təmizləmək üçün yaradılmış ilk metodlar əsasən mexaniki metodlar olmuşdur. Təmizləmək üçün açıq kanallardan istifadə olunurdu. Kanallara daxil olan su təmizləmə

hövzələrində mexaniki təmizləməyə uğradılır. Sonralar təmizləmək üçün xüsusi sahələr ayrıldı və bu sahələrdə çirkab suları təbii şəraitə uyğun olaraq təmizləndirdi.

Bu üsullar hal-hazırda da sənaye və məişət tullantı sularının təmizlənməsində və zərərsizləşdirilməsində istifadə olunur. Bu bioloji təmizləmə metodlarıdır[4., səh. 235]. Bioloji təmizləmə metdları ilk dəfə olaraq 1865-ci ildə Müllər tərəfindən təklif olunmuşdur. Keçən əsrin ortalarında yəni sənayenin intensiv inkişaf dövründə sənaye müəssələrinin tullantı sularının təmizlənməsi üçün qurğuların quraşdırılması zərurəti yaranmışdır. Çünki heç bir təmizləmədən keçmədən şirin su hövzələrinə axıdılan tullantı suları biotanı zəhərləyirdi və insanların sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradırdı. İcməli suya düşən zərərli maddələr əhali və ev heyvanlarında müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olurdu. Təqribən həmin dövrdə iri sənaye şəhərlərində atmosferin zərərli maddələrlə çirklənməsi kritik həddə çatmışdır. Buda öz növbəsində qaz - hava tullantılarının təmizlənməsi metodlarına tələbatı yaratmışdır.

Eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişafı da torpaqda bir sıra ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütün bu problemlər təbiətin özünü təmizləmə və tənzimləmə prosesinin ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə rekultivasiya reabilitasiya və meliorasiya metodları yaranmışdır. Torpağın keyfiyyətinin və məhsuldarlığının artırılması üçün remediasiya prosesləri işlənilib hazırlanmışdır. Remediasiya ingilis sözü olub mənası kənarlaşdırma, bərpa etmədir. Bu metod ekosistem və insan üçün təhlükəsiz olan üsullarla çirkləndiricilərin kənarlaşdırılması və təbii mühitin bərpa edilməsidir. Bioloji metodlarda çirkləndiricilər mikroorqanizmlər vətəsilə daha az zərərli və ya zərərsiz maddələrə çevrilir. Proses biofiltrlər, metantenklər və s. qurğularda aparılır [2, səh. 115-124].

Ekoloji biotexnologiyanın istiqamətlərindən biri mikrobioloji korroziya ilə mübarizədir. Mikrobioloji korroziyaya qarşı daha effektiv biosidlər yaradılmışdır. Bu biosidlər patogen mikroorqanizmlər, azot fiksasiya edən mikroorqanizmlərdən qorunmaq üçün geniş istifadə olunur. Hal-hazırda rekambinant mikroorqanizmlər yaradılmışdır. Bu mikroorqanizmlər bir çox çirkləndiriciləri aktiv parçalamaq qabiliyyətinə malikdir: neft, neft məhsulları, politisiklik aromatik karbohidogenlər səthi aktiv maddələr, xlor üzvi birləşmələr, tirinitrotoluol və s. Halbuki bu maddələr əvvəllər biodegradasiyaya davamlı maddələr hesab olunurdu.

Fiziki-kimyəvi metodlardan fərqli olaraq canlı bioobyektlərdən ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasında istifadə oluması ekoloji cəhətdən daha əlverişlidir. Çünki bu maddələr heç bir tullantı əmələ gətirmir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qənbərov X.Q., Abışov R.A., İbrahimov A.Ş. "Biotexnologiyanın əsasları", Bakı-1994, 284s.
2. Гетманцев С.В., Нечаев И.А., Гандурин Л.В. Очистка производственных сточных вод коагулянтами и флокулянтами. Научное издание. Издательство АСВ. – М.: 200. – 272 с.
3. Очистка производственных сточных вод: Учеб. пособие для вузов/С.В. Яковлев, Я.А. Карелин, Ю.М. Ласков, Ю.В. Воронов; Под ред. С.В. Яковлева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Стройиздат, 1985. – 335 с.
4. Яковлев С.В., Воронов Ю.В. Водоотведение и очистка сточных вод/Учебник для вузов: - М.: АСВ, 2004. – 704 с.
5. Biotechnology. A Technology Forecast. Implications for community & Technical Colleges in the State of Texas. Texas State Technical College System. Technology Futures, Inc. (TFI). J. Vanston, H. Elliott. 2006

SUMMARY

DIRECTIONS OF APPLICATION OF BIOTECHNOLOGIES TO THE SOLUTION OF ECOLOGICAL PROBLEMS.

Biotechnology, one of the environmental innovations, is of great importance in solving environmental problems. Thanks to these technologies, living organisms neutralize industrial wastes, clean the environment from man-made pollution, and restore soil fertility. In addition to the cleaning process, they also replace insecticides and chemicals that promote plant growth.

At the same time, the methods of ecological biotechnology provide more efficient treatment than traditional methods. By neutralizing and disposing of toxicants, landfills and wastes for storage are reduced. These technologies require the development of more efficient methods for waste disposal. In this case, the role of biotechnological methods in waste management is constantly growing. Therefore, biotechnology is very important in terms of solving a number of environmental problems and preventing the accumulation of waste in the environment.

Keywords: Biotechnology, ecological innovations, ecological biotechnologies, biological treatment, ecobiotechnology

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ БИОТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РЕШЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Биотехнология, одна из экологических инноваций, имеет большое значение в решении экологических проблем. Благодаря этим технологиям живые организмы нейтрализуют промышленные отходы, очищают окружающую среду от техногенных загрязнений и восстанавливают плодородие почвы. В дополнение к процессу очистки они также заменяют инсектициды и химические вещества, способствующие росту растений.

В то же время методы экологической биотехнологии обеспечивают более эффективное лечение, чем традиционные методы. За счет нейтрализации и утилизации токсичных веществ количество свалок и отходов для хранения будет сокращено. Эти технологии требуют разработки более эффективных методов утилизации отходов. При этом роль биотехнологических методов в управлении отходами постоянно возрастает. Поэтому биотехнология очень важна с точки зрения преодоления ряда экологических проблем и предотвращения накопления отходов в окружающей среде.

Ключевые слова: Биотехнология, экологические инновации, экологические биотехнологии, биологическая очистка, эколобиотехнология.

MÜHARİBƏ ƏDƏBİYYATI: AKTUALLIQ VƏ SƏNƏTKARLIQ

Məmmədova Solmaz

Bakı Qızlar Universiteti

İstənilən əsərin uğuru qarşıya qoyulan problemin aktuallığı və onun sənətkarlıq baxımından bədii həlli ilə vəhdətdə götürülməlidir. Milli ədəbiyyatın simasını formalaşdıran dramaturgiyanın son dövr fəaliyyətində nisbi sakitlik və əlamətdar hadisələrin azlığı, yaxın keçmişimizin yaratdığı problemlər və onların bədii inikası olan əsərlərin günün hadisəsinə çevrilməməsi bu əsərlərin bir qisminin sənətkarlıq baxımından zəif işlənməsindən öz oxucutamaşaçı auditoriyasını formalaşdırma bilməməsi ilə, digər qisminin isə ədəbi tənqid tərəfindən lazımınca dəyərləndirilməməsindən dolayı maraq dairəsindən kənar qalıb gündəmdən düşməsi ilə bağlıdır. Doğrudur, ədəbi proses yerində saymır, son dövrdə yaranan dramaturgiya, teatr nümunələri mövcuddur və ədəbiyyat öz funksiyasını yerinə yetirməkdədir, lakin bu əsərlər milli mənəvi təkamülə, vətənpərvərlik, patriotizm ovqatını yaratmağa nə dərəcədə nail olur?

Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində qazandığı qələbə, bu qələbənin fədakarlıq, döyüş əzmi, mərdliklə dolu olayları ədəbiyyat üçün möhtəşəm mövzular hazırladı. Bəs xalqımızın bu şanlı tarix səhifəsi ədəbiyyatda öz əksini necə tapır. Bu gün aktullağı ilə ədəbi prosesi əvəzolunmaz mövzusunə çevrilən Qarabağ mövzusunə diqqət nə dərəcədədir?

Dramaturgiyada C.Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesi ilə başlanan Qarabağ mövzusu əslində bütün zamanlarda ədəbiyyatımızda aktual olmuş, lakin müəyyən zaman kəsiyində məlum səbəblərdən ideoloji senzuranın təzyiqi ilə məhdudlaşdırılmış, ikinci plana keçmişdir. Bu gün də vəziyyət ürəkəçən deyildir. Ədəbiyyatın təxirəsalınmaz sosial sifarişi olan torpaqlarımızın azadlığı probleminin işlənməsində kasadlıq, çevik dramaturgiyanın bu məqama passiv münasibəti, sosial sifarişin oxucu tamaşaçı tələbatını ödəyə bilməməsi real ədəbi məkanın sönük, mənasız səhnə əsrləri ilə dolmasına gətirib çıxardı. Bu gün heç vaxt indiki kimi aktuallaşmayan mövzuya barmaqla sayıla biləcək əsərlərlə cavab verməli oluruq. Son dövrdə yaradılan Firuz Mustafanın “Dəhliz”, Vidadi Babanlının “Ana intiqamı”, yazıçı-publisist Yusif İsmayılovun “Didərginlər”, Aygün Həsənoğlunun iki hissəli “Mağara” pyesləri, Ağarəhim Rəhimovun silsilə dramları dövrünün atmosferini, ictimai-siyasi-sosial mənzərəsini müəyyən mənada əks etdirir və millilik, vətənpərvərlik tərbiyəsində əhəmiyyətli nümunələrdir. Dramaturgiyada müharibə mövzusunə danışıqdan müasir ədəbi prosesdə daha çox Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığının üzərində dayanmaq istəyirəm. Lakin düşünürəm ki, Ağarəhim Rəhimovun dramaturgiya sahəsindəki uğuru yalnız mövzu və aktualılıqla deyil, eyni zamanda sənətkarlıq, estetik kamillik və gerçəliyi bədiilik süzgəcindən keçirə bilmək bacarığı ilə əlaqələndirilməlidir. Ağarəhim Rəhimov Azərbaycanlı oxucunun gözləntilərini, ədəbiyyatın sosial tələblərini yazıçı məsuliyyəti ilə dərk edərək biri birinin ardınca “Canavar balası” (1996), “Xəyanət” (1998), “Qızımızı qar” (1998), “Haray” (1999), “Əsgər anası” (2003) pyeslərini yaradır və bununla da müharibə mövzusu onun həm vətəndaşlıq narahatlığının təzahürünə çevrilir, həm də xalqın yaradıcı ziyalı kimi vəzifələrinin sırasına daxil olur. Bu dramaturgiyada hər şeydən əvvəl, vətən, vətəndaşlıq borcu başlıca prinsip kimi götürülür, bu prizmadan aktual, ictimai-mənəvi konfliktlər, qarşıdurmalar, novator davranış və münasibətlər yaradılır. Yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünü məhz bu qlobal münaqişəyə, məsuliyyətli bir tarixi dövrün problemlərinə həsr etmiş müəllifin bu işin öhdəsindən necə gəlməsi də dramalarında ortaya qoyduğu yeni düşüncə tərzində, yaratdığı zəngin həyat səhnələrində, bədii ədəbiyyatın professional incəliklərini realizə etmək bacarığında, dövrün informasiya daşıyıcıları kimi yeni insan tipi, orijinal obrazlar yaratmaq səriştəsində özünü biruzə verir. Müəllif vətənə xəyanət, torpağa xəyanət, qardaşa xəyanət, ailəyə xəyanət kimi çoxşaxəli süjet xəttlərini vahid müstəvidə birləşdirməklə “Xəyanət” dramında bütün uğursuzluqların səbəbini xəyanətdə görür, fəlsəfi kontekstdə anlaşılan bu kateqoriyanın cəmiyyət və insan həyatında törətmiş və törədə biləcək təhlükələrini göstərir, lakin bununla da kifayətlənmir, daha dərinə gedərək yaranmış xaosun tarixi məntiqi köklərini axtarır. “Xəyanət” pyesinin baş obrazı süjet boyu müxtəlif şəkillərdə təzahür edən xəyanətdir. Dramaturq bu əsəri ilə ilk dəfə olaraq yaxın keçmişimizin ən böyük faciələrini doğuran xəyanətin anatomiyasını bədii, dramaturji, psixoloji aspektdə təsvir edir və səhnə həyatı verir. Burada cəmiyyətin üzə çıxan bəzi şəxslərinin prototiplərini də görürük. Tarixi faktlara və sənədli publisistikaya meyl əsərin ideya dəyərinin düzgün anlaşılmasına xidmət edir. Lakin A.Rəhimov həm də sənətkar uzaqgörənliyi ilə inanır və inandırır ki, qismətinə keşməkeşli bir tarix yaşamaq düşmüş xalqını nikbin gələcək gözləyir: “İnanıram ki, taleyinə cəhənnəm zəbanələri səpilmiş Azərbaycan xalqı ölüm-dirim mənəşəsindən məğrucasına keçərək zülm və istibdad boyundurgunu bir dəfəlik atacaq, öz müstəqillik və suverenliyini qazanacaq” [1, səh.48], “Haray” pyesində tarixi xəyanət nəticəsində düşmən tapdağı altında qalmış torpaqlarımız uğrunda aparılan hərbi siyasi mübarizədən bəhs edir, tarixdən ibrət götürməyə, bir daha düşmənin boş xülyasına inanmamağa çağırır.

“Əsgər anası”nın süjetinə çəkilən hadisə yaxud faciə həyatdan götürülmüş olsa da məqsəd bir ailə faciəsini əyaniləşdirmək deyildir, dramaturqun bütün yaradıcılığından bir teziz kimi keçən əxlaqi dəyərləri yüksək tutmaq, heysiyyatın, təmiz vicdanın fəvqündə heç bir hiss və qüvvənin

dura bıməməsi fikrini bir daha təsdiqləməkdir. “Əsgər anası” pyesinin müəllifə verdiyi həyat materialının bəzən fərqli anlama və qəbul edilməsinə baxmayaraq, o, milli mentalitet və ənənələrə sadıq qalmaq yolundan çıxmır; faciəni yaradan baş vermiş müdhiş olay, oğul qatilinə çevrilmiş ana, ana-qadın fenomeninin üzərinə heç də kölgə salmır, əksinə, qatil ana baş vermiş cinayətdə əxlaqın toxunulmazlığının müdafiəçisi kimi təqdim edilir, təsvir edilən bədii səhnələr, konflikt və qarşıdurmalar tamaşaçıda affekt vəziyyəti yaradaraq qoyulmuş problemin uğurlu bədii həllinə yol açır. Əsədə ən ağır bədii dramaturji yük ana (Maral) obrazının üzərinə düşür, ən ağır missiyanı da o yerinə yetirməli olur. Müəllif cəsarətlə yazılmayan qanunlar mövqeyindən çıxış edir. Ana müəllifin rəğbət subyektidir. Doğrudur, hadisə Azərbaycan mühiti üçün tipik sayıla bilməz, ancaq bu həyat hadisəsi ilə müəllif bir daha vurğulayır ki, müharibə nəinki səngərdə, döyüş meydanında fəlakətlər törədir, onun amansız fəsadları ilk baxışdan sakit görünən arxa cəbhəyə də yol açır, öz ağır izini qoyur.

“Dramaturgiyada çarpışma yoxdursa, döyüş yoxdursa, söhbət təkə qılınc döyüşündən deyil, həm də fikir döyüşündən gedir, deməli, orada dramaturgiya yoxdur” (F.Mustafa) Ağarəhim müəllimin dramaturgiyası kəskin süjet və dramatik konfliktlər, gözlənilməz dönüşlər cəbhəsini xatırladır. Bütün bunlar onun əsərlərinə xas dramaturji fəallığın göstəricisidir. Müharibə ədəbiyyatı özü ilə sənətkarı məşğul edə biləcək xeyli mövzu və yeni qəhrəmanlar silsiləsi gətirmişdir. Dramaturqun “Canavar balası” faciəsi haqqında çox yazılsa və fikir söylənilsə də bir daha qeyd etmək yerinə düşər ki, dramaturgiyada müharibə problematikasının bədii həllinə dair ən maraqlı, aktual əsərlərdəndir və ədəbiyyatımızda orjinal konfliktə və süjet xətti ilə diqqəti cəlb edir: Həssas bir məsələ: ata-oğul qarşıdurmasına gətirib çıxaran səbəb, onun fəsadları və sonda tarixən sübuta yetmiş böyük həyatı ümumiləşdirmə! İlk səhnədən hadisələr kritik situasiyadadır; ata və oğul məhkəmə zalında üz üzə dayanıb. Müttəhim Nofəl və atası Yusifin çıxışları, hadisə şahidlərinin dindirilməsi ilə get gedə dərinləşən situasiyanın nə ilə nəticələncəyi aydın deyildir. Hadisələrin məhz bu cür düyünlənməsi oxucuya sonluğu təxmin etməyə yer qoymur, elə dramatik ardıcılığı izləyən oxucu üçün də ən uğurlu razvyazka heç gözləmədiyi, ağılından belə keçirmədiyi bir dönüş nöqtəsidir. Nofəlin (oğul) satqınlıq, xəyanət dolu əməllərinə bəraət qazandırmaq cəhdi oxucu (tamaşaçı) təsəvvüründə öz müəyyən gözləntilərini yaratsa da, Yusifin (ata) məhkəməyə verdiyi açıqlama isə bu təsəvvürü də alt üst edir! Gözlənilməz dönüş və emosional faktor oxucu şüuruna, düşüncəsinə hakim kəsilmişdir! Müəllif qarşısına qoyduğu məqsədi — düşmənin xislətən məkrli və hiyləgər olmasının genetik köklərini nümayiş etdirmək istəyini uğurla yerinə yetirmişdir. “Canavarı nə qədər bəsləsən, o yenə meşəyə baxacaq” — məsələnin tam təsdiqi ilə yekunlaşan sonluq Yusifin özünü öldürməsi ilə başa çatsa da bu final məğlubiyyət, yaxud ruh düşkünlüyü kimi qəbul edilə bilməz, bu, xain oğulun günahlarına görə vicdan əzabı çəkən atanın qəbul etdiyi qərardır. Bu qərarla o, ərəfsiz erməni törəməsinin atası adını üstündən götürür! Bu əsər bütün dramaturji dəyərlərə — kompozisiya həllinə, xarakterlər və ayrı ayrı səhnələrin izlənməsinə görə çox diqqətəlayiq hadisədir. “Qırmızı qar” pyesində son dərəcə gərgin süjet xətti tamaşaçıyı bir an belə buraxmır. İnsan xislətinə sığmayan görünməmiş vəhşilik və işgəncələrin fonunda milli əxlaqın qorunması və bu yolda fədakarlıq, qeyrət nümayişi əsərin leytmotivini təşkil edir, ilk səhnədən biri birini izləyən müharibə və əsirlik səhnələri ilə elə bir hadisələr axarına düşürsən ki, qəzəb kin, nifrət ruhu bir an belə oxucunu tərk etmir. Hiss və duyğulara çox toxunan “Gəlinqaya əfsanəsi”nin də Azərbaycan xalqının namus və qeyrət mücəssiməsi kimi əsərə daxil edilməsi təsadüfi deyildir, bu əfsanə oxucu tərəfindən maraqla qarşılanaraq məqsəd və məramın çatdırılmasına yardımçı olmuşdur. Sonadək mübariz, fədakar və ölümün gözüne dik baxmağı bacaran əsirlikdə olan qız gəlinlərimizin timsalında Azərbaycanlı əxlaqi meyarlarının açılıb ortaya qoyulması və qorunması yolunda ibrətamiz faciə müharibə dövrü ədəbiyyatının daha bir dəyərli nümunələrindəndir! “Vicdan məhkəməsi” pyesində isə müharibə səhnələrindən deyil, müharibə və ondan sonra yaranan hərcmərclik zəmanəsindən, heç kəsin cavabdehlik daşmadığı zəmanədə yaşanan problemlərdən danışılır. Dilbərin gənc ailəsini dağıdan, günahsız bir gənci dünyadan

aparan naməlum güllə əslində cəzasız qalmış cinayətlərdən doğan nəticədir ki, bu da zaman və onun problemləri haqda müəyyən təsəvvür yaradır.

Aristotel "Poetika"sında aktualıq bərsində yazır: "...ola bilsin ki, həyatda baş vermiş hadisələrin mahiyyətə etibarilə heç bir əhəmiyyəti olmasın. İnsanların talelərində heç bir şey müəyyən etməsinlər. Ona görə də belə hadisələrin dram üçün də əhəmiyyəti yoxdur". Aktualıq baxımından həmişə öndə olan Ağarəhim Rəhimov dramaturgiyanın aktualıqı həm də məzmun forma vəhdətində, sənəti onun kamil və təknil normalarına tabe etdirmək bacarığındadır. Ədibin mürəkkəb və sinkretik dramatik növə tez tez müraciət etməsi sözlə davranmaq bacarığını sərgiləyir, çünki dramaturgiyada söz hərəkət kimi vacib elementir və dram əsərlərində elə söz də hərəkət kimi dinamikanı şərtləndirir, əslində, dramaturgiyanın əsas elementi kimi götürülən hərəkət də yalnız biri birini əvəzləyən səhnə və remarkalar deyil, eyni zamanda sözdür, yəni söz dramda intellektual don geyindirilmiş hərəkətdir. Ona görə dram qəhrəmanları filosofluq edir, müəllif onları fikir və məfkurə ilə silahlandırır. Ədalət ("Xəyanət") nitqi ilə dövrün eyforiyasını, Qüdrət ("Xəyanət") gücsüz ziyalılığın ovqatını yarada bilir. Dilbər ("Vidən məhkəməsi") monoloq və dialoqlarında hakim kimi çıxış edir, Gülyan ("Haray") ittihamçıdır. Bu qəhrəmanlar meydan oxuyan nitqləri ilə sanki Şiller qəhrəmanlarını xatırladırlar. Bu ehtiraslı çıxışlar, bəzən hiss və emosiyaların çoxluğu dramaturji tələb və prinsiplərdən irəli gəlir və əsərin ideya, məfkurə həllinə bilabəsətə yardımçı olur. C.Cabbarlı da ölməz qəhrəmanlarını yaradarkən onları ritorika və pafosla yükləmiş, azərbaycan səhnəsinə tamaşaçı-oxucu şüurunu ələ ala bilən natiq qəhrəmanlar vermişdir. Eyni məslək, əqidə axarında birləşərək C.Cabbarlının artıq aforizmə çevrilmiş — Atan kazaklardır (C.C. "1905-ci ildə") — ifadəsi Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılıq palitrasında durulaşır, bir çox dolaylı məsələlər aydın bədii şərhini tapır: "Keçən əsrin sonunda və yaşadığımız əsrin əvvəllərində rus imperatoru, sovet hakimiyyəti qurulandan sonra da Kremldə əyləşən cinayətkar çinovniklər və onların respublikadakı qul beçələri ermənilər bağırdıqca Azərbaycan torpaqlarını parçalayıb atıblar onların ağzına. Ermənilər də ətə hərəkət pişiklər kimi şirnikiblər... İndi də yenidən miyoldamağa başlayıblar" [2, səh.79], yaxud "...bir də ki, ermənilər Zirvə, Çoçəkli, Moruqlu yaşayış məntəqələrini bu gün alırlar, sabah qayıtarlar" [3, səh.121]. Bir sözlə, dramaturq "...daşnaksütün partiyasının Kremllə əlaqəsini, separat danışıqları açıq aydın tarixi faktlar əsasında qələmə alır və keçmişə qayıdaraq müasir mövzulu əsərə tarixi səciyyə verir" [6, səh.70].

Ağarəhim Rəhimovun əsərlərində mövzu və dramatik tələblərdən doğan ritorika və pafosun çoxluğu ilə bağlı onu da söyləmək olar ki, bəzi delitəntlər ritorikanı qeyri təbiilikdə günahlandırır, danışıq dilinə yaxın daha səmimi dram dili axtarışına çıxırlar. Halbuki, bu səhnədə məqsəd məramı ifadə etməyin ən yaxşı yoludur, çünki dram əsəri bədii estetik konstruksiya etibarilə mükəmməl olmaqla yanaşı, həm də "səhnə", "teatrallıq" kimi kateqoriyaları da özündə ehtiva edir və buna görə də ritorika və pafos vacib bir komponentdir, qəhrəmanların hiss və ehtiraslarını, münasibət və imkanlarını ifadə etmək baxımından ən əlverişli vasitədir, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq yoludur. Bu tələb və normalara yaxşı bələd olan dramaturqun dramlarını daha da canlandırır, impulslandırır. "O, cəmiyyətin qaranlıq künc bucaqlarına, insan qəlbinin dərinliklərinə, insan xəyallarının ənginliklərinə nüfuz edərək, oradan enerji, hiss, duyğu, fikir potensialı çıxarır" [4, səh.243].

Aristotelin "Poetika"sında isə gerçəkliyin əks etdirilməsinə sədaqət dramın verdiyi estetik zövqün şərtlərindən biri kimi təqdim olunur. İrəli sürülən problemlərin epoxal əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, pyeslər həcmcə iri deyil, teatr və onun tələblərinə cavab verir və məşhur romalı filosof Senekanın təbirincə desək, dram əsərləri həyat kimidir, onun nə qədər davam etməsi deyil, onun həyatı nə qədər məharət və mənalı canlandırılması vacibdir. A.Rəhimovun dramaturgiya estetikasını ədəbi tənqid belə səciyyələndirir: "Hümanizm, cəmiyyətdə baş verən kataklizmlərə qarşı vətəndaşlıq mövqeyi, hadisələrə sərbəst, cəsarətli müdaxilə qabiliyyəti, yüksək bədii-estetik ümumiləşdirmə, sadəlik və təbiilik! Azərbaycan dilinin bütün leksik-estetik

qüdrətindən maksimum istifadə etməklə, fikrin daha dəqiq, daha emosional, daha məntiqi ifadəsinə heç vaxt zəifləməyən meyl! [5, səh.248].

Müharibə, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda mübarizəni, vətəndaşlıq mövqeyini yaradıcılığının baş mövzusu elan edən Ağarəhim Rəhimovun dramaturgiyasını daha konkret “vətən sevgisi dramaturgiyası”da adlandırmaq olar.

Məqalənin aktuallığı: Müasir ədəbi prosesin mövzu və problematika cəhətdən zənginləşdirən Ağarəhim Rəhimovun müharibə mövzulu dramaturgiyasının cəmiyyətin ictimai mənəvi, əxlaqi dəyərlərinin formalaşmasında əhəmiyyəti açıqlanır, həm də ədəbi estetik, sənətkarlıq baxımından dəyərləndirilir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Müasir dramaturgiyanın müharibə mövzulu ən yaxşı əsərləri sırasına aid edilən bu nümunələrin mövzu və problematikaya nüfuz edən sənətkarlıq və dramaturji priyomlarının araşdırılması əhəmiyyətli elmi yenilik kimi qəbul edilə bilər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Teatr və ədəbi tənqiddə bu səpgili əsərlərin təbliği, dəyərləndirilməsi və diqqət mərkəzində saxlanması baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: dramaturgiya, aktuallıq, problematika, sənətkarlıq, vətənpərvərlik, sosial sifariş, ictimai-siyasi mövzu, estetika, forma, məzmun, dramaturji priyom.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Rəhimov. “Əsərləri”, VIII cild, səh.48, Bakı 2009.
2. A.Rəhimov. “Əsərləri”, 8-ci cild. Bakı, 2009, səh.79.
3. A. Rəhimov. “Əsərləri”, 8-ci cild. Bakı, 2009, səh.121.
4. A.Bədəlzadə. “Qələmin ucu, qılıncın gücü”. Bakı, 2008, səh.243.
5. A.Bədəlzadə. “Qələmin ucu, qılıncın gücü”. Bakı, 2008, səh.248.
6. B.Əhmədli. “Dramaturq sənət və həqiqət”, Bakı, 2011, səh.70.
7. B.Əhmədli. “Dramaturq sənət və həqiqət”. Bakı, 2011, səh.70.

SUMMARY

WARFARE LITERATURE: ACTUALITY AND ARTFULNESS

The article deals with the actuality of the subjects of “war” and “Garabagh problem” and the question how it is illucidated in literature. The research touches the artistic reflection of this subjects in the works of Agharahim Rahimov, who has devoted a significant period of his creative activity to this problem and also the truthfulness, author's posetion, the social and political value of his works are dealt with.

Key words: dramatic, topicality, problems, crafts, patriotism, social order, social and political issue, aesthetics, form, content, dramaturgical trick.

РЕЗИОМЕ

ВОЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА: АКТУАЛЬНОСТЬ И ИСКУССТВО

В статье исследуется проблематика войны и Карабахский конфликт в литературе актуальность и художественность в произведении посвященной этой важной теме и в частности драматические пьесы известного Азербайджанского драматурга Агарагим Рагимова. Рассматривается с разных ракурсов отражение и эстетические особенности произведения и оценивается их актуальность с воспитании современного человека.

Ключевые слова: драматургия, актуальность, проблематика, мастерство, патриотизм, социальный заказ, общественно-политическая тема, эстетика, форма, содержание, драматический прием.

KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ REKLAMIN İSTİFADƏSİ TARİXİNDƏN

Məmmədova Vüsalə Sabit qızı

Reklam insanı həyatı boyunca müşayiət edən xüsusi bir fəaliyyət növüdür. Müasir həyatımızı reklamsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Kütləvi informasiya vasitələrinin ayrılmaz hissəsi olan reklama bir sıra təriflər verilmişdir. Bu təriflərin bəzilərini nəzərdən keçirək.

F. Kotler reklama belə tərif vermişdir:

“Reklam ünsiyyətin elə fərdi olmayan (неличная форма) növüdür ki, bu zaman açıq şəkildə pul ödənilərək məhsul haqqında məlumat yayılır. Reklam, müştəri tərəfindən ödənilən fikirlərin, malların və xidmətlərin şəxssiz təqdimatı və təbliğinin bir formasıdır. Reklam mətnləri həm marka üstünlüyü yaratmağa, həm də insanlara bir şey öyrətməyə yönəlmiş mesajları yaymaq üçün sərfəli bir yol ola bilər” [2, s. 28].

D. Bernşteynin fikrincə, *“Reklam istehlakçının onu satın almasını təmin edəcək bir məhsul haqqında bu cür məlumatların yaradılması və ya yayılmasıdır”* [3, s. 83].

C.R. Rossiter və L. Pirsə məxsusdur tərfi nəzərdən keçirək.

“Reklam “məhsulun faydalarının informasiya və ya emosional təsvirinə əsaslanan dolayı inandırma formasıdır. Onun vəzifəsi istehlakçılar arasında məhsul haqqında xoş təəssürat yaratmaq və “düşüncələrini alış-verişə yönəltməkdir” [3, s. 156].

U. Uels, C. Bernet və S. Moriarti isə reklamı belə təsvir edir:

“Reklam sponsor tərəfindən həyata keçirilən qeri-fərdi ünsiyyətin elə formasıdır ki, kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə edərək və auditoriyaya təsir edərək onu nəyəsə sövq edir” [5, s. 56].

Reklamın tarixindən bəhs edən V. V. Uçyonova belə hesab edir.

“Reklam kütləvi ünsiyyətin bir qolu olub, bir qrup insanı reklamverənin ehtiyac duyduğu seçimi etməyə yönəltmək üçün onlara ünvanlanan informativ-məcəzi, ifadəli-təklif mətnləri yaradır və onları yayır” [4, s. 261].

Reklam verilən təriflər bir-birindən fərqlənsələr də, onlar üçün ümumi olan cəhətlər də vardır. Bu cəhətlər aşağıdakılardır:

- 1) Reklam kütləvi informasiya vasitələrinin əsas və ayrılmaz hissəsidir;
- 2) Reklamın KİV-də istifadəsi zamanın tələbidir;
- 3) Kütləvi informasiya vasitələrinin bütün növlərində istifadə edilən reklamlar ödənişlidir:

- 4) Reklam istehsalçı ilə istehlakçı arasında “ünsiyyət” yaradır.

Reklam latınca *“reklamare”* sözündən olub, mənası *“qışqırmaqla məlumat ver-mək”* deməkdir. İlk reklam mənbələri qədim Misir, Babil, Yunan və Roma mədəniyyətləri dövrlərinə gedib çıxır. Həmin dövrlərə təsadüf edən reklamlar, əsasən yazılı, visual və şifahi formada olurdu.

Qədim dünyanın ilk reklam məlumatları qul satışı ilə bağlı olan Misir papirusu idi. Misirşünasların fikrincə, reklam məlumatları Qədim Misirdə daş plitələrin üzərinə həkk edilirdi. Bu plitələrdən biri Qədim Misirin ilk paytaxtı olan Memfis şəhərində tapılmışdır. Yazılı və visual reklamlardan savayı, Qədim Misir və Romada eramızdan əvvəl şifahi reklamdan da istifadə edilirdi. Belə ki, şəhərlərin mərkəzinə yığılan adamlara şahların, sultanların, kralların qanunları, fərmanları ucadan oxunaraq çatdırılırdı.

Qədim Yunanıstanda maskalı carçılar reklam mətnini mahnı ilə oxuyurdular. Bu mahnılardan birinin mətnində tərənnüm olunan kosmetik məmulatın Eksliptosun dükəninin da satıldığı bildirilmişdir. Dağılmış Pompey divarlarından biri üzərində tapılmış elan da diqqəti çəkir. Bu təhrikedici elan adamları Kvintiy adlı siyasi xadimə səs verməyə çağırır. Bu reklam elanı məzəli yumoru əks etdirir:

“Kim Kvintiyi rədd etsə, eşşəklə yanaşı oturacaq [1, s. 8].

1450-ci ildə İ.Quttenberq tərəfindən ilk çap dəzgahının ixtira edilməsi kütləvi informasiya vasitələrində olduğu kimi, reklamın da inkişafında yeni səhifə açdı. Belə ki, reklam mətnlərinin qəzet və dövri nəşrlərdə yerləşdirilməsi vaxta və sərmayəyə qənaət etməklə yanaşı, eyni zamanda daha səmərəli idi.

Qədim reklamçılığın izlərini Azərbaycanın da folklor nümunələrində tapmaq mümkündür. Milli ənənəyə uyğun olaraq bir çox bölgələrə son dövrlərə qədər toy şənliyi barədə məlumatı əhaliyə at belində carçılar-dəvətçilər çatdırırdı [1, s. 6].

Müasir dövrü nəşrləri xatırladan ilk qəzetlər 1631-ci il mayın 30-dan çap edilməyə başlamış fransız qəzeti “La Gazette”-dir. Onun tirajı təxminən 1200 nüsxə idi və onun təsisçisi 1630-cu ildə xəbərlərin Fransada çap edilməsinə patent əldə edən zadəgan Teofrast Renodo olmuşdur. “La Gazette”-nin siyasi əhəmiyyəti o qədər böyük idi ki, Fransanın kralı XIII Lüdovik, kardinal Rişelye kimi şəxsiyyətlər orada məqalə çap etdirirdilər. “La Gazette”-nin digər qəzetlərdən digər fərqi ondan ibarət idi ki, orada ödənişli reklam yerləşdirilirdi. Belə ki, 1657-ci ildə bu qəzətdə reklam yerləşdirildəndən sonra kral II Karl orada sevimli itinun itməsi haqqında şəxsi elan çap etdirmişdi.

İngiltərədə reklam ilk dəfə “London Gazette” qəzetində yerləşdirilmişdir. Əvvəllər “London Gazette” qəzeti iki səhifədən, hər səhifə iki sütundan ibarət idi. Burada üzən gəmilər, xaricdən gələn xəbərlər, elanlar haqqında məlumatlar dərc edilirdi. İlk elanlardan biri Londonun təxminən yarısını məhv edən London yangını haqqında idi. Bu elan aşağıdakı mətndən ibarətdir.

“Such as have settled in new habitations since the late fire, and desire for the convenience of their correspondence to publish the place of their present abode, or to give notice of goods lost or found, may repair to the corner house in Bloomsbury, or on the east side of the great square, before the house of the Right Honorable the Lord Treasurer where there is care taken for the receipt and publication of such advertisements”.

1648-ci ildə oğurlanmış iki atı tapana bəxşiş vəd edilirdi. Lakin qəzet təsisçiləri hələ də reklamın gəlir mənbəyi olduğunu kifayət qədər anlamamışdılar.

Yalnız 1657-ci ildə Nyukam adlı bir şəxs çayın oğurlanması haqqında elan dərc etdirməklə qəzətdə reklamdan istifadə etməyin əsasını qoydu. Məsələn:

“That Excellent, and by all Physicians approved China Drink, called by the Chineans, Tcha, by other Nations Tay, alias, Tee, is sold at the Sultanness' Head Cophee House, in Sweeting's Rents, by the Royal Exchange, London”.

Reklam dərc etdirilən materialın üslub və təşkilinə təsir etdi.

Sonralar reklam jurnal, radio və televiziya yerləşdirilməyə başladı. İlk radio reklamı 2 noyabr 1920 -ci ildə Amerika birləşmiş Ştatlarının Pensilvaniya ştatının Piptsburq şəhər radiosundan yayımlanmış və o zamandan başlayaraq tədricən efirdə özünə möhkəm yer tutan reklamlar radionun maliyyə mənbəyinə çevrilmişdir. Reklam mətninin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıdığından müasir nəzəriyyəçilərdən bir qismi televiziya ilə müqayisədə radio efirinə üstünlük verir.

Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri, reklam, istehlakçı, radio-televiziya, reklam mətni.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dadaşov Aydın, Kütləvi informasiya vasitələrində reklam və marketing problemləri, – Bakı.: Bakı Universiteti nəşriyyatı, –2001, –168 səh.
2. Котлер Ф., Келлер К.Л. Маркетинг – менеджмент. – СПб. : Питер, –2007. – 816 с.
3. Николаева М.А. История рекламы и средств массовой информации: курс лекций, – Екатеринбург, – 2012, – 174 стр.
4. Ученова В.В., Старых Н.В. История рекламы. 2-е изд. – СПб. : Питер, –2003, – 304 стр.

5. Уэллс У., Мориарти С., Бернет Дж. Реклама: принципы и практика / [пер. с англ. Под ред. Л.Богомоловой]. – СПб.: Питер, – 2008. – 739 с.

РЕЗЮМЕ

ИЗ ИСТОРИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕКЛАМЫ В СМИ

Эта статья об истории использования рекламы в СМИ. В статье отражены определения, данные различными исследователями. Хотя эти определения отличаются друг от друга, у них есть и общие черты.

В статье отмечается, что реклама использовалась в средствах массовой информации еще в древние и средневековые времена.

Ключевые слова: СМИ (Средства массовой информации), реклама, потребитель, радио и телевидение, текст объявления;

SUMMARY

FROM THE HISTORY OF THE USE OF ADVERTISING IN THE MEDIA

This article is about the history of the use of advertising in the media. The article reflects the definitions given by different researchers. Although these definitions differ from one another, they have got common features.

The article notes that advertising was used in mass media even in ancient and medieval times.

Key words: mass media, advertising, consumer, radio-television, advertisement text

REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAFINDA TARİXİ - MƏDƏNİ AMİLLƏRİN ROLU

Məsimova İradə Səid qızı

Qərbi Kəspı Universiteti

Ölkə turizminin inkişafı bir sıra komplekslərdə birləşir. Bunlardan biri də tarixi-mədəni rekreasiya ehtiyatları kompleksidi. Bu ehtiyatların öyrənilməsi keçmiş dövrlərin mədəni irsini əks etdirir və eyni ilə mühüm tərbiyəvi funksiyaya malikdir. Tarixi - mədəni obyektlərin məkan təşkili eyni zamanda rekreasiya axınının lokallaşdırmasını, ekskursiya marşrutlarının istiqamətlərini müəyyən edir. Tarixi-mədəni ehtiyatlar potensial dərkətmə turizminin əsasını təşkil edir. Lakin turizmin elə növləri vardır ki, bunların birinin obyektləri digər turizm fəaliyyətində baxış obyektini kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Tarixi-mədəni abidələr, arxeoloji abidələr, sənədli abidələr, rekreasiya ehtiyatları

Turizm - rekreasiya ehtiyatlarının inkişafında bir sıra amillərin xüsusi rolu vardır. Bu ehtiyatlar kompleksində tarixi-mədəni ehtiyatlar əhəmiyyətli yer tutur. Bu amil yaxın və uzaq keçmişə əks etdirir. Tarixi amil rekreasiya fəaliyyətinin mədəni dərkətmə növlərinin təşkili üçün mənəbə rolunu oynayır.

Təbii ki, keçmiş irsin heç də hər biri tarixi-mədəni ehtiyat sayılmır. Buraya elmi üsullarla tədqiq olunmuş və ictimai əhəmiyyətinə görə qiymətləndirilən, texniki və maddi imkanların mövcudluğu şəraitində müəyyən vaxt ərzində bir çox insanların rekreasiya tələbatının təmin edilməsində istifadə oluna bilən tarixi-mədəni obyektlər aid edilir. [1. Səh 61]

Tarixi abidələr. Tarixi-mədəni obyektlər əsrarəngiz gözəlliyi, cəlbediciliyi ilə diqqəti çəkməlidir. Bu obyektlər, abidələr hər hansı bir təbii fəlakətə məruz qaldıqda, dağıntı olduqda və ya sadəcə estetik görünüşünü daha da cəlbedici etmək üçün bərpa işləri aparılan zaman onun tarixiliyini əks etdirən hissəsinə zərər vurmaq, dağıtmaq olmaz. Yenidənqurma və ya bərpa işlərinə xüsusi həssaslaqla yanaşılmalıdır. Çünki bu abidələr bir xalqın, tayfanın, bütövlükdə bir ölkənin tarixi keçmişini, keçmişdəki mövcudluğunu müasir zamandakı rolunu əks etdirir. Tarix və mədəniyyət abidələri təsnifatına görə bu cür qruplaşdırılır:

- şəhərsalma və memarlıq abidələri-memarlıq ansambli və kompleksləri; tarixi mərkəzlər, məhəllələr, meydanlar, küçələr, qədim şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin qalıqları, vətəndaş, sənaye, ibadət, hərbi memarlıq tikililəri; xalq memarlığı, həmçinin onlarla bağlı əzəmətli təsviri, dekorativ-tətbiqi, bağça-park

sənətkarlıq əsərləri, şəhəratrafi landşaft,

- incəsənət abidələri - möhtəşəm, təsviri, dekorativ-tətbiqi və digər incəsənət əsərləri,

- sənədli abidələr - dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının aktları, digər yazılı və qrafik sənədlər; kino-foto sənədlər və səsyazmalar, həmçinin qədim və digər əlyazma arxivlər; folklor və musiqi yazıları, nadir çap materialları.

Ümumilikdə, tarixi abidələrə öz qədimliyi ilə seçilən tikililər, mühüm tarixi hadisələri özündə əks etdirən məntəqələr, müxtəlif memarlığa malik binalar aid edilir. Tarixi abidələrə xalqın tarixində xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı maddi nümunələr də daxil edilir.

Arxeloloji abidələrə isə qədim yaşayış məntəqələrinin qalıqlarını, mağaraları və s. misal çəkmək olar. Bu ərazilər etnoqrafik, elmi əhəmiyyətli ərazilər hesab olunur.

Respublikamızda 6000-dən çox memarlıq və arxeoloji abidələr vardır. Müxtəlif tarixi dövrlərə aid edilən bu abidələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Xocalı-Kəlbəcər mədəniyyəti, eramızdan əvvəl III minillik;
2. Yaloylutəpə mədəniyyəti, eramızdan əvvəl III əsr
3. Naxçıvan mədəniyyəti, eramızdan əvvəl II və I minillik;
4. Bardağ basdırma, eramızdan əvvəl III əsr - eramızın II əsr

Azərbaycanda tarix və mədəniyyət abidələrinin coğrafi yerləşmə xüsusiyyətləri sübut edir ki, bu abidələrin əksəriyyəti karvan yollarının kənarlarında qədim yaşayış məskənlərində və cəmlənmişdir. Azərbaycanda islam mədəniyyətinin yayılması ilə tarixi-mədəni abidələrin coğrafiyası genişlənir.

Qədim dövrlərə aid memarlıq abidələri ən çox Abşeron, Şəki-Zaqatala, Kəlbəcər-Laçın, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarındadır. Azərbaycanda İslam dövrünə aid tarixi-memarlıq abidələri zəngin olması ilə seçilir. XII-XIX əsrləri əhatə edən memarlıq incilərinin əksəriyyəti İslam dövrünə aid olan abidələrdir. İslam dövrünə aid olan məscidlər, türbələr ölkənin hər yerində yayılmışdır. Məscidlər demək olar ki, öz orijinallığını saxlamış və son illər bunların əksəriyyəti bərpa olunarkən əvvəlki vəziyyəti elmi cəhətdən öyrənilmiş, bərpa işlərində nəzərə alınmışdır. İslam dövrünə aid olan abidələrdən biri də qədim türbələrdir. Əsasən orta əsrlərə aid olan türbələrin ən məşhurlarına Mərəzə qəsəbəsi yaxınlığında Diribaba türbəsi (XV əsr), Şamaxıda "Yeddi Gumbəz" türbələr kompleksi, Ağsu şəhərində Şeyx Dursun türbəsi (XV əsr), İsmayilli rayonunda olan türbələr kompleksi (XV-XVI əsr), Gəncədə İmamzadə türbələr kompleksi (XVII-XIX əsr), Naxçıvanda Möminə Xatun türbəsi və s. qeyd etmək olar. Bu türbələrdən bəziləri inanc yeri kimi ziyarət olunur.

Respublikamızda şəhərsalma mədəniyyəti qədim kökə malikdir. Eramızdan əvvəl III minilliyə dayanan şəhərsalma mədəniyyətinə daxil olan qalalar, tarixi abidələr, saraylarmüasir dövrə gəlib çatmışdır. Bu abidələrin təmiri zamanı onların öz orijinallığını saxlamaq vacib amil

hesab edilir. Məscidlər isə daha çox öz tarixiliyini, ecazkarlığını qoruyur. Lakin burada hər hansı bir bərpaetmə işləri görülən zaman bu ərazilərin əvvəlki elmi vəziyyəti hər cəhətdən öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Soltanova H. B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: “AzTU-nun mətbəəsi.” 2015.
2. Əsgərov T. Ə, Bilalov Ə. B., Gülləliyev Ç. G. Ekoloji Turizm . Bakı: “ Adiloğlu” , 2011.
3. Soltanova H. B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: “AzTU-nun mətbəəsi.” 2015.
4. Məmmədov C.A., Rəhimov S.H. Turizm və onunla əlaqəli sahələrdə işlədilən termin və anlayışların izahlı lüğəti. Bakı: Qanun - 2000
5. Hətəmov V. Dağlıq ekosistemlərində bitkilərin həyatı və faydası. Bakı: «Nurlan», 2001
6. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. «Beynəlxalq turizmin coğrafiyası». Bakı: - 2002
7. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı: «Elm» - 1998
8. Müseyibov M. A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, «Maarif», 1998

SUMMARY

The development of the country's tourism is combined in a number of complexes. One of them is a complex of historical and cultural recreation resources. The study of these resources reflects the cultural heritage of the past and has an important educational function. Spatial organization of historical and cultural sites also determines the localization of recreational flows, the direction of excursion routes. Historical and cultural resources form the basis of potential perception tourism. However, there are types of tourism, the objects of one of which are as important as the object of consideration of other tourism activities.

Keywords: Historical and cultural monuments, archeological monuments, documentary monuments, recreation resources

РЕЗЮМЕ

Развитие туризма в стране объединяется в несколько комплексов. Один из них - комплекс историко-культурных рекреационных ресурсов. Изучение этих ресурсов отражает культурное наследие прошлого и имеет важную образовательную функцию. Пространственная организация историко-культурных объектов также определяет локализацию рекреационных потоков, направление экскурсионных маршрутов. Исторические и культурные ресурсы составляют основу потенциального познавательного туризма. Однако есть виды туризма, объекты одного из которых не менее важны, чем объект рассмотрения другой туристической деятельности.

Ключевые слова: памятники истории и культуры, памятники археологии, памятники документации, рекреационные ресурсы

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASI

Məsiyeva Türkan Zabil qızı
Azərbaycan Universiteti
turkanmasiyeva22.tm@gmail.com

Məqalədə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu və milli dövlətçiliyimizin banisi ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonrakı zaman kəsiyinə nəzər salınmış və 1993-2003-cü illər ərzində ölkənin iqtisadi-sosial inkişafı istiqamətində görülən işlərin qısa xülasəsi verilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışı ilə müasir tariximizdə keyfiyyət baxımından yeni bir dövrün, müstəqil dövlət quruculuğuna aparan böyük yolun təməlinin qoyulmasından bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: strateji inkişaf, iqtisadi islahatlar, inkişaf doktrinası, dövlətçilik, mənəvi dirçəliş.

Ölkəmizin otuz ildən artıq bir zaman kəsiyində dövlət quruculuğu, iqtisadi tərəqqi, ictimai-siyasi və sosial sferada irəliləyiş dövrünü əhatə edən bütöv bir epoxasına nəzər saldıqda, dahi siyasi lider və Ulu Öndər Heydər Əliyevin siması gözümüz önündə dayanır. Bu gün, dünya iqtisadi sektorunda ən stabil və yüksək inkişaf göstəricilərinə malik ölkə sayılan Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandıqdan sonra ötən zaman ərzində qazandığı nailiyyətlər, sürətli inkişaf, yüksək sosial tərəqqi, məhz Ulu Öndər – Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf doktrinasının reallaşdırılması hesabına mümkün olmuşdur. Dahi siyasi liderin müəyyən etdiyi mükəmməl inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılması dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu və kompleks islahatların həyata keçirilməsinə, azad bazar münasibətləri əsasında milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına, yeni iqtisadi dövrün tələblərinə cavab verən təsərrüfat sisteminin əsasının qoyulmasına və sürətli inkişafın təmin olunmasına dərin bir zəmin yaradıb. Bu nöqtəyi-nəzərdən, əminliklə söyləmək olar ki, əvəzolunmaz ümummilli lider Heydər Əliyevin ideyaları Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyinə istiqamətlənmiş fəaliyyət proqramı, strategiya və dövlət konsepsiyasıdır. [4, 156]

Ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin əməyinin nəticəsi olaraq, dahi liderin hakimiyyətinin birinci dövründə - 1969-1982-ci illərdə ölkəmiz güclü iqtisadiyyatın təməlinin qoyulması sayəsində qısa zaman kəsiyində yüksək iqtisadi inkişafa müvəffəq ola bilib. Azərbaycanın aqrar-sənaye respublikasından sənaye-aqrar respublikasına çevrilməsi məhz uzaqgörən ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən islahatlar sayəsində mümkün olub. Respublikada görülən geniş həcmli quruculuq işlərinin nəticəsi olaraq, ölkəmizdə bir neçə il müddətində yeni yaşayış massivləri, binalar, məktəblər və sənaye müəssisələri tikilib, yollar salınıb.

Azərbaycanın dünya miqyasında tanınması və tərəqqiyə doğru irəliləyən dövlət statusunu qazanması Ulu Öndərin ikinci hakimiyyət illərində öz gerçəkliyinə qovuşmuşdur. Ümummilli liderin yenidən hakimiyyətə qayıdışı və ölkəyə rəhbərlik etməsindən sonra siyasi sabitlik bərqərar oldu və irimiqyaslı iqtisadi islahatlara təkan verildi. Bunların nəticəsi olaraq, ölkənin maliyyə vəziyyəti stabilləşdi, iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların həcmi ildən-ilə çoxaldı, xalqın həyat səviyyəsi və maddi rifahı çiçəklənməyə başladı. [1, 127]

Ümummilli liderin hakimiyyətə gəlişindən sonra öz suverenliyini yenidən bərpa edən ölkəmizin inkişaf strategiyası müəyyən edildi. Ölkəmizin potensial imkanları, milli mənafehləri, qlobal iqtisadi tendensiyalar, geosiyasi reallıqlar və bu kimi digər vacib faktorlar nəzərə alınmaqla strateji konsepsiya işlənib hazırlandı.

İlk növbədə, ümummilli lider çoxmülkiyyətli bazar iqtisadiyyatının əsas tələblərinin təmin olunmasına yönəlik siyasi iradə nümayiş etdirdi və iqtisadi keçid qanunauyğunluqlarını nəzərə

almaqla köklü islahatlara təkan verdi. Həmin dövəndə, müstəqil dövlətin yeni iqtisadi keçidlə islahatlar həyata keçirməsinin həddindən ziyadə mürəkkəb olduğunu bilən ümummilli lider bununla əlaqədar olaraq, azad iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan yenidənqurma strategiyasını elan edir və bu yolla davam edir. Sözsüz ki, 70 il ərzində başqa bir sosial-iqtisadi sistem şəraitində yaşamış ölkə üçün bu yol olduqca çətin və mürəkkəb idi. Lakin bununla belə, iqtisadiyyatdakı çətinliklərin aradan qaldırılması, sosial-iqtisadi böhrandan qurtuluş və Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasından ötrü iqtisadiyyatın inkişafının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə təmin edilməsi üçün, bu, yeganə yol idi.

Azərbaycanın milli inkişaf doktrinasını hazırlamaqla respublikamızın uzunömürlü tərəqqisi üçün dərin əsaslar yaradan Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın yüksək inkişaf mərhələsinə çatmasında, milli-iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində və zəngin iqtisadiyyata malik olmasında neft amilinin xüsusi rola malik olduğunu da nəzərdən qaçırmır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və atdığı qətiyyətli addımlar sayəsində, 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” respublikanın neft-qaz sənayesinin və Azərbaycanın gələcək rifahının əsas təməlini təşkil etməklə ölkəmizin enerji sektorunun inkişafında, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda fəal yüksəlişə gətirib çıxarmışdır. Böyük iqtisadi fayda daşımaqla bərabər, bu saziş dünyanın aparıcı dövlət və şirkətlərini Azərbaycanın müstəqil və etibarlı tərəfdaş olmasına əmin etməklə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş oldu. “Əsrin müqaviləsi” imzandıqdan bir qədər sonra dünyanın ən böyük və tanınmış neft şirkətlərinin ölkəmizə axın etməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Müqavilənin imzalanması ilə öz qapılarını xarici sərmayələr üçün taybatay açan Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrinə də xarici sərmayələr qoyuluşunda nəzərəcarpacaq canlanma müşahidə olunmağa başladı. Beləliklə, iqtisadi dirçəliş və inkişaf yolunda ilk addımlar atılmağa başlandı. [7, 230]

Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqli ümummili lider Heydər Əliyevin neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Ölkəmizin mənafeələrinin uzunmüddətli perspektivdə qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artımı ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyət daşıyan Şərqi-Qərbi marşrutunun yaradılması da başlıca yerlərdən birini tuturdu. Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin birliyi nəticəsində, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” boru kəmərinin çəkilməsinə dair sazişin imzalanması ilə çoxlarının əfsanə hesab etdiyi layihə reallığa, gerçəkliyə çevrildi. “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” əsas ixrac boru kəməri Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri ilə yeni münasibətlərinin, Azərbaycan xalqının dünya xalqları ilə əlaqələrinin yenidən qurulmasına rəvac verdi, Azərbaycanın xarici siyasətinin güclənməsinə və inkişafına böyük biçimdə qatqı göstərdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev iqtisadiyyatın böhrandan xilas edilib inkişaf etdirilməsinin yeganə yolunun azad iqtisadiyyatının əsas tələblərindən biri olan torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi olduğunu bildirdi və bu səbəbdən də torpaqların vətəndaşların istifadəsinə verilməsi üçün bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi barəsində müvafiq fərmanlar imzalamaqla islahatlarla əlaqəli prosesləri nəzərəcarpacaq dərəcədə sürətləndirdi.

İqtisadi azadlıq və sosial ədalət prinsiplərinə əsaslanmaqla torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin yaradılması, bazar iqtisadiyyatının və sahibkarlıq təşəbbüsünün inkişaf etdirilməsi, ərzaq təminatı da daxil olmaqla ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə nail olunması və bunun nəticəsində, Azərbaycan xalqının maddi rifahının yüksəldilməsi və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə MDB məkanında ilk dəfə olaraq torpaq islahatı həyata keçirildi.

1995-2003-cü illər ərzində, ölkəmizdə geniş ölçüdə sosial-iqtisadi dəyişikliklər müşahidə olunmağa başladı.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı da daxil olmaqla, sahibkarlığın və bu sahədə mövcud olan problemlərin həll edilməsi üçün ardıcıl dövlət proqramları qəbul edildi və qanunvericilik bazası formalaşdırıldı. Görülən tədbirlər nəticəsində, Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) istehsalında nəzərəcarpacaq yüksəlişə nail olundu. [5, 113]

Ümummilli lider Heydər Əliyevin prezident olduğu on il ərzində - 1993-2003-cü illərdə aşağıda qeyd etdiyimiz strategiyanı müəyyən etmiş və gərgin əməyi və yenilməz əzmi sahəsində bunlara müvəffəq olmuşdur:

- 1994-cü ildən etibarən, Qarabağ cəbhəsində atəşkəs rejiminə nail olmaqla iqtisadi inkişafın əsas prioritetlərinin formalaşdırılması;
- ölkənin həyatında olduqca zəruri olan ictimai-siyasi stabilləşmə, demokratik prinsiplərin və təsisatların formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- dövlət aparatının möhkəmləndirilməsi və işəyararlı dövlət idarəçilik qurumlarının təsis edilməsi;
- cəmiyyətdə yeni davranış norma və stereotiplərinin, yeni - açıq və demokratik vətəndaşlığın formalaşdırılması;
- müstəqil dövlətin neft strategiyasının yaradılması, bu strategiyanın əsasını təşkil edən “Əsrin müqaviləsi” sazişinin imzalanması, ölkənin əsas regional enerji sektoru transformasiyasına təkan verilməsi;
- Azərbaycanın “Böyük İpək Yolu” layihəsində fəal iştirak etməsilə regional logistik mərkəz kimi rolunun dəyişməsi;
- həyat qabiliyyətli balanslaşdırılmış xarici siyasət modelinin yaradılması;
- müasir standartlara cavab verən və döyüş qabiliyyətli ordunun yaradılması və s.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə iqtisadi sahələrin tənzimlənməsinə dair 70-dən artıq qanun qüvvəyə minmiş, 100-dən artıq fərman və sərəncama imza atılmış, 30-a yaxın dövlət proqramı öz təsdiqini tapmışdır.

Respublikada özəl sektorun inkişafı, ictimai-siyasi stabilliyin, davamlı inkişafın təminatçısı sayılan sahibkarlar sinfinin formalaşması da məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri ilə bağlıdır. [6, 212]

2003-cü ildən etibarən isə, Heydər Əliyev siyasi və iqtisadi kursunun uğurlu və layiqli davamçısı olan ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyev ötən dövr ərzində milli inkişaf prioritetlərinin düzgün müəyyənləşdirilməklə, ölkənin bütün potensialını intellektual resursların, insan kapitalının gücləndirilməsi istiqamətində səfərbər etmişdir.

Son olaraq onu söyləyə bilərik ki, ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra onillik prezidentliyi dövründə ölkədə əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, daxili və xarici siyasətin bir çox istiqamətlərində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Azərbaycan dövləti uzunmüddətli perspektivdə yaşamaq qabiliyyətini, cəmiyyət isə tarixi prosesin növbəti mərhələsində iştirak etməyə hazır və qadir olduğunu sübuta yetirmişdir. Müasir Azərbaycan Respublikasının suverenliyi nəinki ölkənin sadə vətəndaşları, eyni zamanda qlobal miqyaslı əhəmiyyətli güc mərkəzləri üçün aksioma çevrilmişdir. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə, “millət”, “dövlətçilik”, “idarəçilik sistemi”, “hakimiyyət”, “inkişaf etmiş iqtisadiyyat”, “mənəvi dirçəliş”, “liderlik”, “transformasiya”, “çoxvektorluluq” kimi sistem dəyərlərinin təşəkkül tapmasında və möhkəmləndirilməsində məhz Heydər Əliyev dühası, onun güclü şəxsiyyəti, xarizması, mətin iradəsi və təcrübəsi mühüm və təqdirəlayiq rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev A., Qasimov Ə., Qasimov N. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu. Bakı, 1998.
2. Əliyev A., Qasimov Ə., Qasimov N. İpək yolu bəşəriyyətin tərəqqi yoludur. Bakı, 1998.
3. Hüseynova İ. «Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının 70-80-ci illərdə dinamik inkişafı». Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Bakı, 2002.
4. İradə Hüseynova. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, «Təhsil», 2004, 472 səh.
5. Mahmudov Y. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998.
6. Mahmudov Y. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2003.

7. Nağıyev Ə., Novruzov V., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.

SUMMARY

In the article, the period since the coming to power of National Leader Heydar Aliyev, the founder of the independent Republic of Azerbaijan and the founder of our national statehood, has been considered, and a brief summary of the work done in the direction of economic and social development of the country during 1993-2003 is given. With the return of National Leader Heydar Aliyev to power in Azerbaijan, the foundation of a qualitatively new era in our modern history, the great path leading to the establishment of an independent state, was discussed.

Key words: strategic development, economic reforms, development doctrine, statehood, moral revival.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается период со дня прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева, основателя независимой Азербайджанской Республики и основателя нашей национальной государственности, а также дается краткое изложение проделанной работы для экономического и социального развития страны в 1993-2003 гг. Обсуждались основы качественно новой эпохи в нашей современной истории, великий путь, ведущий к созданию независимого государства с возвращением к власти в Азербайджане общенационального лидера Гейдара Алиева.

Ключевые слова: стратегическое развитие, экономические реформы, доктрина развития, государственность, духовное возрождение.

MİLLİ METALLURGIYA SƏNAYESİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ

Mustafayev Vüqar Sabir oğlu
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Məqalədə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda xüsusi yeri olan metallurgiya sənayesinin haqqında qısa məlumat verilir, bu sahənin inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri və Prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Prezident, metallurgiya, qeyri-neft sektoru

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin həm daxili, həm də xarici siyasətinin bünövrəsini ümummilli lider Heydər Əliyevin qoyması hər kəsə bəllidir. Bütün sahələrdə davamlı şəkildə həyata keçirilən bu uğurlu siyasət vətənimizin qüdrətini daim artırmaqdadır. Məhz bu müdrik siyasətin davamı olaraq, bu gün ölkə iqtisadiyyatı sürətli inkişaf yolundadır, iri infrastruktur layihələri icra edilir, böyük tikililər ərsəyə gətirilir. İstər mülki, istərsə də sənaye obyektləri, iri həcmli konstruksiyalar, tikililər və s. metaldan olan inşaat materiallarına tələbatı da artırır. Yaxın keçmişdə ölkənin inşaat materialları bazarını ancaq xaric ölkələrdə istehsal edilən məhsullar ilə təmin olunurdu, indi isə yerli bazarda müasir standartlara cavab verən, keyfiyyətə yüksək, Azərbaycan istehsalı olan məhsullara tələbat çoxalmaqdadır. Ölkəmizdə zəngin xammal resurslarının, çeşidli metal tullantılarının, lokal enerji ehtiyatlarının, metala tələbatı olan sənaye və inşaat sahələrinin, bilikli və təcrübəli kadr potensialının mövcudluğu ağır sənayenin, onun mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsinin – metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır.

Heydər Əliyev öz parlaq istedadı, dərin zəkası ilə digər sahələr ilə yanaşı, ağır sənayenin də inkişaf xəttini müəyyən etmişdir. Azərbaycanın daxilində və xaricində – çox çətin bir siyasi və iqtisadi vəziyyətdə, SSRİ-nin ən yüksək idarəetmə orqanında çalışdığı müddətdə H.Əliyev Azərbaycanın sənayesinin, onun özəyini təşkil edən metallurjiyanın inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. Ölkəmizin metallurjiya sənayesinin yenidən qurulmasında misilsiz xidmətləri olan ulu öndər öz uzaqgörən siyasətinə arxalanaraq, respublikamızın inkişafı üçün bu sənaye sahəsinin vacibliyini həmişə qeyd etmişdir.

Ulu öndər xalqına, vətəninə xidmət etməkdə fədakarlıq nümunəsi olub. Hələ SSRİ dövründə o zamanlar respublikaya rəhbərlik edən H.Əliyevin uzaqgörən siyasəti və təkidi sayəsində Moskvanın “1976-1980-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi haqqında” qərarı Azərbaycanın iqtisadi inkişafında yeni mərhələ açdı. Qara metallurjiya müəssisələrində, əsasən də, Azərbaycan Boruyayma zavodunda əsaslı təşkilati-texniki tədbirlərin görülməsi polad boru istehsalını artırdı. Əlvan metallurjiya sənayesi üzrə yeni müəssisə və istehsal sahəsi yaradıldı. Ölkə sənayesinin ən iri müəssisələrindən hesab edilən Sumqayıt Alüminium zavodunun təchizat baxımından müasirləşdirilməsi, texnoloji proseslərin sürətləndirilməsi sahəsində mühüm addımlar atıldı, alüminiumdan və digər əlvan metallardan yeni növ məhsullar istehsal olunmağa başladı. Metallurjiya sənayesi üzrə ardıcıl siyasət aparmaq üçün ölkəmizin kifayət qədər xammal, texnika və peşəkar elmi-mühəndis kadrları potensialı vardı. Daşkəsəndə dəmir, Filizçay, Katex, Kasdağ, Mehmanlı, Naxçıvanda əlvan metal – alüminium, mis, sink, kobalt, qurğuşun, Daşsalahlıda – filiz hesab edilməyən bentonit gilinin mövcudluğu, respublikamıza fasiləsiz gətirilən texniki avadanlıqlar, 20-dən artıq sayda, bu və ya digər şəkildə metallurjiya sənayesi ilə əlaqəsi olan maşınqayırma zavodları, Azərbaycan maşınqayırma texnologiyası və neft maşınqayırması kimi elmi-tədqiqat institutları, metallurjiya sahəsində 9 ixtisas üzrə mühəndis kadrları yetişdirən 3 kafedrası, 4 elmi-tədqiqat laboratoriyası olan və 30 ildən artıq müddət ərzində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Texniki Universitetinin Metallurjiya fakültəsi, metallurjiya sahələri üzrə 8 elmlər doktoru, 50-dən artıq elmlər namizədi ölkəmizin metallurjiya potensialının əsas hissəsi kimi qiymətləndirilirdi.

Metallurjiya sənayesi qara və əlvan metallurjiya kimi 2 yerə bölünürk sektordan ibarətdir. Əsas əhəmiyyət kəsb edən qara metallurjiyaya – dəmir filizinin çıxarılması, saflaşdırılması, polad və çuqunun əridilməsi, prokat və ferroərintilərin istehsal edilməsi aiddir. Sumqayıt, Bakı və Daşkəsən tarixən respublikanın ən böyük qara metallurjiya mərkəzləri olmuşdur. Daşkəsən respublikamızın ən böyük dağ-mədən sənayesi mərkəzidir. SSRİ vaxtında Daşkəsəndəki filiz saflaşdırma kombinatının istehsal etdiyi filiz qonşu Gürcüstana – Rustavidəki metallurjiya zavoduna yola salınırdı. Sumqayıtda fəaliyyət göstərən boru-prokat zavodunda isə qara metallurjiyanın axırıncı məhsulu olan boru və prokat istehsal edilirdi. Respublikada boru-prokat istehsalının formalaşması bilavasitə neft-qaz sənayesi ilə bağlı olmuşdur. Maşınqayırmanın inkişaf etməsi və metal tullantılarının bolluğu Abşeronda təkrar metal emalı zavodlarının və kiçik metallurjiya sexlərinin qurulmasına və inkişafına təkan verdi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın inkişaf tarixində keçən əsrin 70-80-ci illəri dönüş illəri sayılır. Bu da ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə geniş quruculuq işlərinin, kənd təsərrüfatının və sənayenin sürətlə inkişafı ilə xarakterizə edilir. Məhz bu dövrdə adambaşına düşən milli gəlirin 2 dəfə, sənaye istehsalının 3 dəfə artması, respublikada 250-dən artıq müəssisənin müasir texnika və texnologiya əsasında qurulub istifadəyə verilməsi bölgələrin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə ölkədə 40-dan artıq maşınqayırma və metal emalı müəssisəsi yaradılmışdır [1].

Ancaq SSRİ dağıldıqdan sonra sənayenin digər sahələri kimi, metallurjiyamız da çox acınacaqlı vəziyyətə düşdü. Yalnız H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdıandan sonra bu sahədə də canlanma yarandı. Ulu öndərin yenidən hakimiyyətə gəlişi göstərdi ki, o, respublikamızın ağır sənayesinin, o cümlədən metallurjiya sənayesinin inkişafına hədəflənmiş böyük siyasətini davam

etdirir, bu işin vacibliyini dəfələrlə qeyd edir və beləliklə, ölkəmizin güclənməsini sənaye sahələrinin intensiv inkişafında görür. “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması ilə müstəqil Azərbaycanın tarixində milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başladı. Bu müqavilədən sonra dövlətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı əhəmiyyətli şəkildə artdı, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə böyük təkan verildi. Məhz ulu öndərin ölkəyə rəhbərlik etdiyi illərdə Azərbaycanda özəl sektor sahəsində ilk və ən müasir metallurjiya zavodu olan “Baku Steel Company” MMC yaradıldı. 2001-ci il iyunun 23-də H.Əliyevin iştirakı ilə açılışı keçirilən bu müəssisə milli metallurjiyaya təzə “nəfəs verdi”. Qısa müddət ərzində müəssisədə aparılan məqsədyönlü fəaliyyət, həyata keçirilən yenidənqurma işləri və qoyulan böyük sərmayələr “Baku Steel Company” MMC-ni Cənubi Qafqaz regionunda birinci və ən böyük poladertimə müəssisəsinə çevirdi, Avropanın qabaqcıl metallurjiya zavodları ilə eyni səviyyəyə qaldırdı [2].

Qara metallurjiya sənayesi qeyri-neft sektorunda strateji əhəmiyyət daşıyan bir sahə hesab edilir. Hesablamalara görə ölkəmizin polad və polad məhsullarına olan illik tələbatı 1,3 milyard ABŞ dollarına ekvivalent həcmdədir. Buna görə də bu sahənin müasir texnologiyaların tətbiqi ilə inkişaf etdirilməsi, dünya bazarında rəqabət apara biləcək məhsul istehsal edən müəssisələrin yaradılması, yenidən qurulması mühüm məsələdir. Prezident İlham Əliyev metallurjiyanın inkişafının əhəmiyyətinə diqqət çəkərək demişdir: “Metallurjiya sənayesinin inkişafına böyük diqqət göstərilməlidir. Bu sahədə də böyük imkanlar vardır. Nəzərə alsaq ki, bizdə kifayət qədər metal qırıntıları var, onlardan səmərəli istifadə edilməlidir.” [3] Doğrudan da, respublikamızın qara metallurjiya sahəsində böyük imkanları var. Bircə faktı qeyd edək ki, Daşkəsəndəki filiz ehtiyatlarının həcmi ilkin hesablamalara görə 350 milyon ton civarındadır. [1] Bu qədər bol xammalın mövcudluğu şəraitində və innovasiyaların, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində Azərbaycanın ən yaxın gələcəkdə Xəzəryanı ölkələr içərisində, ümumən Yaxın Şərqi regionunda güclü metallurjiya sənayesinə malik dövlət kimi tanınması sadəcə arzu deyil, reallıqdır.

Hazırda sənayemizin bütün sahələrində olduğu kimi, metallurjiya sahəsində də irimiqyaslı yenidənqurma və intensiv quruculuq işləri aparılır, bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin istehsal etdiyi bir çox məhsullar Azərbaycan brendi kimi hətta inkişaf etmiş ölkələrdə də öz yüksək keyfiyyət parametrlərinə görə tanınmaqdadır. Bu isə, Heydər Əliyev uzaqqörənliyinin, Heydər Əliyev dühasının daha bir qələbəsini nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov R. Azərbaycanın metallurjiya sənayesi və onun inkişaf perspektivləri. “Xalq qəzeti” qəz., Bakı, 2011, 16 iyun
2. “Baku Steel Company” MMC-nin rəsmi saytı: <https://www.bakusteel.com>
3. Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi: <https://president.az/articles/4098>

SUMMARY

HEYDAR ALIYEV'S SERVICES IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL METALLURGICAL INDUSTRY

The article provides brief information about the metallurgical industry, which has a special place in the non-oil sector of the Azerbaijani economy, considers the historical services of national leader Heydar Aliyev and the activities of President Ilham Aliyev in the development of this sector.

Keywords: Heydar Aliyev, President, Metallurgy, Oil Sector

РЕЗЮМЕ

ЗАСЛУГИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В статье дается краткая информация о металлургической отрасли, занимающей особое место в ненефтяном секторе экономики Азербайджана, рассматриваются исторические заслуги общенационального лидера Гейдара Алиева и деятельность Президента Ильхама Алиева в развитии этого сектора.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Президент, металлургия, ненефтяной сектор

HEYDƏR ƏLİYEV: MÜSTƏQİLLİYİMİZ VƏ MÜASİR DÖVLƏTÇİLİYİMİZİN BANİSİ

Mustafayeva Nigar

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu

3 oktyabr 1993-cü il tarixində ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən sonra həyata keçirilən siyasi kurs dövlətimizin gerçək müstəqilliyini təmin etdi. Müstəqil dövlətimiz hazırkı inkişaf mərhələsinə heç də asan yolla çatmayıb.

1991-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra müxtəlif problemlərlə üzləşən, parçalanma astanasında olan Azərbaycan, hətta öz dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. Ölkə daxilində gərginlik daha da dərinləşərək anarxiya həddinə çatdı. Bu qeyri-stabil vəziyyət 1993-cü ilə qədər davam etdi. Azərbaycan xalqının təkidli tələbi ilə 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə gəlməsindən sonra ölkəmizdə xaos proseslərin qarşısı alındı, ölkədə ümumi sabitlik təmin edildi.

Azərbaycan xalqı və dövlətinin tarixin səhnəsində özünəməxsus yer tutmasını, gerçək müstəqilliyini əldə edərək qoruyub saxlamasını təmin edən dahi şəxsiyyət Ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur. Ölkəmizin ictimai-siyasi sabitliyin qorunmasının, iqtisadi inkişafın, hərtərəfli tərəqqinin təməlinə Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzun müddətli inkişaf strategiyası, onun müəyyənləşdirdiyi daxili və xarici siyasət xətti dayanır.

Ümumiyyətlə, Ulu öndər Heydər Əliyevin həm SSRİ dönəmində, həm də müstəqillik illərində ölkəmizə rəhbərliyi dövründə Azərbaycan xalqının rifah halının daha da yaxşılaşdırılması, respublikamızın tərəqqisinin təmin olunması və digər bütün istiqamətlərdə tarixi əhəmiyyətə malik xeyli işlər görüldü (İsmayılov, 2009, ss. 103-108).

Yəni ümummilli lider Heydər Əliyevin xalq və Azərbaycan Respublikası qarşısındakı əvəzolunmaz xidmətləri onun həyat fəaliyyətinin bütün mərhələlərini özündə ehtiva edir. Parlamentin 100 illik yubileyi münasibətilə Milli Məclisdə Prezident İlham Əliyev çıxış edərək bu məqamlara toxunmuşdur: *Heydər Əliyev fəaliyyəti dönəmində həmişə Azərbaycan xalqının dəstəyini hiss etmişdir. Xalqımızın Heydər Əliyevə sevgisi və rəğbətinin əsas səbəbi isə ümummilli liderimizin hələ Sovet dönəmində Azərbaycana rəhbərlik etdiyi zaman ölkəmizin inkişafını daim diqqətdə saxlamasıdır.*

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxta qədər Azərbaycan İttifaq daxilində ən zəif iqtisadi göstəricilərə malik idi. Ümummilli liderimizin rəhbərliyi dönəmində isə Azərbaycan ən yaxşı iqtisadi göstəricilərə malik və rifah səviyyəsi xeyli yaxşılaşmış bir İttifaq respublikası olur. İqtisadi dirçəliş və rifahın yaxşılaşdırılması ilə yanaşı Heydər Əliyev xalqımızın ağır günlərində də daim milli maraqları müdafiə etmişdir (İbrahimov, 2009, s. 3).

Xalqımıza qarşı törədilmiş 20 Yanvar qətliamından sonra ümummilli liderimiz cinayəti qınayan bəyanatla çıxış etdi və Kommunist Partiyasının sıralarını tərk etdiyini elan etdi. Heydər Əliyevin 20 Yanvar hadisəsindən sonrakı fəaliyyəti dövrü Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlıdır. Üç rəngli bayrağımızı ilk dəfə Naxçıvan Ali Sovetinin iclasında rəsmi dövlət bayrağı kimi təqdim edən Heydər Əliyev müstəqilliyə aparan yolda önəmli addımlardan birini atmış oldu.

Ümummilli lider dövlətin və millətin xilaskarı olmasını dövlət müstəqilliyimizin qorunub saxlanması və dayanıqlı inkişafa nail olmaqla sübuta yetirib. Müstəqilliyimizin ilk günlərində daxili siyasi çəkişmələr səbəbindən ölkə xaosa sürüklənmiş, vətəndaş müharibəsinin bir addımlığına gəlib çıxmışdır. Belə çətin bir dövəmdə xalqımız ulu öndər Heydər Əliyevi dövləti xilas etmək üçün dəvət etdi.

Belə çətin bir vəziyyətdə ölkəyə rəhbərlik edən qüvvələr də dövləti xilas etmək üçün tək çıxış yolunun umummilli lider Heydər Əliyevin Bakıya qayıtmasında görürdülər. Xalqın tələbinə cavab verən umummilli lider Heydər Əliyev 9 iyun 1993-cü ildə Bakıya qayıdaraq dövlətin taleyi ilə bağlı təlaşa son qoydu. Ümummilli liderin xalqın tələbi ilə Bakıya qayıtması xəbəri böyük sevinc və coşğuyla qarşılandı. 15 iyun 1993-cü ildə Heydər Əliyev Milli Məclisin sədri seçildi. Milli Qurtuluş Günü kimi qeyd edilən 15 iyun tarixi müasir dövlətçilik tariximizdə keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Azərbaycanın daxili siyasi çəkişmələrdən qurtulması da məhz bu tarixdən sonra mümkün oldu. Milli Qurtuluş Günüə həsr olunmuş nitqində Prezident İlham Əliyev belə demişdir: *Heydər Əliyev həmişə xalqın yanında olub. Məhz buna görə xalq ən çətin günlərində ona müracət etmiş və hakimiyyətə dəvət etmişdir.*

1993-cü il iyunun 15-də parlamentin iclasında Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının parlamentinin Sədri vəzifəsinə seçildi. Bildirmək istərdim ki, Azərbaycanın müasir tarixində bu dönüş nöqtəsi oldu. Bundan sonra ağırlaşmış vəziyyət stabilləşməyə doğru getməyə başladı, vətəndaş müharibəsi başa çatdı, qanunsuz silahlı birləşmələr tərk-silah edildi, nizami ordu quruculuğu istiqamətində önəmli addımlar atıldı, Azərbaycan beynəlxalq təcriddən çıxarıldı (Zabelin, 2009, s. 2).

Bizim torpaqların işğal altına düşməsinə baxmayaraq, o vaxta qədər erməni lobbisi belə bir təəsürat yarada bilməmişdir ki, guya təcavüzkar tərəf Azərbaycan dövlətidir və Azərbaycan Ermənistanla qarşı təcavüz edir.

1993-cü il oktyabrın 3-də keçirilən prezident seçkilərində Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının böyük əksəriyyətinin etimadını qazanaraq 98 faiz səsle Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Bundan sonra ölkəmizdə içtimai-siyasi sabitlik təmin edildi və social-iqtisadi vəziyyət yaxşılaşdırıldı. Bu da təbii ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyəti və söyləri nəticəsində mümkün oldu.

1994-cü ilin may ayının 12-də Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs əldə olundu. Bütün söylər dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə, nizami ordu quruculuğuna və ölkə həyatının bütün sahələrində dinamik inkişafın təmin olunmasına yönəldildi. Bunu reallaşdırmaq üçün bütün zəruri addımlar atıldı. Ardıcıl və sistemli tədbirlərin nəticəsi kimi respublikamızda əmin-amanlıq yarandı, azad bazar iqtisadiyyatına keçid başlandı, genişmiqyaslı islahatlara başlandı.

1994-cü il sentyabrın 20-də isə Azərbaycanın ən yeni tarixində dönüş nöqtəsi olan neft müqavilələri imzalandı. "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan bu Saziş ölkəmizin gələcək inkişafına və təhlükəsizliyinə etibarlı zəmin yaratdı, Azərbaycanın dünya xəritəsindəki mövqeyini möhkəmləndirdi.

Milli sərvətlərimizdən müstəqil dövlətimizin və xalqımızın rifahı naminə istifadə olunması, on illərlə Sovet imperiyasını maraqlarına xidmət etmiş təbii ehtiyatlarının Azərbaycanın inkişafı və rifahı üçün istifadə olunması, bu məqsədlə xarici investisiya şirkətlərinin cəlb olunması üçün cəsarətli siyasi addımlar atılıb. "Əsrin müqaviləsi" ilə bağlı danışıqların 1994-cü ilin keçirilən İstanbul və Hyustonda keçən son mərhələləri xüsusilə ağır oldu. Müəyyən şərtlərin qəbul edilməzliyi ucbatından danışıqlar hətta dayandırılma məqamına çatırdı. Həmin anları Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev belə xatırlayır: *Biz xarici şirkətlərə deyirdik: siz ayrı-ayrı şirkətlərin maraqlarını müdafiə edirsiniz. Biz isə ölkənin və Azərbaycan xalqının maraqlarını müdafiə edirik. Əgər siz səhvə yol versəniz, bu, sizin şirkətin yalnız bir layihəsində öz əksini tapacaq, əgər biz səhv etsək, bu səhv bütün Azərbaycan xalqının mənafeyinə xələl gətirəcəkdir. Başqa sözlə, biz heç cür heç bir səhvə yol verə bilmərik.*

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, müqavilə Azərbaycanın milli mənafeələrinə uyğun hazırlandı. Bu müqavilə öz tarixi, siyasi və beynəlxalq əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adını aldı. Əsrin müqaviləsinin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başladı. Məhz bu müqavilədən sonra dünya dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı artdı, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təkan verildi. Müqavilənin imzalanması ilə xalqımızın öz sərvətləri üzərində sahiblik hüququ bir daha tanındı, eyni zamanda, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyaya açıq olması nümayiş etdirildi. Əsrin müqaviləsi Azərbaycanın bir dövlət kimi tanınmasına, dünya iqtisadi sistemində qoşulmasına və beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq neft sazişlərinin imzalanması ilə neft sazişlərində iştirak edən dövlətlərlə səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslı təməl quruldu, ölkənin geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün şərait yarandı. Azərbaycan beynəlxalq arenada müstəqil dövlət kimi tanındı, səmərəli ikitərəfli və çoxtərəfli xarici əlaqələr quruldu. Əsrin müqaviləsinin imzalanmasından sonra Azərbaycan iqtisadiyyatında dönüş yarandı və genişmiqyaslı işlərə başlandı. Daha sonra Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqli istiqamətində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər görüldü və mühüm əməkdaşlıq layihələri gerçəkləşdirildi (Kərimov, 2009).

Ulu öndərin xalqımız və dövlətimiz qarşısındakı misilsiz xidmətlərindən biri də uğurlu dövlət quruculuğu prosesinin əsasının qoyulmasıdır. Bu, Azərbaycanın müasir müstəqil dövlət kimi inkişafı baxımından çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təkmil siyasi sistemin, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesinin, siyasi mədəniyyətin əsasının qoyulması, davamlı siyasi-hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, eyni zamanda, milli həmrəylik və bütövlüyü təmin edən ideologiyanın yaradılması bu kontekstdə xüsusilə vurğulanmalıdır. Həyata keçirilən islahatlar və əldə olunan mühüm nəticələr Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasının nə qədər zəngin olduğunu, bu strategiyanın nə dərəcədə böyük uzaqgörənliklə düşünüldüyünü və ölkəmizin hərtərəfli tərəqqisini təmin etdiyini təsdiqləmiş oldu. Respublikamız qısa müddət ərzində idarəetmə sisteminin yenilənməsi, struktur islahatlarının aparılması, iqtisadiyyatda funksional iqtisadi mexanizmlərin tətbiq olunması, dövlət maliyyə qurumlarında islahatların həyata keçirilməsi, bazar iqtisadiyyatı ilə bağlı hüquqi-normativ bazanın yaradılması sahəsində ciddi uğurlara imza atdı. İqtisadiyyatda liberallaşmanın təmin olunması üçün ilk addımların atılması, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı tələblərinin bərqərar olması Azərbaycanda maliyyə sabitliyini möhkəmləndirdi.

Bununla yanaşı, Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasətin fonunda ölkənin siyasi-hüquqi sistemində müsbət mənada əsaslı dəyişikliklər oldu. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi, qarışıq seçki sistemi əsasında parlament seçkilərinin keçirilməsi dövlətin hüquqi əsaslarının gücləndirilməsi, başqa sözlə, müasir dövlətçilik sisteminin bərqərar edilməsi üçün möhkəm hüquqi baza yaratdı. Kütləvi informasiya vasitələri üzərindən senzura aradan qaldırıldı, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları yüksək səviyyədə təmin edildi. Öz fəaliyyətini Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına həsr edən Ulu öndər Heydər Əliyev, eyni zamanda, dövlətin hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində növbəti addımlarını atdı. Məhkəmə islahatlarının həyata keçirilməsi, Konstitusiya Məhkəməsinin və digər mühüm təsisatların yaradılması ölkədə demokratikləşmə prosesinin irəliyə aparılmasında mühüm rol oynadı. Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruldu, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsi istiqamətində ciddi addımlar atıldı. Bu kontekstdə Ombudsman təsisatının yaradılması, ölüm hökmünün ləğv edilməsi kimi islahat xarakterli addımlar da xüsusi vurğulanmalıdır (Əhmədov, 2009, s. 3).

Milli ideologiyanın yaradılması da Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən dövlət quruculuğu siyasətinin mühüm tərkib hissəsindən biridir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin müəllifi olduğu azərbaycançılıq ideologiyası təkcə bu dövlətin ərazisində yaşayan şəxsləri yox, eyni zamanda, bütün dünyada məskunlaşan

azərbaycanlıları əhatə edən, dünya azərbaycanlılarını vahid mərkəzdə birləşdirən milli məfkurəyə çevrildi. Şübhəsiz, Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu dövlət quruculuğu siyasətinin fonunda görülən işlərin və əldə edilən nailiyyətlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Amma təkcə sadalananlar da onu deməyə əsas verir ki, Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanı, sözün əsl mənasında, müstəqil ölkəyə çevirdi, müstəqilliyimizi daimi və dönməz etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi münasibətilə mayın 28-də Heydər Əliyev Mərkəzində rəsmi qəbulda çıxış edən Prezident İlham Əliyev bildirib ki, 1993-cü il tariximizdə dönüş nöqtəsi olmuşdur: “Əslində, bizim müstəqil tariximiz o ildən başlamışdır. Çünki 1991-1993-cü illərdə müstəqillik formal, şərti xarakter daşıyırdı. Azərbaycan, demək olar ki, xaricdən idarə olunurdu. Biz hamımız bunu yaxşı bilirik. Ona görə Azərbaycan xalqı haqlı olaraq Heydər Əliyevi Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin banisi, Azərbaycan dövlətinin qurucusu kimi tanıyır və bu, tarixi həqiqətdir”. Bütün bunların nəticəsidir ki, müstəqil Azərbaycan 1993-cü ildən bu günə qədər inkişaf yolunda əmin addımlarla irəliləyir, möhtəşəm nailiyyətlər əldə edərək yeni zirvələr fəth edir. Dövlətimizin başçısının vurğuladığı kimi: “1993-cü ildən başlayaraq bu günə qədər Azərbaycan, sözün əsl mənasında, müstəqil həyat yaşayır. Dövlətçiliyin əsasları qoyuldu, müstəqil dövlətin Konstitusiyası qəbul edildi, milli ideologiyamız qəbul olundu, azərbaycançılıq məfkurəsi bu gün bizim ideoloji əsaslarımızı təşkil edir. Siyasi islahatlar aparılmağa başlamışdır, demokratik inkişafı bağlı önəmli qərarlar, qanunlar qəbul edilmişdir. İqtisadi sahədə liberallaşma siyasəti aparılmağa başlamışdır və bazar iqtisadiyyatına keçid məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə baş vermişdir” (Ələkbərova, 2009, s. 4).

Qeyd edilənlərlə yanaşı, Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu pragmatik və balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələri genişlənməyə başladı. Yəni Azərbaycan uğurlu xarici siyasət həyata keçirərək öz beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirmiş oldu. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan xarici siyasət kursunun mühüm prioritetlərindən birini Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüquq normaları əsasında, yəni ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi təşkil edir. Məhz Ümummilli lider Heydər Əliyevin gərgin əməyi və ardıcıl səyləri nəticəsində bu problemin həllinə yönəlik məqsədyönlü, sistemli və davamlı addımlar atıldı, məsələnin mahiyyəti dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırıldı. Ulu öndər Heydər Əliyev bir çox dünya dövlətləri ilə bu mövzuda danışıqlar apararaq beynəlxalq tədbirlərdə, o cümlədən sammitlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəkləndiyi və Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin pisləndiyi qətnamələrin və bəyanatların qəbul olunmasına nail oldu (Əliyev, 2009).

Bütövlükdə, milli maraqlara əsaslanan uğurlu xarici siyasət Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirdi, Azərbaycan etibarlı tərəfdaş kimi tanınmağa başladı. Müasir müstəqil Azərbaycan Ulu öndər Heydər Əliyevin ideyaları əsasında inkişaf edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu siyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bu gün müasir müstəqil Azərbaycan Ümummilli lider Heydər Əliyevin ideyaları əsasında inkişaf edir. Son 15 ildə Azərbaycanda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən uğurlu siyasət nəticəsində bütün sahələrdə möhtəşəm nailiyyətlər əldə edilib. Təsədüfi deyil ki, ölkəmizin iqtisadi nailiyyətləri beynəlxalq miqyasda da təqdir olunur - yüksək qiymətləndirilir. Nüfuzlu beynəlxalq reyting agentliklərinin hesabatlarında yer alan məqamlar ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin müsbət nəticələrini əks etdirir.

Bunlarla yanaşı, çoxvektorlu, balanslaşdırılmış və milli maraqlara əsaslanan xarici siyasət kursunun nəticəsi kimi, Azərbaycanın beynəlxalq mövqeyi mütəmadi olaraq möhkəmlənib. Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti olan Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaş kimi tanınır. Respublikamızın moderatorluğu və təşəbbüsü ilə strateji əhəmiyyətli layihələr reallaşdırılır, Azərbaycan Avrasiyanın enerji və nəqliyyat xəritəsini yaradır. Yəni ölkəmiz regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə, əməkdaşlığa çox mühüm töhfələr verir. Azərbaycanı fərqləndirən ən mühüm və səciyyəvi keyfiyyətlərdən biri müstəqil siyasətin həyata

keçirilməsidir. Azərbaycanın xarici siyasəti həm müstəqil xarakter daşıyır, həm də beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə söykənir, ikitərəfli, çoxtərəfli münasibətlərin ruhuna - mahiyyətinə əsaslanır. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi münasibətilə rəsmi qəbulda çıxışı zamanı bu məqamlara toxunaraq deyib ki, 2003-cü ildən sonra Azərbaycanın dinamik inkişafı təmin edilmişdir: “Biz güclü, qüdrətli dövlət qura bilmişik. Bu gün Azərbaycan, sözün əsl mənasında, müstəqil siyasət aparan ölkədir. Bu gün dünya xəritəsində belə ölkələrin sayı o qədər də çox deyil. Xüsusilə biz ərazisi, əhalisi o qədər də böyük olmayan ölkələrə fikir versək, görərik ki, müstəqil siyasət aparmaq iqtidarında olan ölkələr o qədər də çox deyil. Biz tam müstəqil siyasət aparırıq. Bizim siyasətimiz milli maraqlar üzərində qurulubdur. Azərbaycan xalqının maraqları bizim siyasətimizin mənbəyidir, onun əsasıdır. Kənardan bizim siyasətimizə təsir etmə imkanları sıfıra bərabərdir. Bunu yaxın tarix göstərib. İndi deyə bilərəm ki, belə cəhdlər də yoxdur. Ona görə ki, biz prinsiplial siyasət aparırıq. Bu siyasət Azərbaycan xalqı tərəfindən dəstəklənir və müdafiə olunur. Xalq-iqtidar vəhdəti bizim uğurlarımızın əsas səbəbidir”.

Bütövlükdə, bu gün ölkəmiz dayanıqlı inkişafa, möhkəm ictimai-siyasi sabitliyə malikdir və Azərbaycan çoxəsrlik tarixində heç vaxt indiki qədər güclü, qüdrətli olmayıb (Muradova, 2009, s. 3).

Tarixi gedişat və siyasi-ictimai qanunauyğunluq göstərir ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin mahir dövlətçilik idarəçiliyini, strategiyasını siyasi davamçı Prezident İlham Əliyevdən başqa biri davam etdirə bilməzdi: Yüksək intellektə, pragmatik və rəşional düşüncəyə malik, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyət olan möhtərəm İlham Əliyev Azərbaycanda demokratik islahatların inkişaf etdirilməsi üçün qətiyyətli addımlar ataraq respublikamızın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına nail oldu. Azərbaycanın müstəqil siyasi kursunu, iqtisadi doktrinasını yeni dövrdə ən mükəmməl şəkildə inkişaf etdirən ictimai xadim, siyasi Lider kimi dünya siyasi xəritəsində möhtəşəm yer tutan xarizmatik, rəşional düşüncə tərzinə malik şəxsiyyət olan Prezident İlham Əliyevin prinsiplial qərarları sayəsində Azərbaycan davamlı iqtisadi inkişafın, uzunmüddətli sabitliyin, dünya dövlətləri içərisində yüksək nüfuz sahibi və etibarlı tərəfdaşlığın təminatçısına çevrildi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əhmədov, Ə. (2009). Müasir Azərbaycanın Qurucusu. Azərbaycan Qəzeti (N. 276), S. 3.
2. Ələkbərova, N. (2009). Heydər Əliyev Və Dövlət İdarəçiliyi. Xalq Qəzeti (N. 277), S. 4.
3. Əliyev, Q. (2009). Tarixi Qayıdış Və Xalqın Qurtuluşu. Azad Azərbaycan (N. 81), S. 2.
4. İbrahimov, E. (2009). Uğurlu İslahatların Müəllifi. İki Sahil (N. 81), S. 3.
5. İsmayılov, I. (2009). Heydər Əliyev Və Azərbaycanın Müstəqillik Konsepsiyası. Dirçəliş XXI Əsr (N. 133), Ss. 110.
6. Kərimov, M. (2009). Azərbaycanın Neft-Kimya Sənayesinin İnkişafı Heydər Əliyevin Adı ilə Bağlıdır. S. 3.
7. Muradova, B. (2009). Azərbaycanı Dünyaya Tanıdan Lider. Azərbaycan Qəzeti (N. 97), S. 3.
8. Zabelin, M. (2009). Tarix Yaradan Şəxsiyyət. Azərbaycan Qəzeti (N. 129), S. 2.

QƏRBI ABŞERON YATAĞININ NEFT QALIĞININ SƏMƏRƏLİ EMAL YOLLARI

Muxtarova G.S., Abdullayeva Y.Ə., Şahverdiyeva A.F., Ələkbərova N.H.,
Əliyeva S.A., Qafarova N.F.

AMEA akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

Hal-hazırda yüngül neftlərin ehtiyatının azaldığını nəzərə alsaq, ağır neftlərin tədqiqi və onların emal texnologiyasının hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2-5]. Qərbi Abşeron yatağı nefti də Azərbaycanın ağır neftləri sırasına daxildir.

Qərbi Abşeron yatağı Xəzər dənizi akvatoriyasında Abşeron arxipelaqının şimal-şərq hissəsində yerləşir. Göstərilən yataq şimal-şərqdən Abşeron küpəsi, cənub-qərbdən Ağburun-dəniz və şimal-qərbdən Qoşadaş yataqları ilə əhatə olunub [1].

Qərbi Abşeron yataq nefti azkükürlü, azparafinli, qatranlı, ağırdır.

Qərbi Abşeron əmtəə neftinin səmərəli emal yollarını araşdırmaq məqsədi ilə o, ABŞ-ın istehsalı olan "Xam neftin distillə" aparatında 350 və 500°C-yə qədər uyğun olaraq ASTM D 2892 və ASTM D 5236 müvafiq 10°C-li fraksiyalara qovulub. Müəyyən edilib ki, q.b. 200°C kimi benzin, 350°C və 500°C kimi qaynayan, 500°C-dən yüksək fraksiyaların çıxımı uyğun olaraq 8,84; 39,40; 68,60 və 31,40 % kütlə təşkil edir. Bu neftin 500°C-dən yüksək qalıqın çıxımı, sıxlığı, donma temperaturu uyğun olaraq 31,40% kütlə, 982,5 kq/m³, 16°C-dir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu neftdə asfalten, qatran və parafinin miqdarı isə 1,10; 11,94 və 1,16% mütləqdir.

Başqıstan Neft Emalı üzrə Elmi Tədqiqat İnstitutunun formulu $A+Q-2,5 \cdot P > 0$ əsasən hesablama yolu ilə bu neftin qalığında bitum almasının mümkünlüyü təyin edilib. A – neftdə asfaltenin, Q – qatranın, P – parafinin miqdarıdır.

Göstərilən qalıqlardan bitum almaq olar. Odur ki, həmin qalıq laboratoriya qurğusunda 260°C temperaturda 100 q qalığa 0,2 l/dəq. hava ilə oksidləşdirilərək əlavələrsiz BNB 50/70 markalı yol bitumu, 14 saat oksidləşdirilərək BNB 70/30 markalı inşaat bitumun əsas tələbat normasına cavab verən bitumlar alınır.(cədvəl)

Qərbi Abşeron neftinin qalığında bitum almasının mümkünlüyü təyin edilməsi

Yatağın adı	Miqdarı, % (kütlə)			2,5P	Q +A	A+Q-2,5P
	Asfalten	qatran	parafin			
Qərbi Abşeron	1,10	11,94	1,16	2,90	3,04 ¹	10,14

Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən demək olar ki, Qərbi Abşeron nefti BNB 70/30 markalı inşaat bitumunun alınması üçün gözəl xammaldır.

Açar sözlər: neft, Qərbi Abşeron yatağı nefti, qalıq, bitum

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İsayev R.Ə., Yaradanquliyev E.R., Bağırov O.F., Qasimov İ.A., İsmayılov E.T. Qərbi Abşeron yatağında üfqi quyunun qazılması təcrübəsi. // Azərbaycan neft təsərrüfatı, №9, 2016, s.22-25.
2. Тыщенко В.А., Занозина И.И., Бабинцева М.В., Гарина Н.Ю., Спиридонова И.В. Занозин И.Ю., Мадумарова З.Р., Рудяк К.Б. Изучение состава и свойств тяжелых высоковязких нефтей. // Нефтепереработка и нефтехимия, 2018, №4, с.14-17.

3. Курочкин А.К., Топтыгин С.П. Синтетическая нефть. Безостаточная технология переработки тяжелых российских нефтей на промыслах. // Сфера. Нефтегаз, 2010, №1, с.92-96.
4. Wang Y., Chen Y., He J., Lip, Yang C. // Energy & Fuels. 2010, v.24, p.1502.
5. Maity S.K., Ancheyta J., Marroquin G. // Energy & Fuels, 2010, №1, с.92-96

SUMMARY

THE EFFECTIVE WAYS OF OIL REFINING OF THE PETROLEUM FROM WESTERN ABSHERON OIL FIELD

This oil is low-sulfur, low-paraffin, resinous, heavy. It is shown that BNB60/70 road bitumen can be produced from the Western Absheron trade oil. This oil is very valuable resource for producing of the bitumen.

Key words: oil, Western Absheron oil field, residue, bitumen

РЕЗЮМЕ

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТИ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ЗАПАДНЫЙ АБШЕРОН

Нефть месторождения Западный Абшерон является малосернистой, малопарафинистой, смолистой и тяжелой.

Показано, что из промысловой нефти месторождения Западный Абшерон может быть получен дорожный битум БНБ 60/70. Эта нефть является очень ценным ресурсом для производства битума.

Ключевые слова: нефть, нефть месторождения Западный Абшерон, остаток, битум

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 70-Х-НАЧАЛЕ 80-Х ГОДАХ XX ВЕКА

Мамедова Илаха Магеррам г.

Западно-Каспийский Университет

С именем Гейдара Алиева связано более 50 лет истории Азербайджана. Он является основателем нового Азербайджана, к строительству которого приступил еще в 1940-х годах, когда работал в правоохранительных органах и возвысился до должности председателя Комитета Государственной Безопасности Азербайджана. Как великий и дальновидный политик, он уже тогда начал очистку КГБ от врагов Азербайджана, в котором в 1920-1930-е гг. обосновались армяне и представители других национальностей, которые периодически готовили и проводили кровавые репрессии против азербайджанского народа.

Как говорил Дзержинский, у чекиста должны быть горячее сердце, ясный ум и чистые руки. Именно благодаря этим, и многим другим положительным качествам, на историческом пленуме ЦК Компартии Азербайджана от 14 июля 1969 года он был назначен первым секретарем ЦК КП АзССР. Выступая на пленуме, Гейдар Алиев сказал: «Занимая эту должность, я осознаю всю лежащую на меня ответственность. Понимая сложность и трудность стоящих передо мной задач, хочу заверить, что использую все свои возможности для того, чтобы оправдать это большое и высокое доверие. В этом, я буду опираться и рассчитывать на помощь и поддержку всего состава Центрального Комитета Коммунистической партии Азербайджана, членов Бюро ЦК, всех руководителей

партийных, советских и хозяйственных организаций. Считаю, что наша искренняя активная совместная работа станет залогом будущих достижений»(1,л.2).

В 1960-е годы Азербайджан во многих отраслях экономики отставал от общесоюзного уровня (2,5). И промышленность, и сельское хозяйство не развивались на должном уровне. Регионам страны не уделялось достаточного внимания для социально-экономического развития. Большинство промышленных предприятий строились в больших городах, что препятствовало развитию остальных городов и пропорциональному протеканию процесса урбанизации. Ввиду замедления развития экономики, социальное положение населения стало ухудшаться. Достижения научно-технического прогресса фактически не внедрялись в производство. По объемам национального дохода АзССР также отставал от общесоюзного уровня. Был нарушен непрерывный цикл работ в нефтяной промышленности, энергетике, черной металлургии, химической и нефтехимической областях. Продолжал падать уровень и в сельском хозяйстве.

В сложной исторической ситуации господства тоталитарного режима, Гейдар Алиев, используя богатый экономический потенциал Советского Союза, с целью превращения Азербайджана в передовую республику СССР, приступил к проведению реформ. Во главе его планов стояло превращение Азербайджана в самодостаточную, способно жить самостоятельно и высокоразвитую страну (выражаясь терминологией того времени, в административно-экономическую единицу). Одним словом, Гейдар Алиев ещё тогда начал путь, шедший к независимости.

Меньше чем за месяц после своего избрания, Гейдар Алиев выступил с докладом на августовском пленуме ЦК КП республики. За такой краткий срок, ему удалось глубоко и всесторонне проанализировать бедственное положение, в котором находилась экономика республики и выявить серьезные ошибки и недостатки, допущенные в руководстве народным хозяйством.

Благодаря упорному труду Гейдара Алиева, Совет Министров СССР принял постановление от 23 июля 1970 года «О мерах по развитию сельского хозяйства Азербайджанской ССР». Благодаря этому постановлению, уже к 1975 году произошел подъем в сельском хозяйстве. Общий объем сельскохозяйственной продукции составил 1 млрд. 572 млн., в то время как в 1969 году этот показатель равнялся 999 млн. рублей (5,36).

В октябре 1970 года в Баку в связи с 50-летним юбилеем Азербайджанской ССР и Компартии Азербайджана, прибыл Брежнев (4,140). Он высоко оценил работу Алиева 1969-1970-х годов и отметил, что вскоре эта большая и напряженная работа принесет свои плоды. Так и произошло.

К концу 1970 года Республика досрочно выполнила план о продаже основных видов продуктов сельского хозяйства. Производство продукции в 1970 году превысило более чем на 106 млн. рублей показатели 1969 года. Общий объем сельскохозяйственной продукции в 1970 году возрос на 15.4 процента, в то время как в 1966-1969 годах этот прирост, в среднем, составлял 1.9%. Хлопкоробы сдали государству 335 тыс. тонн хлопка. Урожайность сырца составила 17.4 центнера с гектара, а зерновых -12 центнеров (6,92). Подобного результата в хлопководстве не было 13 лет, а в зерноводстве 20 лет.

В сентябре 1973 года в Ташкенте состоялся Всесоюзный слет актива шести хлопкосеющих республик. Выступая на этом слете, Гейдар Алиев проанализировал состояние хлопководства в республике и заявил, что у Азербайджана есть потенциал сдавать государству по 450 тыс. тонн. Генеральный секретарь ЦК КПСС Л. И. Брежнев очень высоко оценил меры Гейдара Алиева и заявил: «Еще до недавнего времени прежнее руководство Азербайджана культивировало в республике пренебрежительное отношение к хлопку. А ныне Азербайджан поднял эту работу на высоту» (3,134).

Проанализировав возможности дальнейшего развития сельского хозяйства, Гейдар Алиев вновь обратился от имени ЦК КП Азербайджана. В результате его обращения ЦК

КПСС и Совет Министров 9 июля 1975 года и 27 июня 1976 года приняли постановления «О мерах по дальнейшей интенсификации сельскохозяйственного производства в Азербайджанской ССР» и постановление «Об итогах рассмотрения предложений ЦК Компартии Азербайджана о развитии отдельных отраслей промышленности республики в 1976-1980 годах». Меньше чем через год было принято еще одно постановление «О дальнейшей специализации продукции сельского хозяйства Азербайджанской ССР и развитии виноградарства и виноделия».

Все эти постановления сыграли большую роль в социально-экономическом развитии нашей страны в 1970-х – начале 1980- годов. Гейдару Алиеву пришлось преодолеть тысячи препятствий, чтобы добиться принятия этих постановлений Советским правительством, а также обеспечить их выполнение. В результате его усилий 70-80-е годы XX века вошли в историю Советского Азербайджана как самый блестящий период строительства за всё время его существования. В результате дальновидной политики Гейдара Алиева, Азербайджан в то время превратился в самую передовую сельскохозяйственную республику Советского Союза, в том числе в передовой край хлопководства и виноградарства. В 1970-1985 гг. на территории республики были созданы сотни заводов, фабрик, отраслей производства. Было запущено 213 промышленных учреждений. 350 наименований продукции, производимой в Азербайджане, экспортировалось в 65 стран мира(7,32).

В 1960 году Азербайджанская ССР экспортировала свою продукцию только в 23 страны, экспортную продукцию 49 наименований производило всего 30 предприятий, а в 1970 году в 56 стран, а экспортную продукцию 300 наименований производило более 70 крупных предприятий.

Лишь за 1971-1981 годы объем экспорта из Азербайджана увеличился более чем на 63 %. Расширился и ассортимент экспортируемой продукции. Только объем планового экспорта продукции из Азербайджанской ССР в 1970-1975 годах возрос в 1,7 раза, а количество наименований экспортной продукции увеличилось на 50 единиц. Особенно значительный рост объема экспорта в указанные годы отмечен в следующих отраслях: экспорт машинотехнической продукции увеличился на 94,2%, продукция химической промышленности – более чем в 4 раза, ковров и ковровых изделий – более чем в 3 раза.

Самым важным доказательством социально-экономического процветания АзССР в 1970-1980-х годах явилось то, что уже в период распада Советского Союза, Азербайджан по уровню своего развития и многоотраслевой экономике являлась второй среди союзных республик, способной жить самостоятельно.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan SSR, iqtisadiyyat, inkişaf

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская ССР, экономика, развитие

Keyword: Haydar Aliyev, Azerbaijan SSR, economy, development

ЛИТЕРАТУРА

1. АДП УДП АР Ф.1, оп.56, д. 5, л. 2.
2. Бакинский рабочий, 30 дек. 2000 г.
3. Брежнев Л.И. Верность великому союзу братских республик. Баку, 1973 г.
4. Брежнев Л.И. Ленинским курсом. 3-й том, Москва 1972, 140 с.
5. Гусейнова И.М. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру, Баку, Тахсил, 2005, 513 с.
6. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Юбилейный статистический сборник. Баку, 1972.
7. Саядов С.А. « Азербайджан: международные связи и взаимопонимание», Баку, Азернешр, 1991, 223 с.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К РАЗРЕШЕНИЮ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЛИКТОВ (С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРАКТИЧЕСКОГО ОПЫТА АЗЕРБАЙДЖАНА)

Мирзазаде Лилия

Института Кавказоведения Национальной Академии Наук Азербайджана

Феномен конфликта пронизывает всю историю человечества. Диалектически, бесконфликтное и непротиворечивое развитие любого социального организма, невозможно. По афористическому утверждению одного из исследователей, общество без конфликтов обречено на гибель. «Сколько бы мы ни выступали сторонниками мира и согласия во всех сферах жизни, приходится признать, что любая форма жизни, лишённая противоречий и конфликтов, – утопия. Ведь конфликты – это дополнительный шанс развития». [3]

Однако, несмотря на распространённость конфликта как явления, размышление о нём с теоретической точки зрения, вылилось в область науки, лишь после второй мировой войны. Последующие периоды характеризуются появлением множества теорий, описывающих феномен конфликта, причём, как части человеческого общества. В каждой конфликтной ситуации – противоположные интересы, позиции и взгляды сторон. Природа конфликта играет в этом «спектакле» огромную роль. Это в полной мере относится и к международным конфликтам, генезис, протекание и разрешение которых изучается в рамках научной дисциплины – политической конфликтологией.

Обыденное сознание нередко воспринимает конфликт, как нечто негативное, дестабилизирующее. На самом деле, конфликты могут играть как отрицательную, так и положительную роль. Определения конфликта движутся вперед и назад между его восприятием как негативного или позитивного процесса.

К негативному восприятию относятся: последствия беспорядка и деструкции; рост насилия; большие материальные и моральные потери; угрозы жизни и здоровью людей; человеческие жертвы.

Однако конфликты выполняют и позитивные функции, такие, как: привлечение внимания к проблеме; необходимость поиска выхода из сложившейся ситуации; четкое осознание своих и противостоящих интересов; получение информации о соотношении силового потенциала противника; внутренняя консолидация общества, укрепление единства нации, мобилизация внутренних ресурсов; реальное определение с одной стороны, – друга и союзника, а с другой, – врага и недоброжелателя.

Если приведённый хрестоматийный расклад наложить как кальку на армяно–азербайджанский конфликт, вылившийся в Отечественную войну для Азербайджана, заметим полное соответствие теории и практики:

1. Азербайджан привлек внимание международной общественности к своей двадцать семь лет не решаемой созданной для этой цели Минской группой.

2. Определил для себя выход из сложившейся ситуации – посредством силы.

3. Чётко осознал свои интересы и противостоящие им армянские амбиции.

4. Посредством информационных источников взвесил силовой потенциал противника и собственную мощь.

5. Азербайджанское общество консолидировалось как никогда прежде. Тыл военных находился под прикрытием единства нации. Мобилизация внутренних ресурсов поднимала дух солдат.

6. Реально определились друзья и союзники. В первом ряду Турция, Пакистан и Израиль.

Проявил себя и враг, недоброжелатель в лице Франции.

Всё происходило под сильной президентской властью, которой безоговорочно доверял народ. Во главе стояла идея азербайджанизма, введённая Межнациональным лидером Гейдаром Алиевым, а проводил её Президент Азербайджанского государства Ильхам Алиев. Как показала практика, сумма всех слагаемых, через сокрушительный разгром врага, привела к победе.

Тем не менее, следует отметить, что соотношение между силовыми и не силовыми методами разрешения международных конфликтов менялось в ходе истории. На протяжении длительного времени силовой фактор, и военная мощь являлись определяющими, а не силовые способы, прежде всего, международные переговоры, сводились к подведению итогов войн и конфликтов и, в этом смысле, были вспомогательными. В новейшее время значение не силовых методов стало возрастать. Парадоксально, но одна из причин этого – развитие и совершенствование военных технологий, появление оружия массового поражения, что делает вроде бы бессмысленным его применение, ибо грозит полным уничтожением всех участников конфликта. Мир становится всё более взаимозависимым и взаимоувязанным не только в военной, но также в экономической, социальной и других сферах, что значительно ограничивает желания и возможности силового разрешения проблем. Общая тенденция перехода к невоенным средствам разрешения международных конфликтов относится к планетарному уровню. Однако, как видим из выше приведённого примера, в локальном и региональном сегментах, военная сила используется довольно широко, причём, разнообразие конфликтов и сложность их характеров нарастает.

Справедливости ради отметим, что Азербайджан – гуманистическое государство, сторонник мирных договоров, член движения неприсоединения. Но, противная сторона – Армения не выполняла решение резолюций ООН и продолжала оккупацию не принадлежащих ей территорий Азербайджана, эксплуатируя земельные недра, выкачивая ценные ресурсы, проводила наркотический трафик и акты вандализма над культурными ценностями Азербайджана. Но всему приходит конец, зло приходится выкорчёвывать.

Американский учёный в областях исследования операций, теории систем и менеджмента Рассел Линкольн Акофф выделяет три возможных исхода конфликта: разрешение, урегулирование, устранение.

1. Разрешение конфликта означает использование сторонниками условий, порождающих борьбу мотивирующих стремление к реализации собственных интересов, чего бы это ни стоило противнику. Стремление разрешить конфликт обычно усиливает его до тех пор, пока одна из сторон не победит другую.

2. Урегулирование означает принятие сторонами условий, порождающих борьбу, и нахождение компромисса, то есть, распределение выгод и ущерба, приемлемых для противоборствующих сторон. Соглашение об урегулировании обычно достигается, когда участники считают, что предлагаемое распределение выигрышей и потерь относительно справедливо.

3. Устранение противоборства означает изменение порождающих его условий таким образом, что оно исчезает. Это можно сделать, изменив обстановку или состав участников борьбы. [1, 224]

Однако в политической конфликтологии также присутствуют термины: «предупреждение конфликта», «урегулирование конфликта», «разрешение конфликта».

Под предупреждением конфликтов обычно понимают деятельность, направленную на предотвращение военного столкновения. Урегулирование конфликта, как наиболее часто употребляемое понятие, предполагает уменьшение напряженности между сторонами, поиск взаимоприемлемых решений. Разрешение конфликта подразумевает не просто сглаживание противоречий, но и устранение самого базиса, лежащего в его основе.

Действенным способом насильственного урегулирования и разрешения конфликтов выступают политические и дипломатические методы. Наиболее распространенными из них являются такие способы и процедуры, используемые с давних времен, как переговоры, посредничество, примирение и другие. Многие из методов предполагают обращение к третьей стороне, задача которой – развести стороны и облегчить им достижение согласия. Стремясь к деэскалации конфликта, третья сторона не должна становиться прямым или косвенным его участником. Требование беспристрастности – главный способ влияния на них. Вместе с тем нередки ситуации, когда третьей стороне приходится воздействовать на наиболее несговорчивых и бескомпромиссных участников конфликта путем предупреждения, нажима, отказа от предоставления экономической помощи и т.д. Что касается технологий и конкретных операционных процедур, то в данном контексте может использоваться посредничество, оказание добрых услуг, наблюдение за ходом переговоров, комиссии по расследованию и арбитраж. [5, 5]

Посредничество и добрые услуги совпадают по конечной цели – содействовать мирному разрешению конфликтов. Однако между ними, есть различия. [2, 181] Добрые услуги могут оказываться одной из сторон конфликта, предусматривая, в частности, предоставление своей территории для проведения спорщикам, выступая своеобразным почтальоном и, доставляя сообщения от одного участника другому и т.п. [2, 181]

Посредничество оказывается с согласия всех конфликтующих сторон и предполагает более существенное участие третьей стороны в урегулировании конфликта: она не только организует переговоры, но и участвует, помогает найти выход из сложившейся ситуации. При этом проводятся разносторонние консультации, используются приемы челночной дипломатии, которая имеет в виду поочередное согласование вопросов с каждым из участников конфликта.

Один из методов, применяемых третьей стороной, – наблюдение за ходом переговоров. Сам факт наблюдения создает условия для понижения градуса напряженности между сторонами, препятствует нарушению ранее достигнутых договоренностей. Активно используется в разрешении споров международный арбитраж, который от других методов отличается тем, что обладает юридической силой.

Роль посредничества в урегулировании современных международных конфликтов велика. К посредникам прибегают в тех ситуациях, когда стороны не видят выхода из конфликта, не доверяют друг другу или вообще отказываются признать другую сторону. На долю посредников выпадает непростая задача найти пути примирения, несмотря на существующие разногласия конфликтующих сторон.[4, 99-109] Однако всё это в идеале, но на практике посредники пока не оправдывают возлагаемую на них ответственность, как в случае армяно-азербайджанского конфликта.

Ключевые слова: международный конфликт, негативное восприятия, позитивные функции, разрешение конфликта, роль посредничества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акофф Р. Л. Искусство решения проблем/ Перевод с английского: Е.Г. Коваленко, под редакцией кандидата технических наук Е. К. Масловского. – М.: Мир, 1982, с.224
2. Лебедева М.М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии/ Учеб. пособие. 2-е изд. Ч. III. М.: Аспект-Пресс, 1999, 271 с.

3. Общество без конфликтов обречено на гибель/ <https://m.business-gazeta.ru/blog/200624/>
1.06.2013
4. Салимов П. Подходы России к урегулированию конфликтов на постсоветском пространстве/ Государственная служба. № 3 (95), 2015, с.99-109
5. Таннер Ф. Предотвращение конфликтов и разрешение конфликтов: пределы многостороннего участия/ Международный журнал Красного Креста № 839 / 30.09.2000, с.5

XÜLASƏ

BEYNƏLXALQ MÜNAQIŞƏLƏRİN HƏLLİNƏ NƏZƏRİ YANAŞMA (Azərbaycanın praktik təcrübəsindən istifadə etməklə)

Azərbaycan üçün Vətən Müharibəsi ilə nəticələnən erməni-azərbaycanlının izləmə kağızına yerləşdirilmiş beynəlxalq münaqişənin dərslük tərtibatı tam bir nəzəriyyə və təcrübə yazışmasıdır, Minsk Qrupunun vasitəçisi rolu xaricində. Bu cür münaqişələrdə vasitəçiliyin rolu böyük məsuliyyət və qərəzsizlikdir. Bu səbəbdən praktik vasitəçilik rolunun nəzəriyyə ilə müqayisəsi diametral əks və Azərbaycanla Ermənistan arasında 44 günlük müharibənin səbəblərindən biridir.

Açar sözlər: beynəlxalq münaqişə, mənfi qəbul, müsbət funksiyalar, münaqişənin həlli, vasitəçilik rolu.

SUMMARY

THEORETICAL APPROACH TO THE RESOLUTION OF INTERNATIONAL CONFLICTS (using the practical experience of Azerbaijan)

The textbook layout of the international conflict, superimposed on the tracing paper of the Armenian - Azerbaijani, which resulted in the Patriotic War for Azerbaijan, is a complete correspondence of theory and practice, with the exception of the role of the mediating Minsk group. The role of mediation in such conflicts is a great responsibility with impartiality. Therefore, the comparison of the practical mediating role with the theory is the diametrical opposite and one of the reasons for the 44-day war between Azerbaijan and Armenia.

Key words: international conflict, negative perception, positive functions, conflict resolution, the role of mediation.

TURİZM FİRMALARININ VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nadirli Mələk

Azərbaycan Universiteti

nadirlimalak@gmail.com ; malak.nadirli@student.au.edu.az

Turizm sektoru investisiyalar üçün cəlbəedici sahələrdən biri olmaqla geniş çeşidli səyahət növlərini əhatə edir, inkişaf tempinə və gəlirlərinə görə dünya iqtisadiyyatının qabaqcıl sahələrindən hesab olunur. Turizm firmaları, otel və mehmanxanalar, ictimai işə obyektləri, avtomobil kirayələmə agentlikləri, suvenir və avadanlıq mağazaları yeni iş yerlərinin yaradılmasında, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində, ÜDM-in formalaşmasında böyük rol oynayır. Milli iqtisadiyyatlarda strateji əhəmiyyətinə, eləcə də ətraf mühitə təsirlərinə görə turizm xidmətlərinin göstərilməsi ilə məşğul olan subyektlərə qarşı münasibətdə müəyyən təşviqlər həyata keçirilir və onların vergilərə cəlb olunmasında güzəştlər tətbiq edilir. Bu məqalədə turizm

sektorunda vergi siyasəti və turizm firmalarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu məqsədlə, turizm və vergilərlə bağlı nəzəri yanaşmalara baxılır və turizm industriyasında Avropa Birliyi (AB) təcrübəsi tədqiq olunur. Tədqiqatın məhdud cəhəti ondan ibarətdir ki, bütün vergi növləri və turizm müəssisələrinin vergilərə cəlb edilməsinin hüquqi aspektləri araşdırılır.

Açar sözlər: İqtisadiyyat, turizm, vergi dərəcələri, Avropa Birliyi təcrübəsi

Bazar iqtisadiyyatının reallıqları dövləti iqtisadi proseslərin tənzimlənməsindən kənarlaşdırmır. Dövlət müvafiq qanunvericilik aktlarına əsaslanmaqla, sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə müəyyən tənzimləmələr həyata keçirir. Bu tənzimləyici funksiyaların həyata keçirilməsində fiskal siyasətin alətlərindən istifadə xüsusi effektivliyə malikdir. Belə ki, tətbiq edilən vergi siyasəti firmaların investisiya qoyuluşuna, maliyyə imkanlarına və onların likvidliyinə əhəmiyyətli təsiri vardır. Müxtəlif ölkələrin vergiqoyma səviyyəsi iqtisadi böyümənin tempini və investisiya cəlbediciliyini müəyyənləşdirən əsas faktorlar arasında qiymətləndirilir. Vergi güzəştləri kiçik və orta bizneslərin inkişafına, kapital axınına, yüksək texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqinə kömək edir [5, 35-52]. Buna görə də vergi sistemində baş verən proseslərin hərtərəfli təhlilinə tələbat, eləcə də spesifik və ümumi elmi tədqiqatların aparılmasına ehtiyac yaranır. Xüsusilə, vergilərin stimullaşdırıcı funksiyası vergi yükünün azaldılması və güzəştlər yolu ilə prioritet sahələrin inkişafını təşviq edir [7, 11-19].

NƏZƏRİ-METODOLOJİ ASPEKTLƏR

Turizm fransız mənşəli söz olub səyahət mənasını verir. Beynəlxalq ticarət və xidmətlərin strukturunun tamamilə mürəkkəbləşdiyi bir şəraitdə turizm sektoru sahibkarlığın əsas sferalarından biri kimi dünyanın bir çox ölkələrində sürətlə inkişaf edir və böyük dəyər yaradır. Bu dəyər turizm firmaları və digər idarəetmə obyektləri tərəfindən turistlərə təklif olunan məhsul və xidmətlərin reallaşması nəticəsində formalaşır. Turizm industriyasının tək istehlakçısı və turizm firmalarının obyektidir. Turist termininin istifadəsi 1937-ci ildə təklif edilsə də, onun tam mənası dəqiqləşdirilməmişdir. Praktikada 24 saatdan 6 ay müddətinə qədər səyahət edən şəxslər turist kimi qəbul olunur [3, 6-19]. Turizm industriyası rəqabətçil olmasına baxmayaraq vergilərə həssas olması ilə seçilir. Müasir vergitutma nəzəriyyəsində vergilər tutulma üsuluna, subyektinə, ödənilməsi büdcənin səviyyəsinə, məqsədli təyinatına, idarəetmə səviyyəsinə və mahiyyətinə görə təsnifləşdirilir. Vergi sistemlərinin isə progressiv, regressiv, qarışıq, proporsional növləri mövcuddur. Turizm sahəsində aktiv istifadə edildiyinə görə qeyd etməliyə ki, tutulma üsuluna görə vergilər birbaşa və dolaylı olmaqla qruplaşdırılır [6, 88-91]. COVID-19 pandemiyası dövrünü istisna etməklə turizm industriyası milli iqtisadiyyatlarda böyük gəlir mənbəyi olmuş və rəqabətçil olması ilə seçilmişdir. Bununla bərabər, bu sektor vergiyə həssas olması ilə xarakterizə olunur [4, 3-5]. Araşdırmalar göstərir ki, turizm firmalarının vergiyə cəlb edilməsində bəzi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Turizm sektoru iqtisadi fəaliyyətlərin geniş spektrini əhatə etdiyinə görə bir çox vergilərin bu sahəyə təsiri mövcuddur. Ayrı-ayrı ölkələr üzrə turizm firmalarının vergiyə cəlb edilməsində hökumətlərin fərqli vergi siyasətləri mövcud olmasına baxmayaraq turizm firmalarının vergiyə cəlb edilməsi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi bu istiqamətdə aydın təsəvvür yaratmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Turizm firmalarının cəlb edildiyi vergilər birbaşa və dolaylı olmaqla təsnifləşdirilə bilər. Birbaşa vergilərə müəssisənin mənfəət vergisi və şəxsi gəlir vergisi aid edilir. Turizm firması vergi uçotuna alınmaqla hüquqi şəxs statusu daşıyır və vergi ödəyicisi kimi hesabat ili ərzində əldə etdiyi gəlirlərdən mənfəət vergisi ödəyir. Şəxsi gəlir vergisi isə turizm firması əməkdaşının fərdi gəlirlərindən hesablanır. Mənfəət gəlirinin dərəcəsi firmanın xalis gəlirlərinə və nəticə etibarilə sahənin investisiya cəlbediciliyinə təsir edə bilər. Şəxsi gəlir vergisinin həcmi isə turizm sahəsinə işçi qüvvəsinin təklifini aşağı sala bilər. Qeyd olunmalıdır ki, mənfəət vergisi turizm sektorunda böyük müəssisələr üçün daha uyğun hesab olunur. Buna görə də bəzi ölkələr turizm sektorunda fərdi gəlir vergisini tətbiq edirlər. Turizm industriyasında mal və xidmətlərin hazırlanması ilə

məşğul olan şəxslər, xüsusilə kiçik miqyaslı hostinq xidməti göstərən fiziki şəxslər gəlir vergisindən daha çox təsirlənirlər.

Turizmlə əlaqəli xidmətlər zəhmət tələb etdiyindən gəlir vergisi əmək haqqı, öznüməşğulluq gəlirləri və şəxsi bizneslərdə böyük aktuallığa malikdir. Firmanın mənfəət vergisi və fərdi gəlir vergisi turizm sahəsində spesifik vergi növləri olmasa, da hər ikisi turizm industriyasında firmaların və fərdlərin gəlirlərinə və rəqabət qabiliyyətinə, və rentabelliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu işə müsbət təsir göstərən amillərdən biri müasir dövrdə turizm xidmətlərini təşkil etmək üçün internet resurslarının yeni imkanlar yaratmasıdır. Turizm sektorunda aparıcı ölkələrdən olan Türkiyə Respublikasında turizm firmalarının xidmətlərini internet üzərindən paylaşması və məlumatları toplaması alınması praktikası buna nümunədir [2, 22-26].

Turizm industriyasında firmaların fəaliyyətində xüsusiyyətlərdən biri də onların paralel olaraq dolayı vergilərə də cəlb olunmasıdır. Burada dolayı vergilərdən ən əhəmiyyətlisi əlavə dəyər vergisidir (ƏDV). Bu vergi növü inkişaf etmiş ölkələrdə daha geniş miqyasda tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, ƏDV bu ölkələrdə turizm sektoru da daxil olmaqla əksər sahələrdə çox sayda məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsində tətbiq olunur və qeydiyyatdan keçmiş turizm firmaları müştərilərə mal və xidmətləri təqdim edərkən ƏDV tələb edirlər. ƏDV-dən çox hallardan seçilmiş seqmentlərdə vergi yükünün azaldılması üçün istifadə olunur. Belə ki, bu hal bir sıra ölkələrdə turizmlə əlaqəli əsas mal və xidmətlərə bir növ endirim vasitəsi kimi tətbiq olunur. Turizm sahəsində xüsusi vergi növləri isə bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün tətbiq edilir. Buraya turizm fəaliyyətinin təşfiq edilməsi, turizmin inkişafı üçün layihələrin və planların qəbulu, infrastrukturun və göstərilən xidmətlərin yaxşılaşdırılması məqsədilə tədbirlərin həyata keçirilməsi, ekologiyanın qorunması, tullantıların idarə edilməsi kimi ictimai xidmətlərin təkmilləşdirilməsini stimullaşdırmaq daxildir. Ümumiyyətlə, turizm vergiləri xüsusi məqsədlər üçün müəyyənləşdirilir və təyinatında spesifik sahələr və ya resurslar nəzərə alınır. Bunlara ətraf mühit, mədəni irs və digər xüsusi istiqamətlər şamil edilir. Ekoloji məqsədlərlə tətbiq edilən vergilər mövcud resursları qorumaq və turizmin mənfəi təsirlərini aradan qaldırmaq niyyəti daşıyır. Onlar müəyyən olunmuş ərazilərdə turizmin ətraf mühitə təsirini kompensasiya etməklə təbiətin və onun ehtiyatlarının qorunması və bərpasını təşfiq edir. Bu vergilər adətən ətraf mühitin qorunması və resursların bərpasına xidmət edən fonların yaradılması, turistlər arasında təbiətin mühafizəsi ilə əlaqədar məlumatlandırma və təlimatlandırmanın aparılması, təbiətə qayğı ilə yanaşan turizm firmalarının müsbət imicinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Avropa Birliyinin (AB) turizmlə əlaqəli tətbiq olunan vergilərlə bağlı təcrübəsini araşdırarkən məlum olur ki, birliyin üzvü olan 28 dövlətdə turizm firmalarına münasibətdə müəssisənin mənfəət vergisi, gəlir vergisi, daşınmaz əmlak vergiləri, ƏDV, otel və qonaqlama və ya yerləşmə vergisi, hava sərnişin rüsumu/gediş vergisi, turizmə aid spesifik vergi və rüsumlar tətbiq edilir. Avropa Komissiyasının yekun hesabatına görə AB-nin 28 ölkəsində firmaların mənfəət vergisinin orta göstəricisi 21% olmasına baxmayaraq, ayrı-ayrı üzv dövlətlərdə vergi dərəcələri 9%-dən (Macarıstanda) 35.53%-ə (Belçikada) qədər yüksəlir. Aşağı vergi dərəcələrinin çoxu Şərqi-Avropa ölkələrinin payına düşür (9-21%). Cənub-Şərqi və Qərbi Avropa ölkələrində isə turizm firmalarının mənfəət vergisi nisbətən daha yüksəkdir. Gəlir vergisinə əlaqədar vurğulamaq lazımdır ki, AB-nin üzvü olan Şərqi Avropa və Baltik ölkələrində (Bolqarıstan, Çexiya Respublikası, Estoniya, Macarıstan, Latviya, Litva və Rumıniya) sabit dərəcələr tətbiq edilir. Cənub-Şərqi və Qərbi Avropa, eləcə də Skandinaviya bölgəsini əhatə edən digər ölkələrdə isə progressiv vergi sistemi tətbiq olunur və buna uyğun olaraq gəlirlər yüksəldikcə vergi dərəcələri də artır. Birlik ölkələrində gəlir vergisi üzrə orta göstərici 30%-dan aşağıdır. Ölkələr üzrə isə marjinal dərəcələr 10%-dan (Bolqarıstan) 54,5%-a (Belçika) qədər dəyişir. AB ölkələrində yüksək mənfəət vergisinin yüksək gəlir vergisi ilə əlaqələndirilməsi təcrübəsi mövcuddur. Rumıniya, Bolqarıstan, Estoniya və Litva mənfəət və gəlir vergisi üçün eyni sabit

dərəcə tətbiq edirlər. AB-nin 19 üzvündə daşınmaz əmlak vergisi torpağın və ya əmlakın dəyərinə, 5 dövlətdə vergitutma predmetinin ölçüsünə, daha 2 dövlətdə isə kirayə gəlirlərinə əsaslanır. Ancaq bəzi ölkələr bir neçə kriteriyalar əsasında əmlak vergilərini təyin edir. Müvafiq vergi dərəcələri 0.01%-dan başlayır və əmlak dəyərinin 4%-dən artıq olmur. Xorvatiya, Kipr, Malta və Sloveniyada daşınmaz əmlaka görə hər hansı vergi tutulmur. AB-də ƏDV ilə əlaqədar standart dərəcələr qəbul edilmişdir və 17% (Lüksemburq) ilə 27% (Macarıstan) arasında dəyişir. Orta standart ƏDV isə 21% təşkil edir. AB ölkələrinin çoxunda turizmlə əlaqəli məhsul və xidmətlərin çoxuna güzəştli ƏDV dərəcələri təklif edilir. Ən çox güzəşt tətbiq olunan kateqoriya isə beynəlxalq sərnişindaşıma xidmətləridir. Bu kontekstdə, dəniz və hava vasitəsilə beynəlxalq səyahət ƏDV-dən azad edilmiş, digər nəqliyyat vasitələri ilə səyahət isə ortalama 3% dərəcəsində ƏDV-yə cəlb edilmişdir. Növbəti ən çox güzəşt tətbiq olunan kateqoriya AB-nin 25 dövlətində ortalama 3-11% ƏDV dərəcəsi ilə otel və qonaqlama, eləcə də mədəni xidmətlərin göstərilməsi hesab olunur. Restoran və iaşə xidmətlərinə tətbiq edilən güzəştlərin orta dərəcəsi 15% təşkil edir. 11 ölkədə güzəşt şamil onunan sonuncu kateqoriya isə əyləncə parklarına giriş olmaqla, ortalama 17% dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Otel və qonaqlama və ya yerləşmə vergisi daha çox adambaşına, gecəyə görə və otaq qiymətinin müəyyən faizi ilə müəyyən edilir. Burada dərəcələr adətən məkan və xidmət standartlarına görə də fərqlənir, eləcə də uşaqlar üçün aşağı dərəcələr müəyyən olunur və ya ümumiyyətlə vergi tətbiq edilmir. Yalnız 7 AB ölkəsi hava sərnişin rüsumunu tətbiq edir ki, onlar da Şərqi, Cənub-şərqi və Qərbi Avropa ölkələrindən ibarətdir. Gedış vergisi dərəcələri hər hansı birlik ölkəsi daxilində hava limanlarına görə dəyişə bilər, eləcə də səyahət müddətinə, AB ölkələrinə və ya birlikdən xaricə gedilməsinə görə dərəcələr fərqləndirilir. Adətən, qiymətlər AB daxilində digər beynəlxalq uçuşlara nisbətən aşağı olur. Qiymətlər həm də təyyarənin növündən və sərnişinlərin seçdiyi aviabiletlərin birinci sinfə və ya biznes sinfinə məxsus olmasından asılı olaraq dəyişir. Turizmə aid spesifik vergi və rüsumlardan danışarkən vurğulamaq lazımdır ki, yerləşmə və gedış vergiləri xaricində turizm sektorunda çox az vergi tutulmaları mövcuddur. Bu növ xüsusi vergilərə Fransada xizək industriyası üçün tətbiq edilən 2 fərqli vergi növünü nümunə göstərə bilərik ki, bunlar teleferiklərin ümumi gəlirlərindən tutulan yerli bələdiyyə vergisi və kros xizək parkurlarına giriş vergisidir. Bundan əlavə, Kipr son vaxtlarda qumar turizminin təşfiqi məqsədilə yeni rüsum müəyyənləşdirmişdir [1, 20-42].

NƏTİCƏ

Verilən məlumatların analizi nəticəsində məlum olur ki, ölkələr turizm sənayesi üçün spesifik olmayan ümumi vergilər çərçivəsində daha yüksək dərəcələrlə birbaşa vergilər (firmanın mənfəət vergisi və fərdi gəlir vergisi) və daha az dərəcələrlə dolayı vergilər tətbiq edirlər. Həmçinin, qeyd olunan birbaşa vergi dərəcələrinin Şərqi Avropa və Baltik bölgələrində yüksək ƏDV müqavilində ən aşağı olduğu müşahidə olunur. Bu da gənc bazar iqtisadiyyatlarının xarici investorları cəlb etmək istəyindən qaynaqlana bilər. Əksinə, Cənub-Şərqi, Qərbi Avropa ölkələri və Skandinaviya bölgəsi nisbətən daha yüksək birbaşa vergi dərəcələri və daha aşağı ƏDV tətbiq edir. Belə nəticəyə gəlirik ki, spesifikliyi nəzərə alınmaqla turizm sahəsində vergi qoyma və onun tətbiqi sadə olmaqla məhsul və xidmətlərin dəyərini minimuma endirməlidir. Vergiyə cəlb olunma turizm sisteminin fəaliyyətini pozmamalıdır. Eləcə də turizm firmalarının vergiyə cəlb edilməsi ədalətli olmalı və iqtisadiyyatın digər sahələri ilə əlaqəli şəkildə vahid vergi dərəcəsi müəyyən edilməlidir. Burada həm də effektivliyin təmin edilməsi zəruridir. Bu isə özündə turizm xidmətlərinə tələbata minimum təsir edəcək vergi sisteminin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. European Commission. The Impact of Taxes on the Competitiveness of European Tourism. Final report. 2017. p.194.
2. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları. Dərslük. 2007. s. 442
3. İsmayılov V.İ. Turizmin iqtisadiyyatı. Dərslük. 2019. s.397.

4. Karmanova, T. E., Kaurova, O. V., & Maloletko, A. N. (2012). Tourism statistics. Tourism statistic: Tutorial (Text steam. Rus., Eng., 2nd ed.). (Undergraduate). KNORUS.
5. Kəlbəliyev Y.A. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. 2012, s. 488.
6. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəliyev Y.A., Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Dərslik. 2010, s. 512.
7. Sadıqov T.Ə., Rzayev İ.M. Vergi uçotu və auditi. Dərslik, 2014, s.552

SUMMARY

TAXATION FEATURES OF TRAVEL FIRMS

The tourism sector is one of the most attractive areas for investment, covers a wide range of travel services, and is considered one of the leading sectors of the global economy in terms of growth and income. It contributes significantly to the creation of jobs and the growth of the economy. Organizations that provide tourism services are eligible for certain benefits, including tax breaks, due to their strategic value for the national economy and country's image. The article discusses the characteristics of tourism companies' tax policy and taxation in the field of tourism. To do so, theoretical approaches to tourism and taxes, as well as the experience of the European Union (EU) in the tourism industry, are considered. The limitation of the study is that it does not consider all types of taxes and legal aspects of taxation of tourism business.

Keywords: Economics, Tourism, tax rates, European Union experience

РЕЗЮМЕ

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ ТУРИСТИЧЕСКИХ ФИРМ

Сектор туризма является одной из наиболее привлекательных сфер для инвестиций, охватывает широкий спектр туристических услуг и считается одним из ведущих секторов мировой экономики с точки зрения роста и доходов. Он вносит значительный вклад в создание рабочих мест и рост экономики. Организации, предоставляющие туристические услуги, имеют право на определенные льготы, включая налоговые льготы, в связи с их стратегической ценностью для национальной экономики и имиджа страны. В статье рассматриваются особенности налоговой политики и налогообложения туристических компаний в сфере туризма. Для этого рассматриваются теоретические подходы к туризму и налогам, а также опыт Европейского Союза (ЕС) в индустрии туризма. Ограничение исследования состоит в том, что оно не рассматривает все виды налогов и правовые аспекты налогообложения туристического бизнеса.

Ключевые слова: Экономика, туризм, налоговые ставки, опыт Европейского Союза

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN YENİ MEXANİZİMLƏRİ

Nadirova Aytən İlham qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Ölkəmiz milli iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması innovasiya sisteminin inkişaf prioritetlərini, beynəlxalq qlobal məkanda gedən proseslərə inteqrasiya olunmaqla müəyyənləşdirir. Elmi texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin tətbiq edilərək texnoloji avadanlıqlardan istifadə edilməsi, eləcə də elmi texniki informasiya resurslarının formalaşması və

istifadəsinin əsas məqsədi dünya informasiyasına inteqrasiya, milli iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması məhsul və xidmətlər bazarının yaradılmasıdır.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyatın inkişafda strategiyası dövlət vasitəsilə həyata keçirilən normativ hüquqi təminat, İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması prosesinin idarəedilməsi, makroiqtisadi siyasət, dövlət tənzimlənməsi, milli iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması rəqabət qabiliyyətinin artırılması

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması xalqımızın çoxəsrlik tarixində möhtəşəm yer tutur. Dövlət sərhədlərini bərpa etməklə Azərbaycan xalqı son bir əsrdə hərbi və diplomatik sahədə ən böyük zəfərə nail oldu. Qələbənin əbədiləşdirilməsi üçün öz doğma torpaqlarından köçkün düşən insanların vətənə qayıdışı təmin olunmalıdır. Bu Böyük Qayıdış vətəndaşlarımızın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşmasında və bu ərazilərin ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə qoşulmasında bir körpü olacaqdır. Regionda yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpa olunması ölkəmizin qlobal bazarlara çıxış imkanlarını artırmaqla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafına əhəmiyyətli təkanSEV verəcəkdir. Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Möhkəm təməl üzərində qurulan yaşayışı təmin etməklə bölgənin ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətdə payını işğaldan öncəki vəziyyətə çatdırma və onu davamlı artırma bilərik. Bu prosesdə zəruri stimullara əsaslanan özəl təşəbbüslərin hərtərəfli təşviqi, eləcə də dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı vacibdir.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz yaşayışı təmin edilməli, bu region ölkənin ən abad guşələrindən birinə çevrilməlidir. Müasir həyatın əsası olan layiqli yaşayışın bərpası üçün bütün sahələrdə quruculuğa nail olunmalıdır. Bu, stimullar əsasında və dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Yalnız belə şəraitdə işğaldan azad olunan ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyasını təmin etmək mümkündür.

Bu torpaqlarda müasir və yeni texnologiyalar quraşdırılacaq, yaşayış binaları inşa ediləcək, məktəblər, xəstəxanalar, mədəniyyət ocaqları tikiləcək, körpülər salınacaqdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi dost ölkələri sevindirir.

Bu dövlətlər ərazilərdə həyata keçiriləcək quruculuq işlərində iştirak etməyə maraqlıdırlar.

Əvvəldən də kənd təsərrüfatı bölgələri olan bu torpaqlarda kənd təsərrüfatı fəaliyyəti üçün zəngin imkanlar var. Müvafiq işlərin görülməsi artıq başlanıb və 7 min hektardan çox ərazidə payızlıq buğda əkilib.

30 ilə yaxın torpaqlarından qovulan, çətin şəraitdə yaşayan bu torpaqların sakinləri üçün əlverişli şərait yaradılacaq. Ərazilərdə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin icrasına başlanılıb. Zəngilanın 3 kəndində - birinci, ikinci və üçüncü Ağalı kəndlərində bu layihələr həyata keçiriləcək. Lazım olan infrastruktur yaradılacaq, əkin sahələri bərpa ediləcəkdir. Burada fərqli pilot layihələrin gerçəkləşməsi də ola bilər. Qarabağın bərpası barədə təklif edilmiş investisiya proqramlarının bir qismi bu il həyata keçiriləcək. Layihələr infrastruktur layihələridir. Bu, elektrik enerjisi, yollar, dəmir yolları, minalardan təmizləmə və sairə sahələrdir. Azərbaycanın inkişaf yolu çoxsahəlidir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərdə bərpa planları kifayət qədər genişdir. Vətən müharibəsində qazanılan şanlı qələbə sayəsində geri qaytarılan ərazilərin tezliklə bərpa edilməsi üzrə işlərin həyata keçirilməsi, müvafiq infrastrukturların yaradılması, həmin regionun Azərbaycan iqtisadiyyatına inteqrasiyasının təmin edilməsi üçün bu ilin dövlət

büdcəsində 2,2 milyard manat vəsait nəzərdə tutulub. Müşavirədə də bildirildiyi kimi, ordunun təchizatı, respublikamızın sərhədlərinin bərpa edilməsi üzrə işlərin maliyyələşdirilməsi də nəzərə alınmaqla, ümumilikdə bu tədbirlərə 4,6 milyard manat maliyyə təminatı ayrılıb. İşğaldan azad edilən ərazilərin bərpası işləri isə müəyyən ardıcılıqla həyata keçiriləcək.

Son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə edilən müsbət meyillər beynəlxalq səviyyədə yüksək dəyərləndirilir. Bunu nüfuzlu beynəlxalq qurumların, reyting agentliklərinin yaydıqları hesabatlardan da aydın şəkildə görmək mümkündür. Həmin hesabatlarda Azərbaycanın mövqeyi ilbəl ardıcıl şəkildə yaxşılaşır. Belə ki, Dünya Bankının son hesabatı, həmçinin nüfuzlu Davos İqtisadi Forumunun dəyərləndirmələri təsdiqləyir ki, milli iqtisadiyyatımız 2020-ci ildə də dayanıqlılığını qoruyub saxlayıb.

Bu sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri ölkəmizdə aparılan məqsədyönlü, düzgün siyasətin nəticəsidir. Son 17 ildə Azərbaycanda Prezident İlham Əliyevin siyasi iradəsi əsasında müxtəlif istiqamətlərdə islahatlar aparılıb. Ölkədə aparılan islahatlar sosial-iqtisadi inkişaf üçün möhkəm hüquqi əsaslar yaradıb. Bu gün Azərbaycan dünyada yüksək investisiya cəlbediciliyinə malik ölkə kimi tanınır. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının maliyyə təminatı yüksək səviyyədədir. Milli iqtisadiyyatımızın müxtəlif istiqamətlərinə həm daxili, həm də xarici mənbələrdən böyük həcmərdə investisiyalar yönəldilir. Bütün bunlar iqtisadi gücümüzü, dünyadakı reytingimizi artıran amillərdir.

Ümumilikdə, Qarabağda dağ-mədən sənayesi və metallurgiyanın inkişafı potensialı böyükdür. Təkcə sənaye ehtiyatları təsdiq edilmiş 132,6 ton qızılın dünya bazar qiyməti 8 milyard ABŞ dolları ətrafındadır. Ərazinin enerji tələbatını ödəməyə də kifayət qədər resursu var. Qarabağın su resurslarından istifadə edərək elektrik enerjisinin istehsalı potensialı yüksəkdir. Bu ərazilərin hidroenerji potensialını da dəyərləndirsək, bu gün global miqyasda bərpa edilən enerji mənbələrinə keçid etməklə nəhəng yatırımcı şirkətlərdə kütləvi maraq var. Bu cəhətdən bütün bu enerji ehtiyatlarının və digər sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün bir çox sahələrdən investisiya qoyuluşları cəlb etmək mümkündür. Həmçinin, Qarabağın meşə sənayesinin və turizm industriyasının inkişafı üçün Kiçik Qafqazın dağlıq zonasının iri meşə massivi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu ərazilər həm aqrar, həm də sənaye və turizm potensialına malikdir. Həmçinin, tikinti sektoruna yararlı resurslarla da zəngindir.

Maliyyə mənbələrinin çoxşaxəli olması münaqişədən sonra bərpa prosesinə ehtiyac olan sahələrin bir o qədər sürətli canlanması deməkdir. Sahələr üzrə olan araşdırmalarda beynəlxalq təşkilatlar, dövlət orqanları, özəl sektor, qeyri hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyətləri və s. kimi qurumlar münaqişə sonrası dövrdə ərazilərin bərpasında maraqlı tərəflər kimi çıxış edirlər.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə bir çox iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişaf potensialı vardır. Kənd təsərrüfatı sahələrindən arıçılıq və maldarlıq potensialı Zəngilan, Kəlbəcər, ubadlı, Cəbrayıl, Xocalı, Laçın, Tərtər, və Füzuli rayonlarımızda vardır. Cəbrayıl və kəlbəcər ərazisində balıqçılıq sahəsini inkişaf etdirmək mümkündür. İpəkçilik üzrə Cəbrayıl rayonu və Şuşa şəhəri, taxılçılıq üzrə Kəlbəcər, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Füzuli və Xocavənd rayonları böyük potensiala sahibdirlər. Kənd təsərrüfatı əhsullarının emalı sahəsində ət-süd məhsulları emalı üzrə Kəlbəcər, Tərtər və Füzuli, gön-dəri emalı üzrə Ağdam, Cəbrayıl, Laçın və Füzuli rayonlarımız geniş potensiala sahibdirlər. Dağ mədən sənayesi üzrə Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarımızda qızıl, mis, gümüş, civə və xromit ehtiyatları, Cəbrayıl rayonunda yerləşən “Yəşəm” və “Xalsedon” yataqları zərgərlik sahəsini inkişaf etdirməyə imkan verir. Əlavə olaraq, turizm sahəsinin inkişafına imkan verəcək gözəl guşələrimizdən olan Şuşa, Laçın, Kəlbəcər ərazilərimizdə dağ turizmi, ekoturizm, müalicəvi turizm və mədəni turizm üçün yararlı sayılan digər rayon və şəhərlərimizin potensialından istifadə edərək Qarabağın iqtisadi dirçəlməsinə töhfə verə bilərik. nu da qeyd etmək gərəkdir ki, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonasının enerji potensialı çox yüksəkdir. Hidroenerji potensialı baxımından “Xudafərin”, “Qız Qalası” su elektrik stansiyaları və “Tərtər” SES-i nümunə göstərmək olar. Həmçinin, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında

günəş enerji potensialı, Qarabağın dağlıq hissələri, əsasda Kəlbəcər və Laçın rayonlarında külək enerji potensialı, geotermal enerji resurslarımız isə Kəlbəcər və Şuşada geniş yayılıb.

Bütün bu enerji ehtiyatlarının və digər sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün bir çox sahələrdən investisiya qoyuluşları cəlb etmək mümkündür. Beynəlxalq təcrübədə göstərilir ki, risklərin hesablanması sənaye və enerji sahəsində qoyulan birbaşa xarici investisiyalarda öhdəsindən gəlinən təhlükə kimi nəzərə alınır. Bu səbəbdən bir çox beynəlxalq şirkətlər post-konflikt dövründə sənaye və enerji sahəsinə investisiya yatırımlarına müsbət baxırlar. Post-konflikt dövrdə münaqişədən yeni çıxan ərazilərə investisiya cəlb etmək kifayət qədər çətin bir prosesdir. Investisiya qoyuluşlarında məlumat mövcudluğu dərəcəsi qoyulacaq investisiya ilə düz mütənasibdir. Bu o deməkdir ki, ərazi ilə bağlı nə qədər çox məlumat olarsa investorların marağını bir o qədər çox cəlb edə bilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı vasitəsi ilə bir çox sahələrə sərmayə cəlb edilə bilər. İnfrastruktur layihələrin dövlət-özəl tərəfdaşlığı vasitəsi ilə həyata keçirilməsi özəl sektorun canlanmasına, səmərəliliyin artmasına və dövlət büdcəsinə düşəcək yükün azalmasına gətirib çıxarır. Post-konflikt dövründə sərmayə qoyuluşları üçün sahələr detallı araşdırılmalı və mərhələli olaraq prioritetləşdirilməlidir. Vətəndaşların ilkin yaşayış səviyyəsini təmin etdikdən sonra onların köçürülməsinə yönələn prosesdə ilkin olaraq sosial və iqtisadi inkişafa dayanan sahələrə diqqət yetirilməlidir. Əlavə olaraq uzun müddətdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf modeli yaradılmalı və sərmayə qoyuluşlarında davamlı gəlirlər əldə etmək üçün strateji sahələr seçilməlidir. Son olaraq, Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonaların potensiallarından səmərəli istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı.
2. F.Allahverdiyev “Rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğu: Azərbaycan üçün açılan imkanlar” Real-TV. 24 sentyabr 2019-cu il.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Statistik məcmuə, Bakı, Səda, 2015.
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.

РЕЗЮМЕ

Оцифровка национальной экономики нашей страны определяет приоритеты развития инновационной системы путем интеграции процессов, происходящих в глобальном пространстве. Использование технологического оборудования с учетом последних достижений научно-технического прогресса, а также формирование и использование научно-технических информационных ресурсов направлено на интеграцию глобальной информации в цифровизацию национальной экономики и создание рынка товаров и услуг.

SUMMARY

The digitization of the national economy of our country defines the development priorities of the innovation system by integrating the processes going on in the global global space. The use of technological equipment with the latest achievements of scientific and technological progress, as well as the formation and use of scientific and technical information resources, is aimed at integrating the global information into the digitalization of the national economy and creating a market for products and services.

Keywords: Development of national economy strategy through legal support through the state, Management of digitization of economy, macroeconomic policy, state regulation, increasing competitiveness of national economy

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN İNKİŞAFINA HEYDƏR ƏLİYEVİN TÖHVƏSİ

Namazova Aynur Məhəmməd qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

1993-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan ölkəsi üçün yaxşıya doğru dönüş nöqtəsi oldu. 1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan ilk neft müqaviləsinin həyata keçirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında əsaslı dönüş yaratdı və daha iri layihələrin reallaşdırılmasına geniş imkanlar açdı.

Heydər Əliyev prezident olduğu (1993-2003) dövrlərdə Qarabağ cəbhəsində 1994-cü ildən atəşkəs rejiminə nail olmaqla iqtisadi inkişafın əsas prioritetlərini formalaşdırmış, ölkədə ictimai-siyasi sabitləşmə, demokratik prinsiplərin təkmilləşdirilməsinə, dövlət aparatının möhkəmləndirilməsi, iş qabiliyyətli dövlət idarəçilik təsisatlarının formalaşdırılmasına, yeni davranış norma və stereotiplərinin cəmiyyətdə yaradılmasına, yeni - açıq və demokratik vətəndaşlığın formalaşdırılmasına, müstəqil ölkənin neft strategiyasının əsası olan “Əsrin müqaviləsi” sazişinin imzalanması, ölkənin əsas regional energetik faktora transformasiyasının başlanmasına, “Böyük İpək Yolu” layihəsində fəal iştirak etməklə Azərbaycanın regional logistik mərkəz kimi rolunun dəyişməsinə nail olmuşdur.

Əsası ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və ciddi elmi əsaslara söykənən sosial-iqtisadi siyasət strategiyası onun layiqli davamçısı, özü kimi inandığı siyasi varisi — Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Heydər oğlu Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, müstəqil, sosial-iqtisadi, müqavilə, siyasət

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin inkişafı dahi şəxsiyyət, dünya şöhrətli siyasətçi, Ulu Öndər Heydər Əliyevlə bağlıdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev dünya səviyyəli dövlət xadimi və tarixi baxımdan milli lider olub. Ulu Öndərin həyat hekayəsinə nəzər saldıqda, 1969-1982-ci illərdə sovet dövründə Azərbaycanda, 1982-1987-ci illərdə SSRİ rəhbərliyində çalışdığı zaman, eləcə də 1988-1993-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlikdən kənar olduğu dövrlərdə, müstəqil Azərbaycana dövlət başçısı kimi xidmət göstərdiyi dövrlərdə əvəzsiz, dahi şəxsiyyətin Azərbaycan xalqının xoş günündə, çətin anlarında yanında olduğunun şahidi oluruq. Dahi şəxsiyyət hər zaman xalqın dəstək və etimadına arxalanıb. Bu Heydər Əliyev siyasətinin başlıca amalı idi. Azərbaycan xalqı heç zaman özünü Heydər Əliyevdən kənar bilməyib, dahi şəxsiyyətə inanıb, ümid bəsləyib.

1993-cü ildə vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandığı zaman Heydər Əliyevin inam və ümidinə arxalanan Azərbaycan xalqı Ulu Öndərə üz tutdu, onun uzaqqörənliyinə, müdriqliyinə arxalandı. Xalqın etimadı Ulu Öndərin dövlətçilik fəaliyyətinə güc, qüvvət verdi. Heydər Əliyevin amalı bütün varlığı qədər sevdiyi Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyinə, ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni inkişafına xidmətdə olub. Bu yolda bütün gücü, qüvvəni, iradəni yalnız xalqından alıb. Daim xalqa arxalanıb. [1]

Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlişi Azərbaycan üçün yaxşıya doğru dönüş nöqtəsi oldu. Belə ki, Ulu Öndərin hakimiyyətə qayıdışı ilə dövlət müstəqilliyi möhkəmləndirildi, ölkənin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrdə elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı. Elə ilk günlərdə Heydər Əliyev ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti, millət vəkili İlham Əliyevi danışıqlar

prosesinə cəlb etdi, yeni neft strategiyasının hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin ən fəal iştirakçılara çevrildi. O, özünün bütün fəaliyyətində "Bizim məqsədimiz təkə neft hasil etmək, onu nəql etmək, bundan vəsait əldə etməkdən ibarət deyil. Bizim məqsədimiz neftdən gələn bütün mənfəətləri Azərbaycan xalqının gələcək mənafeyinə, rifahına yönəltməkdən ibarətdir" fikri dururdu. İştirakçısı olduğu bütün saysız-hesabsız görüş və danışıqlarını məhz bu prinsip altında keçirirdi. 1994-cü il sentyabrın 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsində "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının birgə istismarı ilə bağlı neft hasilatı üzrə tanınmış yüksək nüfuzlu malik dünyanın 7 ölkəsini (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı) təmsil edən 11 beynəlxalq neft şirkəti (Amoco, BP, McDermott, UNOCAL, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Türkiyə Petrolları, Pennzoil, Ramco, Delta) arasında dəyəri 7,4 mlrd. dollar olan "məhsulun pay bölgüsü" tipli beynəlxalq müqavilə Əsrin müqaviləsi" imzalandı. "Əsrin müqaviləsi"ni imzalamaqla Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını yaradan yeni neft strategiyası həyata keçirilməyə başladı. Bu müqavilə Azərbaycanın dünyadakı nüfuzunu gücləndirdi. Bu müqavilə sonradan dünyanın 19 ölkəsinin 41 neft şirkəti ilə 26 sazişin imzalanmasına yol açdı. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət olaraq öz sərvətlərinə tam sahib olduğunu dünyaya bir daha sübut etdi, Azərbaycan öz qapılarını xarici investorların üzünə taybatay açdı, xarici investorlar Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrinə də sərmayə yatırılmasında həlledici rol oynadı. Neftdən əldə edilən vəsaitlər böyük öndər Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunda toplanaraq ölkənin taleyüklü məsələlərinin həllinə və sosial yönümlü problemlərin həllinə istiqamətlənirdi. [2]

Ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi iqtisadi inkişaf konsepsiyasının əsasını neftdən əldə olunan gəlirləri qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltmək və bu sahənin də tərəqqisinə nail olmaq idi. Uğurla həyata keçirilən iqtisadi islahatların sayəsində 1996-cı ildə respublika iqtisadiyyatında sabitliyə nail olundu, 1997-ci ildən sosial-iqtisadi inkişafda müsbət meyillər özünü göstərməyə başladı.

Heydər Əliyev Azərbaycanda iqtisadi inkişafı bərpa etmək üçün təkə neft sahəsi deyil, bir çox sahələrlə yanaşı turizm sektorunu inkişaf etdirmək üçün "Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair dövlət Proqramı"nı qəbul etdi. [3]

Heydər Əliyev prezident olduğu (1993-2003) on il ərzində aşağıda qeyd olunan strategiyayı müəyyənləşdirmiş və gərgin əməyi sayəsində buna nail olmuşdur.

- Qarabağ cəbhəsində 1994-cü ildən atəşkəs rejiminə nail olmaqla iqtisadi inkişafın əsas prioritetlərinin formalaşdırılması;

- respublikada ictimai-siyasi sabitləşmə, demokratik prinsiplərin və təsisatların yaradılması, təkmilləşdirilməsi;

- dövlət aparatının möhkəmləndirilməsi, iş qabiliyyətli dövlət idarəçilik təsisatlarının formalaşdırılması;

- yeni davranış norma və stereotiplərinin cəmiyyətdə yaradılması, yeni - açıq və demokratik vətəndaşlığın formalaşdırılması;

- müstəqil ölkənin neft strategiyasının əsası olan "Əsrin müqaviləsi" sazişinin imzalanması, ölkənin əsas regional energetik faktora transformasiyasının başlanması;

- "Böyük İpək Yolu" layihəsində fəal iştirak etməklə Azərbaycanın regional logistik mərkəz kimi rolunun dəyişməsi;

- həyat qabiliyyətli tarazlı xarici siyasət modelinin formalaşdırılması;

- müasir və döyüş qabiliyyətli ordunun yaradılması və s. [4]

Bu gün əsası ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və ciddi elmi əsaslara söykənən sosial-iqtisadi siyasət strategiyası onun layiqli davamçısı, özü kimi inandığı siyasi varisi — Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Dövlətimiz bütün sahələrdə uğurlu inkişaf yolunda addımlayır. Cənab İlham Heydər oğlu Əliyev

2003-cü ildə Prezident kimi ilk andiçmə mərasimində bütün dünyaya bəyan etdi: “Bizim yolumuz Heydər Əliyev yoludur! Bu yol bizi işıqlı, xoşbəxt, firavan günlərə aparacaq”. [4]

İlham Əliyevin sosial-iqtisadi inkişaf ilə əlaqədar görülən tədbirlərə aşağıdakıları qeyd etmək olar.

✓ “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 24 noyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir);

✓ “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramları” (4 Dövlət Proqramı – 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018, 2019-2023-cü illər üçün);

✓ “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir);

✓ “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir);

✓ “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir);

✓ 11 istiqamət üzrə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 06 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir). [4]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın Müzəffər Ordusu 30 illik işğala 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlanan Vətən müharibəsində 44 gün ərzində son qoydu. Müzəffər ordumuz tərəfindən 8 noyabr tarixində Azərbaycan qədim torpağı olan Şuşa şəhərini işğaldan azad etdi və bunu görən işğalçı Ermənistan 10 noyabr tarixində (Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan) üçtərəfli bəyanatla kapitulyasiya aktını imzaladı. Haqq-ədalət öz yerini tapdı. Düşmən torpaqlarımızdan qovuldu, məsələ hərbi yolla həll edildi, sonra siyasi yollarla qələbəmiz möhkəmləndirildi. “Dəmir Yumruq” əməliyyatı uğurla nəticələndi

Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Milli iqtisadiyyatın inkişafının strateji hədəfləri “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” kontekstində 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. [4]

РЕЗИЮМЕ

Приход к власти великого лидера Гейдара Алиева в 1993 году стал поворотным моментом к лучшему для страны Азербайджана. Реализация первого нефтяного контракта, названного «Контрактом века» 20 сентября 1994 года, коренным образом изменила экономику Азербайджана и открыла широкие возможности для реализации более крупных проектов.

Во время своего президентства (1993-2003 гг.) Гейдар Алиев добился прекращения огня на карабахском фронте и сформировал основные приоритеты экономического развития с 1994 г. и создания новых стереотипов в обществе, формирования нового

открытого и демократического гражданства, подписания «Контракта века», который является основой нефтяной стратегии независимой страны, преобразование страны в важный региональный энергетический фактор, изменение роли Азербайджана как регионального логистического центра.

Сегодня стратегию социально-экономической политики, заложенную нашим общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и основанную на прочном научном фундаменте, успешно продолжает его достойный преемник, политический преемник, в которого он верит, - Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев.

Ключевые слова: экономика, независимая, социально-экономическая, контракт, политика

SUMMARY

The coming to power of the great leader Heydar Aliyev in 1993 was a turning point for the better for the country of Azerbaijan. The implementation of the first oil contract, called the "Contract of the Century" on September 20, 1994, created a fundamental change in the economy of Azerbaijan and opened wide opportunities for the implementation of larger projects.

During his presidency (1993-2003), Heydar Aliyev achieved a ceasefire on the Karabakh front, forming the main priorities of economic development since 1994, socio-political stabilization in the country, improvement of democratic principles, strengthening the state apparatus, formation of efficient public administration institutions, new norms of conduct. and the creation of new stereotypes in society, the formation of a new - open and democratic citizenship, the signing of the "Contract of the Century", which is the basis of the independent country's oil strategy, the transformation of the country into a major regional energy factor, changing Azerbaijan's role as a regional logistics center achieved.

Today, the strategy of socio-economic policy, built by our national leader Heydar Aliyev and based on a solid scientific foundation, successfully continues its worthy successor, political successor, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev.

Keywords: economy, independent, social-economic, contract, politics

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti>
2. <https://azerbaijan.az/>
3. <https://haydaraliyevcenter>
4. <https://president.az/>

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ НАСЛЕДИЯ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА

В научной работе исследуется источниковедческое значение произведений великого поэта и мыслителя Низами Гянджеви в изучении историко-культурного наследия древнего города Гянджа. На основе различных исторических источников и научных трудов наследие шейха Низами, обогащенное мудрыми идеями, на основе важных фактов и свидетельств, раскрываются особенности культуры сосуществования, а также национально-духовные и общечеловеческие ценности.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Азербайджан, Гянджа, мультикультурализм, литература, культура.

СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЦЕНТРЕ ВНИМАНИЯ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Насиров Мурсал

Западно-Каспийский Университет, Баку, Азербайджан

Эта статья содержит краткое описание вклада великого лидера Гейдара Алиева к развитию Азербайджана. Особое внимание уделяется развитию науки, образования и подчеркивается особая роль Гейдара Алиева в сохранении культурного наследия Азербайджана.

Ключевые слова: строительство, культурной, образование, памятник, наследие, топонимы

Более трети века в современной истории Азербайджана связано с именем мудрого государственного деятеля, общенационального лидера Гейдара Алиева. Десятилетия, в течение которых руководил нашей страной этот выдающийся человек, феноменальный политический деятель, навеки вписавший свое имя в современную историю азербайджанской государственности, можно назвать периодом возрождения, национального прогресса, национального пробуждения, и, наконец, периодом строительства независимого государства. Самым главным итогом политической и государственной деятельности Гейдара Алиева является независимая Азербайджанская Республика, созданная под его непосредственным руководством и оставленная им в дар людям. Каждому народу для достижения национальной независимости и строительства суверенного государства необходимы три важнейших условия - исторический шанс, национальная идея и наличие лидера.

Историческим шансом для азербайджанского народа, поднявшегося в конце XX века на борьбу за свою независимость, явился распад Советского Союза. Наличие мощной инфраструктуры, созданной благодаря усилиям и напряженной деятельности нашего общенационального лидера Гейдара Алиева, и формировавшейся для будущей политической, экономической и культурной независимости, а также проснувшееся в народе стремление к независимой государственности стали двумя важными факторами, обусловившими национальную свободу. Азербайджан был одной из немногих республик бывшего СССР который мог существовать как независимое государство. Третьим важнейшим условием обретения независимости строительства и укрепления демократического Азербайджанского государства было наличие исторической личности - общенационального лидера Гейдара Алиева. В свое время видный американский политолог З. Бжезинский сказал: «Сейчас есть только один человек, который может руководить Азербайджаном - Гейдар Алиев!». Сегодня - это истина, признанная всем миром.

В одном из хадисов Пророка сказано: «Ценность любой деятельности определяется ее результатами». В этом смысле реальным итогом политического и государственного руководства Гейдара Алиева на протяжении более чем трех десятилетий является строительство, укрепление независимого Азербайджанского государства, имеющего свой образ, свою позицию, свой голос, свое достойное место в мировом сообществе.

Отличительной особенностью Гейдара Алиева как руководителя было то, что он находился во главе Азербайджана при двух различных политических системах и в рамках требований обеих систем делал все для возвышения Азербайджана, духовного и культурного развития народа. Летопись его жизни, политическая и государственная деятельность Гейдара Алиева - это история развития и укрепления национальной государственности Азербайджана, яркие страницы непростого периода в жизни страны. Годы руководства Гейдара Алиева Азербайджаном характеризуются прогрессом в

экономической, общественно политической, культурно-нравственной жизни нашей страны. Он был единственным 10 руководителем в истории Азербайджана, возвысившимся до политического Олимпа такой сверхдержавы, как СССР, и конкретной работой доказавшим, что заслуженно занимает место в одном ряду с самыми знаменитыми государственными и политическими деятелями мира. Личность, жизнь и деятельность Гейдара Алирза оглы Алиева - это блестящие страницы в истории современного Азербайджана.

В первые годы обретения независимости в Азербайджанской Республике сложилась критическая ситуация в системе образования. Давление, оказываемое на ученых, интеллигенцию и вообще на науку, полнейшее равнодушие к положению, в котором оказались научные учреждения, привели к тому, что святилище азербайджанской науки Национальная академия наук, ее институты были на грани закрытия.

И лишь спасение, пришедшее 15 июня 1993 года, удержало на грани падения в пропасть азербайджанское образование. Только возложивший на себя миссию спасителя Гейдар Алиев, вернувшись к руководству республикой, смог остановить полный развал нашей системы образования. С его возвращением в стране начали складываться столь необходимые для развития образования экономические, правовые, духовно-нравственные условия. Изменения в социально-экономической, общественно-политической и культурной жизни, активное государственное строительство, осуществляемые в стране под руководством Президента Гейдара Алиева, вызвали к необходимости реформы и в образовательной сфере, чтобы привести ее в соответствие с мировыми стандартами. С первых дней избрания Гейдара Алиева в октябре 1993 года Президентом Азербайджана, вопросы образования постоянно находились в поле его зрения. Это внимание и забота нашли отражение и в разработанной под руководством Президента Конституции Азербайджанской Республики, согласно которой в стране вводилось обязательное одиннадцатилетнее образование. Основной Закон обеспечивал гражданам право получения бесплатного общего среднего образования [2].

Велика роль исторических и культурных памятников в изучении истории азербайджанского народа. Богатейшие материальные культурные ценности Азербайджана еще со второй половины XIX Исторические памятники и топонимы Азербайджана 4 века привлекали внимание выдающихся русских и зарубежных ученых и путешественников. Однако, ни в коем случае нельзя забывать об огромном труде азербайджанских ученых и исследователей, о том вкладе, который они внесли в дело изучения, сохранения, исследования и пропаганды культурного наследия Азербайджана. На сегодняшний день исследовано и зарегистрировано сотни памятников. По результатам этих исследований издано сотни книг, монографий и научных статей. В какое-то время в этой области наблюдался застой, но в годы независимости проблема сохранения культурного наследия страны была постоянно в центре внимания общенационального лидера Гейдара Алиева. Достойный продолжатель его дела, Президент Республики Ильхам Алиев 5 февраля 2008 года и 26 апреля 2012 года подписал указы, направленные на всестороннее изучение памятников культуры родного края. Это повлекло за собой более тщательное изучение исторических памятников, а также целый ряд исследовательских работ. Утвержденная Указом Президента Азербайджанской Республики «Государственная Программа на 2014-2020 годы по развитию и усовершенствованию деятельности по восстановлению и сохранению исторических и культурных памятников и заповедников» является новой вехой в истории азербайджанской археологии и культуры в целом.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев глубоко изучал проблемы истории Азербайджана и для их устранения принимал дальновидные и разумные решения. Достойный преемник и продолжатель дела Общенационального лидера, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев также придает огромное значение бережному изучению истории, исследованию и пропаганде археологических памятников.

Свидетельством его неусыпного внимания и заботы явились официальные документы от 5 февраля 2008 года «Распоряжение Президента Азербайджанской Республики. О дополнительных мерах по финансированию археологических экспедиций, Исторические памятники и топонимы Азербайджана 10 проведение которых предусмотрено Институтом Археологии и Этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана в 2008 – 2009 годах. Баку, 5 февраля 2008 года» и от 26 апреля 2012 года «Распоряжение Президента Азербайджанской Республики. Об усилении материально – технической базы Института Археологии и Этнографии Национальной Академии Наук Азербайджана. Баку, 26 апреля 2012 года». Они ознаменовали собой новую веху в развитии азербайджанской археологии. В результате этих распоряжений сотни исторических памятников, доселе не бывших предметом исследований, подверглись тщательному археологическому изучению [1].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Курс нашего общенационального лидера Гейдара Алиева успешно продолжается. Созданная им независимая Азербайджанская Республика крепнет, развивается, обрела известность во всем мире как цивилизованное государство. Это и есть величайший памятник, воздвигнутый народом, государством в память великого Гейдара Алиева.

ЛИТЕРАТУРА

1. Г.Сафаралиева. Исторические памятники и топонимы Азербайджана: библиография. Баку, 2016 - 500 стр.
2. И. Гусейнова. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005-513 стр.

SUMMARY

This article contains a brief description of the contribution of the great leader Heydar Aliyev to the development of Azerbaijan. Special attention is paid to the development of science, education, and the special role of Heydar Aliyev in the preservation of the cultural heritage of Azerbaijan is emphasized.

Keywords: construction, cultural, education, monument, heritage, toponims

XÜLASƏ

Bu məqalədə Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın inkişafına verdiyi töhfələrin qısa təsviri verilmişdir. Elmin, təhsilin inkişafına xüsusi diqqəti qeyd olunmuş və Azərbaycanın mədəni irsinin qorunmasında Heydər Əliyevin xüsusi rolu vurğulanmışdır.

Açar sözlər: inşaat, mədəniyyət, təhsil, abidə, irs, toponimlər

MİLLİ İQTİSADİ İNKİŞAFIN AZƏRBAYCAN MODELİ ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV GERÇƏKLIYİDİR

Nəşibova Arifə Carı qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müasir Azərbaycan inkişaf modeli dedikdə hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın və həyatın digər sahələrinin modernləşməsi prosesi və onun yaratdığı reallıqlar başa düşülür. Yeni inkişaf modelinin formalaşması bir sıra ölkələrin təcrübəsində sınaq edilmiş üsullardan sayılır.

Azərbaycanın inkişaf modeli kontekstində modernləşmə onun fundamental əsaslarından biri, bəlkə də ən əhəmiyyətli qisminə qəbul olunur. Ölkənin mövcud reallıqları və gələcək perspektivləri təkzibedilməz şəkildə sübuta yetirir ki, modernləşmə Azərbaycan timsalında möhtəşəm inkişaf resursuna sahibdir. Məhz həmin inkişaf resursunun hərəkətə gətirilməsi Azərbaycanın son illərdə sürətli tərəqqisinin təmin edilməsində birbaşa iştirak etməkdədir.

Bu gün Azərbaycanın davamlı iqtisadi yüksəlişində regionların daim artan rolu hamı tərəfindən etiraf olunur və yeni inkişaf modelinin vacib tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: modernləşmə, disbalans, sosial bazar, milli iqtisadi inkişaf, transmilli korporasiya.

Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatında əldə olunan nəticələrin dünya miqyasında "inkişafın Azərbaycan modeli" kimi dəyərləndirilməsi təsadüfi deyildir. Qlobal böhranın mənfi təsirlərindən səmərəli şəkildə sığortalananaraq sosial-iqtisadi modernləşmənin yeni keyfiyyət mərhələsinə uğurla transformasiya edən Azərbaycanın bütövlükdə regionda ən nüfuzlu dövlətlərdən birinə çevrilməsi ilk növbədə elmi əsaslar üzərində hazırlanmış milli iqtisadi inkişaf modelinə söykənir.

Azərbaycan modeli hamılıqla qəbul olunan reallıq statusuna sahibdir. Onun artıq 2008-2009-cu illərin bütün dünyanı bürümüş maliyyə və iqtisadi böhranının ağır sınağından uğurla çıxmaq təcrübəsi vardır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2010-cu il mart ayının 12-də ölkə regionlarının sosial - iqtisadi inkişafı proqramının həyata keçirilməsinə həsr olunmuş müşavirədə qeyd etdiyi: "Uğurlarımızın təməlinə ciddi islahatlar dayanır. Azərbaycanın zəngin neft-qaz potensialı vardır və biz bu potensialdan böyük səmərə ilə istifadə edirik. Bununla bərabər aparılan islahatlar bugünkü sürətli inkişafı təmin edir." ifadələri bu gün reallığa çevrilib. İnkişafın model dəyişiklikləri potensialı hələ Ulu öndər Heydər Əliyevin birinci hakimiyyəti dövründə başlamışdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövrünün möhtəşəm iqtisadi inkişafı həm onun həyat və fəaliyyətini araşdırırlar, həm də ölkə tarixinin müvafiq dövrünün tədqiqatçıları tərəfindən ətraflı işıqlandırılıb. Qısa zaman kəsiyində inanılmaz iqtisadi sıçrayışın tam mənzərəsi yaradılıb. İnkişafın sürətini və böyük vüsətini əks etdirən kifayət qədər statistika, nümunə və faktlar məlumdur. Həqiqətən, dinamikanın inanılmaz parametrləri heyrət doğurmaya bilmir.

Lakin, bu dövrün uğurlarının tədqiqatçılarının əməyinə layiqincə qiymət verməklə yanaşı, əhəmiyyətli bir məqamın diqqət mərkəzinə gətirilməsini çox vacib sayıram. Məsələn bundadır ki, Heydər Əliyevin birinci hakimiyyəti dövrünün uğurları əsasən Azərbaycanın sürətli inkişafı kimi təqdim edilir. Əlbəttə bu belədir. Amma bununla yanaşı Azərbaycan həm də sürətlə dəyişir, yeniləşirdi, iqtisadiyyatının strukturu fərqli parametrlər kəsb edirdi. İnkişaf təkcə istehsalın böyüməsi hesabına deyil, daha çox yeni, daha səmərəli istehsalların yaradılması sayəsində baş verirdi. Kənd təsərrüfatı qısa zaman içərisində taxılçılıq və maldarlıqdan daha məhsuldar, daha qəlirli pambıqçılıq, üzümçülük və tərəvəzçilik əsasına keçirildi, müasir sənaye sahələri yaradıldı. Azərbaycan SSRİ-də bir sıra kənd təsərrüfatı və qabaqcıl sənaye məhsulları istehsalı üzrə mərkəzə çevrilmişdi. Onun bu sahələrdə hegemon rolu heç harada və heç kim tərəfindən inkar edilmirdi.

Demək, söhbət təkcə iqtisadiyyatın böyüməsindən deyil, həm də yeni iqtisadiyyatın yaradılmasından gedirdi. Bu isə dərin, düşünülmüş islahatlar əsasında, iqtisadi sahədə model dəyişiklikləri sayəsində mümkün ola bilərdi.

Əlbəttə, tamamilə ideologiyalaşmış sovet iqtisadiyyatı şəraitində onun ayrıca götürülmüş bir hissəsində tam fərqli yeni iqtisadi modelin yaradılmasından söhbət gedə bilməzdi. Lakin mövcud imkanlar çərçivəsində Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən islahatların sistemli mahiyyəti aydın nəzərə çarpırdı və onun model dəyişiklikləri ünsürlərinə malik olduğunu iddia etmək mümkündür.[1]

Azərbaycanın iqtisadi strukturunun dəyişdirilməsi hər şeydən əvvəl özündə model dəyişiklikləri ünsürləri daşıyırdı. Tezisin istinad nöqtəsi qismində inkişafın resursların daha geniş

miqyasda cəlb edilməsi hesabına deyil, struktur təkmilləşdirilməsi sayəsində əldə edilməsinə söykənir. Kənd təsərrüfatında pambıqçılıq və üzümçülüğün sürətli inkişafı deyilənə ən bariz nümunə ola bilər. Qabaqcıl sənaye sahələrinin yaradılması, xüsusilə neft maşınqayırması və bir sıra müasir istehsal müəssisələrinin işə salınması deyilənlərə əyani misaldır.

Müstəqillik dövrünün Heydər Əliyev islahatları və Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının yaradılmasına diqqət yetirsək görərik ki Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının yaradılması sahəsində ilk və ciddi səylər Heydər Əliyev tərəfindən onun hakimiyyətinin birinci dövründə edilmişdir. 1993-cü ildə Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın Prezidenti seçilməsi təxminən 20 il əvvəl başlanmış işlərin davam etdirilməsinə imkan açmış oldu. Əlbəttə, müstəqillik dövrünün islahatlarını sovet dövrünün islahatları ilə bir araya qoymaq düzgün olmazdı. Lakin bunların arasında məntiqi əlaqənin mövcudluğu da inkar edilə bilməz.

Müasir iqtisadiyyatın yaradılması məqsədilə Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strategiyada birincilik palması, heç şübhəsiz, yeni iqtisadi münasibətlərin təməlinin qurulmasına aiddir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid Azərbaycanda müasir ictimai münasibətlər sisteminin yaradılması prosesi bir sıra mühüm xüsusiyyətlərə malik olduğundan bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının da bəzi fərqli cəhətləri mövcuddur. Ən ümumi şəkildə Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları səbəbindən başlanan müharibə, ictimai, o cümlədən iqtisadi münasibətlərin ideoloji sistemin sərt nəzarətindən tədricən azad olması, mülkiyyət formalarının dəyişdirilməsinin ziddiyyətləri sözügedən prosesin fərqli cəhətlərini şərtləndirirdi.

Bazar iqtisadiyyatına keçid üçün seçilmiş yol nəticə etibarlı ilə ölkənin iqtisadi modelinin əsaslarının yaradılmasında həlledici rol oynamışdır. Onu da qeyd etmək ki, Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi bu yolun nüvəsini əsaslı islahatlar təşkil edirdi.

Heydər Əliyevin bazar iqtisadiyyatına keçid konsepsiyasının baş xəttini mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, iqtisadiyyatın dövlətin inhisarından azad edilməsi, şəxsi mülkiyyət hüququnun formalaşması əsasında azad sahibkarlığın yaradılması təşkil edir.

Heydər Əliyev iqtisadi siyasətinin diqqəti cəlb edən digər mühüm xüsusiyyəti azad bazar münasibətlərinin formalaşdırılması mərhələləri hesab edilə bilər. Yeni iqtisadi sistemin yaradılmasının xidmət sahələrinin, ticarətin, tikintinin, nəqliyyatın bir sıra sahələrinin özəlləşdirilməsindən başlaması bazar münasibətləri sisteminə yumşaq keçidi təmin etmiş oldu. Əldə edilən təcrübə digər sahələrin idarə edilməsində bazar iqtisadiyyatı üsullarından istifadə edilməsi imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi.

Azərbaycanın yeni iqtisadi modelinin yaradılmasında aqrar islahatların aparılmasının müstəsna rolu danılmazdır. Bu, əsas etibarlı ilə bir yandan ölkə iqtisadiyyatının strukturu ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən əhalinin yerləşməsi ilə şərtlənir. Azərbaycanda XX əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə inkişaf etmiş sənaye sahələrinin yaradılmasına baxmayaraq, iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatı sektorunun xüsusi çəkisi yüksək olmaqda davam edirdi. Kənd təsərrüfatı işçi qüvvəsinin cəlb edilməsinin ən geniş sahələrindən biri kimi vacib rol oynayırdı. Digər tərəfdən, ölkə əhalisinin təxminən yarısı kənd yerlərində yaşayırdı. Əhalinin təxminən 40 faizdən çoxunun yaşadığı və işlədiyi kəndi bazar iqtisadi münasibətlərinə cəlb etmədən yeni iqtisadiyyatın yaradılması təmin edilə bilməzdi. Buna görə Heydər Əliyev aqrar islahatların aparılmasına xüsusi önəm verirdi. Daha doğrusu, kənddə yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin yaradılması ulu öndər Heydər Əliyevin düşüncəsinə görə, aqrar islahat formasında həyata keçirilməli idi. Qeyd edilməlidir ki, torpaqların kollektiv, əslində dövlət təsərrüfatında birləşməsinə əsaslanan iqtisadi sistemin formalaşdırıldığı stereotiplər fonunda belə bir ideyanın irəli sürülməsi və onun həyata keçirilməsi cəhdləri o zaman kifayət qədər riskli və cəsarətli addım idi. Çünki, torpaqların kəndlilərə paylanmasını nəzərdə tutan Heydər Əliyev aqrar siyasəti təkcə kəndin kollektiv təsərrüfat sistemini dəyişdirmirdi, əslində bütün təsərrüfat ukladını, kəndlinin həyat tərzini kökündən yeni qaydalar üzərinə keçirilməsinə əsaslanırdı. İlk mərhələdə iri kollektiv və dövlət təsərrüfatlarının əvəzində xırda fərdi təsərrüfatların səmərəliliyinin və həyat

qabiliyyətinin təmin edilməsi, unudulmuş şəxsi təsərrüfatçılıq psixologiyasının yaradılması kimi çətin vəzifələr qarşıda dayanırdı. Bu isə, təbii olaraq, birbaşa ərzaq təhlükəsizliyi probleminə gedib çıxırdı. Digər ciddi problem kənddə işsizliyin kəskin surətdə artması ilə bağlı idi. Torpaqlar pay bölgüsü əsasında bölünə bilər, lakin onu əkib-becərmək üçün texnikanın yaranacaq bütün fərdi təsərrüfatlar arasında bölünməsi mümkün deyildi. Deməli, müəyyən müddət ərzində kəndliyə verilmiş torpaqların əhəmiyyətli hissəsinin işlənməsi təmin edilə bilməyəcəkdi.

Bütün bunlar həyata keçiriləcək aqrar islahatların riskləri idi. Lakin islahatların kökündə dayanan kənddə ədalətin bərpa olunması, kəndlidə zəruri sahibkarlıq hisslərinin formalaşdırılması prinsipləri və gələcək perspektivlərə inam cəsarətli addımların atılmasını qaçılmaz edirdi. Bu gün Azərbaycan kəndinin simasının kökündən dəyişməsi, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində daxili imkanların rolunun getdikcə artması Heydər Əliyevin aqrar islahatlarının düzgünlüyünü sübuta yetirir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi və ölkənin təbii sərvətlərindən istifadə edilməsinə diqqət yetirsək görərik ki, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın məlum səbəblərlə əlaqədar üzləşdiyi maliyyə sıxıntıları iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərini həyata keçirməyə, zəngin neft və qaz ehtiyatlarını işləməyə imkan vermədiyindən ölkəyə xarici sərmayələrin cəlb edilməsi çıxış yollarından biri kimi başa düşülürdü.[2]

Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi olan xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti çoxvektorluğu ilə seçilir. Əlbəttə, ilk olaraq Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi kimi strateji məqsəd güdülürdü. Daxili imkanların məhdudluğu şəraitində xarici sərmayənin cəlb edilməsi mahiyyət etibarilə ölkənin inkişaf maraqları ilə xarici kapitalın maraqlarının əlaqələndirilməsinə istinad edən iqtisadi kompromis xarakteri daşıyırdı. Bir tərəfdə Azərbaycanın zəngin neft və qaz ehtiyatlarının işlənməsi, digər tərəfdə isə ayrı-ayrı beynəlxalq şirkətlərin biznes maraqları dayanırdı.

Yeni inkişaf modelinin formalaşması nöqtəyi-nəzərindən xarici kapitalın cəlb edilməsi bir sıra ölkələrin təcrübəsində sınaq edilmiş üsullardan sayılır. Azərbaycanın təmsalında bu, maraqların uzlaşması və tarazlaşması zəminində tərəflərdən biri Azərbaycan olan transmilli korporasiyanın yaradılması formasında meydana gəlmiş oldu. Artıq Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında onu global iqtisadiyyata sıx bağlayan əhəmiyyətli həlqə meydana gəlmişdi. Bunun sayəsində ölkənin zəngin karbohidrogen ehtiyatları böyük maliyyə vəsaitlərinə çevrilməklə sonrakı iqtisadi və sosial inkişafın fundamental təməli rolunu oynamağa başlamışdır.

Xarici sərmayə iqtisadiyyatın dirçəlişi üçün ilkin kapital rolunu oynamaqla yanaşı daxili iqtisadi struktur islahatlarının aparılmasına, yeni istehsal münasibətlərinin və sahələrinin meydana gəlməsinə, inteqrasiya meyillərinin genişlənməsinə və güclənməsinə, müasir idarəetmə metodlarının qərarlaşmasına təkan verdi.

Diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, ölkənin neft və qaz sektoruna cəlb edilən böyük xarici kapital Azərbaycanda iqtisadi cəlbədicilik mühitinin formalaşmasında müstəsna rol oynamaqla, əslində iqtisadi inkişaf modelinin əhəmiyyətli ünsürlərindən birinin qərarlaşmasına etibarlı təminat verdi. Azərbaycanın dünyada etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edilməsi, ölkə iqtisadiyyatının xarici sərmayələr üçün cəlbədiciliyi, əlverişli investisiya mühitinin təminatı baxımından Azərbaycanın yüksək reytingə malik olan bir ölkə kimi tanındı.

Müstəqilliyin ilk illərini müşayiət edən iqtisadi və sosial sıxıntılar 70 il ərzində insanların həyatlarından daha çox beyinlərinə daxil olmuş sosial ədalət prinsiplərini yenidən müəyyən dərəcədə populyarlaşdırma bilmişdi. Həm də artan işsizlik, yoxsulluq və digər sosial problemlər sosial ədalət prinsipinə dövlətin diqqətinin artırılmasını qaçılmaz edirdi. Müvəqqəti olsa da müstəqilliyin ilk illərində xeyli sosial problemlərlə üz-üzə qalmış insanların ehtiyaclarının bir qisminin dövlətin üzərinə götürülməsindən savayı çıxış yolu qalmırdı.

Nəhayət, bazar münasibətləri ilə sosial ədalət prinsiplərinin əlaqələndirilməsi Azərbaycanın formalaşdırılan Heydər Əliyev modelinin humanist mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Nəticədə Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi və müdrikliyi azad bazar münasibətləri ilə sosial ədalət prinsiplərinin elə səmərəli sintezinin yaradılmasına gətirib çıxartdı ki, bunu da sosial bazar modeli adlandırmaq mümkündür.

Azərbaycan modelinin mühüm xüsusiyyətləri arasında regional inkişafın sürətləndirilməsi xətti ayrıca əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə bir xəttin yeridilməsi zərurəti ölkə iqtisadiyyatında XX əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərinə təsadüf edən tənəzzül prosesləri nəticəsində yaranan inkişafın qeyri-bərabərliyindən qaynaqlanır. İnkişaf etmiş Bakı ilə geridə qalmış regionlar arasında disbalans iqtisadiyyatda kifayət qədər nataraz və səmərəsiz strukturun yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu isə öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı qarşısında ən böyük maneələrdən idi. Qeyri-tarazlıq inkişafın ahəngdar gedişini əngəllədiyindən mərkəzlə əyalətlər arasında fərqlər də getdikcə artmaqda davam edirdi.

Digər tərəfdən isə, ayrı-ayrı bölgələr arasında böyük fərqlər ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının vahid balansında əks olunaraq onun kəmiyyət göstəricilərinə mənfi təsirini göstərirdi. Üstəgəl, zəif iqtisadi göstəricilər regionların sosial ehtiyaclarının öz imkanları hesabına ödənilməsinə qeyri-mümkün etdiyindən, əksər regionların mərkəzi büdcədən dotasiyalar hesabına yaşamasını qaçılmaz edirdi. Nəticədə, inkişafa sərf edilməli olan vəsaitlər məcburi olaraq regionların sosial ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədlərinə ünvanlanırdı.

Vəziyyətin köklü surətdə dəyişdirilməsi 2004-cü ildə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair dövlət proqramının qəbul edilməsi və ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi sayəsində mümkün oldu. Qəbul edilən proqramın həyata keçirilməsi sayəsində baş verən dəyişikliklər ümumiləşdirilmiş şəkildə aşağıdakılarda öz ifadəsini tapdı:

- iqtisadiyyatın strukturunda disbalans tədricən aradan qaldırıldı;
- yüz minlərlə yeni iş yerləri açıldı, iş qüvvəsindən səmərəli istifadə əmsalı yüksəldi, işsizliyin aradan qaldırılmasına böyük dəstək verildi;
- regionlarda iqtisadi fəallıq əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldi;
- ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafında regionların xüsusi çəkisi nəzərə çarpan dərəcədə yüksəldi;
- regionların infrastukturu təkmilləşdirildi ki, bu da öz növbəsində artan iqtisadi amil effekti yaratmış oldu;
- regionların sosial siması dəyişdi və beləliklə də ümumi iqtisadi fəallığa əhəmiyyətli təsir göstərmək gücünə malik olan digər amil - əhəlinin sağlamlıq, yüksək ovqatı formalaşdı.

Bu gün Azərbaycanın davamlı iqtisadi yüksəlişində regionların daim artan rolu hamı tərəfindən etiraf olunur və yeni inkişaf modelinin vacib tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir.

Müasir Azərbaycan inkişaf modeli dedikdə hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın və həyatın digər sahələrinin modernləşməsi prosesi və onun yaratdığı reallıqlar başa düşülür.

Azərbaycanın inkişaf modeli kontekstində modernləşmə onun fundamental əsaslarından biri, bəlkə də ən əhəmiyyətli qismində qəbul olunur. Ölkənin mövcud reallıqları və gələcək perspektivləri təkzibedilməz şəkildə sübuta yetirir ki, modernləşmə Azərbaycan timsalında möhtəşəm inkişaf resursuna sahibdir. Məhz həmin inkişaf resursunun hərəkətə gətirilməsi Azərbaycanın son illərdə sürətli tərəqqisinin təmin edilməsində birbaşa iştirak etməkdədir.

Azərbaycan reallıqlarında modernləşmə əhatəli məzmunu ilə fərqlənir və fikrimcə, aşağıdakı struktura sahibdir:

- iqtisadi modernləşmə;
- infrastrukturun yeniləşməsi;
- məskunlaşma və həyatın təşkili sahəsində modernləşmə.

Azərbaycanın inkişaf modelində iqtisadi modernləşmə istehsalın artım templərinin əsas təminatçısı məqsədlərini güdür. Milli iqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərindən tutmuş yeni texnologiyaların tətbiqi, istehsal mədəniyyətinin artırılması, dünya iqtisadi sisteminə qovuşmağa imkan yaradan yeni sahələrin və istehsalların meydana gəlməsinə qədər geniş spektri əhatə edən

iqtisadi modernləşmə Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatının əsaslarının bərqərar edilməsi prosesinin ümumi mənzərəsini tam dolğunluğu ilə əks etdirir.[3]

Azərbaycanın modernləşmə xəttinin mahiyyətini və mənzərəsini ölkənin simasının bütünlükdə dəyişdirilməsinə yönəldən əsaslı yenidənqurma və abadlıq işləri daha sintetik şəkildə əks etdirir. Bu bir yandan həyatın yeni standartlarının yaradılması məqsədləri güdürsə, digər tərəfdən istehsal mədəniyyətini artırır. Onu da xüsusi olaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, Azərbaycanın paytaxtdan tutmuş regionlara qədər bütünlükdə dəyişən görkəmi ölkənin simasını müasirləşdirməklə yanaşı, həm də əhalinin ictimai ovqatının yeni obrazını formalaşdırır, müasir dünyagörüşünün qərarlaşmasına bilavasitə təsir edir, bütünlüklə yeni Azərbaycan modelinin bitkin məzmununun meydana gəlməsinə xeyli təsir göstərmişdir.

Yekun olaraq ölkənin sosial, iqtisadi inkişafını xarakterizə edən məlumatların təhlili göstərir ki, bu gün Azərbaycanda yeni, mükəmməl milli iqtisadi inkişaf modeli formalaşdırılmışdır. Respublikamızda dayanıqlı və hərtərəfli inkişafın əsas təzahürü olan bu model ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin yorulmaz və məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir və xalqımızın işıqlı gələcəyini təmin edən dövlət idarəçiliyinin etibarlı əllərdə olduğunu bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29.12.2012 tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).
2. Allahverdiyev H. B. və b. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi Bakı 2002 447 s
3. Hacıyev Ş. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının model identifikasiyası . “Heydər Əliyev və Azərbaycanın müasirləşmə strategiyası”.Bakı: Azərneşr 2011 .708 s

РЕЗЮМЕ

Современная модель развития Азербайджана означает, прежде всего, процесс модернизации экономики и других сфер жизни и создаваемые им реалии. Формирование новой модели развития - один из испытанных методов в ряде стран.

В контексте модели развития Азербайджана модернизация рассматривается как одна из ее фундаментальных основ, возможно, самая важная. Сегодняшние реалии и перспективы на будущее страны неопровержимо доказывают, что модернизация имеет большой ресурс для развития на примере Азербайджана. Именно мобилизация этого ресурса развития напрямую участвует в обеспечении быстрого прогресса Азербайджана в последние годы.

Сегодня растущая роль регионов в устойчивом экономическом росте Азербайджана признается всеми и считается важной частью новой модели развития.

Ключевые слова: модернизация, дисбаланс, социальный рынок, национальное экономическое развитие, транснациональная корпорация.

SUMMARY

The modern development model of Azerbaijan means, first of all, the process of modernization of the economy and other spheres of life and the realities it creates. The formation of a new development model is one of the tried and tested methods in a number of countries.

In the context of Azerbaijan's development model, modernization is seen as one of its fundamental foundations, perhaps the most important. The current realities and future prospects of the country irrefutably prove that modernization has a great resource for development in the example of Azerbaijan. It is the mobilization of this development resource that is directly involved in ensuring the rapid progress of Azerbaijan in recent years.

Today, the ever-growing role of the regions in Azerbaijan's sustainable economic growth is widely recognized and valued as an important part of the new development model.

Key words: modernization, imbalance, social market, national economic development, transnational corporation.

İNNOVATİV YANAŞMA ƏSASINDA RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞDIRILMASI

Niftəliyev Nazim

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Məqalə innovativ yanaşma əsasında rəqabətli insan kapitalının formalaşdırılmasına həsr edilib. Elm və təhsil hər bir dövlətin davamlı sosial-iqtisadi və mədəni yüksəlişində mühüm rol oynayır. Ölkə iqtisadiyyatının yüksək inkişaf tempi, ictimai-siyasi sabitliyin davamlı xarakter daşması, təhsilin və elmin dünya standartları səviyyəsinə qalxması üçün daha çevik islahatlar aparmağa imkan yaradır. Buna görə də ölkəmizdə insan kapitalının gələcəkdə böyüməsinə səbəb olacaq tədris sistemləri inkişaf etdirilərək bu mənbənin potensialından tam istifadə etmək üçün strategiyalar hazırlanmalıdır.

Açar sözlər: İnsan kapitalı, təhsil sistemi, innovasiya, rəqəmsal iqtisadiyyat, sosial rifah.

İqtisadiyyatın inkişafında insanın rolu daha düzgün başa düşüldükcə, onun tədqiq edilib öyrənilməsi zərurəti də get-gedə daha anlamlı olmuş, həmçinin bu sahədə aparılan tədqiqatların əhatə dairəsi və intensivliyi artmışdır. Bu baxımdan son illər insan inkişafı ilə bağlı tədqiqatların aparılması daha da genişlənmişdir. Belə ki, baş verən köklü iqtisadi-siyasi dəyişikliklər şəraitində insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və bu kapitaldan səmərəli istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki burada məqsəd sosial proseslərin inkişafına təsir edən amilləri aşkara çıxarmaq, meydana çıxa bilən və mümkün olan bütün sosial nəticələrin dövlət səviyyəsində həll edilməsi vəziyyətini qiymətləndirən prosesin inkişaf meyillərinə fəal təsir göstərməkdən ibarətdir. Başqa sözlə desək, insan kapitalının inkişafı və ondan səmərəli istifadə olunması dövlətin fəal siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir.

İnsan inkişafı mürəkkəb bir sxemdir və bu inkişaf əsasən ümumi ictimai yüksəlişə əsaslanır. Aydın ki, insanın üç əsas məqsədi reallaşdırmadan ictimai yüksəliş mümkün deyildir. Bu məqsədlərə uzun və sağlam ömür sürmək, biliklər əldə edib onları yeniləşdirmək və genişləndirmək, həmçinin yüksək həyat səviyyəsini təmin edən maddi nemətlər əldə etmək aiddir. Bu məqsədləri araşdırarkən yalnız ümumi daxili məhsul, milli sərvət, adambaşına düşən gəlir və s. göstəricilər kifayət etmir. Çünki həmin göstəricilər sosial-iqtisadi münasibətləri şərtləndirsə də onları tamamilə adekvat olaraq müəyyən etmir. Artıq XX əsrin son onilliklərində bu problem məsələnin həlli müasir iqtisadi-elmi araşdırmaların aparılmasını zəruri etmiş və insan inkişafı getdikcə yalnız iqtisadi göstəricilər ilə deyil, həm də insanların cəmiyyətin inkişafında rolundan, onların söz və vicdan azadlığından, siyasi fəaliyyətdə rolundan, dövlətin idarə olunmasında fəaliyyətindən, qanun qarşısında bərabərliyindən, yaşına, cinsinə və milli mənsubiyyətinə görə diskriminasiyadan, müdafiəsindən asılı olmağa başlamışdır. Doğurdan da, müəyyən mənada, iqtisadi göstəricilərə malik olan, dünyəvi dəyərlərə can atan hər hansı ziyalının bu dəyərlərdən məhrum olması həmin insanın inkişafına mane olan amillərdir. [3]

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma prosesində insan probleminin öyrənilməsi həm təbiət, həm də humanitar elmlər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu ondan irəli gəlir ki, iqtisadi dirçəliş, yeni texnologiyaların istifadəsi, insan-təbiət münasibətlərinin gərginləşməsi, təhsil, səhiyyə, sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti insana aid problemlərin iqtisadi aspektdə işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bu baxımdan müasir cəmiyyətdə sosial-iqtisadi, hüquqi-mənəvi dəyişikliklərin öyrənilməsi, bütünlükdə sivilizasiyanın davamlı inkişafının elmi

cəhətdən proqnozlaşdırılması üçün insan kapitalının inkişafının strateji istiqamətlərinin tədqiq edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. [4]

Tarix zaman-zaman onu da sübuta yetirib ki, dünyanın bütün qabaqcıl dövlətləri öz hədəflərinə elmin, təhsilin, biliklərin gücü ilə çatıblar. Görkəmli maarifçilər, mütəfəkkirlər də bütün həyatlarını insanlara məhz bu həqiqəti çatdırmağa sərf ediblər. Təhsilin, elmin imkanlarının hər kəs üçün əlçatanlığı naminə yaşayıblar. Təhsil insanın fərdi azadlıqlarının əsas mənbəyidir. Amma o, insana təkə fərdi azadlıqlar gətirmir. Fərdlərin aid olduqları mühiti də hər tərəfdən, ziyanlı təsirlərdən qorumaqla cəmiyyətə maarifçilik ənənələri üzərində bərqərar olan ictimai azadlıqlar qazandırır. [5]

Bu gün ölkələri güclü edən məhz təhsil səviyyəsidir, insan kapitalına verilən dəyərdir, rəqəmsallaşma proseslərinə yatırımlardır. Hazırda bu böyük həqiqət müasir dünyamızın başlıca reallığına və əsas çağırışına çevrilib.

Ötən əsrin sonlarında Azərbaycan mürəkkəb tarixi dövr yaşasa da, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolunu inamla keçərək sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsini təmin etmiş ölkə kimi dünyada tanındı. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələri güclənmiş, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu uğurla həyata keçirilmişdir. İqtisadi inkişafdan qaynaqlanan yüksək maliyyə imkanları uzun illər makroiqtisadi sabitlik və artıma mühüm töhfə vermiş, təhlükəsizliyin təmini üçün güclü potensial yaratmışdır. [2]

Azərbaycan Vətən müharibəsindəki tarixi zəfər nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Bu məqam dövlət rəhbərimizin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də də öz əksini tapıb. Azərbaycanın rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı olması yaxın onillik üzrə beş əsas prioritetdən biri kimi müəyyənləşdirilib.

Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin rifahının daha da artırılması üçün sosialyönlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir.

Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsi möhkəmləndiriləcəkdir. Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun bazaryönlü islahatlar vasitəsilə effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi yüksəlişin təməl amilləri olacaq. Ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin edəcəkdir. [4]

Bu məqsədlərin reallaşdırılması dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli “hərəkətverici qüvvələri”nin möhkəmləndirilməsini – insan kapitalının müasirləşdirilməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsini və iqtisadi suverenliyin tam təmin olunmasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizə rəhbərliyinin ilk illərindən təbii resursların yaratdığı imkanların insan kapitalına çevrilməsini əsas strateji hədəflərdən biri

kimi müəyyənləşdirib. Son onilliklərdə həyata keçirilən təhsil islahatları, innovasiya ekosisteminin formalaşdırılmasına yönəlmiş ardıcıl tədbirlər, biliyin, texnoloji qabiliyyət və bacarıqların cəmiyyətimizdə bir meyara çevrilməsi bu hədəfə doğru əldə etdiyimiz ciddi nailiyyətlərdir.

Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalara bu qədər böyük önəm verilməsi son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklərlə əsaslandırılır. Həqiqətən, bu dəyişikliklər müasir dünyamızın reallığıdır. Əslində, insan həyatında hər zaman hansısa dəyişikliklər baş verir. Zaman keçdikcə mühit, yaşayış şərtləri, texnologiyalar, tərz və üsullar dəyişir. Amma bəşəriyyət indiki qədər sürətli və çoxşaxəli dəyişiklikləri yəqin ki, tarixinin heç bir dövründə yaşamayıb. Müasir texnologiyalar demək olar ki, bütün dünyanı yeniləyir. Belə bir köklü dəyişiklik şəraitində isə bir tərəfdən, ölkələrarası rəqabət daha da güclənir, digər tərəfdən, rəqabət şərtləri də dəyişir. [1]

Gələcəyə baxış ondan xəbər verir ki, yaxın illərdə rəqəmsallaşma prosesləri daha geniş vüsət alacaq. Həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz edəcək. Yeni texnologiyaların aktiv tətbiqi bəzi sahələrdə insanın iştirakını azaldacaq. Eyni zamanda insan iştirakı olmadan ən müasir sahələr daha böyük sürətlə inkişaf edəcək. Bu prosesdə ona vaxtında hazırlaşmağı bacarmış ölkələr, xalqlar böyük faydalar qazanacaqlar. Dəyişiklikləri hazırlıqsız qarşılayanlar isə gələcək inkişaf imkanlarını təbii ki, poza, itirə bilərlər.

Son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklər şəraitində ölkələrarası rəqabət daha da artmışdır. Perspektiv həyat dərin rəqəmsallaşma, yeni texnologiyaların aktiv tətbiqi və insan iştirakı olmadan ən müasir sahələrin sürətli inkişafı ilə səciyyəvi olacaqdır.

Gələcək illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərtidir.

Bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsilə; yaradıcı və innovativ cəmiyyətə; vətəndaşların sağlam həyat tərzinə nail olunmalıdır.

Dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı davamlı şəkildə artırılmalıdır. Strateji dövrdə kompetensiya, sosial vərdislər və bacarıqların harmoniyada inkişafına əsaslanan “ömürboyu təhsil”ə xüsusi önəm verilməlidir. Erkən və məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi genişlənməli və mərhələlərlə müvafiq yaşda olan bütün uşaqları əhatə etməlidir.

Cəmiyyətin inkişafının təminatçısı olan ümumi təhsilin gücləndirilməsi üçün təhsil sistemində gedən modernləşmə davam etdirilməli, məzmun islahatları dərinləşməli, integrativ tədris təcrübəsi inkişaf etdirilməlidir. Bu əsasda ölkənin beynəlxalq qiymətləndirmələrdə (PISA, PIRLS, TIMSS, ICILS) mövqeyinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına nail olunmalıdır. [1]

Təhsil sistemi gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal səriştələrin aşılmasına diqqət yetirməli, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələr verməlidir.

İnsanların yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanları genişləndirilməli, kadr hazırlığı əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmalıdır, peşə hazırlığı sisteminin inkişaf etdirilməsi tədbirləri çərçivəsində beynəlxalq sertifikatlara uyğun mütəxəssislər hazırlanmalıdır.

Güclü təhsil hesabına yüksək peşə bacarıqlarına malik insan kapitalı yaratmaq üçün ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət baxımından rəqabətə davamlılığı təmin olunmalıdır.

Gələcək dövrdə ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyət inkişafının aparıcı qüvvəsinə çevriləcəkdir. Ölkəni rəqabətdə irəli aparmaq üçün cəmiyyətin yaradıcılığını və innovativliyini stimullaşdıran ekosistem qurulmalıdır.

Yeni dövrdə qurulacaq ekosistem (müvafiq təşviqlər, inkubasiya və akselerasiya mərkəzləri, dövlət-özəl əməkdaşlığı əsasında maliyyələşmə modelləri, vençur və kraudfandinq institutları və s.) iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğunun artırılmasına yönləndirilməlidir. Dünyada gedən sürətli

texnoloji tərəqqiyə çevik uyğunlaşmaqla texnoloji ixrac məkanına çevrilmək üçün perspektivlər yaradılmalıdır. Bu məqsədlə emal sənayesinin inkişafı dərinləşdirilməli, elmtutumlu və yüksək gəlir yaradan orta və yüksək texnoloji sahələrin inkişafı təmin edilməlidir. Nəticəyönümlü elmi tədqiqatların təşviqi üçün rəqabətli maliyyələşdirmə mexanizmləri formalaşdırılmalıdır.

Vətəndaşların uzunömürlülüyü və sağlam həyat tərzini təmin edilməlidir. Bu, vətəndaşların məhsuldar fəaliyyəti və sosial rifahının artırılması üçün mühüm amildir. Keyfiyyətli səhiyyə və sağlam həyat tərzini hesabına əhalinin orta ömür müddətinin artımına nail olunmalıdır.

Bütün bunlar Azərbaycan dövlətinin gələcəyə necə həssaslıqla hazırlaşmasından xəbər verir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi inkişaf kursuna uyğun olaraq ölkəmizi tarixinin ən qüdrətli mərhələsinə yetirmiş Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın böyük gələcəyi üçün də möhkəm təməllər formalaşdırır. Xalqın, dövlətin sabahı belə bir bünövrə üzərində bərqərar olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
2. Əliyev İsmayıl. İnsan kapitalının formalaşması dövlətin əsas siyasətidir. Azərbaycan.- 2009.- 13 noyabr.- S. 5.
3. Əliyeva İradə Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar gələcəyin açarıdır “Azərbaycan” 14.02.2021.
4. Quliyeva Günay İnsan kapitalı müasir iqtisadiyyatın əsas drayveridir. Report İnformasiya agentliyi 25.02.2021.
5. Noskova K.A. İnsan kapitalının özəlliyi budur. İnsan kapitalının formalaşmasının çoxsəviyyəli modeli. İnsan resursları SWOT təhlili. <https://refu.ru/az/finansy/osobennost-chelovecheskogo-kapitala-sostoit-v-tom-cto.html>.

SUMMARY

FORMATION OF COMPETITIVE HUMAN CAPITAL ON THE BASIS OF INNOVATION APPROACH

The article is devoted to the formation of competitive human capital on the basis of innovative approach. Science and education play an important role in the sustainable socio-economic and cultural development of any state. High rates of economic development of the country, stability of socio-political stability allow more flexible reforms to raise education and science to world standards. Consequently, it is necessary to develop strategies that will lead to the future growth of human capital in order to fully exploit the potential of this source through the development of educational systems in our country,

Keywords: human capital, education system, innovation, digital economy, social welfare.

РЕЗЮМЕ

ФОРМИРОВАНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА

Статья посвящена формированию конкурентоспособного человеческого капитала на основе инновационного подхода. Наука и образование играют важную роль в устойчивом социально-экономическом и культурном развитии любого государства. Высокие темпы развития экономики страны, устойчивость социально-политической стабильности позволяют проводить более гибкие реформы, чтобы поднять образование и науку до мировых стандартов. Следовательно, необходимо разработать стратегии, которые приведут

к будущему росту человеческого капитала, чтобы в полной мере использовать потенциал этого источника путем развития систем образования в нашей стране.

Ключевые слова: человеческий капитал, система образования, инновации, цифровая экономика, социальное обеспечение.

TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ PEDAQOJİ DIAQNOSTİKANIN ROLU

Niftəliyeva Nigar Nəsir qızı
ADPU

Məqalədə tərbiyə prosesində pedaqoji diaqnostikanın rolundan söhbət açılır, Pedaqoji diaqnostikanın təlim-tərbiyə prosesində səmərəliliyi aydınlaşdırılır. Burada tərbiyəlilik kriteriyalarının pedaqoji diaqnostikada özünəməxsus mövqeyinin olduğu da bildirilir. Həmişinin, uşaqların tərbiyə prosesində müxtəlif metodlardan istifadənin düzgün olmadığı da vurğulanır.

Açar sözlər: pedaqoji diaqnostika, təlim-tərbiyə prosesi, müəllim işinin effektivlik kriteriyası

Tədris prosesində təkcə uşaqların tərbiyəliliyini deyil, xarici şəraiti, uşaq kollektivini, ailəni, müəllimləri, ictimai tərbiyəçiləri nəzərə almaq lazımdır. Buna görə də həmişə tərbiyə prosesində pedaqoji diaqnostika haqqında suallar meydana gəlir. Tərbiyə prosesinin keyfiyyəti kriteriyasında məktəbin şagirdlərin təhsilə və tərbiyəliliyini, onların tədrisə və tərbiyəyə, məktəbə, müəllimlərə münasibətlərini təyin edən parametrləri çıxış etməlidir.

Məktəbin işinin effektivlik kriteriyasının əsas təyinatı – pedaqoji fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və kompleks analizi əsasında müəllimlərin ustalığının əsas istiqamətlərinin təyini. Kriteriyalar pedaqogika elminin aparıcı ideyalarından irəli gəlir, çünki, məhz alimlərin verdiyi təkliflərin tətbiqi məktəbin işinin və müəllimlərin yaradıcılığının keyfiyyətliliyinin əsas şərtidir.

Hər bir kriteriya özündə məktəbin əsas vəzifələri, pedaqoji diaqnostikanın obyektini, pedaqoji əməyin göstəriciləri və keyfiyyətini birləşdirir. Məktəbin əsas məqsədi özündə sosial inkişafda olan təlim – tərbiyə prosesinin istiqamətlərini birləşdirir.

Məktəbin öz sosial funksiyalarını yerinə yetirməsi vəzifəsi özündə şagirdlərin elmlərin əsasını öyrənməsi, proqram materialını bilməsi, sosial qiymətli praktik təcrübənin əldə edilməsindən ibarətdir.

Şagirdlərin təlim və tərbiyə keyfiyyətinin diaqnostik metodlarında çox vaxt pedaqoji fəaliyyəti, onun məzmununu, istiqaməti, yerinə yetirilmə keyfiyyəti, uşağdan asılı olmayan hərəkət təsiri kimi kriteriyaları əsas götürülür. Uşağın öyrənilməsi və müxtəlif göstəricilər, müxtəlif metodlarla onun tərbiyələndirilməsi prosesi məhsuldar deyil. Şagird tərbiyəsinin özü pedaqoji fəaliyyətin əsas göstəricisidir.

Təlim – tərbiyə prosesinin bütün parametrlərinin şagirdlərin tərbiyəliliyi göstəriciləri ilə əlaqəsi təlim – tərbiyə prosesinin pedaqoji diaqnostikasının birinci əsas tələbidir. Şagirdlərin tərbiyəsinə təsiri nəzərə alınmadan məktəb həyatında heç bir fakt, heç bir hadisə müsbət və ya mənfi qiymətləndirilə bilməz.

“Təlim – tərbiyə prosesinin pedaqoji diaqnostikasının obyektini və əsas istiqamətini təyin edərkən pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətinin mühakimə yürüdülmə bilən kriteriyalarını təyin etmək məqsədəuyğundur. Kriteriyalar həmişə bu və ya digər işin həyata keçirilməsi zamanı, pedaqoji fəaliyyətinin özünün keyfiyyəti kimi çıxış edir.”[5] Belə keyfiyyətli göstəricilərə verilən şəraitdə uşaqlarla iş məsələsinin düzgün qoyuluşu, onlara təsirin metod və məzmunun seçimi məktəbdəki təlim və tərbiyənin ümumi sistemi ilə əlaqəsi aiddir. Pedaqoqun sərf etdiyi vaxt və güc, tərbiyə aktı prosesində şagirdlərin inkişafının aktivliyi, uşaqların tərbiyəliliyinin dəyişməsi və onların

tərbiyəçilərinin pedaqoji ustalığı da həmçinin məktəbin ümumi təlim-tərbiyə sistemi ilə əlaqəlidir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, tərbiyə prosesi təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli bir mövqeyə malikdir. Bu gün məktəb hər tərəfli və gələcəyə hazır nəsil yetişdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Onun yetişdirdiyi şagird milli-bəşəri dəyərlərə sadıq, savadlı, uzaqgörən, dünyagörüşlü, yüksək intellektə malik və vətənpərvər olmalıdır. Müəllimlərin pedaqoji diaqnostika metodlarından xəbərdar olması, ondan düzgün istifadə etməsi, onun şagirdin xarakteristikasını düzgün təyin etməsi və ona doğru istiqamət verməsinə səbəb olur. Göründüyü kimi, pedaqoji diaqnostikanın bu işdə əhəmiyyəti yüksəkdir, həm savadlı, həm də tərbiyəli şagird yetişdirilməsində böyük rol oynayır. Pedaqoji diaqnostikanın tələblərinə əsasən müəllim hər bir şagirdə fərdi, individual yanaşmalıdır. Bu tələblərə əməl edən hər bir müəllim düzgün şəxsiyyət yetişdirə biləcək. Savadlı, düzgün tərbiyə edilmiş şagird ailəsinə, cəmiyyətdəki hər bir şəxsə hörmətlə yanaşmalı, onlara öz bilik-bacarıqlarından istifadə edərək düzgün istiqamət verən köməkçi olan bir şəxsiyyət olmalıdır. Bütün bu xüsusiyyətlər isə yalnız məktəbin məhsulu ola bilər. Ailə-məktəb birliyi bu işə faydalı səmərə verir. Valideynlərin müəllimlərlə, məktəb rəhbərliyi, həmçinin övladının sinif yoldaşları və digər bu kimi şəxslərlə əlaqəsi, onun öz simasında övladına həmişə örnək olması da bu prosesə müsbət nəticə verəcəkdir. Fikirlərimi keçmiş təhsil naziri, indiki iqtisadiyyat naziri Mikayıl Cabbarovun işlətdiyi cümlələrlə bitirmək istərdim: “Təhsilsiz uşaq itirilmiş uşaqdır, uşağı itirmək isə gələcəyi itirməkdir”. Məhz bu mövqedən yanaşsaq, məktəbin, pedaqoqların bu işdə öz işlərini düzgün qurması vacib məsələdir. Məhz bu yerdə pedaqoji diaqnostikanın rolu danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
3. Никитина Н.Н., Кислинская Н.В. Введение в педагогическую деятельность: Теория и практика. Москва: Академия, 2008.
4. Петрова О.О, Долганова О.В, Шарохина Е.В. Педагогика. Конспект лекций. Москва: Эксмо, 2008.
5. А.И.Кочетова. Педагогическая диагностика в школе. Минск: Народная асвета, 1987.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль педагогической диагностики в образовательном процессе, уточняется эффективность педагогической диагностики в образовательном процессе. Также сказано, что критерии воспитания занимают уникальную позицию в педагогической диагностике. Также подчеркивается, что использование разных методов в процессе воспитания детей некорректно

Ключевые слова: педагогическая диагностика, учебный процесс, критерии эффективности работы учителя

SUMMARY

The thesis discusses the role of pedagogical diagnostics in the educational process, clarifies the effectiveness of pedagogical diagnostics in the educational process. It is also said that the criteria of upbringing have a unique position in pedagogical diagnostics. It is also emphasized that the use of different methods in the process of raising children is incorrect

Keywords: pedagogical diagnostics, educational process, criteria of effectiveness of teacher's work

ИССЛЕДОВАНИЕ АНТИМИКРОБНОЙ АКТИВНОСТИ БЕНЗИЛАМИДА 1,1-БИС-(КАРБОКСИМЕТИЛТИО)-1-ФЕНИЛЭТАНА

Османова С.Ф.^{1,2}, Вахид-заде Л. К.¹, Кахраманова К.Р.¹,
Мусаева С.А.³, Мамедова Н.Р.¹

¹Институт химии присадок им. акад. А.М.Кулиева НАН Азербайджана;
²Западно-Каспийский Университет; ³ Азербайджанский Технический Университет

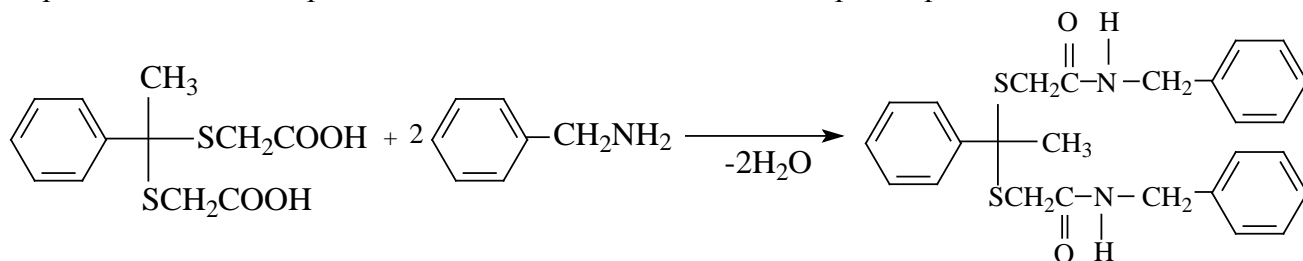
Анализ данных приведенных в литературе показывает, что соединения, содержащие в молекуле амидные группы, проявляют высокую биологическую активность и находят применение в медицине, химической технологии и других областях [10, 11, 12, 13, 16]. В связи с этим разработка эффективных методов синтеза соединений с амидной группой является одной из важных направлений современного органического синтеза.

Необходимо отметить, что имеющиеся в литературе работы посвящены синтезу амидов простейших моноокислот [4, 14, 15] и некоторых дикислот [1, 2, 3]. Что же касается синтеза амидов бис-кислот, а также кислот, содержащих в молекуле гетероатомы, то сведения о подобных исследованиях в литературе отсутствуют.

В связи с вышеизложенным исследование реакции амидирования впервые синтезированного нами 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтана [9] представляет значительный интерес как с точки зрения синтеза, так и определения практически полезных свойств полученных бис-амидов.

Исходя из изложенного, впервые нами прямым амидированием бензиламином [6, 7, 8, 17] синтезированного нами ранее 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтана получен новый бис-амид, обладающий биологической активностью.

Реакция амидирования 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтана проводилась нагреванием эквимольных количеств его с бензиламином в растворе бензола по схеме:

В качестве катализатора использовалась борная кислота. Бензиламин подавали в реакционную среду по каплям при постоянном перемешивании. При смешивании бис-кислоты и амина наблюдался экзотермический эффект, что может быть объяснено образованием соли. Продолжительность реакции составляла 2 часа. Выход продукта 89,2%.

Синтезированный бис-амид представлял собой кристаллическое вещество с $T_{пл}=135-137^{\circ}\text{C}$, хорошо растворимое в полярных и нерастворимое в неполярных растворителях.

Состав и структура синтезированного соединения установлена данными ИК- и ¹H ПМР-спектров и элементным анализом.

В ИК-спектре бензиламида 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтана в области 1370-1420 см⁻¹ наблюдается полоса поглощения характерная для C-N связи. Уширенная полоса поглощения в области 3300-3470 см⁻¹ и полосы поглощения в областях 1510-1710 см⁻¹ относятся к NH-связи.

В ¹H ПМР-спектре синглет в области 1.37 м.д. отнесен сигналу CH₃ группы, а мультиплет в области 4.22 – сигналам CH₂-группы. Мультиплеты в областях 7.13, 7.18 и 7.26 м.д. соотнесены к сигналам протонов ароматического кольца, а синглеты в областях

7.25, 7.27 и 7.31 м.д. – сигналам NH-фрагмента амидной группы.

Антимикробное действие синтезированного бис-амида определено по методике, описанной в [5].

В качестве тест-культур использованы следующие бактерии: *Klebsiella pneumoniae* (*K.pneumoniae*), *Staphylococcus aureus* (*S.aureus*), *Pseudomonas aeruginosa* (*P.aeruginosa*) и грибы: *Penicillium purpurogenum* (*P.purpurogenum*), *Fusarium oxysporum* (*F.oxysporum*), *Aspergillus niger* (*A.niger*), *Aspergillus ochraceus* (*A.ochraceus*), *Candida albicans* (*C.albicans*). Испытанию подвергались 0,1% и 0,4%-ные водные растворы исследуемого соединения. В качестве оценки процесса использовались как агарированная (мясо-пептонный агар, агарированный сок проросших зерен пшеницы), так и сухая (Чапек, мясо-пептонный бульон) питательные среды.

Результаты исследований приведены в таблицах 1 и 2.

Таблица 1. Фунгицидная активность бензиламида 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтана

Грибы	Рост (по отношению к контролю)		Степень активности	
	0,1%	0,4%	0.1%	0.4%
<i>Penicillium purpurogenum</i>	88	80	слабая	слабая
<i>Fusarium oxysporum</i>	17	-	сильная	сильная
<i>Aspergillus niger</i>	85	50	слабая	средняя
<i>Aspergillus ochraceus</i>	90	55	слабая	средняя
<i>Candida albicans</i>	-	-	сильная	сильная

Таблица 2. Антибактериальная активность бензиламида 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтана

Бактерии	Рост (по отношению к контролю)		Степень активности	
	0,1%	0,4%	0.1%	0.4%
<i>Klebsiella pneumoniae</i>	-	-	сильная	сильная
<i>Staphylococcus aureus</i>	91	56	слабая	средняя
<i>Pseudomonas aeruginosa</i>	84	50	слабая	средняя

В результате проведенных исследований выявлено, что исследованный бис-амид, как в сухой, так и твердой питательной средах обладает как фунгицидной, так и бактерицидной активностью.

Бензиламид 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтана проявляет высокую фунгицидную активность по отношению к грибам *Fusarium oxysporum*, *Candida albicans* и бактериальной активностью по отношению к бактерии – *Klebsiella pneumoniae*.

Резумируя результаты исследования можно считать, что бензиламид 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтана может найти применение в качестве антимикробного средства.

Ключевые слова: 1,1-бис-(карбоксиметилтио)-1-фенилэтан, бензиламин, амидирование, антимикробные свойства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Долженко А.В., Колотова Н.В., Козьминых В.О. и др. Замещенные амиды и гидразиды дикарбоновых кислот. Сообщение 10. Синтез и фармакологическая

- активность замещенных амидов и гидразидов янтарной кислоты // Химико-фармацевтический журнал, 2002, т. 36, № 2, стр.6-8
2. Колотова Н.В., Долженко А.В., Козьминых О.В. и др. Замещенные амиды и гидразиды 1,4-дикарбоновых кислот. Сообщение 8. Синтез и гипогликемическая активность замещенных амидов и гидразидов янтарной кислоты // Химико-фармацевтический журнал, 1999, т. 33, №12, с. 9-11
 3. Колотова Н.В., Козьминых В.О., Долженко А.В. и др. Замещенные амиды и гидразиды дикарбоновых кислот. Сообщение 9. Фармакологическая активность продуктов взаимодействия 2-аминопиридинов и 2-аминопиридина с ангидридами дикарбоновых кислот // Химико-фармацевтический журнал, 2001, т. 35, № 3, с. 26-30
 4. Мохов В. М., Попов Ю.В., Будко И.И. Прямое амидирование карбоновых кислот первичными и вторичными аминами в присутствии коллоидных частиц меди // Известия ВолгГТУ, 2014, т. 12, №7 (134), с.52-56
 5. Нетрусов А.И., Егорова М.А., Захарчук Л.М. и др. Практикум по микробиологии. – М.: Издательский центр «Академия», 2005, 608 с.
 6. Османова С.Ф., Сардарова С.А. Тиолирование ацетофенонов тиогликолевой кислотой и некоторые превращения продуктов реакции / Кластер конференций по органической химии «ОргХим-2016», Санкт-Петербург (пос. Репино), 27 июня-01 июля, 2016, с. 172
 7. Османова С.Ф., Сардарова С.А. Реакция амидирования 1,1-бис-(гидроксикарбонилметилтио)-1-фенилэтана ароматическими аминами / Материалы XXX Международной научно-технической конференции «Химические реактивы, реагенты и процессы малотоннажной химии», посвященной памяти академика наук Республики Башкортостан Д.Л.Рахманкулова, «Реактив-2016», с. 43
 8. Османова С.Ф. Синтез и исследование новых амидов – производных ацетофенона // Сумгаитский государственный Университет – 55, *Elmi xəbərlər, Təbiət və texniki elmlər bölməsi*, 2017, cild 17, № 4, с. 52-55
 9. Сардарова С.А., Османова С.Ф., Мамедов Ф.А., Гамидова Ш.Я. Синтез и исследование сложных эфиров 1,1-бис-(гидроксикарбонилметилтио)-1-арилэтанонов // Химические проблемы, 2015, №3, с. 319-322
 10. Amino Group Chemistry. From Synthesis to the Life Sciences, Ricci A., Ed.:Wiley-VCH: Weinheim, 2007;
 11. Bag B., Bharadwaj P. Perturbation of the PET process in fluorophore-spacer-receptor systems through structural modification: Transition metal induced fluorescence enhancement and selectivity // *Journal of Physical Chemistry B*, 2005, volume 109, № 10, pp. 4377-4390
 12. Corey E.J., Czako B., Kurti L. *Molecules and Medicine*, Wiley: Hoboken, 2017;
 13. Gangopadhyay. P.; Radhakrishnan T.P. Influence of alkyl chain length on the crystal structures and optical SHG of N-n-alkyl-2,4-dinitroanilines: Role of dipolar and dispersion energies // *Chemistry of Materials*, 2000, v.12, № 11, pp. 3362-3368
 14. Gernigon N., Al-Zoubi R., Hall D. Direct Amidation of Carboxylic Acids Catalyzed by orthoIodo Arylboronic Acids: Catalyst Optimization, Scope, and Preliminary Mechanistic Study Supporting a Peculiar Halogen Acceleration Effect // *Journal of Organic Chemistry*, 2012, v. 77, № 19, pp. 8386–8400
 15. Jursic B., Zdravkovski Z. A Simple preparation of amides from acids and amines by heating of their mixture // *Synthetic Communications*, 1993, v. 23, № 19, pp. 2761–2770

16. Patai series, The Chemistry of Functional Groups, The Chemistry of Anilines, Rappoport Z., Ed.:Wiley:Chichester, 2007, pt.2, chapm 13, 1163 p.
17. Taslimi P., Osmanova S., Cuneyt Caglayan et al. Novel amides of 1,1-bis-(carboxymethylthio)-1-arylethanes: Synthesis, characterization, acetylcholinesterase, butyrylcholinesterase, and carbonic anhydrase inhibitory properties // Journal of Biochemical and Molecular Toxicology, 2018, v. 32, issue 9, e 22191

XÜLASƏ

1,1-BİS-(KARBOKSİMETİLTİO)-1-FENİLETANIN BENZİLAMİDİN ANTİMİKROB AKTİVLİYİNİN TƏDQIQI

1,1-Bis-(karboksimetiltio)-1-feniletanın birli aminlə (benzilaminlə) birbaşa amidləşmə reaksiyası ilə əvvəllər qeyd edilməmiş 1,1-bis-(karboksimetiltio)-1-feniletanın benzilamidi sintez edilmişdir. Sintez olunmuş birləşmənin antimikrob xassələri təyin edilmişdir.

Açar sözlər: 1,1-bis-(karboksimetiltio)-1-feniletan, benzilamin, amidləşmə, antimikrob xassələr

SUMMARY

RESEARCH OF ANTIMICROBIAL ACTIVITY OF BENZYLAMIDE OF 1,1-BIS-(CARBOXYMETHYLTHIO)-1-PHENYLETHANE

The direct amidation reaction of 1,1-bis-(carboxymethylthio)-1-phenylethane with a primary amine (benzylamine) synthesized the previously undescribed bis-amide – benzylamide 1,1-bis-(carboxymethylthio)-1-phenylethane. The antimicrobial activity of the synthesized compound was determined.

Keywords: 1,1-bis-(carboxymethylthio)-1-phenylethane, benzylamine, amidation, antimicrobial properties

СИНТЕЗ И ИССЛЕДОВАНИЕ НОВОЙ ПОВЕРХНОСТНО – АКТИВНОЙ СОЛИ – n-ОКТИЛЭТИЛОЛАММОНИЙ ПЕНТАНОАТА

Поладова Т.А. , Кулиева Н.М.

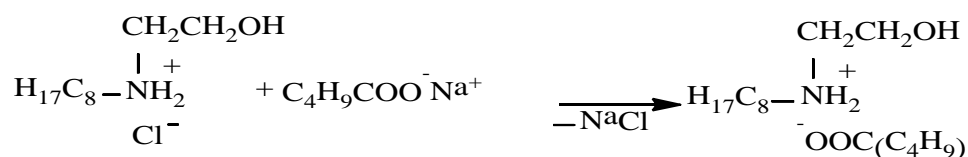
Западно Каспийский Университет, Институт Нефтехимических Процессов НАНА

В настоящий момент в мире остро стоит проблема загрязнения вод мирового океана в результате техногенной деятельности человечества. Одной из главных опасностей для мирового океана является нефть. Она попадает в водные системы в результате аварий на различных сооружениях по добыче, транспортировке, хранению и переработке нефти. Нефтепродукты проникают в водоемы вместе со сточными водами нефтеперегонных заводов, а также нефтебаз и танкеров.

Независимо от механизма образования нефтяной пленки она экологически опасна, так как отрицательно влияет на газо-, водо- и энергообмен между гидросферой и атмосферой, а также на все другие процессы, протекающие на границе этих сред. Толстый слой нефти, разлитый на водную поверхность, удаляется механическим способом. Для удаления же тонкой пленки используют особые, новые виды поверхностно-активных веществ (ПАВ), в т.ч. катионного типа, которые, отличаются высокой нефтесобирающей и нефтедиспергирующей способностями.

С целью исследования нефтесобирающей и диспергирующей эффективности ПАВ катионного типа синтезирован n-октилэтилоламмоний пентаноат (n-ОЭАПн).

Этот реагент получен при мольном соотношении *n*-октиламмоний хлорида и пентаноата натрия 1:1 и перемешивании в присутствии растворителя-этанола. Реакция протекает при температуре 21°C. Схематически эту реакцию можно представить в следующем виде:

Полученная соль *n*-ОЭАПн представляет собой золотисто-желтое, вязкое, смолообразное вещество. В воде она растворяется в дисперсном виде и хорошо растворяется в этаноле. Температура плавления полученной соли-выше 200°C.

Состав и структура *n*-ОЭАПн идентифицированы методом ИК-и ЯМР спектроскопии.

Поверхностное натяжение(σ) водных растворов соли *n*-ОЭАПн определено тензиометрическим методом (отрыв кольца Дью Нуи) на границе с воздухом. Результаты этих исследований показаны в табл.1.

Таблица 1

Результаты исследования поверхностного натяжения *n*-ОЭАПн на границе с воздухом

Концентрация, %мас	0.0 001	0.0 005	0 .01	0. 05	0.1
σ , мН/м	45. 8	41. 3	3 7.8	3 2.6	27. 1

Как видно, синтезированная соль является сильным ПАВ. Так, в присутствии этого вещества поверхностное натяжение на границе вода-воздух снижается от 72.5 мН/м (без ПАВ) до 27.1 мН/м (при 23 °С).

Электрокондуктометрическим методом установлено, что удельная электропроводность (κ , в мкС/см) водных растворов этой соли по мере увеличения концентрации – С (% мас.) раствора возрастает (при 23 °С): С=0.0001 κ =71.8; 0.0005 κ =109.8; 0.01 κ =143.4; 0.05 κ =218.1; 0.1 κ =241.6.

Исследование нефтесобирающей и нефтесепарационной способности синтезированного ПАВ проводили в лабораторных условиях. В проведенных испытаниях нефть (месторождение Пираллахи, недалеко от Баку, Азербайджан) разливается на поверхности 3 типов вод-дистиллированной, пресной и морской(вода Каспийского моря) и образует тонкую пленку (толщина 0.17 мм). Об эффективности реагента судили по изменению площади поверхности нефтяного пятна на поверхности воды под действием исследуемого реагента, который использовали в неразбавленном состоянии и в виде водного раствора с концентрацией 5 % мас. Нефтесобирающую активность оценивали кратностью собирания К (отношение исходной площади поверхности нефтяной пленки к площади поверхности нефтяного пятна, собранного под действием реагента) и временем удерживания собранной нефти- τ . Этот реагент демонстрирует высокую эффективность и собирает разлитую на поверхность воды нефть с кратностью собирания, равной 80.5, и удерживает нефть в виде собранного пятна более 7 суток.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ланге К.П. Поверхностно-активные вещества: синтез, свойства, анализ, применение. Санкт-Петербург.: Профессия, 2005, 204с.

2. Tondre C., Caillet C. Properties of the amphiphilic films in mixed cationic/anionic vesicles: a comprehensive view from a literature analysis // Adv. Colloid Interface Sci. 2001, 93, p.115-134.
3. Humbatov H.H., Dashdiyev R.A., Asadov Z.H. et. al. Chemical production and petroleum production. Baku: Elm, 2001, 448 pp.

SUMMARY

SYNTHESIS AND STUDY OF NEW SURFACE ACTIVE n-OCTYLMONOETHYLOL AMMONIUM PENTANOATE SALT

New cationic surfactants have been synthesized on the basis of n-octylamine and pentanoate salts. Composition and structure of these reagents have been identified by NMR- and IR-spectroscopy. By tensiometric measurements their high surface activity at the water-air border has been shown. By electroconductometric method specific electrical conductivity of the salts has been determined. By laboratory tests their effectiveness for removal of ecologically hazardous thin petroleum films from the water surface has been revealed.

Keywords: cationic surfactants, octylamine, ammonium salts, petroleum collecting

XÜLASƏ

YENİ SƏTHİ-AKTİV n-OKTİLETİLOLAMMONIUM PENTANOAT DUZUNUN SİNTEZİ VƏ TƏDQIQI

Neftin istehsalı və həcmnin artması ekoloji problemlərin çoxalması ilə nəticələnir. Belə ki, neftin hasilatı və nəqli zamanı baş verən qəzalar nəticəsində neft suyu çirkləndirir. Dağılmış neft yayılaraq hidrosfer ilə atmosfer arasında tarazlığı pozmaqla yanaşı, fauna və floraya da mənfi təsir göstərir. Qalın neft təbəqələrini mexaniki üsulla yığmaq mümkün olsa da nazik neft təbəqələrini belə üsullarla təmizləmək olmur. Bu məqsədlə səthi-aktiv xassələrə malik olan neftiyyəci reagentlərin tətbiqi əvəzolunmaz üsul hesab edilir. Müəyyən katanion səthi-aktiv maddələr (SAM) yüksək neftiyyəci xassəsi göstərərək neft təbəqəsini kiçik səthi ləkə şəklində salır. Hazırda bu tip SAM-ların çeşidlərinin genişləndirilməsini aktual hesab edilir.

Təqdim edilən məqalədə yeni, neftiyyəci xassəyə malik olan katanion tipli SAM-ın – n-oktilettilolammonium pentanoat duzunun sintezi və tədqiqi üzrə nəticələr şərh edilir.

Açar sözlər: katanion səthi-aktiv maddələr, oktilamin, ammonium duzları, neftiyyəci

COVID-19 VƏ BIOLOJİ AKTİV NÖQTƏLƏR

Qafarov Qadir Arzu

Azərbaycan Texniki Universiteti

Məqalədə bioloji aktiv nöqtələrin Ənənəvi Çin Təbabətinə əsaslanaraq izahı verilmiş, xəstəliklərin müalicəsinin təsir mexanizmi şərq təbabətinə nöqteyi nəzərdən izahı verilmişdir. Dövrümüz bəşəri bəlasına çevrilmiş COVID-19 virusu ilə mübarizədə akupunktur meridian üzərində yerləşən spesifik nöqtələrdən istifadə təklif edilmişdir.

Açar sözlər: Ənənəvi Çin təbabəti, bioloji aktiv nöqtələr, akupunktur, COVID-19, meridian.

Məsələnin qoyuluşu

Ənənəvi Çin təbabəti Çin xalqının xəstəliklərə qarşı minlərlə illərlə gördüyü işlərinin məhsuludur. Klassik Çin təbabətində insan yaşadığı kainatın bir parçası olaraq qəbul edilir və hər şeyin daxilində mövcud olan universal gücün insanın da daxilində olduğuna inanılır. “Chi” adı

verilən bu enerji insan bədənində meridian (baş) deyilən kanallarda dövr edir. Onsuz da Çində akupunktur üçün meridian mənasını verən “Chen-Chiu” və ya “Chinglo” sözləri istifadə edilir. Akupunktur ilə bu kanallarda meydana gələn enerji dövründə yaranan maneələr aradan qaldırılaraq tarazlığın təmin edilməsi və bu formada xəstəliyin qarşısının alınması mümkün olur.

“Zang-Fu” insan bədənindəki daxili orqanları ifadə edir. Orqanların belə ikiyə ayrılmasının səbəbi icra etdikləri funksiyalarındakı fərqliliklərdir. Zang qidalandırıcı maddələrin özünü emal edir və bunları dopolayar. Fu isə dopolanan qidaları qəbul edər, həzm edər, tullantı maddələri ifraz edər və kənarlaşdırır (atar). Kanallar və kollateralların vəzifələri isə “Qi” və qanın bədənə sirkulyasiyasını təmin etmək, toxumaları qidalandıraraq isitmək, Zang-Fu bütövlüyünü təmin etmək, dörd ətraflardakı (dəri, əzələlər, tendonların və sümüklər) funksiyalarını təşkil və üzvi bütövlüyü təmin etməkdir. Kanalların və kollateralların funksional güclərində zəifləmə baş verirsə orqanizm ekzogenik patogenik faktorlara həssas olur. Daha sonra patogenik faktorlar kanallar və kollaterallar vasitəsi ilə bədənə daxilə nüfuz edir və beləcə əlaqədar orqanlarda xəstəliklər meydana çıxır. Xəstəliyin əlamətlərinə deyil, səbəbinə istiqamətlənmiş bir müalicə metodu olan akupunktur orqanizmin öz-özünü müalicə etdiyi bir üsuldur və ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti yan təsirinin olmamasıdır.

Hal-hazırda koronavirus bəlası sürətlə dünyada yayılır. Bu qəfil və ölümcül xəstəliyin müalicəsi üçün heç bir xüsusi antivirus dərmanı və ya peyvənd mövcud deyil. Xəstənin simptomlarını yaxşılaşdırmaq üçün dəstəkləyici müalicənin aparılmasında yeganə seçim qeyri-ənənəvi müalicə müalicə metodlarıdır. Bu ənənəvi müalicə metodlarından ən əsası, Çində SARS-CoV-2 yoluxmuş xəstələrin 85% -dən çoxunda Ənənəvi Çin Təbabəti (ƏÇT) tətbiq edilmişdir. Rəsmi rəqəmlərə istinadən Çində COVID-19 virusuna tutulmuş şəxslərin bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, 90 %-da, bəzilərinə isə 85 %-da müalicə prosesini sürətləndirmək, orqanizmin immun sistemini gücləndirmək məqsədilə akupunktur müalicə üsulu tətbiq olunur. Bir çox elm insanlarının bu məsələyə şübhə ilə yanaşmalarına baxmayaraq, Çin dövlət lideri tərəfindən qeyri-ənənəvi çin müalicə metodunun tətbiqi dəstəklənmişdir. Ənənəvi Çin Təbabəti (ƏÇT) yüz illərdir epidemik xəstəliklərin qarşısını almaq və onların insan orqanizmində yaratdığı təsirləri yüngülləşdirmək məqsədilə istifadə olunur. ƏÇT və Qərbin dərmanla müalicə üsullarının kombinasiyası bədən temperaturunu azalda bilir; yüngül COVID-19-a yoluxmuş xəstələrin öskürək, yorğunluq, ishal və digər əlamətlərini yüngülləşdirə bilmək üstünlüyünə də sahibdir. Orta və ağır sindromların müalicəsi üçün kompleks yanaşma ağciyər eksudasiyasını azalda bilər və xəstəliyin daha da inkişaf etməsinə mane olur. BAN-lərlə üsulla müalicə aparılan zaman infeksiya yaranma riski də yaranır ki, bunun cərəsi də lazer akupunktur üsulundan istifadədir. Bəzi xəstələrdə akupunktur müalicə ilə yanaşı “Qigong (nəfəs, bədən və ağıl arasındakı möhtəşəm tarazlıq)” müalicəsi də aparılır. Bununla da əminliklə deyə bilərik ki, akupunktur müalicə üsulu bir daha özünün üstünlüyünü Çin sərhədlərini aşaraq dünyaya isbat etdi.

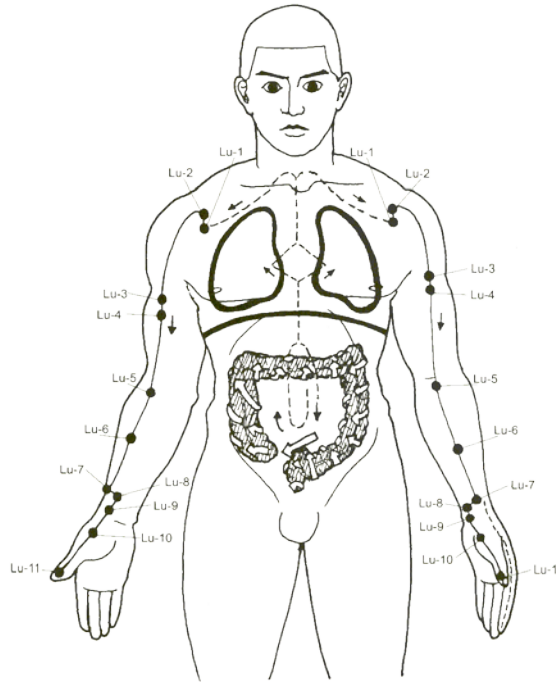
COVID-19 virusunun əsas simptomlar tənəffüs sistemi parametrləri ilə əlaqədardır. Bu göstəricilərin aradan qaldırılması, sistemin normal vəziyyətinə geri dönməsi üçün stimullaşdırıcı təsirin göstərilməsi məqsədilə ənənəvi çin təbabətindən istifadə olunmalıdır. Asqırma, tənəffüs və öskürək kimi simptomların müalicəsi ənənəvi çin təbabətində ağciyər meridianları üzərində yerləşən akupunktur nöqtələrindən istifadə etmək lazımdır.

Ağciyər meridianı: Bədənimizdə ağciyər meridianları, həm sağ həm sol gövdədə körpücük sümüyü olaraq bilinən klavikula sümüyünün dərhal orta alt bölgəsindən başlayır, sağ və sol qol ön bölgədə irəliləyərək baş barmaq xarici yanına doğru davam edir. Ağciyər meridian terapiyasına aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

Öskürək, ifrazat (ağ, sarı, yaşıl rəng), quru öskürək, quru ağız və boğaz, susuzluq hissi, nəfəs almaqda çətinlik, burun tıxanılışı, axan burun, sulu bəlgəmin gəlməsi, sürətli nəfəs baş və bədən ağrılarının meydana gəlməsi, badamcıqların şişməsi, xroniki öskürək və s.

Deməli covid-19 pandemiyası ilə mübarizədə ağciyər meridianı üzərində yerləşən akupunktur nöqtələrin mexaniki, elektrik, lazer stimulyasiyası bədənə bu virusla mübarizə potensialını

artıracaqdır. Nəzərə alsaq ki, ağciyər maridiyanının əsas funksiyası tənəffüs prosesinin və xarici mühitlər enerji mübadiləsinin tənzimlənməsidir.

Şəkil 1. Ağciyər meridianı

Tövsiyyə edə bilərik ki, karantina şəraitində aşağıda qeyd olunan akupunktur nöqtələrə mexaniki (nöqtə masajı) təsir göstərməklə simptomlara qarşı əvvəlcədən sədd çəkə bilər, bu halda virusa tutulma riskini də azalda bilər.

NƏTİCƏ

Ağciyər meridianı ilə yanaşı digər maridiyan nöqtələri də bu simptomların müalicəsində istifadə olunur. Axtarış nəticəsində tənəffüs zamanı yaranan çətinliklərin müalicəsində istifadə olunan iki akupunktur nöqtə müəyyən edilmişdir. Prostat meridianı: VC9- tənəffüs zamanı yaranan çətinliklər zamanı istifadə olunur. Onurğa meridianı: J5- tənəffüs yollarının infeksiyaları ilə mübarizə aparmaq məqsədilə istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. T.A.Əliyev, Q.A.Qafarov, D.O.Əhmədova. “Qeyri-Ənənəvi Tibbi Üsulun Vasitələr” AzTU-nun Elmi Əsərləri №2, 2018, s 267-270.
2. Harry G. Hong “Electrodermal measurement of acupuncture points may be a diagnostic tool for respiratory conditions: a retrospective chart review” MEDICAL ACUPUNCTURE Volume 28, Number 3, 2016.
3. Wang SM, Zeev NK, White P. Acupuncture analgesia: I. The scientific basis. Anesth Analg 2008;106:602–10.
4. Henry McCann Hans-Georg Ross “Practical Atlas of Tung’s Acupuncture” 4 4th Edition 2015 in Germany.
5. Gafarov GA. Acupuncture research methods. Journal of Applied Biotechnology and Bioengineering: 2020;7(6): 276–278.

SUMMARY

COVID-19 AND BIOLOGICAL ACTIVE POINTS

The article explains the biologically active points based on Traditional Chinese Medicine, the mechanism of action of the treatment of diseases from the point of view of oriental medicine. It is proposed to use specific points located on the acupuncture meridian in the fight against the COVID-19 virus, which has become a modern human scourge.

Keywords: Traditional Chinese medicine, biologically active points, acupuncture, COVID-19, meridian.

РЕЗЮМЕ

COVID-19 И БИОЛОГИЧЕСКИЕ АКТИВНЫЕ ТОЧКИ

В статье объясняются биологически активные точки на основе традиционной китайской медицины, механизм действия лечения заболеваний с точки зрения восточной медицины. Предлагается использовать определенные точки, расположенные на меридиане акупунктуры, в борьбе с вирусом COVID-19, ставшим бедствием современного человека.

Ключевые слова: традиционная китайская медицина, биологически активные точки, иглоукалывание, COVID-19, меридиан.

AZƏRBAYCANDA SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLAR ÜÇÜN BƏRABƏR İMKANLARIN YARADILMASI ÜZRƏ PROQRAMLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Qarabəyli Tahirə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Əlillik nədir? Əlilliyin mahiyyətini araşdırarkən, müxtəlif müəlliflər tərəfindən bu anlayışa iki yanaşmanın mövcud olduğuna şahid oluruq. Birinci yanaşma - əlilliyi müəyyən fiziki və ya əqli məhdudiyətlə əlaqələndirərək, onu bir fakt kimi qəbul edir və ona tərif verir. Belə ki, Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatı „əlilliy“i çatışmazlıqlar, fəaliyyət məhdudiyəti və iştirak məhdudiyəti anlayışlarını əhatə edən ümumi bir anlayış hesab edir. Çatışmazlıq bədən funksiyasında, yaxud strukturunda olan problemdir; fəaliyyət məhdudiyəti şəxs tərəfindən hər hansı tapşırığı və ya hərəkəti edərkən qarşılaşdığı çətinlikdir; iştirak məhdudiyəti isə şəxsin müəyyən həyat situasiyalarında üzləşdiyi problemdir.

Əlillik sadəcə sağlamlıq problemi deyildir. Bu, şəxsin bədən xüsusiyyətlərinin onun yaşadığı cəmiyyətin reaksiyaları ilə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən mürəkkəb fenomendir. Əlil insanların qarşılaşdıqları çətinliklərə üstün gəlmək mühitin yaratdığı və sosial baryerlərin aradan qaldırılmasına müdaxiləni zəruri edir [1].

Əlilliyin anlayışına ikinci yanaşma isə, əslində əlilliyin bir fakt olaraq mövcudluğuna deyil, onun cəmiyyətin biganə münasibəti tərəfindən yaradılmasına inanır.

Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il 2 oktyabr tarixində qoşulduğu 2006-cı il tarixli "Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiyanın 1-ci maddəsində görə, "əlil" dedikdə, müxtəlif maneələrlə qarşılıqlı təsir zamanı onların digərləri ilə bərabər səviyyədə cəmiyyətin həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntuları olan insanlar başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının qorunması haqqında" Qanununa görə, əlilliyi olan şəxs dedikdə, müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli

və ya hissiyyat pozuntuları olan şəxs, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaq nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının “Uşaq hüquqları haqqında” Qanununa 13 iyun 2008-ci il tarixdə edilmiş dəyişikliyə əsasən, “əlil, əqli və fiziki çatışmazlıqları olan” sözləri “sağlamlıq imkanları məhdud” sözləri ilə əvəz edilmişdir.

Əlilliyin anlayışını hüquqi tərəfdən aydınlaşdırmaqla yanaşı, onun sosial-ictimai mahiyyətini dərk etmək zəruridir. Bunun əlilliyə, əlil şəxslərə münasibətin tarixi aspektlərini araşdırmaqda fayda vardır. Qədim dövrlərdən başlayaraq, müxtəlif dövrlərdə əlil şəxslərə, habelə əlil uşaqlara münasibət necə idi? Məsələyə məhz tarixi kontekstdən yanaşılması hazırkı vəziyyətin araşdırılması, habelə əlil şəxslərin hüquqi vəziyyətinin gələcəkdə daha da yaxşılaşdırılmasına imkan yaradılması üçün çox mühümdür.

Ən başdan bunu qeyd etmək zəruridir ki, əlilliyin tarixinin öyrənilməsi həddən artıq mürəkkəbdir, belə ki, əldə olan mənbələrdə əlilliyin bir növü digərindən fərqləndirilmir, habelə öncəki əsrlərdə yaşamış cəmiyyətlər düzgün müalicə əldə etmək üçün dəlilik, öyrənmə bacarıqsızlığı, duyğu pozğunluqları, hətta fərqli düşüncədə olanlar (dissidentlər) arasında fərqləndirmə aparmaqda belə ehtiyac görmüdürlər [2, 42].

Zamanında Metzler əlillik (bioloji mənada) və fəaliyyət qabiliyyətsizliyi (sosial mənada) arasında çox mühüm bir fərqləndirmə aparmışdı [3, 68]. Əlbəttə, insanlar əlil şəxslərin sağlam olanlarla eyni fiziki imkanlara malik olmadığını görürdülər, lakin bu həmin əlil şəxsin gündəlik əmək prosesinə cəlb və inteqrasiya olunmasının qeyri-mümkünlüyü demək deyil. Bu mənada qədimdə insanlar əlil olduqları halda, heç də həmişə fəaliyyət qabiliyyətsiz olmurdular. Məhz “cəmiyyət” konsepsiyası qədimdə əlil insanlara olan münasibəti bugünkü münasibətdən fərqləndirir. Sosial müdafiə sisteminin yoxluğu bu insanların öz yaşamlarını təmin etmək üçün dilənçi kimi olsa belə, müəyyən formada cəmiyyətə inteqrasiya etməyə vadar edirdi. Bu günki yanaşmadan fərqli olaraq, qədim dövrdə uşaqlar valideynlərin gələcəyə yatırımı hesab edilirdi və ondan mümkün qədər tez işləməyə başlaması tələb olunurdu [4, 296]. Bu qaydadan əlil uşaqlar istisna deyildi: onlar da ailə büdcəsinə öz töhfələrini verməli idilər.

Orta əsr konsepsiyasında xüsusən yeni doğulan körpələr keçid vəziyyətində hesab olunurdular: onlar iki dünyanın arasında idilər. Onlar təzəcə bu dünyaya gəlmişlər və çox zaman gəldikləri yerə qayıtmağa “həvəsli” idilər. Yeni doğulan körpələr xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsinin ortasında qalırdı. Bu fikirlər ondan irəli gəlirdi ki, orta əsrlərdə uşaqlar çox zəif idilər və körpə ölümü çox yüksək idi [5, 440-460].

Ola bilsin ki, əlil insanlar üçün ilk təminatlar elə Renessanla (İntibah) birlikdə gəlmişdir, məhz bu dövrdə anatomiya, cərrahiyyə və tibb elmi ilə bağlı, həqiqətən, ciddi araşdırmalar aparılırdı. İtaliyada Bartolomeo Eustachio kimi anatomiyaçıların sayəsində qulağın anatomiyasının başa düşülməsində ciddi irəliləyişlər eşitmə çatışmazlıqları olan şəxslərin daha dərinə qiymətləndirilməsi, yazı mətbəəsinin ixtirası isə, məntiqi olaraq, qüsurlu görmənin korrektə edilməsi üçün ilk zəif addımların atılmasına gətirib çıxardı. Bu tərəqqi ilə yanaşı, 1698-ci ildə alman əsilli loğman Paullini kimi epilepsiya, iflic, karlıq, diş ağrısı və melanxoliya hallarını müalicə etmək üçün başa zərbələrin vurulmasını zəruri hesab edən "həkim"lər də var idi [2, 356].

1975-ci ildə əlil hüquqları hərəkatının irəli sürdüyü əlilliyin sosial modeli əsasında əlilliyə münasibət Avropada kənarlaşdırma və imkanların məhdudlaşdırılması yanaşmasından uzaqlaşaraq, daha maariflənmiş yanaşmaya çevrilmişdir. Hızırkı münasibət heç də 1960-ci illərdə olduğu kimi, fiziki və əqli əngəlli uşaqların böyük müəssisələrdə yerləşdirilərək, “sosial ölü” vəziyyətinə salınmasından və gizlədilməsindən ibarət deyil. Bununla belə, əlilliklə bağlı kök salmış fikirlər və mənfi rəylər hələ də mövcuddur və onları dəyişmək çətindir. Bu isə öz övladlarına ən yaxşı xidmətləri əldə etmək istəyən bir valideyn üçün problemlər yarada bilər. Avropada əlillər üçün ictimai həyatın bütün sahələrində bərabər imkanların yaradılmasına baxmayaraq, onlar üçün müəyyən problemlərin hələ də mövcud olduğu vurğulanmaqdadır:

- Avropada ibtidai məktəblərin yalnız 18 faizi, orta məktəblərin isə 8 faizi əlil arabalarının hərəkəti üçün tam təchiz olunmuşdur;

- Əlil insanların 50 faizdən çoxu ictimai nəqliyyatdan istifadə zamanı çətinliklərlə üzləşirlər;

- Əlil insanların işdən çıxarılma ehtimalı daha yüksəkdir;

- Üç əlil insandan biri ictimai işə obyektlərinə, məsələn, restoran, kafe, teatr və ya əyləncə mərkəzlərinə buraxılmır [7, 87].

Giddən yazırdı ki, gəncliyə, canlılığa və fiziki cazibədarlığa yüksək qiymət verilən bir cəmiyyətdə iştirakçı olmayanlar kölgədə qalırlar.”[8, 651].

Xüsusi təəssüf doğuran hal ondan ibarətdir ki, təhsil əlil uşağın kənarda qaldığı sahələrdən biridir. İnküziv təhsil inküziv cəmiyyətin qurulması üçün əsas tələbdir. Hər kəsi əhatə edəcək təhsil sisteminə doğru atılan addımlar dövlətlərin dəstəyi ilə mümkün qədər çox sayda əlil uşaqların ümumtəhsil məktəblərinə yönləndirilməsini nəzərdə tutur [7, 118]. Bununla belə, təhsil yalnız məktəbə daxil olmaqdan ibarət deyil, bu, elə bir prosesdir ki, əlil uşaqların hüquq və azadlıqlarını əldə etmək imkanı verməklə, onda özünəhörmət və özündən əminlik hissləri yaradacaq. Bunun üçün müvafiq məktəbdə təhsil verən bütün müəllimlər və digərləri elə təlim görməlidirlər ki, əlillikdən xəbərdar olsunlar [9, 66].

Böyük Britaniyada 2003-cü ildə qəbul edilmiş “Hər bir uşaq vacibdir” adlı Yaşıl Sənəddə vəd edildiyi kimi, hökumətin Xüsusi Təhsil Ehtiyacları (XTE) strategiyası, “Nailiyyətlər yolunda əngəlləri aradana qaldıraraq” yaxşı keyfiyyətli qayğı vasitəsilə bütün potensiallarını ifadə edə bilmələri üçün bütün uşaqlar üçün bərabər imkanlar yaratmağa hədəflənmişdir. Strategiya təhsili daha innovativ və əlil uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına cavab verən etməklə xüsusi ehtiyacları olan uşaqlar üçün öyrənmə prosesini fərdiləşdirməyə yönəlmişdir. Bu, məktəb həyatının bütün aspektlərini əhatə edir və əsas etibarilə aşağıdakı fəaliyyətlərdən ibarətdir:

- Valideynləri və təhsil işçilərini mükəmməl məlumatlandırma;

- Yaxşı təcrübələri Children’s Trusts, Connexions (*Connexions İngiltərədə bütün 13-19 yaşlılar üçün tövsiyə və təlimatlandırma xidmətidir), həmçinin yerli səlahiyyətli qurumlar vasitəsilə toplama və yayma;

- Əlavə xərcləri qarşılamaqda ailələrə yardım etmə;

- Uşaqlara qayğı ilə bağlı işçi qüvvəsi üçün təlimlərin əlçatan edilməsi.

Əlaqədar şəxslər valideynlərin təcrübələrinə, bacarıqlarına və gücünə hörmətlə yanaşmalı və onları dinləməlidirlər ki, nəticələr uğurlu ola bilsin [10, 80-92].

Dünya təcrübəsində sağlamlıqla bağlı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün xeyli sayda proqramlar mövcuddur. Əsas müvafiq siyasətlərə təhsil xidmətləri, birbaşa xidmətlər, sosial rifah və ya pul müavinətləri və sığorta sistemləri daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, siyasətlər və proqramlar, əksər hallarda çoxşaxəli məqsədlər və xidmətlər üçün nəzərdə tutulur. Xidmətlər göstərilərkən uşaqların və ailələrin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Təhsil proqramları. Təhsil sistemi bir çox uşaqların həyatında əsas rol oynayır. Müvafiq təhsil proqramlarına qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün xüsusi xidmətlər və proqramlar daxil edilir ki, bütün uşaqların müvafiq şəkildə təhsil sistemindən yararlanması mümkün olsun.

Məhdudiyətli Fərdlərin Təhsil Aktı. Aktın məqsədi əlilliyi olan bütün uşaqların xüsusi təhsil və onların ehtiyaclarını qarşılacaq əlaqədar xidmətlərdən ibarət pulsuz müvafiq dövlət təhsili ilə təmin edilməsi"ndən ibarətdir. Qanunvericiliyin bu mühüm hissəsi məktəbə getməyən uşaqlar üçün üzdə qeyri-müvafiq görünə bilər, lakin bu Aktda təsbit olunan xidmətlər elə doğrulduğu andan əlil uşaqlar üçün mümkündür.

Məhdudiyətli Körpə Və Azyaşlılar Üçün Proqram. Bu proqram üçün hədəf qrupu idrak, fiziki, ünsiyyət, sosio-emosional və adaptasiya məsələlərində inkişafdən qalma simptomlarına malik uşaqlar daxildir. Xüsusi təhsildə olan uşaq, həmçinin individual təhsil proqramına malik olmalıdır. Individual təhsil proqramı xüsusi təhsil dəstəyi və xidmətlərinin

təşkilini nəzərdə tutur, hansı ki, valideynlərin, müəllimlərin, tələbələrin, yaxud məktəb heyətinin daxil olduğu komanda tərəfindən yaradılır.

Rehabilitasiya Aktı (1973). ABŞ-da Rehabilitasiya Aktının 504-cü bölməsi dövlət təhsili sistemində əlilliyi olan uşaqlara qarşı ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bu bölmənin hədəf qrupu ən azı bir mühüm həyat fəaliyyətini məhdudlaşdıran fiziki, yaxud əqli məhdudluluq ilə əlaqəli olan tələbələrə aiddir. Qanun məktəblərdən əlilliyi olmayan tələbələrlə bərabər əsaslarla əlilliyi olan tələbələrə də müvafiq yaşayış və ya təhsil xidmətləri təmin etməyi tələb edir.

"Heç Bir Uşaq Tərk Edilməsin" Aktı (2001). Bu akt ABŞ-da bağçadan ali məktəbə qədər təhsillə əlaqədar əsas federal qanundur. Onun prinsiplərindən biri məktəblərin, müəllimlərin və əlaqədar səlahiyyətli şəxslərin nəticələrə görə məsuliyyət daşmasından ibarətdir. Standartlaşmış test göstəricilərinin müqayisə olunması vasitəsilə tələbələrin nəticələrinin belə vurğulanması test prosesinə və beləliklə məktəb ümumi qiymətləndirilməsinə cəlb olunan xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar üçün müsbət təsirə malikdir.

V Başlıq - Ana Və Uşaq Sağlamlığı Xidmətləri. ABŞ Federal Ana və Uşaq Sağlamlıq Bürosunun Xüsusi Ehtiyacları olan Uşaqlar üçün Xidmətlər Bölməsi əlilliyi olan uşaqlar və onların ailələri üçün proqramların təşkil olunmasında liderliyə malikdir.

Əlilliyi Olan Amerikalılar Aktı. 1990-cı il tarixli bu Akt əlilliyi olan uşaqların (habelə böyüklərin) mülki hüquqlarını təsbit edir. O, özəl sektorda, dövlət və yerli qurumlarda işəgötürmə zamanı, habelə dövlət evlərində, maliyyə orqanlarında, nəqliyyatda və telekommunikasiyada əlilliklə əlaqədar olaraq ayrı-seçkiliyin edilməsini qadağan edir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün məktəblərə, ictimaiyyətə və böyüklər üçün iş yerlərinə bərabər əsaslarla daxil olmanın və hərəkət etmənin təmin olunması tələbi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar və onların ailələri üçün müvafiq siyasətlərin və proqramların təşkili çoxsaylıdır. Buraya, həmçinin "Övladlığa Götürən Ailə Proqramı"nı, "Valideynlərə Dəstək Qrupları və Özəl Sektorların Təşəbbüsləri"ni aid etmək olar. Bununla yanaşı, valideynlər və qəyyumlar bu siyasətlər və proqramlarla bağlı, ilk növbədə, özlərini maarifləndirməlidir, əks halda onlar və onların uşaqları üçün nəzərdə tutulan dəstək və yardımdan tam şəkildə yararlanma bilməzlər. Bundan əlavə, ailələr üçün pul müavinəti, yaxud sağlamlıq sığortası proqramları giriş əldə edə bilərlər. Bu şəkildə, uşaqların və onların valideynlərinin qanuni hüquqları getdikcə daha çox müdafiə olunur. ABŞ-da və Avropada daha çox dəstəkləyici siyasətlər və proqramların yaradılması üçün hərəkətlər mövcuddur [12].

"Əlillərin hüquqları haqqında" Konvensiya bütün dünyada 600 milyondan çox əlil şəxsin situasiyasına uyğunlaşdırılmış ilk universal aktdır və imzalayan dövlətlərin gələcəkdə siyasətlərinin və tədbirlərinin əsaslanacağı sosial standartları müəyyənləşdirir və bununla sosial dəyişikliyə imkan yaradır. Bu dəyişiklik aydın məqsədlərlə müşayiət olunur: cəmiyyətdə müstəqil iştirak və bərabər imkanlar üçün əngəllərin aradan qaldırılması. Fərdi səviyyədə məqsəd bütün insanlara öz arzularına və ehtiyaclarına uyğun olan həyat sürmək imkanının yaradılmasından ibarətdir. Konvensiyada əlil uşaqların, habelə əlil qızların hüquqlarının müdafiəsinə ayrıca maddə həsr olunmuşdur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların hüquqlarının tam şəkildə və ayrıca normativ akt qismində təsbit olunmasını, bu uşaqların təhsili, sosial müdafiəsi, asudə vaxtlarının təşkili, valideynlərinin bu istiqamətdə maarifləndirilməsi və digər mühüm məsələlərin müəyyənləşdirilməsini zəruri hesab edirəm. Bununla belə, qanunvericiliklə təsbit etmə kifayət deyil, müəyyən edilmiş mexanizmin effektiv tətbiq edilməsi, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı dövlət və xüsusi proqramlar həvəsləndirilməli, bütövlükdə cəmiyyətin öz zəif üzvlərinə münasibətinin düzgün formalaşdırılması üzrə konkret maarifləndirici tədbirlər atılmalıdır.

SUMMARY

According to Article 1 of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, persons with disabilities include those who have long-term physical, mental, intellectual or sensory impairments which in interaction with various barriers may hinder their full and effective participation in society on an equal basis with others. For understanding the nature of the disability and the attitude, the disabled persons experienced through the history, the author goes to the depth of the history and describes how the disabled were fighting for staying alive in society. In the article, it is possible to see how the prejudiced opinion on the disabled changed, as the social revolution happened in people's mind in 20th century.

Applying to the world practice on softening the life conditions of the disabled children, the author brings examples and expounds the programs from the developed countries.

РЕЗЮМЕ

Согласно статье 1 Конвенции о правах инвалидов, к инвалидам относятся лица с устойчивыми физическими, психическими, интеллектуальными или сенсорными нарушениями, которые при взаимодействии с различными барьерами могут мешать их полному и эффективному участию в жизни общества наравне с другими.

Для понимания природы инвалидности и отношения инвалидов, пережитых историей, автор обращается к глубине истории и описывает, как инвалиды боролись за то, чтобы выжить в обществе. В статье можно увидеть, как изменилось предвзятое мнение об инвалидах, когда в сознании людей в XX веке произошла социальная революция.

Применяя мировую практику по смягчению условий жизни детей-инвалидов, автор приводит примеры и излагает программы из развитых стран.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Disabilities. <https://www.who.int/topics/disabilities/en/>
2. Winzer M. 1997. "Disability and Society Before the Eighteenth Century", in L.J. Davis. The Disability Studies Reader, London: Routledge. Səh.42.
3. Metzler I. 2006. Disability in Medieval Europe. Thinkong about Physical Impairment during the High Middle Ages, c. 1100-1400. London, New York; Routledge.
4. Viviana A. Zelizer, "Pricing the Priceless Child. The changing social value of children, 1994, Səh.296.
5. Hannawalt B. 2002. Medievalists and the Study of Childhood. Speculum 77, Səh. 440-460.
6. Terror Topoqrafiyası Muzeyi, Berlin, Almaniya.
7. Alman Tarixi Muzeyi, Berlin.
8. Gibson C. and McGahren Y. 2001. "When your child has special needs: A guide for parents who care for a child with a disability, special need or rare disorder", London: Contact a Family.
9. Giddens A., 1995. "Sociology" (2nd edition), Oxford: Polity Press, Səh.651.
10. Helen K. Warner. "Əlil uşaqların əsas ehtiyaclarının qarşılınması". Əlil Uşaqların Ehtiyaclarını Qarşılamaq. Ailələr və mütəxəssislər problemləri birgə qarşılayırlar. Helen K. Warner red.ilə, Routledge 2006, New York.
11. Darbyshire P. 1994. "Living with a sick child in hospital", London: Chapman and Hall.
12. Karen Kuhlthau, Sheila Bloom, Monica Marthell, Hodon Mohamed. "Sağlamlıqla bağlı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün siyasətlər və proqramlar. Sağlamlıqla bağlı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün baxımın optimallaşdırılması.Sistemin istiqamətləndirilməsi üçün

bilik və strategiyalar.” Elisa J. Sobo, San Diego University and Paul S. Kartin, M.D.Rady Children"s Hospital, San Diego, California red.ilə, Paul H. Brookes Publishing Co. Inc.2007.

GERÇƏKLIYİN BƏDİİ-ESTETİK DƏRKİNDƏ RƏNG ÇALARLARI (KAMAL ABDULLANIN “SEHRBAZLAR DƏRƏSİ” ROMANI ƏSASINDA)

Qarayev Sadıq Zaman oğlu
Azərbaycan Universiteti

Məqalədə müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Xalq yazıçısı Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanında rənglərin simvolikası təhlil edilir. Bildirilir ki, təsviri sənət növlərində əsas amil olan rəng bədii ədəbiyyatda da mühüm aspektdir. Bu amil “Sehrbazlar dərəsi” romanında daha qabarıq təcəssüm olunur. Yazıçı əsərin ideyasının açılmasında, müxtəlif məkanların təsvirində rənglərin palitrasından məharətlə yararlanır. Rənglərin harmoniyası əsərə al-əlvanlıq bəxş edir, həmçinin hadisələrin mahiyyətini daha dərinləndirərək dərk etməyə yardım edir.

Açar sözlər: Kamal Abdulla, müasir nəsr, roman, mifoloji mədəniyyət, rəng çalarları.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı geniş ədəbi üfüqləri, poetik mündəricəsi, gerçəklikləri bütün yönləri ilə təcəssüm etdirmək imkanları ilə diqqət çəkir. Bu ədəbi-bədii xəzinə bir tərəfdən xalqın taleyinin aynasına çevrilməsi, digər tərəfdən əxz etdiyi ədəbi mənbələr, estetik düşüncə konsepsiyaları ilə maraq kəsb edir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı ədəbi-tarixi mövqeyini bu istiqamətdə inkişaf etdirdikcə, görkəmli qələm sahiblərinin yaradıcılığı ölkə hüdudlarından kənar da rəğbətlə qarşılır.

1. Kamal Abdullanın bədii yaradıcılığı müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Xalq yazıçısı Kamal Abdulla ədəbi-estetik fikri Qərb düşüncə konsepsiyaları ilə cilalayan, çağdaş nəsrə fərqli ideya-mündəricə, üslub çalarları bəxş edən novator yazıçıdır. Bədii ədəbiyyatın bütün sahələrində məhsuldar fəaliyyət göstərən ədib nəsr yaradıcılığında böyük nailiyyətlərə imza atmış, qələmə aldığı əsərlər dərin fəlsəfi-estetik məzmun ortaya qoyaraq bədii düşüncəni yeni ideya-mündəricə, mövzu-tematika ilə zənginləşdirmişdir. Milli söz sənətinə xüsusi töhfələr verən bədii nümunələr ədəbi mühitə ciddi canlanma bəxş etmiş, ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən bədii düşüncədə indiyədək müşahidə olunmamış ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilmişdir. Yazıçının çağdaş Qərb ədəbiyyatının ədəbi-estetik axtarışlarından bəhrələnen nəsr əsərləri ölkəmizin hüdudlarından kənar da dəfələrlə nəşr olunmuş, milli nəsrimizin potensial imkanlarını geniş miqyasda bəyan etmişdir.

Xalq yazıçısı Kamal Abdullanın bədii nəsr müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrindəndir. Epik növün bütün janrlarını əhatə edən bu mətnlərdə tarixi-mifoloji yaddaşa sərbəst yanaşma nəsrin poetikasını ideya-fəlsəfi cəhətdən zənginləşdirir, əski kanonlar yeni düşüncə modelləri ilə əvəzlənir. Yazıçı hekayə janrında dərin mətləblər ortaya qoyur, milli nəsrin poetik üfüqləri bədii-fəlsəfi kontekstdə genişlənir. Orijinal poetik yozum, struktur yeniliyi ilə fərqlənən bədii nümunələr böyük mətləbləri kiçik mətnlərə sığışdırması ilə janrın yığcamlığına xidmət edir. Müxtəlif tarixi dövərlərdən, mifologiyadan süjet əxz edən hekayələr mükəmməl bədii forma, dərin fəlsəfi yozum, yeni mifoloji konstruksiyalar sərgiləyir, diqqəti gerçəkliklərin gizli qatlarına yönəldir.

Kamal Abdulla yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirdikcə əvvəllər müraciət etdiyi motivləri roman janrında dərinləndirərək təhlil edir. Yazıçının çağdaş dünya ədəbiyyatının aparıcı mövzuları ilə həmahəng səsleşən “Yarımqıç əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi”, “Unutmağa kimsə yox...”, “Sirlərin sərgüzəşti” romanları tarixi-mifoloji konteksti postmodernist prizmasından dəyərləndirir, bədii-estetik siqləti ilə müasir ədəbi prosesin ən yaxşı nümunələri sırasına yüksəlir. 2011-ci ildə ədəbin

“Yarımqıq əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi”, “Unutmağa kimsə yox...” romanları “*Nobel mükafatına təqdim olunan əsərlərin siyahısında qeydiyyatdan keçmişdir*” [5, s.151].

2. “Sehrbazlar dərəsi” romanı: mifik-fəlsəfi mahiyyət. Xalq yazıçısı Kamal Abdulla əsələrinin birində qeyd edir ki, bizim ədəbiyyat həmişə hadisələrin, vaxtın arxasına düşüb gedib – nədən danışsınsa, o artıq baş verib [2, s.37]. Bu amili diqqətdə saxlayan yazıçının bədii mətnlərində olmuşların deyil, başa verə biləcək hadisələrin fəlsəfi məzmunu ifadə edilir. Bu cəhətdən, Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanı bədii düşüncəyə mifik-fəlsəfi mahiyyət, orijinal mündəricə bəxş edir.

Kamal Abdullanın bədii əsərləri biri digərini tamamlayan bütöv mətn kimi diqqət çəkir, bəzən bir süjet digərinə ötürülür, hadisələrin davamı mətnin məna yükünü dəyişir. Bu kontekst “Sehrbazlar dərəsi” romanında daha qabarıq nümayiş olunur: əsərin bəzi hissələri “Qərar” hekayəsindəki hadisələrin təkrarı olsa da, romanda yeni məzmunla mənalandırılır, hadisələr başqa tale yaşayır.

3. İlk mədəniyyət mərhələsində rəng amili. Təsviri sənət növlərində əsas aspekt sayılan rəng bədii ədəbiyyatda da mühüm amildir. Söz sənətində rəng çalarlarından bəhs ediləndə, ilk növbədə, göz önündə zahiri təsvirlər – təbiət mənzərələri, müxtəlif həyat lövhələri canlanır. Həmçinin bu amildən əsərin bədii-fəlsəfi aspektinin açılması, mürəkkəb ümumiləşdirmələrin aparılması və s. məqamlarda istifadə olunur. Bu cəhətdən, Xalq şairi Rəsul Rzanın poeziya nümunələri hər rəng haqqında mükəmməl poetik təəssürat, ecaskar duyğular yaradır. Məşhur “Rənglər” silsiləsində “*Gördüyümüzdən artıq görmək istəməsək, hər rəng adicə boyadır*” [6, s.4], – deyən şair məfhumların, hadisələrin mahiyyətinə vararaq, onların zahiri cəhətləri ilə gözlə görünməyən xassələrini fəlsəfi çalarlarla ifadə edir.

Fiziki cəhətdən əşyaların rəngi olmur. Müəyyən uzunluğa malik işıq dalğalarının göz bəbəyinə düşməsi nəticəsində gerçəklik müxtəlif rəng çalarlarında görünür. Beləliklə, rənglər ətraf mühitin fərqlənməsində, məfhumların qavranılmasında yardımçı olur. Həmçinin rənglər əşyaların özündə daşdığı vacib informasiyanın, gözlə görünməyən enerjinin ötürücüsü kimi çıxış edir. Bu məntiq hələ ilkin mədəniyyət mərhələsində bəşəriyyət tərəfindən dərk edilmiş, hər rəng daşdığı funksiyaya uyğun səciyyələndirilmişdir. Bəşər mədəniyyətində elmi kəşflərin bünövrəsi qoyulduqca bu dərin məna anlamları mifoloji yaddaşda arxaikləşərək unudulmuşdur.

Hazırda müasir elm mifoloji yaddaşda simvollaşan bu bilgiləri ciddi elmi üslub kimi səciyyələndirsə də, rəşional məntiq əsaslanan texnogen sivilizasiya bu aspektə hələ də təxəyyül məhsulu kimi yanaşır. Bəşərin maddiyyatla buxovlarını möhkəmləndirən baxış konsepti sakral dəyərləri unutturmaqla yanaşı, azad düşüncənin üföqlərini daraldır. Texnogen inkişaf sivilizasiyalar arasındakı sərhədləri aradan qaldırır, milli mədəniyyətləri vahid standartlara uyğunlaşdırır. Elmi-texniki tərəqqinin bəşər həyatına, şüura təsiri proqramlaşdırılmış insan modeli formalaşdırır [3, s.117]. Bu çərçivəyə sığmayan insan ruhu daim geniş üföqlər axtararaq öz başlanğıca dönməyə, mənbəyinə qovuşmağa çalışır.

5. “Sehrbazlar dərəsi” romanının poetikasında rənglərin simvolikası. Belə geniş üföqləri mifoloji yaddaşda axtaran Kamal Abdulla təhtəşüürdə simvollaşan anlamları yeni məna çalarları ilə cilalayır, mifik təfəkkürə söykənərək bəşəriyyətin ilkin çağlarının inam və etiqadlarını rəng çalarlarında təcəssüm etdirir. Gerçəkliyin bədii-estetik dərkində rənglərin daşdığı vacib informasiya maddiyyatın dar qəfəsini dağdır, həyatın bütün sahələrini sarmış rəşionalizmin ideoloji əsasları sarsılır.

Bu cəhət “Sehrbazlar dərəsi” romanında daha qabarıq təcəssüm edilir. Əsərin bədii-fəlsəfi məramı hadisə və təsvirlərin dili ilə yanaşı, rəng çaları ilə də təqdim olunur. Rənglərin qavranmasının fizioloji aspektlərinə, onların psixoloji təsirinə bələd olan ədib mətnin ideyasının açılmasında, müxtəlif məkanların, o cümlədən Sehrbazlar dərəsinin təsvirində rənglərin palitrasından məharətlə yararlanır: “*Quşların cikkiltisi, çeşmələrin şırıltısı az qala buradakı havadan yerəcən, yerdən havanın hər bir hüceyrəsinəcən gedib çıxan cürbəcür, al-əlvan rənglər vardı, bu səslər bu cürbəcür rənglərin düz içinə girirdi, yox, yox, bəlkə də bu səslər rənglərin*

içinə girmirdi, bu səslər rənglərin içindən çıxırdı” [1, s.79–80]. Rənglərin harmoniyası mətnə al-əlvanlıq bəxş edir, həmçinin düşüncə qavramına təsir edərək hadisələri daha dərinəndən dərk etməyə yardım edir.

“Sehrbazlar dərəsi” romanında görmə bucağı genişləndirilərək gözlə görülə bilməyən rəng çalarları da təqdim edilir. Məsələn, əsərdə elmi ruhiyyat bilicisi Səyyah sehrbaz bildirir ki, ruhları çağırmaq üçün göyün məxsusi rəngi olmalıdır. O, buna işarə edərək deyir: *“Təki göy üzünün rəngi mən istəyən olsun... Mən istəyən rəngi hələ bir alsın göy üzünü, yerdə qalanı bir şey deyil...”* [1, s.66]. Bu rəngi heç Səyyah sehrbaz düz-əməlli təsvir edə bilmir, onu yalnız öz batini ilə hiss etdiyini vurğulayır.

Romanın poetikasında mifik təfəkkür elementlərindən biri kimi rənglərin simvolikasını da qeyd etmək olar. Bu baxımdan, əsərdə xüsusi vurğulanan ağ rəng mətnin semantikasında, müəllif ideyasının çatdırılmasında mühüm vasitələrdəndir. Əksər xalqların inanclarında xoşbəxtlik, uğur, nöqsansızlıq və günahsızlığı ehtiva edən ağ rəng “Sehrbazlar dərəsi” romanında işığın, məsumluğun, ilahiliyin rəmzi kimi çıxış edir. Mifoloji mədəniyyətin kodlarını daşıyan bu xüsusiyyətlər əsərdə ilkin funksiyası ilə qarşıya çıxaraq, Ağ dərvişin şəxsiyyətini səciyyələndirir.

Cəzirəli əl Zatineyi Ağ dərviş ruhiyyat elmini dərinləşdirməklə məşğul olan zəngin bilik sahibi, məşhur üləmadır. Dini-fəlsəfi görüşləri ilə fərqlənən Ağ dərviş uzun müddət dövrün nüfuzlu üləmalarına elmi fəaliyyətinin, əqidəsinin dinə zidd olmadığını sübut etməyə çalışır. Sonuncu dəfə Böyük Ruhani Birliyi tərəfindən Hacıbdə “Ruhiyyat və dinin özülləri” adlı elmi muzakirələr təşkil olunur. Birliyin böyük nüfuzuna malik üzvü, Ağ dərvişin əbədi rəqibi Seyid Sarı Əsrari bu elmi müzakirəni hiylə ilə yavaş-yavaş məhkəməyə çevirir. Günlərlə davam edən məhkəmədə Ağ dərviş Allah yolundan azmış din düşməni, qəlbə cinlər qonmuş fırlıdaqçı kimi ifşa olunur, ona ən ağır cəza verilir. Oxucuların ədaləti araşdırması üçün isə müəllif tərəfindən açıq mövqe bildirilmir, bu bərdə kiçik eyham da vurulmur. Belə olan təqdirdə obrazın adını yazıçı tərəfindən təqdim edilmiş ipucu kimi qəbul etmək olar. Mifologiyada məsumluğu, nöqsansızlığı simvolizə edən ağ rəngin qəhrəmanın adında yer alması obrazın günahsızlığına işarə edir.

Qədim inam və etiqadlarda ağ rəng eyni zamanda qələbə, zəfər anlamını ifadə edir. Məhz bu səbəbdən sərkərdələr zəfər qazanmaq üçün hərbi yürüşlərə ağ atın belində gedərmişlər. Bu anlamda ağ rəng “Sehrbazlar dərəsi” romanında qalibiyyəti, məğlubiyyətsizliyi də ehtiva edir. Ona görə ən ağır cəzaya məhkum olan cəzirəli Ağ dərviş canını tapşırırsa da, ruhu başqa yerdə – Sehrbazlar dərəsində zühur edərək özünə yeni vücut tapır.

Ağ ipliğin asanlıqla başqa rəngə boyandığını, digər ipliklərin isə ağ rəngli etməyin mümkün olmadığını müşahidə edən qədim insan bu hikməti mifoloji sistem vasitəsi ilə mənalandırmağa çalışmışdır. Bu cəhətə görə mifoloji düşüncədə ağ bütün rənglərin anası sayılmış, digər rənglərin ondan yarandığı bildirilmişdir. *“Fiziklər daha sonra müəyyənləşdiriblər ki, bütün rənglər və rəng çalarları əslində ancaq ağ rəngin tərkib hissələridir... Gerçək dünya, hadisələr dünyası ağ işığın qradasiyaları və ünsürlənmə variasiyalarında təzahür edir. Qaranlıq isə işığın sadəcə olaraq olmamasının, yoxluğunun əlamətidir”* [4, s.101]. Bu elmi bilikləri bədii-fəlsəfi müstəvidə cilalayan Kamal Abdulla “Sehrbazlar dərəsi” romanında işığın ətraf aləmin, yaradılışın dərkində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır: *“Allah bizə işığı göstərmişdir, onun sərhədini, onun qoruyucularını nişan vermişdir. Bu sərhəd, əlbəttə ki, qaranlığın özüdür... Allaha gedən yol ulduz adlandırdığımız dəşiklərdən işığın görülmə yoludur”* [1, s.135–136]. Bu kontestdə Şərq fəlsəfəsinin başlıca ideyaları – insanın kamilləşməsinin, nəfs üzərində qələbə çalmanın, mütləq varlığa yaxınlaşmanın yolları aranır. Mənəvi kamilliyə aparan yol, ruhani həyat axtarışları sufi-təsəvvüf məqamlarından keçir: *“Ancaq işığı görə bilən işığın qədrini heç bilməz”* [1, s.139]. Bu konsepsiya Kamal Abdullanın esselərində də vurğulanır: *“Peyğəmbərin yaranması üçün yalnız işıqlı bir adamın doğulması şərt deyil. Peyğəmbərin yaranması üçün həm də gərəkdir ki, qaranlıq bir fon olsun”* [2, s.46]. İşığın mahiyyətində dünyanın dərkini dayandığını göstərən ədib gerçəkliyə, yaradılışa olan fəlsəfi baxışlarını işıq-qaranlıq əksliyinin timsalında izah edir.

“Sehrbazlar dərəsi” romanında qaranlığın hikməti oxucuya anladılarkən vurğulanır ki, ancaq qaranlıq insanı işığa apara bilər: *“Bizim dünyamız, o biri dünyalardan baxırkən işıq içində olduğuna görə yox, qaranlığın içində olduğuna görə görsənir”* [1, s.137].

Romanda əlvan boyalarla təsvir edilən Sehrbazlar dərəsi sosial-ictimai mahiyyət kəsb edərək utopik-mistik cəmiyyətin konturlarını cızır. Dərə burada məskunlaşan sehrbazların adı ilə adlandırıldığı kimi, mistik mahiyyətini də onlardan alır. Sehrbazların saf əqidəsi, mərhəmət duyğuları real dünya sakinlərinin davranışı ilə qarşılaşdırılır: sehrbazlar mənəviyyat dünyasının, dərədən yuxarıda yaşayan insanlar isə maddi aləmin sakinləri kimi səciyyələndirilir. Sehrbazların maddi dünyaya etinasızlığı, mənəviyyata tapınmaları mifoloji məkanın funksiyasını cəmiyyət-insan problemləri müstəvisinə yönəldir. Dünyəvi həyat, mənəvi ehtiraslar bütün yönləri ilə qabardılır, eyni zamanda bunların bir puç və mənasız olduğu vurğulanır. Məhz buna görə bir çox insanın can atdığı Sehrbazlar dərəsi sakral məkan, ümid yeri kimi təqdim olunur.

Nəticə

“Sehrbazlar dərəsi” romanı gerçəkliyin mifik-fəlsəfi dərk planında yeni məntiq modelləri təqdim edərək milli nəsrə fərqli mündəricə qazandırır. Mif poetikasının yeni mövqeyə yüksəlidiyi əsərdə mifopoetik düşüncədən gələn rənglərin semantikasını inkişaf etdirilərək ədibin estetik idealları ilə mənalandırılır. Bununla bədii-fəlsəfi dərk patetik təsvirlərə deyil, gerçəkliklərin açılmamış qatlarına istiqamətlənir, ən dərin qatlarda gizlənmiş mahiyyət ortaya çıxır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdulla Kamal. Sehrbazlar dərəsi (roman). – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 224 s.
2. Abdullayev Kamal. Yolun əvvəli və axırı. – Bakı: Azərənəşr, – 1993. – 154 s.
3. Bəkirqızı (İsayeva) Pərvanə. Postmodernizm və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Poetika.izm” (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri). – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 225 s.
4. Xəlilov S.S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). – Bakı. “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, – 2006. – 420 s.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, II cild. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 1088 s.
6. Rza Rəsul. Rənglər. – Bakı: XXI YNE, – 2001. – 160 s.

РЕЗЮМЕ

ОТТЕНКИ ЦВЕТА В ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОМ ВОСПРИЯТИИ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ (НА ОСНОВЕ РОМАНА КАМАЛА АБДУЛЛЫ «ДОЛИНА ВОЛШЕБНИКОВ»)

В статье анализируется символика красок в романе выдающегося представителя современной азербайджанской литературы, народного писателя Кямала Абдуллы «Долина волшебников». Сообщается, что цвет, являющийся главным фактором в изобразительном искусстве, также является важным аспектом в художественной литературе. Ярче всего данный фактор воплощен в романе «Долина волшебников». Писатель умело использует палитру красок, чтобы раскрыть идею произведения, описание разных мест. Гармония красок придает красочность произведению, а также помогает глубже понять суть происходящего.

Ключевые слова: Кямал Абдулла, современная проза, роман, мифологическая культура, оттенки цвета.

SUMMARY

SHADES OF COLOR IN THE ARTISTIC AND AESTHETIC PERCEPTION OF REALITY (BASED ON KAMAL ABDULLA'S NOVEL "VALLEY OF WIZARDS")

The article analyzes the symbolism of colors in the novel "Valley of Wizards" by Kamal Abdulla, a prominent writer of modern Azerbaijani literature. It is said that colors, which are a key factor in the fine arts, are also an important aspect in fiction. This factor is highly embodied in the novel The Valley of the Wizards. The writer skillfully uses the palette of colors to reveal the idea of the work to describe different places. The harmony of colors gives many-colored effect to the work more deeply treats the essence of the same events.

Key words: Kamal Abdulla, modern prose, novel, mythological culture, shades of color.

İDARƏÇİLİK SİSTEMİNİN DƏYİŞİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ TÜRK DİPLOMATİYASININ UĞURLARI

Qarayeva Züriyə Ruslan qızı

Qüdrətli dövlətlərin tarixlərinin araşdırmaları göstərir ki, onların dayanıqlığında diplomatiyanın önəmi çox yüksəkdir. 623 illik Osmanlı imperatorluğunun diplomatiyası da çox güclülərdən sayılır. Osmanlının sələfi olan Türkiyə Cümhuriyyətini də yerləşdiyi coğrafiya dərin diplomatiya yürütməyə məcbur etməkdədir. Son illər Türkiyə diplomatiyası çoxgedişli və uzun müddətli geosiyasi kombinasiyaların qasırgalarına tab gətirməli olur. Bu keşməkeşli yolda Türkiyənin xüsusən son 5 ildə xarici diplomatiyasının ən uğurlu dövrünü yaşaması həm də 16 Apreldə ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilən prezident idarəçilik sisteminin tətbiqi ilə əlaqədardır. AK Partiyanın qızıl dövründə daxili siyasətdə demokratikləşmə uğurlu xarici siyasətin bazasını təşkil etdi. Sıradan bir dövlət olan Türkiyə artıq qısa müddətdə dünyanın vacib siyasi aktoruna və qlobal güc mərkəzinə çevrildi. Türkiyənin təhlükəsizlik qüvvələri AK Partiyanın uğurlu siyasəti nəticəsində DEAŞ və PKK-ya qarşı uğurlu əməliyyatlar həyata keçirərək terror təhdidini ən aşağı səviyyəyə düşürməyi bacara bildi. 2017-ci ilin mart ayında "Fərat qalxanı" hərəkatı ilə sərhəd xəttini DEAŞ terror təhdidindən təmizləyən Türkiyə "Zeytun budağı" hərəkatı ilə də PKK-nın Suriyadakı qolu olan PYG-yə qarşı önəmli addım atdı. [7]

Afrin bölgəsinə illərdir nəzarət edən YPG terrorçuları beynəlxalq səviyyədə propaqanda həyata keçirərək həm Türkiyə daxilində, həm də ölkədən kənarında müxtəlif dairələri Türkiyəyə qarşı çıxardaraq PKK terror təşkilatı üçün təbliğat dəstəyi əldə edirdi. Suriyadan Türkiyəyə sızdırılan müxtəlif silah sistemi terror ilə mübarizə əməliyyatlarında təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən ələ keçirilmişdir. "Zeytun budağı" əməliyyatının uğurla başa çatması Türkiyə üçün bu bölgədə sərhəd təhlükəsizliyinin təminatı baxımından uğurlu addımdır. Bununla yanaşı, Afrindəki YPG terror təşkilatının məğlub edilməsi PKK-nın Türkiyənin cənub sərhədlərində terror dəhlizi qurma xəyalını puça çıxarmışdır.

Türkiyənin müstəqil xarici siyasəti özünü həm də ABŞ-la münasibətlərdə göstərdi. 2008-ci ildə prezident seçilən Barak Obamanın hakimiyyəti dövründə, Suriyadakı vətəndaş müharibəsindən sonra münasibətlər gərginləşmişdir. AK Partiya Donald Trampın prezident seçilməsinə böyük ümidlər bağlasa da, 2016-cı ildən münasibətlər nisbətən geriləmişdir. Çünki, AK Partiyanın müstəqil siyasət aparması, Türkiyənin regionda söz sahibi olan ölkəyə çevrilməsi Ağ Evi narahat etməyə bilməzdi. Bununla yanaşı, AK Partiyanın ana xətti olan PKK Terror təşkilatının fəaliyyətinin dayandırılmasına cəhdlər Vaşinqtonun Yaxın Şərq planına maneədir. ABŞ İncirlik hərbi bazasına ehtiyacı azaldan addımlar atmağa, nüvə başlıqlarını başqa yerə daşımağa istiqamətlənmiş tədbirlər görməyə başladı. Bunun nəticəsidir ki, "F35" kimi yüksək texnologiyalı

hərbi texnikanı Türkiyəyə verməməyi qərarlaşdırdı. Lakin Ərdoğan hakimiyyəti hava hücumundan müdafiə sistemi olan “S400”ləri Rusiyadan aldı. [6] Körfəz bölgəsində bir qrup ərəb ölkələri arasında narazılıqda Türkiyənin Qətəri dəstəkləməsi [4] də müstəqil siyasətin göstəricilərindəndir. Türkiyə dünyanın iri silah ixracatçılarından asılılığı minimuma endirmək üçün, son 15 ildə öz hərbi-sənaye kompleksini xeyli gücləndirərək, NATO-nun ABŞ-dan sonra ikinci böyük ordusuna çevrilmişdir. Türkiyə indi regionun qüdrətli ölkəsi olaraq, təsir gücünə malik aparıcı dövlətdir. Bu istiqamətdə atılan ən önəmli addımlardan biri 2019-cu ildə Liviya Milli Razılıq Hökuməti ilə dəniz sərhədlərinin delimitasiyası haqqında müqavilənin imzalanması olmuşdur. [2] Türkiyə dövləti Şimali Kiprin hüquqlarını nəyin bahasına olursa-olsun qoruyacağını bütün dünyaya açıq şəkildə göstərmişdir. Türkiyənin Livana biganə qalmaması, Suriyadakı hadisələrə göz yummaması, Şimali İraqın terror təşkilatlarına açılmasına imkan verməməsi, Dağlıq Qarabağ məsələsində qətiyyətlə Azərbaycanın yanında dayanması və işğal edilmiş torpaqların azad edilməsinin Azərbaycanın haqq işi olduğunu dünyaya bəyan etməsi onun müstəqil xarici siyasət yürütdüyünü sübut edən faktorlardandır.

Hakimiyyətinin ilk illərində Kürd məsələsi, Kipr və Erməni məsələləri ilə bağlı icra etdiyi islahatlar AK Partiyasının siyasi legitimliyini gücləndirmişdir. [1, 509-510] Dinamiklik, yenilikçilik, islahatçılıq, liderlik qabiliyyəti, əzmi və inandırıcılığı AK Partiyasının 2002-ci ildə hakimiyyətə gəlməyinə və 19 ildir iqtidarda qala bilməyinə səbəb olmuşdur. Beləcə, 2002-ci ildən etibarən, heçbir seçkidə məğlubiyətə uğramamışdır.

Türk diplomatiyasının diqqətçəkən aspektlərindən biri də İsrailə münasibətlərlə bağlıdır. Əslində son illərdə İsrail Türkiyənin önəmli tərəfdaşlarından biri idi. Bildiyimiz kimi, İsrailin Fələstinlilərə qarşı apardığı aqressiv siyasət, 9 türk sivilinin yardım aparan gəmidə İsrail dəniz hərbiçiləri tərəfindən qətlə yetirilməsi və nəhayət, Ərdoğanın Davos iqtisadi forumunda o vaxtki baş nazir Şimon Pereslə məşhur "one minute" polemikası bu əməkdaşlığa ara verirdi.[3] Dərin strategiya və zərif çoxgədişli diplomatiyaya malik prezident Ərdoğan, Türkiyənin Aralıq dənizdəki mövqelərinin qalıcı olmasına çalışır. İsrail də öz növbəsində ilkin şərtlər irəli sürmədən münasibətləri bərpa etmək niyyətini artıq ortaya qoyur. Yarım qalmış hərbi, iqtisadi, enerji daşıyıcıları və geosiyasi müqavilələr haqlı olaraq öz davamını gözləyir. Hər iki ölkə öz səfirini qarşı tərəfə göndərməyə hazırlaşır. [5] Xatırladım ki, Türkiyə prezidenti 2017-ci ildə də İsraili fələstinlilərə münasibəti yumşaltmağa çağırırdı. Ancaq Ankaranın gözlədiyi dəyişiklik Təl-Əvivdən ən azından rəsmi səviyyədə görünmədi. Eyni zamanda iki ölkənin gizli xidmətləri arasında gizli danışıqların aparıldığı barədə məlumatlar yayılmağa başlayıb. Bu ilin əvvəlində Türkiyə Fələstinin təşkilatı Həmasın emissarlarına vətəndaşlıq verməkdən imtina etmişdi. Türkiyə elitasının İsrail ilə Aralıq dənizinin şərqindəki təbii qaz yatağının birgə istifadəsi barədə razılaşma bağlanması təklifləri də maraqlıdır.

Diqqət etsək, Türkiyə diplomatiyasının gücünün göstəricisi olaraq, Ankaranın İsrail ilə bağlı fikirlərindəki dəyişikliklərin səbəbləri barədə heç bir məlumat verilmir, baxmayaraq ki, onların müəyyən bir əsasları olduğu açıqdır. Buna görə bu vəziyyətdə, proseslərə məntiqi mülahizələrlə yanaşmalıyıq. Düşünürəm ki, Baydenin ABŞ Prezidenti seçilməsi ilə əlaqədar olaraq Konqresdə hökm sürən antitürk əhvalını bilən Türkiyə, İsrailin təsiri ilə Ankaranın, Vaşinqtonun lütfünü yenidən qazanmasına kömək edəcəyini gözləyir. Burada bir vacib nüans da qeyd etməliyəm ki, ikinci Qarabağ müharibəsində ABŞ-dakı Yəhudi lobbisi Ermənistanı dəstəkləməkdən imtina etmişdi. Əslində bu jestə Azərbaycan dövlətinin ölkəmizdə yaşayan Yəhudi icmasına tarixən tolerant münasibəti, yəhudi kökənli vətəndaşlarımızın sineqoqlarına və mədəniyyətlərinə nümunə göstəriləcək səviyyədə yüksək diqqətin təsiri həlledici rol oynamışdır. Bu baxımdan, Türkiyə ilə İsrail arasındakı münasibətlərin normallaşmasında vasitəçi kimi çıxış etməyə çalışan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin müəyyən rolu da vurğulanmalıdır. Zənnimcə ötən il Fələstin administrasiyasının Qarabağ ermənilərini dəstəklədikləri barədə bəyanatı da mövqelərimizə təsirsiz olmadı. Ankaranın əsas motivasiyasının digər siyasi çarılarda da axtarılması əhəmiyyətlidir. Açıq desək, Fələstin kartında Ərdoğanın Ərəb cəbhəsində geri addım atması faktdır. Bir çox ərəb

ölkələri İsrail ilə münasibətləri normallaşdırmağa razı oldular. Kipr, Yunanıstan və Misir kimi ölkələr antitürk cəbhəsi yaratdılar. Fransa da bu cəbhəyə qoşulmağa maraqlı göstərdi.

Son zamanlar bir çox ərəb ölkələrinin liderləri Türkiyənin guya İraq, Suriya və Liviyanın daxili işlərinə qarışmasına qarşı olduqlarını açıq şəkildə büruzə verdilər. Üstəlik, indi bu ərəb ölkələrinin Fələstin problemi ilə heç bir maddi əlaqəsi yoxdur. Hətta yaxında Ərəb Ölkələri Birliyinin(Ərəb Liqasının) çökməsini də proqnoz etmək mümkündür. Ərdoğanın Osmanlı İmperatorluğunun tarixi sərhədləri daxilində nüfuzun bərpası cəhdləri Türkiyə ilə Ərəb dünyası arasında gərginliyə səbəb oldu. Nəhayət Türkiyə, yeni geosiyasi ittifaqlar axtaran, Yaxın Şərqlə bağlı öz planları olan İranla eyni müstəviyə gəldi. Türk diplomatiyasının gücü burada özünü göstərməyə başladı. İsrail ilə münasibətləri normallaşdırmağa yönələn addımların vaxtı gəldi. İsrailin özü də Türkiyə ilə siyasətini yenidən qurmağa maraqlıdır. Türkiyənin siyasi və digər əməkdaşlıqlar üçün yeni bir mexanizm yaradaraq Rusiya və Çin üzərindən Ərəb dünyasına girməsi, İsrail ilə münasibətlərinin normal vəziyyətə gəlməsinə də təkan verəcəkdir.

NƏTİCƏ

Prezident idarəçilik sisteminin tətbiqi prezidentə daha çox səlahiyyət verməklə sistemli və uzunmüddətli hədəflərin müəyyən edildiyi xarici siyasətin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Prezidentin həm ali başkomandan, həm də xarici siyasətdə əsas fiqura çevrilməsi müvafiq siyasətdə tarazlığın qurulmasına imkan yaradır. Bunların yanı sıra digər idarəçilik formalarında prezidentin səlahiyyətləri ilə müqayisə etdikdə idarəçilik sisteminin dəyişməsi ilə Türkiyədə prezidentin səlahiyyətlərinin güclənməsi, xarici siyasətlə bağlı daha aktiv qərarlar verə bilməsi, qanun hökmündə qərarnamə qəbul edə bilməsi beynəlxalq siyasətdə uğurların əldə edilməsinə böyük təsir etmişdir. Xüsusən son illərdə Türkiyənin beynəlxalq arenada formalaşan supergüc ölkə imici, Aralıq dənizində, Yaxın Şərqdə milli və təhlükəsizlik maraqlarını cəsarətlə müdafiə etməsi, ona qarşı yaranan əks cəbhələrlə tək-tək uğurlu mübarizə aparması, Qarabağ münaqişəsinin həll olunmasında Azərbaycanı mənəvi dəstəkləməsi və bu münaqişənin Azərbaycan xalqının haqq davası olduğunu dünyaya çatdırması bu dövlətin müstəqil uğurlu xarici siyasət formalaşdırdığının göstəriciləridir. Uzun illər əks cəbhədə olduğu, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü daim dəstəkləyən İsrailə diplomatik gərginliyin tədricən aradan qalxması və gələcəkdə müttəfiqlik münasibətlərinə çevrilməsi, bu prosesdə Azərbaycanın da vasitəçilik rolunun olması diqqətəlayiq amillərdəndir. Haqqında danışdığımız bütün proseslər isə uğurlu daxili siyasətin davamıdır.

Açar sözlər: Türkiyə, prezident idarəçiliyi, diplomatiya, xarici siyasətdə uğurlar

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aktaş M., Bayram C. Başkanlık Sistemi. Ankara: Liberte, 2015
2. “Geçici Hükümet ve Libya’nın Yakın Geleceği”, <https://www.setav.org/gecici-hukumet-ve-libyanin-yakin-gelecegi/>
3. Israel International Relations: Turkey-Israel Relations, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/turkey-israel-relations>
4. “Rus uzman: Türkiye’nin Katar’a desteği, Suudi Arabistan’ın saldırısını engelleyecek”, <https://tr.sputniknews.com/analiz/201806291034076309-rus-uzman-turkiye-katar-destek-suudi-arabistan-saldiri-engelleyecek/>
5. The Future of Israeli-Turkish Relations, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR2400/RR2445/RAND_RR2445.pdf
6. “U.S. Ejects Turkey From F-35 Fighter Program”, <https://www.wsj.com/articles/u-s-says-turkeys-purchase-of-russian-air-defense-system-undermines-nato-11563390166>
7. “Zaferin adı: Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı Harekatı” <https://www.gzt.com/jurnalist/zaferin-adi-firat-kalkani-ve-zeytin-dali-harekati-3460566>

SUMMARY

Studies of the history of powerful states show that diplomacy is very important for their stability. The diplomacy of the 623-year-old Ottoman Empire is also very strong. The geography of the Ottoman predecessor, the Republic of Turkey, also forces it to pursue deep diplomacy. In recent years, Turkish diplomacy has had to withstand the storms of multi-pronged and long-term geopolitical combinations. Turkey's most successful period of foreign diplomacy, especially in the last five years, was also due to the introduction of the presidential system, which was adopted by a nationwide vote on April 16. The article analyzes the recent achievements of Turkish diplomacy in the context of changing the system of governance.

Key words: Turkey, presidential government system, diplomacy, successes in foreign policy

РЕЗЮМЕ

Исследования истории могущественных государств показывают, что дипломатия очень важна для их стабильности. Дипломатия Османской империи, насчитывающей 623 года, также очень сильна. География предшественницы Османской империи, Турецкой Республики, также заставляет ее проводить глубокую дипломатию. В последние годы турецкой дипломатии приходилось противостоять штормам разноплановых и долгосрочных геополитических комбинаций. Наиболее успешный период внешней дипломатии Турции, особенно за последние пять лет, был также связан с введением президентской системы, которая была принята общенациональным голосованием 16 апреля. В статье анализируются последние достижения турецкой дипломатии в контексте изменения системы управления.

Ключевые слова: Турция, президентская управления, дипломатия, успехи во внешней политике

KOMPÜTER METODUNDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ELEKTROQASTROENTEROQRAFİK SİQNALLARIN ANALİZİ

Qəhrəmanlı Türkanə Barat qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Elektroqastroenteroqrafiya mədə-bağırsaq sisteminin vəziyyətini öyrənən bir sahədir. Elektrofizioloji siqnalların tərkibində orqanizm fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi olmayan artefaktorlar meydana gəlir ki, belə artefaktorların filtrasiyası vacib məsələlərdən sayılır. Bu məqsədlə elektrofizioloji siqnalların emalı və ölçülməsi üçün elektroqastroenteroqramların timsalında artefaktorların aradan qaldırılması, siqnalların emalı və analizi məsələlərinə baxılmışdır.

Açar sözlər : Elektroqastroenteroqrafiya, qeyri-stasionar siqnallar, elektrofizioloji siqnallar, kompüter emalı, Veyvlet-çevirmə, tezlik modulyasiyası, veyvlet Morle funksiyası.

Orqanizmdən daxil olan bioelektrik siqnallarını emal etmək üçün tibbi diaqnostikada kompüter metodundan geniş istifadə edilir. Belə sahələrə misal olaraq elektrokardiografiyanı (EKQ), elektroqastroenteroqrafiyanı (EQEQ), elektroensefaloqrafiyanı (EEQ) göstərmək olar.

Elektroqastroenteroqrafiya mədə-bağırsaq sisteminin vəziyyətini öyrənən bir sahədir. Bu metod rentgenoqrafiya, ultrasəs, endoskopiya metodları ilə əlaqədardır. Bu metodlarda elektrik siqnalları qarın boşluğunun səthindən götürülür.

Dünyada istehsal olunan tibbi aparatlar bir sıra məşhur kompaniyalara məxsusdur. Belə firmalardan biri Amerikanın «Medtronik Inc» firmasıdır, digər firma İsveçin «Synectic-medical AB» firmasıdır ki, onlar da elektroqastroqrafiyada tətbiq olunur. Bundan başqa EMG100C cihazı (İsveçrə), «Menfis Biomedica» (İtaliya) elektroqastroqrafiyada tətbiq edilir.

Qastroenterologiyada və elektroqastroenteroqrafiyada geniş elmi nailiyyət qazanan ölkələrə İsveçi, Çexiyanı, Polşanı, Böyük Britaniyanı, İtaliyanı, Kanadanı, ABŞ-ı, Yaponiyanı, Hindistanı və s. dövlətləri göstərmək olar.

Qeyri-stasionar siqnalların analizində veyvlet-çevirmədən geniş istifadə olunur. Hesablamalarda veyvlet-əmsallar massivi əsas rol oynayır. Analiz edilən funksiya kimi veyvlet Morle funksiyasından istifadə edilir. O, Qaus funksiyasının modullaşmış sinusoidal formasıdır.

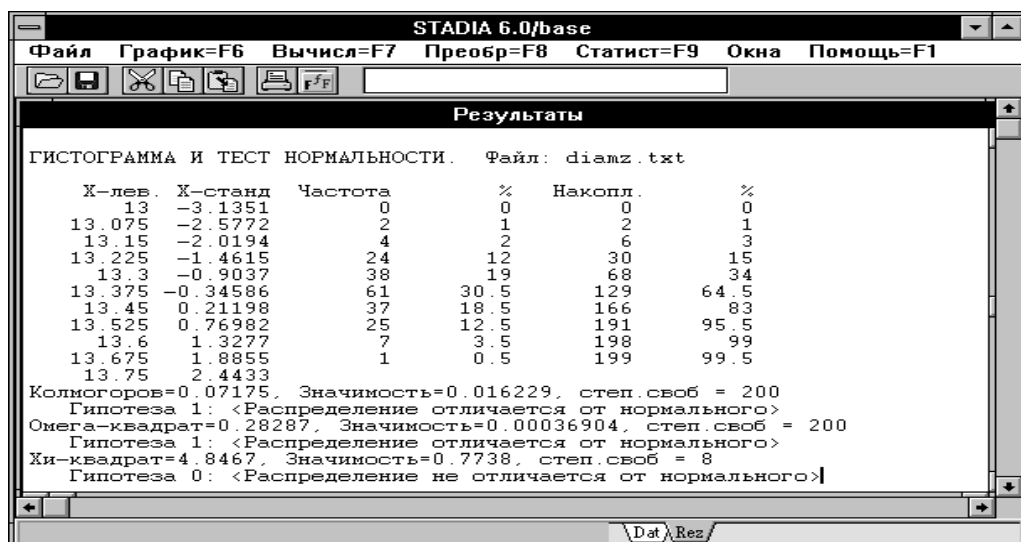
Elektrofizioloji siqnalların tərkibində orqanizm fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəsi olmayan artefaktorlar meydana gəlir ki, belə artefaktorların filtrasiyası vacib məsələlərdən sayılır. Eyni zamanda elektrofizioloji siqnalların emalı və analizinin yüksəldilməsi üçün metod və vasitələrin işlənməsi aktual sayılır.

Bu məqsədlə elektrofizioloji siqnalların emalı və ölçülməsi üçün elektroqastroenteroqramların timsalında artefaktorların aradan qaldırılması, siqnalların emalı və analizi məsələlərinə baxılmışdır.

Tibbi diaqnostikada orqanlardan qəbul edilən elektrik siqnallarının emalında komputer metodları geniş tətbiq edilir. Belə sahələrə elektrokardioqrafiya (EKQ), elektroqastroenteroqrafiya (EQEQ) və elektroensefaloqrafiyanı (EEFQ) göstərmək olar. Bu göstəricilərdə EKQ və EQEQ orqanların mexaniki yığılmasını öyrənir. Bu göstərilən metodların oxşar cəhətləri çoxdur: orqanların fəaliyyətinin yığılma rejimi; tezlik xarakteristikasının normadan kənara çıxması; prosesin davam etməsinin monitorinqində tətbiq edilən metodlar; aritmiyanın öyrənilməsi.

Kompüter emalında əsas diaqnostik göstəricilərə rəqslərin amplitudunun pik qiyməti, impulsun gücü, gücün spektri, tezliyin nominaldan fərqi, aritmiya əmsalı, rəqsin forması. Mədənin işləmə rejimi «normaqstriya» adlanır və orqanın yığılma tezliyi $\omega D = 0.05hs$ səviyyədə $\pm 20\%$ təşkil edir.

Elektroqastroqramların öyrənilməsində kompüter metodundan istifadə etdikdə preprandial/postprandial rejimi istifadə olunur ki, onlar da dominat tezlikdə yerinə yetirilir.

Şəkil 1. Preprandial/postprandial rejimin versiyası

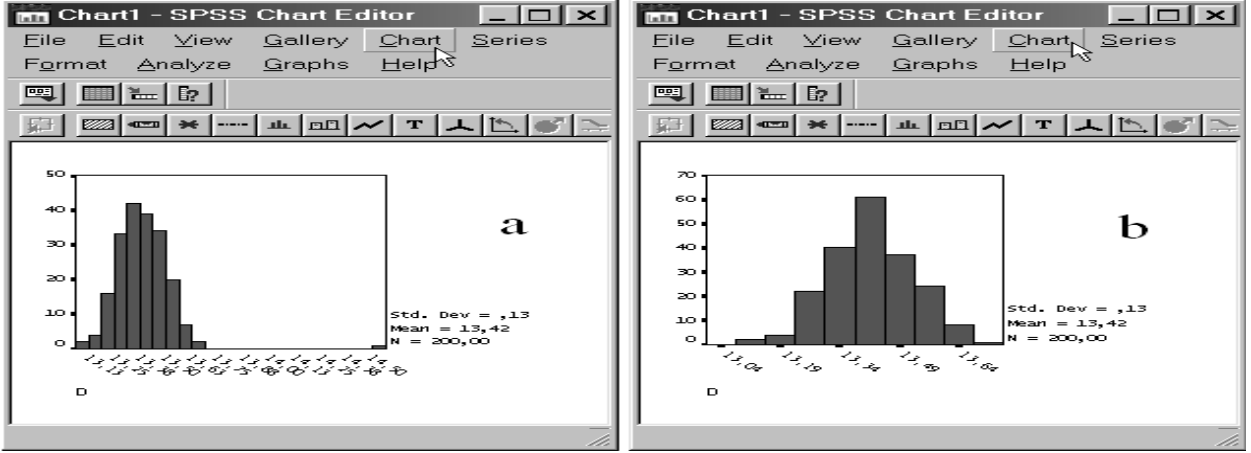
Bu grafikdən görünür ki, «preprandial» rejimdən «postprandial» rejimə keçdikdə mədə yarası xəstələrində dispepsiyaya nisbətə bu rejim geniş hədd daxilində dəyişir.

Qastroenteroqramların analizində EQEQ-in uzun müddət yazılmasında qeyri stasionar müşahidə olunur ki, onların spektral tərkibi və rəqslərin amplitudu bir ölçü seansında dəyişir.

Bundan başqa bu siqnallar artefaktlardan ibarət olur ki, o da mädənin yığılması zamanı yaranan siqnallarla əlaqədar deyildir. Ona görə də etibarlı diaqnostika aparmaq üçün qastroenteroqramın orta xarakteristikasından istifadə etmək kifayət qədər məqsəduyğun olmur.

Qeyri-stasionar siqnalların analizinin vasitəsi kimi veyvlet-çevirmə aparmaq lazım gəlir. Bu zaman analiz edilən siqnalların forması asilloqrafda, yaxud kompüterin monitorunda aşağıdakı şəkildəki kimi əks olunur (şək. 1.3).

Qeyri-stasionar siqnalların analizinin vasitəsi kimi veyvlet-çevirmə spektrləri

Şəkil 2. Qeyri-stasionar siqnalların analizinin vasitəsi kimi veyvlet-çevirmə spektrləri

Veyvlet-çevirmənin nəticəsində hesablama aparılır və veyvlet-əmsal $CW(a,b)$ massivi alınır. Funksiya analiz edildikdə Morle veyvletini əsas götürürük ki, o da aşağıdakı kimi ifadə edilir:

$$\psi(x) = D \exp\left(-\frac{x^2}{2}\right) \left(\exp(-i\Omega_{ox}) - \exp\left(-\frac{\Omega_0^2}{2}\right) \right)$$

Burada $\Omega_0 = 2\pi$ və normallaşmış sabit D isə aşağıdakı kimi tapılır:

$$D = \frac{1}{\sqrt{\sqrt{\pi} \left(1 - 2 \exp\left(-\frac{3\Omega_0^2}{4}\right) + \exp(-\Omega_0^2) \right)}}$$

Bu funksiya Qaus funksiyasının modulu olub, sinusoidaldir və aktiv sahələrdə sıçrayışları əks etdirir. Bu ifadə $m(t) = j2\pi 2t\mu Gf$. Burada μ sıçrayışların yerini təyin edir, f - onun tezliyidir, G - sıçrayışların enidir. Ölçülən siqnallar rəqəmli filtrləmədən sonra 0,03–0,07hs tezlik zolağında qastroqramı ayırır ki, o da artefaktlardan təmizlənmiş olur və mädənin yığılması haqda informasiya dəqiq olur.

Qeyri-stasionar siqnalların tezlik modulyasiyası ilə təyin edilməsi məqsədilə $Z(t)$ siqnalını analiz edək. Əgər $N = 4200$ eyni impulsar Qaus forması kimi təmsil olunursa, onun mərkəzi $t_n = t_{n-1} + RR_n$ nöqtəsi olarsa, $n = 1, 2, 3, \dots, N-1$, RR_n mərkəzlər arasındakı məsafədirsə, $t_0 = RR_0$ onun eni $\tau_0 = 0,002san$. Əgər RR_n

modeli n nömrəsindən A mərhələsində $n = 0, 1, \dots, n_A$, burada $n_A = 1400$, $RR_A = 800msan$, $\varepsilon = 0,04$ qəbul etsək:

$$RR_n = RR_A \left[1 + \varepsilon \sin\left(\frac{2\pi F(n)n}{N}\right) \right]$$

B - mərhələsində $n = n_A + 1, \dots, n_B$, burada $n_B = 2800$, $RR_B = 555.5msan$, $\varepsilon = 0,04$ olarsa, onda

$$RR_n = \left[RR_B + (RR_A - RR_B) \exp\left(-\frac{n - n_A}{n_1}\right) \right] \times \left[1 + \varepsilon \sin\left(\frac{2\pi F(n)n}{N}\right) \right]$$

C - mərhələsində $n = n_B + 1, \dots, N - 1$, $RR_C = 800msan$, $n_2 = 50$, $\varepsilon = 0,04$ olarsa, onda

$$RR_n = \left[RR_B + (RR_C - RR_B) \left(1 - \exp\left(-\frac{n - n_B}{n_2}\right) \right) \right] \times \left[1 + \varepsilon \sin\left(\frac{2\pi F(n)n}{N}\right) \right]$$

$$F(n) = F_{\min} + \frac{(F_{\max} - F_{\min})}{1 + \exp\left(-\frac{(n - n_0)}{n_T}\right)}$$

Burada $F_{\min} = 90$, $F_{\max} = 240$, $n_0 = 2700$; $n_T = 400$, belə ki, $F(0) = F_{\min}$; $F(n_0) = (F_{\max} + F_{\min})/2$, $F(N) \approx F_{\max}$. RR_n - asılılığının səliqə dəyişməsi toplananların eksponensial dəyişməsi ilə təyin edilir. Əgər $n = n_A$ olsa, onda $RR_n = RR_A$; $n = n_B$, $RR_n = RR_B$ və əgər $n = N$ olsa $RR_n = RR_A$ olar.

Nəticə

1. Orqanizmdə baş verən biofiziki prosesləri analiz edərək stasionar və qeyri – stasionar siqnalların xarakteri araşdırılmış, Furye və Veyvlet çevirmələrindən istifadə edərək siqnalların emalı məsələlərinə baxılmışdır.

2. Biopotensialın yaranma mexanizmi, biosiqnalların təyin edilmə usulları, siqnalların spektral tərkibi, onların komputer analizi aparılmış və bu məsələlər spektral analiz nəzəriyyəsinə əsaslanaraq həyata keçirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. В.П. Олейник., С.Н.Кулиш. Аппаратные методы исследований в биологии и медицине: Учеб. пособие. – Х.:Нац аэрокосм. Ун-т «Харьк. Авиаци. ин-т», 2004.
2. Волькенштейн М.В. Физика и биология. – М.:Наука, 1990.
3. Rəhimov R.M., Əliyev T.Ə. Biofizika və fiziki sahələrlə bioobyektlərin qarşılıqlı təsiri. Dərs vəsaiti. Bakı, NPM, “Təhsil”, 2019, 223 səh.
4. Тиманюк В.А., Животова Е.Н. Биофизика: Учебник. – 2-е изд. - К.:ИД «Профессионал» 2004.

SUMMARY

Electrogastroenterography is a field that studies the condition of the gastrointestinal tract. Electrophysiological signals contain artifacts that are not directly related to the activity of the organism, and the filtration of such artifacts is an important issue. For this purpose, the issues of elimination of artifacts, processing and analysis of signals on the example of electrogastroenterograms for processing and measurement of electrophysiological signals were considered.

Key words: Electrogastroenterography, non-stationary signals, electrophysiological signals, computer processing, wavelet conversion, frequency modulation, wavelet Morle function.

PEZİOME

Электрогастроэнтерография - это область, изучающая состояние желудочно-кишечного тракта. Электрофизиологические сигналы содержат артефакты, не связанные напрямую с деятельностью организма, и фильтрация таких артефактов является важной задачей. Для этого были рассмотрены вопросы устранения артефактов, обработки и анализа сигналов на примере электрогастроэнтерограмм для обработки и измерения электрофизиологических сигналов.

Ключевые слова: Электрогастроэнтерография, нестационарные сигналы, электрофизиологические сигналы, компьютерная обработка, вейвлет-преобразование, частотная модуляция, вейвлет-функция Морла.

KONSEPTUAL İNTEQRASIYA VƏ YA BLENDİNG

Quliyev Heydər

Azərbaycan Dillər Universiteti

1977-ci ildə mental məkanlar (mental spaces) üzərində başlayan iş bir sıra məntiqi fenomenlərin - qeyri-şəffaflıq, presuppozisiya proyeksiyası, rol/dəyər qeyri-müəyyənliyi, əks təsirlər - diskursda qurulmuş mental məkan əlaqələrinin xüsusiyyətlərindən faydalanmışdır. C.Ləkooffun 1968-ci ildən davam edən əsərlərinin bu tədqiqat istiqamətinin açılmasında mühüm rol oynadığı diqqət çəkir. *Mental məkanlar* kitabının versiyaları 1984 və 1985-ci illərdə meydana çıxdı. *Mental məkanlar* və əlaqələri koqnitiv konstruksiyalar kimi qiymətləndirildi.

1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq C.Fokonye və M.Törner konseptual qarışıqlar (conceptual blends) üzərində empirik və nəzəri tədqiqatlara başladılar. Fokonyenin mental məkanlar və konseptual metafora nəzəriyyəsinin pre-nevral (pre-neural) versiyası barədə məlumatları qəbul etdilər. Onlar nevral substrata bağlılığı olmayan 'konseptual proyeksiyalar' (conceptual mappings) dan istifadə etdilər. Alimlər Ləkooff və Törnerin 'ümumi səviyyə' (generic level) anlayışını da əlavə etdilər. Bir 'konseptual qarışıq' arasında müxtəlif mental məkanlar və proyeksiyalar istifadə edildi: ümumi məkan, giriş məkanlar və qarışıq məkan, giriş məkanlardan qarışıq məkana proyeksiya ilə. Konseptual metafora nəzəriyyəsi qəbul edildi və istifadə edildi. Qarışıq (Blending) nöqtəyi-nəzərindən 'proyeksiyalar', mental məkan proyeksiyaları, metaforik proyeksiyalar və qarışıqları meydana gətirən proyeksiyalar üzərində ümumiləşdirmələr idi. 1999-cu ildə inteqrasiya şəbəkələrində (integration networks) sıxılma sistematikliyi aşkar edən C.Fokonye və M.Törner tərəfindən yeni bir dönüş oldu. Bu, idarəetmə prinsiplərinin və qarışdırma proseslərindəki optimal məhdudiyyətlərin formalaşdırılmasına imkan verən empirik əsaslı nəzəri irəliləyiş idi. Qeyd edək ki, hər iki alim, Fokonye və Ləkooff - eyni illərdə empirik və nəzəri elmlə məşğul olmuşdur, lakin 90-cı illərin ortalarında Ləkooff açıq şəkildə nevral (neural) əsaslı paradigma inkişaf etdirdi.

Hər iki yanaşma, konseptual metaforanın, mental məkanların və qarışıqların empirik düzgünlüyünü qəbul etdi. Ancaq fərqli nəzəri paradigmalər (konseptual proyeksiyalar və müxtəlif növ nevral dövriyyələr) mütləq eyni nəticələr vermir, baxmayaraq ki, burada əksər məsələlər uyğun gəlir.

Qarışıq, kateqorizasiya, hipotez qurma, inferensiya, qrammatik konstruksiyaların mənşəyi və birləşməsi, analogiya, metafora və narrativ daxil olmaqla əksər (bəlkə də bütün) koqnitiv fenomenləri əhatə edən koqnitiv mexanizmdir [1]. Qarışıq nəzəriyyəsində metafora konseptual inteqrasiya mexanizmidir. Bu yanaşmada metaforik qarışıq digər qarışıq növlərindən fərqləndirilir. Ən ümumi formada, konseptual inteqrasiyanın giriş məkanlarının elementlərinin birləşməsi ilə müşayiət olunduğu belə bir qarışıq məkanı metaforik hesab etmək təklif olunur.

Qarışıq və konseptual metafora nəzəriyyəsinin (KMN) bəzi oxşar və fərqli cəhətləri vardır:

1) hər iki yanaşmada metaforaya sırf linqvistik fenomen kimi deyil, konseptual fenomen kimi yanaşılır;

- 2) hər ikisi konseptual sahələr arasında sistematik proyeksiyanı əhatə edir;
- 3) hər ikisi də bu proyeksiyada məhdudiyətlər təklif edir;
- 4) KMN mental nümayəndəliklər cütü arasında, qarışıq nəzəriyyə (QN) isə ikidən çox olmasına imkan verən münasibətlər yaradır;

5) KMN metaforanı istiqamət verən bir fenomen olaraq müəyyən etdi, QN isə yox; 6) KMN təhlilləri ümumiyyətlə möhkəmlənmiş konseptual münasibətlərə aid olduğu halda, QN tədqiqatları tez-tez qısa müddətli ola biləcək yeni konseptuallaşmalar üzərində dayanır.

Məlum olduğu kimi, koqnitiv metaforanın təhlili, C. Ləkoff və M. Consonun konseptual metafora nəzəriyyəsi ilə başlamışdır. Adətən metaforanın koqnitiv nəzəriyyəsi ilə konseptual metafora nəzəriyyəsi eyniləşdirilir. C. Fokonye və M. Törnerin konseptual inteqrasiya nəzəriyyəsi (qarışıq nəzəriyyəsi) isə koqnitiv metaforanın təhlilinə fərqli yanaşma kimi qəbul edilir. Onların (konseptual inteqrasiya və konseptual metafora) təhlil metodları prosesin istiqamətindən asılıdır. Qarışıq nəzəriyyəsinə görə metaforizasiya, konseptual metafora nəzəriyyəsində deyildiyi kimi, mənbə sahədən hədəf sahəyə proyeksiya ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda konseptual inteqrasiya prosesində mənalı yaradan qarışıq mental məkanların meydana gəlməsini əhatə edir. Konseptual inteqrasiya yaxud qarışıqın (blending) tərifinə baxaq: “Konseptual inteqrasiya - tez-tez 'qarışıq' (blending) adlanır, əsas və geniş yayılmış bir mental əməliyyatdır. O, bizə sadəcə ilk ikisinin tərkibi olmayan, əksinə özünün meydana çıxan strukturuna sahib olan üçüncünü yaratmaq üçün iki mental məkanı 'qarışdırmağa' imkan verir. Tipik konseptual inteqrasiya şəbəkəsinə iki giriş sahəsi daxildir: qarışıq məkan və ümumi məkan. Ümumi məkan hər iki girişə tətbiq edilən struktura malikdir. Bütün konseptual inteqrasiya şəbəkələrində iki giriş məkanı və girişlərdən qarışıq məkana qədər seçmə proyeksiya arasında qismi çarpaz-məkan proyeksiyası vardır. Qarışıq məkan bəzi strukturları girişlərdən miras alır və həmçinin təkmilləşdirmə və model tamamlama ilə əldə edilən özünəməxsus yaranan struktura sahibdir” [2, 77]. Qarışıq nəzəriyyəsi bir sıra yeni və köhnə terminlərdən istifadə edir: *mental freym, mental məkan, mental şəbəkə, həyati əlaqələr, blend, proyeksiya, blenddə və mental şəbəkədə yaranan (emergent) struktur, bəşəri miqyas, sıxılma və genişlənmə*.

M. Törner və C. Fokonye konseptual proyeksiyanın daha böyük və daha ümumi modelinin bir hissəsi olan ikisahəli modeli (two-domain model) əvəzinə iki sahəli model çərçivəsində diqqətdən yayınan bir sıra hadisələri izah edən və metaforaların əvvəllər aşkar olunmayan tərəflərini ortaya çıxaran, çoxməkanlı modeli (many-space model) irəli sürdülər. Alimlər *mental məkan* anlayışını *konseptual domen* (sahə) anlayışına qarşılıq kimi işlədirlər. Mənbə sahədən hədəf sahəyə yönəldilmiş metaforik proyeksiya, izah etmək üçün təhlilə iki ara məkan (middle spaces) daxil etmək lazım olan daha mürəkkəb proseslər kompleksinin xüsusi vəziyyətidir. Bir mental məkandan digərinə konseptual proyeksiya həmişə “ara” məkanlara - mücərrəd “ümumi” ara məkanlara və ya daha zəngin “qarışıq” ara məkanlara proyeksiyanı əhatə edir. Ara məkana proyeksiya müxtəlif mücərrəd səviyyələrdə kontekstual şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən ümumi koqnitiv prosesdir. Ara məkanlar mental və linqvistik iş üçün əvəzolunmaz yerlərdir. Beləliklə, C. Ləkoff və M. Conson nəzəriyyəsindəki iki konseptual sahədən fərqli olaraq, dörd mental məkan nəzərdən keçirmək təklif olunur: iki giriş məkan (input spaces), ümumi məkan (generic space) və qarışıq məkan (blended space) yaxud blending (blending). İki giriş məkanın qarışması üçün aşağıdakı şərtlər təmin olunmalıdır:

- (1) ÇARPAZ - MƏKAN PROYEKSİYASI: giriş məkanlar arasında tərəfdaşların qismi proyeksiyası mövcuddur. [yəni 1 və 2 giriş məkanlarındakı bütün elementlərdən istifadə edilmir];
- (2) ÜMUMİ MƏKAN: girişlərin hər birinə proyeksiya olunan ümumi məkan var. Bu ümumi məkan, girişlər tərəfindən paylaşılan bəzi ümumi, ümumiyyətlə daha mücərrəd bir quruluşu və təşkilatı əks etdirir və onlar arasındakı nüvə çarpaz - məkan proyeksiyasını müəyyən edir;
- (3) QARIŞIQ: girişlər qismən dördüncü məkana, qarışıqda proyeksiya olunur;
- (4) YARANAN STRUKTUR: qarışıq girişlər tərəfindən təmin edilməyən yaranan struktura malikdir. Bu, üç (bir-biri ilə əlaqəli) şəkildə baş verir: BİRLƏŞMƏ: birlikdə götürüldükdə,

proyeksiyalar girişlərdən, başqa girişlərdə mövcud olmayan yeni əlaqələr yaradır [yəni elementlərin girişlərdən hərəkəti qarışıqdakı yeni əlaqələrə və birliklərə zəmanət verir]. TAMAMLAMA: arxa plan freymləri, koqnitiv və mədəni modellər, girişlərdən qarışıqda proyeksiya olunan mürəkkəb strukturun, qarışıqdakı daha böyük başqa strukturun bir hissəsi olaraq nəzərdən keçirilməsinə imkan verir. Miras qalmış strukturların səbəb olduğu qarışıqdakı nümunə daha böyük yaranan strukturla “tamamlanır” [yəni qarışıq sahənin ensiklopedik və arxa plan biliklərinin köməyi ilə yeni səmərəli bir mürəkkəb kimi konseptuallaşma qabiliyyəti, digər bir-birinə bağlı olan freymlərin və ya İKM-lərin cəlb edilməsini əhatə edir]. TƏKMİLLƏŞDİRMƏ: qarışıqdakı struktur təkmilləşdirilə bilər, (...) yəni özünün yaranan (emergent) məntiqinə görə qarışıqda yerinə yetirilən koqnitiv işdən ibarətdir [yəni qarışıq struktur daha da təmizlənir və genişləndirilir, bu da yeni mənalar, konnotasiyalar və əlavə semantik komponentlər gətirir, bunlar girişlərdən qaynaqlanmır, əksinə blenddəki məlumatların qarışığı vasitəsilə əldə edilir] [3, 149-157].

Giriş məkanlar, konseptual metafora nəzəriyyəsidəki mənbə sahəsinə və hədəf sahəsinə uyğundur, baxmayaraq ki, giriş məkanlarının sayı ikidən çox ola bilər. Ümumi məkanlar, hər iki giriş məkana xas olan ən mücərrəd elementləri (rollar, freymlər və sxemlər) ehtiva edir yəni ən mücərrəd səviyyədə metaforizasiya üçün əsas rol oynayır. Qarışıqda, giriş məkanların təfərrüatları “qarışır”, bunun nəticəsində keyfiyyətə yeni bir konseptual struktur meydana gəlir. M. Törner və C. Fokonye [4, 133-145] bu yanaşmanı izah etmək üçün siyasi metafora nümunəsindən *If Bill Clinton were the Titanic, the iceberg would sink* istifadə edirlər. Linqvistik ifadələrdəki bir neçə koqnitiv sahə, bu ifadənin mənasının əsası kimi, bir-biriləri ilə müxtəlif üsullarla əlaqələndirilə bilər. Bu üsullardan biri daxiletmədir yəni bəzi koqnitiv sahələr digər koqnitiv sahələrin bir hissəsi ola bilər. Digər üsul analogiyadır (correspondences), məsələn, metaforadakı mənbə sahəsi ilə hədəf sahəsi arasındakı əlaqə; bir neçə koqnitiv sahə elementləri arasında proyeksiyanın qurulması nəticəsində meydana gələn qarışıq (blend) yaratmaq üçün qismən proyeksiya texnikasından istifadə etmək. Mental məkanın (mental space) müxtəlif konfigurasiyaları ilə yanaşı, koqnitiv sahələr danışanın nitq kontekstini və ya mövcud diskursu anlamasını da əhatə edir. Məsələn,

If Bill Clinton were the Titanic, the iceberg would sink.

Bu cümlə sabiq ABŞ Prezidenti Bill Klintonun impiçment elan edilməsi ilə bağlı hadisələr zamanı deyilmişdi. Koqnitiv semantikanın müxtəlif aspektlərini (inteqrasiya, metafora və s.) əks etdirir. Bu da göstərir ki, məna yalnız leksik vahidlərlə ifadə oluna bilməz. Bütün cümlənin mənasını anlamaq üçün bütün situasiyanı bilmək lazımdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, bu cümlə konseptual inteqrasiya nümunəsidir. C.Fokonye və T. Törnerin çıxış sahəsi adlandırdıqları koqnitiv sahə, aysberqlə toqquşma nəticəsində qəzaya uğrayan gəmi kimi Titanik haqqında biliklərimizi, gəmi ilə aysberqin qarşılıqlı təsir gücünü (nəticədə Titanik zədələndi və batdı) əhatə edir. İkinci məsələ, Bill Klintonun ABŞ Prezidenti kimi biliklərini və siyasi rəqiblərinin biliklərini əhatə edir.

Cümləyə bir də diqqət yetirək. *Bill Klinton Titanik olsaydı, aysberq batacaqdı*. Cümlənin birinci hissəsi şərt bildirir. Beləliklə, dinləyiciyə Bill Klintonun Titanik rolunda görünəcəyi bir vəziyyət, obyektiv reallıqda mümkünsüz olan, fərziyyə təqdim edilir. Ancaq biz gəmi ilə insanın eyniləşdirilməsinin mümkünsüzlüyünə diqqət yetirmirik. Bu, təsəvvür işinin nəticəsi olan obyektiv gerçəklikdə olmayan fenomenləri daxil edə bilən inteqrasiya olunmuş məkanın (blend) özəlliyidir. İnteqrasiya olunmuş məkanda *Titanik* və *Bill Klinton* haqqında biliyin elementləri proyeksiya edilir. Analogiyaya görə, inteqrasiya olunmuş məkanda siyasi rəqiblər aysberqlə eyniləşdirilir. Bu cümlənin mənası, Bill Klintonun siyasi rəqiblərlə qarşıdurmada qalib gəlməsidir. Real həyatda, inteqrasiya olunmuş mental məkanların formalaşması prosesinin mürəkkəbliyini dərk etmədən, bu ifadənin mənasını asanlıqla anlayırıq.

Alimlər hesab edirlər ki, bütün qarışıqlar bərabər səviyyəli deyillər. Bəzi qarışıqlar digərlərindən daha yaxşı yaxud daha pis ola bilər. Bu prinsiplər onlar arasında rəqabət yaradır və onları motivasiya edir.

Otuz ildən çoxdur ki, koqnitiv dilçilikdə konseptual proyeksiyalar üzərində aparılan müxtəlif tədqiqat işləri bir-birini davamlı olaraq gücləndirir və bu istiqamətdə dəyərli ümumiləşdirmələrə və daha dərinlən anlamaya səbəb olur. Konseptual metafora nəzəriyyəsi olmadan heç bir konseptual qarışıq bünövrəsi olmazdı.

Açar sözlər: koqnitiv metafora, blending nəzəriyyəsi, konseptual integrasiya, mental məkanlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Fauconnier, Turner, 1998. Fauconnier, G., Turner, M. Conceptual Integration Networks / G. Fauconnier, M. Turner // *Cognitive Science*. –1998. – Vol. 22(2). – p. 133-187.
2. Fauconnier, G., M.Turner. 1999. Metonymy and Conceptual Integration. In Panther, K., G.Radden. (eds.). *Metonymy in Language and Thought*. John Benjamins Publishing Company: Amsterdam, Philadelphia. p. 77-9.
3. Fauconnier, G. 1997. *Mappings in Thought and Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Turner, M., Fauconnier, G. *Metaphor, Metonymy, and Binding* / M. Turner, G. Fauconnier // *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective* / Ed. A. Barcelona. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 2000. – p. 133-145.

РЕЗЮМЕ

Концептуальная интеграция в понимании Fauconnier & Turner подразумевает к весьма абстрактным когнитивным операциям, связанным с конструированием значений, то есть к тому, как мы интерпретируем информацию в социальном взаимодействии. В статье анализируются основные положения теории концептуальной интеграции (теории блендинга), разработанной Ж. Фоконье и М. Тернером в качестве альтернативы широко распространенной теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона. Эти абстрактные операции возникают из сети когнитивных связей, составляющих концептуальную модель смешения или концептуальной интеграции, которая динамически строится по мере того, как мы понимаем лингвистические формы, экстралингвистическую информацию, невербальные знаки и т. д. Ментальные пространства - это временные и локализованные области, в которых концептуальная информация проецируется для построения смысла.

Ключевые слова: когнитивная метафора, теория блендинга, концептуальная интеграция, ментальные пространства.

SUMMARY

Conceptual integration, as conceived by Fauconnier & Turn, refers to the highly abstract cognitive operations involved in meaning construction, that is, in how we interpret information in social interaction. The paper deals with the fundamentals of the theory of conceptual integration (blending theory) developed by G. Fauconnier and M. Turner as an alternative to widely spread theory of conceptual metaphor resolved by G. Lakoff and M. Johnson. These abstract operations emerge from a network of cognitive connections that compose the conceptual blending or conceptual integration model, which is dynamically built as we make sense of linguistic forms, extra-linguistic information, non-verbal signs etc. Such operations are carried out in mental spaces. Mental spaces are temporary and localized domains in which conceptual information is projected for meaning construction.

Key words: cognitive metaphor, blending theory, conceptual integration, mental spaces.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ VƏ MULTİKULTURALİZM

Quliyeva Günay

ADAU

Dil siyasəti dövlət siyasətindən geridə qala bilməz. Bu siyasət çox mürəkkəb bir struktura malikdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev dil siyasətinə hər zaman diqqət yetirmişdir. 1969-cu ildən Azərbaycan dili Heydər Əliyev sayəsində yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həmçinin dövlət siyasətinə çevrilmişdir. 1995-ci il 12 noyabrda qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına “Azərbaycan dili” adlanan maddə salınmışdır. Bütün bunlar dil siyasətinin nə qədər vacib olduğunu göstəricisidir.

Açar sözlər: Dil siyasəti, Azərbaycan dili, multikulturalizm, dövlət dili

Dil çox mühüm bir hadisədir. O heç bir zaman siyasətdən, onun müdaxilələrindən kənar qala bilməz. Dil siyasəti kifayət qədər mürəkkəb struktura malikdir. Çünki bu siyasətdə dilin təbii imkanları, tarixi situasiya və subyektiv maraqlar qarşılaşır.

Dil siyasəti:

- 1) aktiv və passiv;
- 2) humanist və mürtəcə;
- 3) qlobal, regional və milli ola bilər.

Dil siyasətinin ən humanist və ya mədəni forması dil quruculuğudur ki, burada siyasi iradədən çox elmi-mədəni təşkilatçılıq öz rolunu oynayır.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O yalnız Azərbaycan deyil, ümumən dünya tarixinə böyük dil siyasətçilərindən biri kimi daxil olmuşdur. Akademik Ağamusa Axundovun fikrinə əsasən deyə bilərik ki, yaşadığımız yüzilliyin son otuz ili ərzində Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tək cə söz də deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə-diplomatiya aləminə yol açması, zənginləşə-zənginləşə nüfuz qazanması görkəmli dövlət başçısı Heydər Əliyevin yorulmaq bilməyən fəaliyyəti və yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır.[1]

Heydər Əliyevin bu məsələ ilə bağlı ayrı-ayrı çıxışlarında söylədiyi fikirlər olduqca maraqlıdır. O, türk dünyası yazıçılarının III qurultayında etdiyi tarixi nitqində (6 noyabr 1996-cı il) yazıçı, şair və söz sənətlərinin mənəvi sərvətlərimizin, dilimizin qorunmasında, onların təbliğ olunmasındakı xidmətlərinə çox böyük qiymət vermiş və fikrini belə ümumiləşdirmişdir: «Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dilimizi isə yaşadan, zənginləşdirən, inkişaf etdirənlər şairlərimiz, yazıçılarımız olmuşdur. Biz, adətən, böyük tariximiz haqqında, xalqımızın böyük mədəniyyəti haqqında danışarkən birinci növbədə onların yaratdıqları bədii əsərlərə, şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinə istinad edirik, bunları nümunə gətirir və təbliğ edərək, eyni zamanda, öz tariximizi, mədəniyyətimizi təbliğ edirik»[2]

Heydər Əliyev və Azərbaycan dili! Bu iki ad XX əsrin 60-cı illərindən həmişə qoşa çəkilməmişdir. Çünki H.Əliyev Azərbaycanda səlahiyyət sahibi olduğu andan - 1969-cu ildən bu günə kimi Azərbaycan dilinə tək cə adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, onu həmçinin dövlət siyasətinə çevirmiş, bir an da olsa, diqqətdən yayındırmamışdır. Bunun isbatı üçün bir neçə il öncəyə qayıdaq. Tarixi bir faktı xatırlamaq kifayətdir. Respublikamızda baş verən məlum dəyişiklikdən sonra - Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan dilinə müxtəlif münasibətlər özünü biruzə verdi. Hətta Milli Məclis səviyyəsində «Azərbaycan dili» terminindən imtina etdilər. Azərbaycan dili «türk dili» adlandırıldı. Orta məktəb dərsləkləri «Türk dili» adı ilə nəşr olundu.

Bu, xalq arasında narazılıqla qarşılandı. Ona görə də, H.Əliyev hakimiyyətə gələn kimi işin, vəziyyətin çətin və gərgin olmasına baxmayaraq, bu məsələni bir neçə ay alimlərin, yazıçıların, ziyalıların, dövlət xadimlərinin - geniş mənada xalqın müzakirəsinə verdi.

1995-ci il oktyabr ayının 31-də Azərbaycan Respublikası EA-da «Azərbaycan dilinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə»də 4 fikir səslənirdi:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.
2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dilidir (Azərbaycan türkcəsidir).
3. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkcəsidir).
4. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası hazırlanarkən respublika rəhbərinin təşəbbüsü və yaradıcı ittifaqların tələbi ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit edilməsi ilə bağlı Konstitusiyaya xüsusi maddə əlavə edilməsi cəmiyyətin yekdil rəyi kimi formalaşdı və Moskvanın bu məsələ ilə bağlı güzəştə getməkdən başqa çarəsi qalmadı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin yenidən ölkə rəhbərliyinə qayıdışından sonra da “dili yaşatmaq xalqı yaşatmaqdır” prinsipi ilə fəaliyyətini davam etdirdi. 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına “Azərbaycan dili ” maddəsinin salınması, 2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirməsi haqqında”, 2001-ci il avqustun 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dilinin təsis edilməsi haqqında” sərəncamlarının imzalanması, həmçinin 2002-ci il sentyabrın 30-da “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili” haqqında qanunun qəbul olunması onun dil məsələsində siyasi xəttinin dəyişmədiyini bir daha sübut etmiş oldu.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi siyasi kurs multikultura lizmin inkişafını, azsaylı xalqların və etnik qrupların, müxtəlif dini inancların nümayəndələrinin m üstəqil Azərbaycan dövləti ətrafında birləşməsinə təmin edir. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə multikulturalizmin inkişaf etdiyi məkan kimi tanınması digər dövlətlər üçün böyük nümunədir. Ümummilli lider qeyd etmişdir ki, “Dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın bütün vətəndaşları eynihüquqlara malikdirlər və bu hüquqlar qorunmalıdır!”

Azərbaycanın multikultural ənənələrinin dövlət tərəfindən qorunması işində ən mühüm istiqamətlərdən biri də Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi ilə bu məsələnin hüquqi sənədlərdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmasıdır. Belə ki, multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq (dözümlülük) prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilmişdir. Bununla bağlı “Bərabərlik hüququ”, “Milli mənsubiyyət hüququ”, “Ana dilindən istifadə hüququ” və başqa maddələri göstərmək mümkündür. [3] Bununla yanaşı, dahi müasirimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin, tarixinin, ədəbiyyat və mədəniyyətinin azərbaycançılıq məfkurəsi ilə dərkinin metodologiya və strategiyasını formalaşdırdı. Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilinə məhz azərbaycançılığın mənəvi əsası kimi yüksək qiymət verirdi; “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun. Bu dil bu gün azərbaycanlıların mənəvi birliyinin əsasıdır” .

Bu bir həqiqətdir ki, dil millətin simasını səciyyələndirən amillərdən biri, onun milli sərvətidir. Millətin dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi isə tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu məqam millətin millət olaraq təsdiqidir. Çünki dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövlət qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda dilinin zənginliyinin sübutudur. Bu gün Azərbaycan dilinin dövlət statuslu dillər arasında olmasına görə bu dilin mənəvi dirilik atributuna çevrilməsi yolunda böyük fədakarlıqlar göstərmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevə minnətdar olmalıyıq. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasi istiqamət yeni mərhələdə onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Multikulturalizmi Azərbaycan

Respublikasının dövlət siyasəti, xalqımızın həyat tərzini dəyərləndirən Prezident İlham Əliyev bu siyasətin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik Bakı, 2006 [1]
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı, 2018 [3]
3. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı Bakı, 1999 [2]

SUMMARY

LANGUAGE POLICY AND MULTICULTURALISM OF NATIONAL LEADER HAYDAR ALIYEV

The role of national leader of the Azerbaijani people in the formation of language policy is invaluable. H. Aliyev is still a great language builder until Azerbaijan gained its independence. The policy of language developed by H. Aliyev is based on perfect scientific and theoretical bases, which would be difficult to imagine the scope of its services in this area without considering them separately and determining the basic principles of this policy.

Key words: Language policy, Azerbaijani language, multiculturalism, state language

РЕЗЮМЕ

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА И МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Неоценима роль общенационального лидера азербайджанского народа в формировании языковой политики. Х. Алиев по-прежнему остается великим строителем языка до обретения Азербайджаном независимости. Политика языка, разработанная Х. Алиевым, основана на совершенных научных и теоретических основах, которые было бы трудно представить себе масштабы его услуг в этой области, не рассматривая их отдельно и не определяя основные принципы этой политики.

Ключевые слова: Языковая политика, азербайджанский язык, мультикультурализм, государственный язык

HİPOTİROİDİZMİN QAN GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ

Quliyeva Şəhla

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Məqalədə qan göstəriciləri və onların normadan artıq və ya az olmasının səbəblərindən bəhs olunur. Qanın tərkibinin qeyri-normal olmasının səbəblərdən biri kimi hipotiroidizmdən danışılır. Məqalədə bu halın necə yaranması haqqında məlumatlar, qan göstəriciləri ilə bağlı qısa bilgi verilir. Hipotiroidizmin qan göstəricilərinə necə təsir etməsi məsələsinə də toxunulur. Bu təsir nəticəsində qanın hansı göstəricisinin azalması və ya artması göstərilir.

Açar sözlər: hipotiroidizm, qan, göstərici, hormon, zülal, vitamin.

Orqanizmin mühüm sistemlərindən biri də qan-damar sistemidir. Qan –damar sistemi həyati funksiyaları yerinə yetirir. Qanın tərkibinə onun formalı elementləri, biokimyəvi maddələr, immunoqlobulinlər, qan zülalları, hormonlar, fermentlər və vitaminlər daxildir. Lakin bəzən müxtəlif amillər, eləcə də xəstəliklər bu göstəricilərin qandakı normal miqdarına təsir edir. Belə

xəstəliklərdən biri də Hipotiroidizm xəstəliyidir. Bu xəstəlik qalxanabənzər vəzin – *Glandula thyreoidea* hormonları ilə əlaqəlidir. Qalxanabənzər vəzin qana ifraz etdiyi tiroksin hormonu orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsi, O₂-nin mənimsənilməsi və sinir sisteminin fəaliyyətində rol oynayır. Tiroksin hormonunun miqdarı su və qida maddələrinin tərkibində olan yoddan asılıdır. Qalxanabənzər vəzin hipofunksiyası zamanı orqanizmdə müxtəlif patoloji hadisələr: hipotoniya, bradikardiya, ümumi zəiflik, maddələr mübadiləsi, xüsusilə yağlar mübadiləsinin pozulması müşahidə olunur. Maddələr mübadiləsinin pozulması ilə əlaqədar meydana çıxan miksodema xəstəliyi də qalxanabənzər vəzin hipofunksiyası ilə əlaqədardır. Bu xəstəliyin gedişində dilin böyüməsi, səsin kobud və boğuc olması, ürək döyüntülərinin zəifləməsi, göz yarığının daralması kimi patoloji hallar baş verir. Uşaqlarda isə qalxanabənzər vəzin hipofunksiyası onların boy və fiziki inkişafın geriləməsinə, əqli çatışmamazlığa səbəb olur. Qalxanabənzər vəzin hormonunun çatışmamazlığı ilə meydana çıxan xəstəliklərdən biri də uşaqlarda kretinizm xəstəliyidir. Xəstəliyin gedişi orqanizmdə bir sıra halların – başın böyüməsi, idotizm, boyun kiçik olması, eybəcərlik, ətrafların qısa olması, ikinci cinsi əlamətlərin inkişafdan qalması ilə müşayiət olunur. Yaşlı insanlarda qalxanabənzər vəzin hipofunksiyası zamanı ümumi zəiflik, yaddaşın zəifliyi, üzün və göz qapaqlarının şişməsi, tüklərin tökülməsi ilə təzahür edilir.

Qanın formalı elementləri plazmaya nisbətən ağır olduğu üçün kapilyar borucuqda saxlanıldıqda aşağı hissəyə çökür ki, buna da eritrositlərin çökmə reaksiyası (EÇR) deyilir. Kapilyar borucuqdakı qanda əvvəl bir-birilə əlaqəsi olmayan eritrositlər çökür. Sonra eritrositlər aqqlütinasiyaya uğrayır və onların çökməsi sürətlənir. Eritrositlərin çökmə sürətinə plazmadakı iri disperli zülallar (qlobulin, fibrinogen), xırdadisperli zülallar (albumin), xolesterin/fosfolipid nisbətinin dəyişməsi, öd piqmentləri, öd turşuları, plazmanın turşu-qələvi müvazinəti, qanın özlülüyü və s. kimi amillərin olduqca böyük təsiri var. Bütün bunlardan başqa bir sıra xəstəliklərin də eritrositlərin çökmə sürətinə təsiri var. Hipotiroidizm eritrositlərin çökməsini sürətləndirən hallardan biridir.

Dənəli leykositlərin növlərindən olan bazofillərin miqdarı normal olaraq səhər tezdən, gecələr, yeməkdən və idmandan sonra artır. Hipotiroidizmin bəzi formaları bazofillərin artmasına təsir edən hallardan biridir.

Hipotiroidizm qanın ən kiçik formalı elementlərindən olan trombositlərin də miqdarının qeyri-normal göstəricisinə təsir edir. Belə ki, bu hal qanda trombositlərin miqdarının azalmasına səbəb olur.

Lipoproteinlər - lipidlərlə zülalların birləşməsidir. Plazma lipoproteinləri nisbi sıxlıqlarına görə müxtəlif növləri var:

- 1) Çox aşağı sıxlıqlı lipoproteinlər
- 2) Aşağı sıxlıqlı lipoproteinlər
- 3) Yüksək sıxlıqlı lipoproteinlər
- 4) Çox yüksək sıxlıqlı lipoproteinlər

Hipotiroidizm zamanı çox aşağı sıxlıqlı lipoproteinlərin miqdarı artır.

Qliserinlə yağ turşularının mürəkkəb efirləri - triasilqliserin bağırsaqlarda hidroliz olunur. O, əvvəl tərkib hissələrinə parçalanır, sonra sorulub yenidən bağırsaq divarının epitel hüceyrələrində resintez olunur. Hipotiroidizm orqanizmin enerji mənbəyi kimi istifadə etdiyi triasilqliserinlərin miqdarının artmasına səbəb olur.

Qlükoza qan plazmasında xırda molekullu karbohidratların əksəriyyətini (90%-dən çox) təşkil edir. Hipotiroidizm qanda qlükozanın azalmasına təsir edir.

İnsan orqanizmindən normal halda, gün ərzində 750 mq-a qədər nuklein turşularının nitrit əsaslarının katabolizminin son məhsullarından olan sidik turşusu xaric edilir. Hipotiroidizm zamanı sidik turşusunun miqdarı artır.

Zülalların nəqliyyat qrupuna aid olan, plazmanın əsas zülalı – albumin qanın onkotik təzyiqini təyin edir. Albumin zülalının qandakı miqdarı hər zaman olduğu kimi qalmır. Müəyyən

səbəblərdən dolayı bu miqdar dəyişilir. Bu səbəblərdən biri də hipotiroidizmdir ki, qanda albuminin miqdarının azalmasına gətirib çıxarır.

Katexolaminlərin əsas nümayəndələrindən olan adrenalin (həm də maddələr mübadiləsinin tənzimində iştirak edir) və noradrenalin damar tonusunun və arterial təzyiqin tənzimində aparıcı rola malikdir. Hipotiroidizm qanda katexolaminlərin artmasına təsir edir.

Laktasiya prosesini tənzim edən qadın cinsiyyət hormonu - prolaktin hipofizin ön payında sintez olunur. Hipotiroidizm prolaktinin artmasına səbəb olur.

Qalxanabənzər vəzidən qana sekresiya edilən əsas bioloji aktiv maddələrindən olan triyodtironin metabolizma prosesinin universal tənzimləyici kimi funksiyaya malikdir. Triyodtironin bir sıra proseslər səbəbindən qanda miqdarı qeyri-normal olur. Belə ki, hipotiroidizm nəticəsində bunun miqdarı azalır.

α qlobulinlər qrupuna daxil olan zülallardan biri də tiroksinbirləşdirici zülaldır. Tiroksinbirləşdirici zülalın artmasına səbəb olan hallardan biri də hipotiroidizmdir.

Fosfat turşusunun və spirt monoefirlərinin yaranmasına səbəb olan fermentlərdən olan qələvi fosfatazaya qaraciyərdə, sümük toxumasında, bağırsaqlarda və böyrəklərdə rast gəlinir. Bu ferment osteoblastlarda sintez olunur və uşaqlarda sümüklərin böyüməsinə təsir edir. Hipotiroidizm qələvi fosfatazanın miqdarının azalmasına səbəb olur.

B₂ (riboflavin) vitamini – orqanizmin biokimyəvi proseslərin normal gedişi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən qida amillərindən biridir. Bu vitamin toxumalarda ATF-lə birləşir və koenzimlərin (flavinmononukleotid və flavinadenindinukleotid) sintezində iştirak edir. Görmə funksiyasının həyata keçməsində mühüm rola malik olan, antioksidant xassəli riboflavinin hipotiroidizm zamanı miqdarı azalır.

A vitamini gözün torlu qişasının piqmentlərinin əmələ gəlməsində iştirak edir. Hipotiroidizm qanda A vitamininin azalmasına təsir edir.

Deməli, qanın göstəricilərinin normadan artıq və ya az olması bir sıra amillərdən, xəstəliklərdən asılıdır. Bunlardan biri də hipotiroidizmdir ki, bunun meydana çıxması qan tərkibinin rəqəm göstəricilərinə təsir edərək xəstələrdə halsızlıq, titrəmə, səs qısıqlığı, əl, üz və gözdə şişlik, dəridə quruma, saçların tökülməsi, yuxu pozğunluğu və depressiya, çəkinin artması, yaddaş zəifliyi, qan azlığı, vitamin B₁₂ çatışmaması, az tərləmə və s. kimi əlamətlərlə müşahidə oluna bilər.

Qanın göstəriciləri və hipotiroidizmin onlara necə təsiri aşağıdakı cədvəldə əksini tapmışdır:

Hipotiroidizmin qan göstəricilərinə təsiri

	Qanın morfoloji elementləri	rtırır	zaldır
.	Eritrositlərin çökmə sürəti		
.	Bazofillər		
.	Trombositlər		
Biokimyəvi göstəricilər			
.	Çox aşağı sıxlıqlı lipoproteinlər		
.	Triasilqliserinlər		
.	Qlükoza		
.	Sidik turşusu		
Qan zülalları			

	Albumin		
Hormonlar			
	Katexolaminlər		
0.	Prolaktin		
1.	Qalxanabənzər vəzinin hormonları		
Fermentlər			
2.	Qələvi fosfataza		
Vitamin			
3.	B ₂ vitamini		
4.	A vitamini		

Cədvəldən də görüldüyü kimi, hipotiroidizm qanın immunoqlobulinlərindən başqa bütün göstəricilərə təsir edir. Təhlilin nəticələrinə görə bu hal qan göstəricilərinin həm artmasına, həm də azalmasına səbəb olur. Və yuxarıdakı məlumatlara əsasən, qeyd etmək olar ki, hipotiroidizm orqanizm üçün bu qədər mühüm funksiyaları yerinə yetirən qanın tərkib hissələrinin dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Allahverdiyev A.M., Bağırova M.İ., Qanın laborator tədqiqinin klinik-diaqnostik əhəmiyyəti (dərs vəsaiti), Bakı, 2003, 134 s.
2. Əliyev Ə.H., Əliyeva F.Ə., Mədətova V.M. İnsan və heyvan fiziologiyası II hissə, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2008, 599 s.
3. Əliyev Ə.H., Əliyeva F.Ə., Mədətova V.M., İnsan və heyvan fiziologiyası I hissə, Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2007, 413 s.
4. Дегтярев В.П., Сорокина Н.Д. Нормальная физиология. Учебник, Изд. Гэотар-Медиа, 2016, 480 с.
5. Ерофеев Н.П., Парийская Е.Н. Физиология эндокринной системы. Изд. Спец Лит, 2018, 224 с.

SUMMARY

EFFECT OF HYPOTHYROIDISM ON BLOOD INDICATORS

The article discusses blood levels and the reasons why they are more or less than normal. Hypothyroidism is one of the causes of abnormal blood composition. The article provides information on how this happens, as well as brief information about blood counts. It also touches on how hypothyroidism affects blood counts. As a result of this effect, the rate of blood is shown to decrease or increase.

Key words: hypothyroidism, blood, indicator, hormone, protein, vitamin.

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ГИПОТИРОИДИЗМА НА ПОКАЗАТЕЛИ КРОВИ

В статье обсуждаются уровни в крови и причины, по которым они более или менее нормальные. Гипотиреоз - одна из причин аномального состава крови. В статье представлена информация о том, как возникает это состояние, а также краткие сведения о показателях крови. Это также касается того, как гипотиреоз влияет на показатели крови. В результате этого эффекта показано, что скорость кровотока уменьшается или увеличивается.

Ключевые слова: гипотиреоз, кровь, индикатор, гормон, белок, витамин.

ЭКСПОРТ ФРУКТОВЫХ МАСЕЛ В ЕВРОПУ

Гафизов Гариб Керим оглы

*Научно-Исследовательский Институт Плодоводства и Чаеводства
Министерства Сельского Хозяйства Азербайджанской Республики*

Фруктовые масла являются побочными продуктами отрасли переработки фруктов. Это специальные масла со смягчающими и кондиционирующими свойствами. Повышенное внимание к маркетинговым исследованиям и растущее использование натуральных ингредиентов сделали Европу перспективным рынком для фруктовых масел, особенно потому, что европейские потребители ассоциируют фрукты со свежестью и преимуществами для здоровья, на что и акцентируется внимание в этой статье.

Ключевые слова: фруктовые масла, европейский рынок, основные импортеры.

Масло семян фруктов - это растительные жиры, экстрагированные из семян фруктов. Часто эти семена являются побочным продуктом отрасли переработки фруктов. Большинство масел из фруктовых семян получают путем холодного прессования семян. В некоторых случаях содержание масла в семенах фруктов слишком низкое для холодного прессования. Для этих семян нужна технология экстракции растворителем для производства масла. Например, семена из ягод, таких как черная смородина и облепиха, обычно производятся с использованием экстракции CO². Способы экстракции растворителем, отличные от CO² –экстракции и экстракции растворителями растительного происхождения, стандартами естественной сертификации обычно не принимаются.

Примеры масел из семян фруктов включают:

1-масло виноградных косточек; 2-манговое масло; 3-масло папайи; 4-масла семян красных ягод, таких как малина и земляника; 5-абрикосовое масло; 6-масло баобаба.

На базовом уровне масла из плодовых семян имеют сходные функциональные свойства с другими растительными маслами: смягчающее средство (смягчение кожи) и кондиционирование. Однако масла из плодовых семян отличаются по составу жирных кислот. Эта композиция влияет на какую цель и каким образом их лучше всего использовать в формулировках. Например, масло баобаба с высоким содержанием омега-9, масло семян маракуйи - омега-6, а масло клубничного семени - омега-3.

Европейская косметическая промышленность использует масла из плодовых семян в различных продуктах ухода за кожей, таких как кремы для лица и лосьоны для тела. В этих продуктах масла из плодовых семян используются для смягчения и кондиционирования кожи. Производители также используют эти масла для наращивания своего маркетингового потенциала.

Из базы данных CosIng становится ясно, что Европейская комиссия по косметическим веществам и ингредиентам (INCI) придерживается такой международной

номенклатуры, в которой перечисляются многочисленные масла из плодовых семян, в том числе:

1-Масло семян карицы папайи; 2-Масло семени клубники; 3-Масло семян маракуйя (*Passiflora edulis*); 4-Масло семян аданонии(баобаb).

Эти масла со следующими номерами в реестре CAS- Chemical Abstract service (Служба аналитических обзоров по химии): 84012-30-6 (папайя); 97676-26-1 (маракуйя); 91745-12-9 (баобаb).

В торговых поставках других растительных масел и жиров (рафинированных или нет, химически немодифицированных) используют следующий код гармонизированной системы: Растительное масло: 1515.90.

Среди шести ведущих европейских импортеров специализированных растительных масел находятся:

1. Франция - интересный рынок специализированных растительных масел, используемых в косметике. Однако только 9% импорта страны происходит из развивающихся стран. Основными поставщиками Франции являются европейские производители растительных масел (Испания), а также торговцы и переработчики в Нидерландах, Германии и Бельгии.

2. Импорт Австрии растет быстрее, чем в среднем по Европе. Однако прямой импорт из развивающихся стран является незначительным. Основными поставщиками масла в Австрию являются Италия, Нидерланды, Германия и Литва.

3. Нидерланды являются крупнейшим импортером растительных масел из развивающихся стран - 63% от общего объема импорта специализированных масел происходит из развивающихся стран. Основными поставщиками масла за пределами Европы являются Гана, Китай, Буркина-Фасо и Бенин.

4. За последние пять лет импорт масла в Швецию заметно увеличился. Более 95% шведского импорта специальных масел происходит в Дании, которая является одним из самых крупных мировых производителей растительных масел.

5. В то время как общий объем импорта специальных масел в Бельгию ежегодно увеличивается приблизительно на 20 %, бельгийский импорт таких масел из развивающихся стран за последние пять лет растет более высокими темпами. Импорт масла из развивающихся стран ежегодно увеличивается на 40%, что намного выше, чем в среднем по Европе. Основными поставщиками Бельгии за пределами Европы являются Гана и Индия.

6. Германия является важным торговым центром для высокоценных растительных масел. Однако за последние пять лет импорт специализированных масел ежегодно сокращался на 5%. Основными их поставщиками для Германии являются Нидерланды, Италия и Австрия.

7-8. Италия и Соединенное Королевство импортируют относительно большую долю масла непосредственно из развивающихся стран в пределах 35-38%. Швейцарский импорт из развивающихся стран значительно увеличился за последние пять лет (на 9% в год).

Линии между косметическими и пищевыми ингредиентами все чаще накладываются друг на друга. Все больше и больше косметических брендов используют натуральные пищевые ингредиенты в своих рецептурах, которые тесно связаны с продуктами. Европейские потребители уже знают эти ингредиенты. Они ассоциируют фрукты со свежестью, натуральными продуктами и преимуществами для здоровья. В обществе, которое все больше осознает важность здорового образа жизни, масла из плодовых семян предлагают прекрасные возможности для косметических брендов выделяться из конкуренции.

Масла из суперпродуктов или суперфруктов, таких как масла баобаба, асаи и граната, особенно популярны в косметике. Они обычно имеют богатый пищевой состав и возможные преимущества для здоровья, такие как омега-3 и омега-7 жирные кислоты.

Растительные масла являются одним из наиболее важных ингредиентов, используемых в натуральной косметике. Косметические составители любят выбирать из множества различных масел, чтобы выделиться из своих конкурентов. Цены на фруктовые масла варьируются от € 8 до € 50 за кг.

XÜLASƏ

MEYVƏ YAĞLARININ AVROPAYA IXRACI

Meyvə yağları meyvə emalı sənayesinin yan-məhsullarıdır. Bunlar yumşaldırıcı və kondisioner xüsusiyyətləri olan xüsusi yağlardır. Marketing tədqiqatlarına diqqət və təbii maddələrin artan şəkildə istifadəsi, Avropanı meyvə yağları üçün perspektivli bir bazara çevirdi, çünki yerli istehlakçılar meyvələri həyatı sağlamlıq üstünlükləri ilə əlaqələndirirlər; bu məqalə məhz bu barədədir.

Açar sözlər: meyvə yağları, Avropa bazarı, əsas idxalçılar.

SUMMARY

FRUIT OIL EXPORTS TO EUROPE

Fruit oils are by-products of the fruit processing industry. These are special oils with softening and conditioning properties. Increased attention to market research and the growing use of natural ingredients have made Europe a promising market for fruit oils, especially because European consumers associate fruit with freshness and health benefits, which is what this article focuses on.

Keyword: fruit oils, European market, main importers.

ОТ ПОБОЧНЫХ ПРОДУКТОВ ПЕРЕРАБОТКИ ГРАНАТА ДО ИННОВАЦИОННЫХ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ИНГРЕДИЕНТОВ И БИОПРОДУКТОВ ДЛЯ НУЖД ПИЩЕВОЙ, КОСМЕТИЧЕСКОЙ И ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Гафизов Самир Гариб оглы

*Научно-Исследовательский Институт Плодоводства и Чайводства
Министерства Сельского Хозяйства Азербайджанской Республики*

Подавляющее большинство потоков побочных продуктов, генерируемых в ходе промышленных процессов, создает огромные экологические, социальные и экономические проблемы. Разработка стратегий для валоризации этих промышленных отходов будет не только решать эти проблемы, но и способствовать биоэкономике, удовлетворяющей принципам устойчивого развития. Процесс производства гранатового сока генерирует большое количество различных побочных продуктов, состоящих в основном из биоразлагаемых соединений и твердых веществ.

Ключевые слова: производство гранатового сока, твердые остатки, продукты с добавочной стоимостью.

Гранаты выращиваются во многих частях мира, включая Латинскую Америку, южную Европу, Азию и Африку (см. рисунок). Основным продуктом их переработки

является натуральный сок, выход которого равен приблизительно 50 %. Еще 50 % (и даже больше) - это кожура и семена граната.

	Янв	Фев	Мар	Апр	Май	Июн	Июл	Авг	Сен	Окт	Ноя	Дек
Испания												
Турция												
США												
Индия												
Израиль												
Сев.Африка												
Перу												
Аргентина												
Азербайджан												

Рис. География и индикативный календарь доступности граната

Многочисленные исследования показывают, что кожура и семена граната являются ценными источниками биоактивных фитохимикатов, подавляющее большинство которых обладает большим потенциалом быть преобразованными в продукты с добавленной стоимостью. Побочные продукты граната могут быть использованы в качестве субстрата для производства питательно ценных и биологически активных компонентов, которые могли бы найти несколько применений в качестве функциональных пищевых ингредиентов, пищевых добавок, нутрицевтиков и добавок и в диетах, богатых фенолом. До сегодняшнего дня проведена оценка потенциала конверсии непродуктивных промышленных остатков граната, путем разработки новых эффективных систем получения продуктов с добавленной стоимостью, таких как антиоксиданты, пищевые волокна, промышленные ферменты и одноклеточные белки.

Кожура, на которую приходится около 50% всего фрукта, является не съедобной фракцией, состоящей в основном из нескольких биологически активных соединений, таких как гидролизуемые танины [1-2].

Семена составляют около 10% съедобной части граната. Оголенные семена (от 40 до 100 г / кг фруктов), являются богатыми источниками общих липидов (12-20 % мас.), содержащих высокие концентрации полиненасыщенных (n-3) жирных кислот. В частности, 80 % от общей массы масла формируется за счет конъюгированных октадекатриеновых жирных кислот с высоким процентом цис, транс, цис- Δ -9, 11,13 кислот (например, кубинового кислота) [3]. Содержание жирных кислот в масле семян достигает 95 % от его полной массы, из которых почти 99% является триацилглицерином. Также в малых количествах в масле семян граната содержатся стеринны, стероиды, токоферолы и церебозид. Оболочка семян состоит из лигнина и, возможно, некоторых антиоксидантных производных лигнина, а также гидроксibenзойной / коричной кислот и изофлавонов.

Порошок семян граната содержит больше лизина, лейцина, треонина, валина и ароматических жирных кислот (фенилаланин и тирозин), и меньше - серосодержащих аминокислот (метионин и цистеин), чем это рекомендуется FAO / ВОЗ для белка с эталонной структурой [4].

Валоризация потока побочных продуктов из гранатового сока, направленная на удовлетворение социального спроса на продукты и добавки для укрепления здоровья, а

также валоризация с помощью химических модификаций или путем использования микробов, - поле, представляющее наибольший интерес.

Так как образование кожуры и семян или жома плодов в процессе производства гранатового сока – это неизбежный процесс, все произведенные затраты к моменту их образования включаются в себестоимость сока, что наталкивает на мысль о том, что процессы их дальнейшей переработки должны быть экономически выгодными.

ЛИТЕРАТУРА

1. Fisher U.A., Jaksch A.V., Carle R., Kammerer D.R., 2013. Influence of origin, different fruit tissue and juice extraction methods on anthocyanin, phenolic acid, hydrolysable tannin and isolaricesinol contents of pomegranate (*Punica granatum* L) fruits and juices. *Eur Food ResTech.* 237(2): 209-221.
2. Ismail T., Sestili P., Akhtar S., 2012. Pomegranate peel and fruit extracts: a review of potential anti-inflammatory and anti-infective effects. *J. Ethnopharmacol.* 143(2): 397-405.
3. Jurenka J.S. Therapeutic Applications of Pomegranate (*Punicagranatum* L.): A Review. *Altern Med Rev.* 2008. - 13(2): pp. 128-144.
4. Syed D.N., Afaq F., Mukhtar H., 2007. Pomegranate derived products for cancer chemoprevention. *Semin Cancer Biolol.* 17 (5): 377-85.

XÜLASƏ

NARIN EMALI YAN- MƏHSULLARINDAN YENI FUNKSIONAL İNQREDİYENTLƏRƏ VƏ QIDA, KOSMETİKA VƏ ƏCZAÇILIQ SƏNAYESİNİN EHTİYAQLARI ÜÇÜN BIOMƏHSULLARA QƏDƏR

Sənaye prosesləri zamanı yaranan yan məhsulların axınlarının çoxluğu böyük ekoloji, sosial və iqtisadi problemlər yaradır. Bu sənaye tullantılarının qiymətləndirilməsi üçün strategiyaların inkişafı yalnız bu problemləri həll etməyəcək, eyni zamanda davamlı inkişaf prinsiplərinə cavab verən bio-iqtisadiyyatını təbliğ edəcəkdir. Nar şirəsinin istehsal prosesi, böyük miqdarda əsasən bio-parçalanmaya meyilli və bərk maddələrdən ibarət qalıqlarını ehtiva edir.

Açar sözlər: nar şirəsi istehsalı, bərk qalıqlar, əlavə dəyəri olan məhsullar.

SUMMARY

FROM POMEGRANATE BY-PRODUCTS TO INNOVATIVE FUNCTIONAL INGREDIENTS AND BIO-PRODUCTS FOR THE FOOD, COSMETICS AND PHARMACEUTICAL INDUSTRIES

The vast majority of by-product flows generated during industrial processes create huge environmental, social, and economic problems. The development of strategies for the valorization of these industrial wastes will not only solve these problems, but also contribute to a bioeconomy that meets the principles of sustainable development. The pomegranate juice production process generates a large number of different by-products, consisting mainly of biodegradable compounds and solids.

Keywords: production of pomegranate juice, solid residues, products with added value.

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СЕЛЬСКИХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Гусейнов Рустам Юсиф о.
Западно-Каспийский Университет

Для обеспечения оптимального прироста населения, регулирования миграционных потоков, улучшения качественных характеристик населения республики требуется не просто активизация проводимой демографической политики, а ее глубокое совершенствование, во многом определяется развитием научной базы изучения проблем населения, что в свою очередь актуализирует проведение в дальнейшем глубоких и всесторонних специальных разработок в этой области.

Ключевые слова: сельские населенные пункты, прирост населения, демография, современные тенденции.

Демографическая ситуация в стране характеризуется существенными различиями в характере естественного воспроизводства населения по отдельным регионам. Азербайджан относится к числу республик, где в демографическом развитии наряду с такими благоприятными условиями в воспроизводстве населения, как относительно высокий уровень рождаемости (12,7% в 2018 г.), низкий коэффициент смертности (7,6% в 2018 г.), высокие темпы прироста населения и трудовых ресурсов, существует и ряд таких негативных тенденций, как процесс неуклонного снижения рождаемости, стабилизация смертности и рост ее по отдельным причинам в некоторых возрастных группах, сокращение средней продолжительности жизни в сельской местности республики, слабая территориальная и профессиональная подвижность населения. [5]

Несмотря на абсолютное увеличение численности сельского населения, его доля в общей численности населения республики постепенно уменьшается. Рост сельского населения связан с уровнем рождаемости, который в целом в селах республики более высок, чем в городах (в 1,2 раза), и сопровождается более быстрыми темпами снижения по сравнению с городским.

Снижение общего коэффициента рождаемости сельского населения за рассматриваемый период происходило более интенсивно, чем у городского. Так, если за период 1990-2011 гг. величина общего коэффициента рождаемости городского населения уменьшалась на 30,7%, то в сельской местности снижение составило 40%. Исследование этой проблемы позволяет сделать вывод о том, что имеющаяся тенденция снижения рождаемости в сельской местности за отмеченный период отражает закономерный процесс, свидетельствующий о переходе к новому жизненному укладу и типу воспроизводства населения, и представляет собой результат воздействия не только структурно-демографических (возрастная структура женщин фертильного возраста, половозрастная структура населения, брачная структура, соотношения полов среди рождающих контингентов, разводимость, миграция), но и социально-экономических факторов, к которым относятся материальный и культурный уровень жизни народа, занятость женщин в производстве, их этническая принадлежность и т.д. Важным условием, определяющим генеративную деятельность женщин, является участие их в трудовой жизни, уровень образования.

Исследование тенденций продолжительности жизни и смертности у городского и сельского населения является необходимым условием для выработки целенаправленной демографической политики в регионах, ибо это реальным образом характеризует достигнутый уровень жизни, отражает множество факторов, оказывающих влияние на здоровье и трудовую деятельность населения (условия жизни, труда и быта). [4, 85-97]

На показатель смертности существенным образом влияет характер труда занятого населения, его профессиональный статус. Исследованием установлено, что среди лиц, занятых физическим трудом, смертность выше, чем у работников умственного труда, причем в сельской местности у занятых умственным трудом мужчин и женщин смертность ниже, чем в городской, а среди занятых физическим трудом, наоборот она выше в селах, причем у женщин в большей степени, чем у мужчин, что очевидно, связано с не благоприятным влиянием тяжелых условий сельскохозяйственного труда на здоровье женщин. Процесс дальнейшего развития сельского хозяйства, вовлечение сельских жителей в несельскохозяйственные отрасли потребуют большого внимания к овладению молодежью необходимыми знаниями и навыками индустриального труда, приспособлению высвобождающихся трудовых ресурсов к запросам промышленного и строительного производства, повышению образовательного уровня трудовых ресурсов села.

Определенное влияние на сокращение средней продолжительности жизни населения в сельской местности оказывает миграция молодежи (главным образом, мужчин) в города республики, происходящая в результате имеющегося отставания уровня социально-экономического развития сельских поселений от городских, в том числе их производственной и социальной инфраструктур, что приводит к нарушению возрастных пропорций сельского населения, его старению и, в итоге, повышению общего уровня смертности.

Мигрирующим из села гораздо труднее адаптироваться к новым условиям, им приходится испытывать ряд неблагоприятных факторов внешней среды городов. Нерегулируемый отток сельского населения, особенно в преклонном возрасте; отличающийся высокой трудовой активностью, имеет отрицательные последствия для воспроизводства населения и формирования трудовых ресурсов в сельской местности.

Низкая смертность сельских жителей и довольно высокая продолжительность их жизни в старшем возрасте являются аккумулялирующим фактором, свидетельствующим о тех достоинствах сельского образа жизни, которые служат укреплению их здоровья и ведут к долголетию (наличие больших возможностей находиться на воздухе, заниматься легким физическим трудом, избегать стрессовых ситуаций, питаться более свежими продуктами и др.). Одновременно сезонность сельскохозяйственных работ, недостаточно нормальные санитарно-гигиенические условия труда и быта, отсутствие высококачественной и своевременной медицинской помощи, более низкий культурный уровень, недостаточное распространение общих санитарно-гигиенических норм поведения приводят к преимущественному по сравнению с городами распространению заболеваний желудочно-кишечного тракта.[3,175-188]

Улучшение здоровья населения, особенно работающего, и сокращение в связи с этим экономических потерь – одна из важнейших задач демографической политики. В перспективе все большее значение будет приобретать организация рациональной концентрации промышленного производства в малых и средних городах, которые превратятся в региональные экономические и культурные центры, где будут созданы возможности для рационального сочетания преимуществ городской среды с теми благоприятными моментами сельского образа жизни, которые оказывают положительное влияние на здоровье населения, проживающего в небольших поселениях.

Рост современного сельскохозяйственного производства диктует новые требования к качеству совокупного работника. В свою очередь возрастание возможных сроков трудовой активности населения обуславливает новые формы потребления рабочей силы, создает объективные условия для наиболее полного раскрытия духовных и физических способностей работающих, роста эффективности производства и дальнейшего стирания различий между умственным и физическим трудом, уровнем жизни городского и сельского населения.

LİTERATURA

1. Никифоров Л.В. Социально-экономический потенциал села. М.:1990,с.283
2. Нагиев С. К. « Демографическая обстановка в Азербайджане РГО Известия» Санкт – Петербург, 2005.
3. Статистические сборники Госкомстата Азербайджана 2020 года.ст. 3 – 124
4. Эфендиев В.А. Нагиев С.К. Особенности городского и сельского расселения. Актуальные проблемы социально- экономического развития предприятий, отраслей, комплексов. Красноярск 2011 стр 175- 188
5. Эфендиев В.А. Нагиев С.К. География населения. Баку: 2005. с.375

XÜLASƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KƏND YAŞAYIŞ MƏNTƏBƏQƏLƏRİNDƏ DEMOQRAFİK VƏZİYYƏT

Əhalinin artmasının optimal səviyyəsini saxlamaq, miqrasiya axınlarını tənziqləmək, əhalinin kəmiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün, demoqrafik siyasəti nəinki aktivləşdirmək, hətta onu dərindən yeniləşdirmək lazımdır. Bu problemin müasir dövr üçün aktual olduğunu nəzərə alaraq, əhali problemlərinin elmi cəhətdən öyrənilməsi bazası gənişləndirilməli və hərtərəfli işlər aparılmalıdır.

Açar sözlər: kənd yaşayış məskənləri, əhalinin artımı, demoqrafiya, müasir tendensiyalar.

SUMMARY

DEMOGRAPHIC SITUATION IN RURAL AREAS OF AZERBAIJAN.

In order to maintain the optimal level of population growth in the country, manage migration flows, and improve the quantitative indicators of the population, it is necessary not only to activate the demographic policy, but also to radically update it. Taking into account the urgency of the problem at the present stage, the base of comprehensive scientific research of population problems should be significantly expended.

Key words: rural settlements, population growth, demography, current trends.

AQRESSİV UŞAQLARLA UŞAQ MƏRKƏZLİ OYUN TERAPİYA

Ramzanova Kəmalə Şaban qızı

ADPU Şəki filialı

Uşaq mərkəzli oyun terapiyasının əsas fərziyyəsinə görə, uyğun bir mühit təmin olunarsa, hər uşaq problemi həll etmək üçün nə lazımdırsa edə bilər. Buna görə uşaq mərkəzli terapiyada uşaq oyun zamanı qərar verir və oyuna rəhbərlik edir. Uşaq hansı oyuncaqla oynanacağını, oyunun məzmununu, oyuna kimlərin qatılacağını, hansı rolları oynayacaqlarını və müəyyən bir oyunun nə qədər oynanacağını müəyyənləşdirir. Terapevtin vəzifəsi uşağın bu qərarları verməsi və özünü müalicə yolunda irəliləməsi üçün uyğun bir mühit təmin etməkdir. Bu məqsədə doğru ilk addım terapevtin uşağa onu olduğu kimi tam qəbul etdiyini hiss etdirməsidir. Terapevtin digər vacib vəzifəsi uşağın bütün hissələrini və düşüncələrini ifadə edə biləcək qədər rahat hiss etməsidir. Buna nail olmağın yolu onları oyunlarında sərbəst buraxmaqdır. Etdiyimiz hər müsbət və ya mənfi şərh onları özlərini istədiyimiz kimi ifadə etməyə yönəldir. Bütün bu rəhbəredici tutumları tərk edib qəbul və sərbəst oyun mühiti yaratdığımız zaman, bir müddət sonra uşaqlar problemlərinin

üzərində işləmək üçün kifayət qədər təhlükəsiz hiss edirlər. Eləcə də, aqressiv uşaqlar artıq öz aqressiyalarını idarə etməyi, problemləri həll etməyi bu mühitdə öyrənmiş olur.

Açar sözlər: aqressiya, oyun terapiyası, emosiya, məsuliyyət alma, empatiya

Aqressiv davranış məktəbəqədər və yeniyetmə yaşlı uşaqların davranışında müşahidə olunan ən geniş yayılmış davranış qüsurlarından biridir. Aqressiya cəmiyyətdə insanların mövcudluğu və birgə yaşayışını təmin edən norma və qaydalara zidd, motivləşmiş destruktiv davranışdır. Onun əsasında canlı və cansız obyektlərə hücum etməklə ziyan vurmaq, adamlara fiziki və mənəvi xəsarət yetirmək, onlarda psixoloji diskomfortun yaranmasına səbəbkar olmaq durur. [1,276]

Aqressivlik aqressiyaya hazırlıqla müşayiət olunan psixoloji vəziyyətdir. Uşaq və yeniyetmələrdə belə davranışın yaranması bir sıra amillərlə bağlıdır: təbii tələbatlarının, istəklərinin məhdudlaşdırılması, ailədə tərbiyə şəraiti, uşağa zorakılıq səhnələrinin nümayiş etdirilməsi və ya buna şəraitin yaradılması, şiddət, zorakılıq və s. [2,49]

Uşaqlar ünsiyyət qurarkən və düşünərkən dil istifadə etdiyi kimi oyunlardan da istifadə edirlər. Uşaq oyun vasitəsilə daxilində yığılmış enerjisini cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən bir yolla boşaltma imkanı əldə edir [3,175]. Uşağın cəmiyyətin normalarına və əxlaq qaydalarına uyğunlaşmasında oyunun rolu böyükdür. Uşaq evdə, məktəbdə nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunu görür. Ancaq bu qaydalara riayət olunmağın önəmini oyun mühitində anlayır [7,72]. Oyun terapiyasında oyuncaqlar uşaqların sözləridir. Oyuncaqlardan istifadə edərək, uşaqlar yaşadıkları hadisələri, bu hadisələr qarşısında necə davrandıklarını, hiss etdiklərini, istəklərini, ehtiyaclarını və özləri haqqında fikirlərini ifadə edə bilirlər. Bu məlumatlar terapiya prosesi zamanı terapevt üçün çox vacibdir. Ancaq oyundan istifadə etmədən danışaraq bu məlumatlara çatmaq asan deyil [4, 130]. Uşaqlar oyun terapiyası sayəsində problemlərini çox yaxşı bilmədikləri sözlərlə ünsiyyət qurmaq əvəzinə, mütəxəssis olduqları oyun vasitəsilə yaşamaq və əylənməklə həll edirlər. Daha təhlükəsiz bir mühit olan oyun terapiyası vasitəsi ilə simvolik bir şəkildə həyatda qarşılaşması çox çətin olan duyğu və vəziyyətlərlə qarşılaşma və mübarizə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Məsələn, qardaşı dünyaya gəldiyinə görə kədərlənən və hirsələnən, ancaq bunu ailəsinə göstərməkdən yayınan bir uşaq üçün oyun terapiyası mənfi hisslərini oyuna əks etdirə biləcəyi bir prosese çevrilir. Ya da gecə tək yatmaqdan qorxan bir uşaq canavarların hücumuna məruz qalan birini oyununa sala və bu qorxunun öhdəsindən gəlməyə çalışa bilər. Oyun terapiyası bu bacarıqları yaşaması üçün etibarlı bir mühit təmin edir.

Oyun terapiyasının müxtəlif növləri var. Onlardan biri də uşaq mərkəzli oyun terapiyasıdır. Uşaq mərkəzli oyun terapiyası aqressiv uşaqlarla, eyni müxtəlif davranış problemləri uşaqlarla aparılmasının uğurlu olduğu tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir.

Oyunun uşağın özünü ifadə etmək üçün təbii bir vasitə olduğunu söyləyən Virginia M.Axline 1947-ci ildən əvvəl uşaq mərkəzli oyun terapiyasını (UMOT) inkişaf etdirmişdir. Axline “şəxsiyyətyönümlü psixoterapiya”nın intellektual və inkişafetdiricisi olduğunu deyən Karl Rogersin tələbəsi olmuş və belə nəticəyə gəlmişdir ki, “ Əgər böyüklər problemlərini empatiya, səmimiyyət, harmoniya, inam və özünə hörmətlə danışaraq həll edə bilirlərsə, başqa bir oyun otağında həmin atmosfer yaradılrsa uşaqlar da öz problemlərini həll edə bilər”. Şəxsiyyətyönümlü psixoterapiya insanın yalnız öz problemlərini həll etmək üçün yox, eyni zamanda insanın özünü dərk etmək üçün də güclü bir çağırış olduğu ehtimalına əsaslanır. Çünki danışanların özünü dərk etmə, problemlərinə nəzarət etmə, öz həyatlarını məhsuldar və emosional cəhətdən sağlam istiqamətləndirmə qabiliyyətinə çox güvənir. Şəxsiyyətyönümlü psixoterapiyada terapevt qərara və qiymətləndirməyə mane olan qeyd-şərtsiz qəbul təklif edir və onlara özü olmaq imkanı verir. Şərtsiz qəbul; danışanların özlərini kəşf etmələri, kim olduqlarını bilmələri, özlərini olduğu şəkildə qəbul etmələri, emosional inkişafı, münasibət və davranışlarına görə məsuliyyətli olmalarını təmin edir. Terapevt bütün bunları qəbul mühiti yaradaraq həyata keçirir. Burada yeganə şərh, danışanı və onun duyğularını dərin şəkildə qəbul edən empatik dinləmə reaksiyasıdır.

Axline, U MOT prosesini istiqamətləndirən 8 əsas qayda irəli sürmüşdür. Sadə görünsə də, bu qaydalar uşaqlarda dəyişiklik və inkişafı təşviq etmək üçün bir vasitədir. O bu 8 əsas qaydanı aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir:

1. Terapevt, uşaqla isti və səmimi münasibət qurmalıdır, bu şəkildə mümkün olan ən qısa müddətdə yaxşı bir münasibət (yaxınlaşma) qurulur. U MOT lazım olan əlaqəni qurmaqda uğurlu olmaq üçün terapevt uşağın ehtiyaclarını bilməli və ona diqqətlə cavab verməlidir. Anasından ayrılmaq istəməyən körpə bir uşağın seansı zamanı, oyun otağına uşağın valideynləri ilə birlikdə dəvət edilməsi və valideynlərin, terapevtin uşağa cavab verməsinə imkan yaradacaq şəkildə otaqda passiv otması üçün təlimatlar verilməlidir.

2. Terapevt, uşağı olduğu kimi qəbul edir. Uşaqları qəbul etməyi onlarla hər mövzuda həmfikir olmaq ya da onların bütün davranışlarını təsdiqləmək kimi şərh edilir. Bir terapevt, uşağın fiziki və emosional təhlükəsizliyi xaricində onun oyunu haqqında qərar verə bilməz. U MOT uşaqların öz problemləri üzərində işləmələri üçün müəyyən bir müddətdə etmələri lazım olan hər şeyi edir.

3. Terapevt münasibətdə azadlıq hissi yaradır, beləliklə uşaq öz hisslərini tam ifadə etməkdə özünü azad hiss edir. Sərbəstlik uşağın hər şeyi sərbəst şəkildə edəcəyi anlamına gəlməz. Uyğun vaxtlarda terapevtik olaraq tətbiq olunan qaydalar möcuddur. Burada ifadə edilən sərbəstlik, terapevtin uşaqlara oyun otağında olduqları müddətdə düşündükləri və hiss etdikləri fikirləri ifadə etməsinə imkan verməsidir.

4. Terapevt, uşağın ifadə etdiyi duyğuları anlamaq üçün hər zaman diqqətli olur, bu duyğuları onun davranışına fikir verəcək şəkildə uşağa əks etdirir. Bu prosesin əsas xüsusiyyəti terapevtin burada "empatik dinləmə" və ya "əksedici dinləmə"dən istifadə etməsidir. Bu bacarıqdan düzgün istifadə etməklə terapevt oyun otağında qəbul edici və sərbəst bir mühit yarada və uşaqla etibarlı bir əlaqənin təməlini qoya bilər. Empatik dinləmə bir uyğunlaşmadır. Emosiyaların şərhindən başlayır, müəyyən edilmiş duyğuları qəbul edərək uşağa aktiv şəkildə ötürülən cavabla pik nöqtəyə çatır. Bu zaman terapevt uşağın dediklərini avtomatik olaraq təkrarlamır, uşağın sözlərini və ya oyununu analitik şəkildə şərh edir. Empatik reaksiya, uşağın nə etdiyinə dair sadə bir izahatdır. Ancaq mümkün olan ən yaxşı reaksiyalar uşağın oyununa uyğun olan emosiya sözlərindən istifadə etməyi əhatə edir.

5. Terapevt, imkan verildiyi zaman uşağın öz problemlərini həll etmək qabiliyyətinə hörmətlə yanaşır. Uşaq seçim etmək və dəyişikliklərə başlamaq üçün məsuliyyət daşıyır. U MOT-da uyğun oyun terapiya mühiti yaradıldıqda uşaqların öz problemlərini oyun vasitəsilə həll edə biləcəyinə inam vardır. Bundan əlavə, U MOT-dakı uşaqlar özləri və davranışları üçün tam məsuliyyətli olduqlarını öyrənirlər. Terapevt uşaqların öz problemlərini həll etmək qabiliyyətinə dərin hörmət bəsləyir. Buna görə uşağın oynamaq və ya oynamamaq seçimi, özünü və ətrafını idarə etməsi, onun nəyə ehtiyacı olduğunu göstərir. Burada uşağın asılı, həyəcanlı, dünyagörüşlü, aqressiv, qorxulu, sərt və ya utancaq olması fərq etməz.

6. Terapevt, uşağın davranışına və ya nitqinə heç bir şəkildə müdaxilə etmir. Uşaq təlimat verir, terapevt sadəcə izləyir.

7. Terapevt, terapiya zamanı tələsməyə çalışmır. O bu prosesin mərhələlərdən ibarət olduğunu bilir.

8. Terapevt, terapiyanı əsl dünya ilə əlaqələndirmək və uşağın münasibətdəki məsuliyyətini dərk etmək üçün qoyulan məhdudiyyətləri bilir. [5,321]

Bəzi terapistlər uşaqların aqressiv oyun və davranışlarından narahat olurlar. Gerçek aqressiya (yaralanma ilə nəticələnən davranış) və xəyali aqressiya (uşaqların hisslərinin oyun mövzularında əks olunduğu davranışlar) ayırd etməkdə fayda var. U MOT terapistləri ilkinə qadağa qoyar ikincisini qəbul edir. Uşaqların çətinliklərindən biri aqressiv təbii ehtiyaclarını necə ələ alacağı və bunları müsbətə necə çevirə biləcəyi ilə bağlıdır. Uşaqların bunları öyrənməsi üçün xəyali aqressiv oyunlara ehtiyacı var. Əgər aqressiv oyunda terapist yaralanması, oyuncaqların zərər görməsi halları baş verirsə qayda qoyulmalıdır. Məs, qılınc oyununda qılınc terapistin üzünə çox yaxın gəlirsə bununla bağlı qayda qoyulmalıdır. Yaralanma riski yoxdursa empatik

dinləməylə uşağın duyğuları qəbul olunur. Məs, uşaq oyuncaq gəlinciyi boğmağa çalışırsa terapist bunu empatik şəkildə dinləyir, əgər uşaq terapistdən uşaqları əjdarhaya çevirən cadügər olmağını istəyirsə terapevt bunu olduğu kimi etməlidir. Əgər uşaq ana fiqurunu döyən ata fiqurudursa terapist bunu empatik dinləməylə idarə etməlidir. “Bu adam qadının canını həqiqətən incidir”şəklində ifadələr işlədərək onu duyğuları ifadə edə bilər. Terapevt bütün bunların uşağın əsl terapiya çalışması olduğunu unutmamalıdır.

Uşaqların aqressiv oyunları hər zaman şiddət və aqressivayla bağlı deyil. Xaricdə görünən davranış aqressiv ola bilər, ancaq uşaq üçün anlamı fərqli ola bilər [6,43]. Məs, ailənin məsuliyyətini üzərinə düşməsi. Bu uşağı qorxutmuş və böyük rolunu üzərinə almağa çalışan həssas uşaq olmuşdur. Terapistlər gücsüzlük, incinmə, qorxu kimi aqressiyanın altında yatan əsas duyğuları tanıyıb qəbul etdikdə, uşaqlar anlaşılmış və öz problemlərini həll etmək üçün güclənmiş hiss edirlər. Oyun zaman mənfi sözlərin istifadəsi yolveriləndir.

РЕЗЮМЕ

Согласно основной гипотезе игровой терапии, ориентированной на ребенка, при наличии подходящей среды каждый ребенок может делать все необходимое для решения проблемы. Следовательно, в терапии, ориентированной на ребенка, ребенок решает во время игры и направляет ее. Ребенок определяет, в какую игрушку будут играть, содержание игры, кто будет участвовать в игре, какие роли они будут играть и как долго будет проводиться конкретная игра. Задача терапевта - обеспечить ребенку подходящую среду для принятия этих решений и продвижения по пути самолечения. Первый шаг к этой цели для терапевта - дать ребенку почувствовать, что он принимает все как есть. Еще одна важная задача терапевта - заставить ребенка чувствовать себя достаточно комфортно, чтобы выразить все свои чувства и мысли. Способ добиться этого - выпустить их в свои игры. Каждый положительный или отрицательный комментарий, который мы делаем, побуждает их выражать себя так, как мы хотим. Когда мы оставляем все эти руководящие установки и создаем атмосферу принятия и свободной игры, через некоторое время дети чувствуют себя в достаточной безопасности, чтобы работать над своими проблемами. Агрессивные дети также учатся контролировать свою агрессию и решать проблемы в этой среде.

Ключевые слова: агрессия, игровая терапия, эмоция, ответственность, эмпатия

SUMMARY

According to the basic hypothesis of child-centered play therapy, if a suitable environment is provided, every child can do whatever is necessary to solve the problem. Therefore, in child-centered therapy, the child decides during the game and directs the game. The child determines which toy will be played, the content of the game, who will participate in the game, what roles they will play, and how long a particular game will be played. The therapist's task is to provide a suitable environment for the child to make these decisions and move forward on the path of self-treatment. The first step towards this goal is for the therapist to make the child feel that they are fully accepted as they are. Another important task of the therapist is to make the child feel comfortable enough to express all his feelings and thoughts. The way to achieve this is to release them in their games. Every positive or negative comment we make directs them to express themselves as we want. When we leave all these guiding attitudes and create an environment of acceptance and free play, after a while the children feel safe enough to work on their problems. Aggressive children also learn to control their aggression and solve problems in this environment.

Keywords: aggression, play therapy, emotion, responsibility, empathy

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Çələbiyev N.Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmət. I hissə. Bakı: ADPU, 2008, 310 s.
2. H.Xəlilov Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri. Qafqaz Universiteti nəşri. Bakı.2010. 220 səh. səh 49
3. Heidi Gerard Kaduson. En Popüler 101 Oyun Terapisi Tekniği. Nobel yaşam. Ankara 2020. 418 sayfa
4. Haluk Yavuzer Çocuk psikolojisi. Remzi Kitabevi. İstanbul.1990. 319 sayfa
5. Virginia M.Axline Çocuk merkezli oyun terapi. Panama yayıncılık. Ankara. 2019. 480 sayfa.
6. Аникеева Н.П. Игра в педагогическом процессе // Школьный психолог. 2010. №12. С. 40-47.
7. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. 1966. №6. С.62-76.

KÖMƏKÇİ NİTQ HISSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ TARİXİ QRAMMATİKA

Rəcəbli Mətanət

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müəllim şagirdlərdə öyrənmə həvəsi yaratmaq istəyirsə, ilk növbədə onları dərse cəlb etməyi bacarmalıdır. Sınıf fəaliyyətini düzgün qurmaq və sinfi idarə etmək bu baxımdan vacibdir. Bu zaman şagirdlər, doğrudan da, müəllimin onları sevdiyi, onları mühakimə etmədiyi qənaətinə gəlirlər və bu onlar üçün stimula çevrilir, dərse cəlb olunurlar. Bunu bacaran müəllim sinifdə uğur əldə etmiş sayılır. Bəzi müəllimlər qorxu və ciddiliklə şagirdlərdə “öyrənmə həvəsi” yaratmağa çalışır, lakin bu çox səhv addımdır. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, qorxu hissi olan şagirdlərdə “sağ qalma, özünü qoruma” mexanizmi işə düşür, beyin bu zaman oksigenlə təmin olunmur və səmərəli öyrənmə üçün mühit təmin olunmadığından öyrənmə baş vermir. Sinifdə özünü təhlükəsiz hiss etmələri üçün müəllim əlindən gələni etməlidir. Bu təkcə fiziki təhlükəsizlik sayılmır, bura həm də psixoloji təhlükəsizlik aiddir və şagird mühakimə edilməkdən, ələ salınmaqdan, azad şəkildə fikrini ifadə etməkdən qorxmada öyrənməlidir. Yəni şagird əmin olmalıdır ki, onun olduğu sinifdə o, həmişə riskə gedib əmin olmadığı cavablar verə, eyni mövzunu başa düşmədiyi halda dəfələrlə soruşa bilər. Baxın budur səmərəli öyrənmə mühiti. Yaxşı müəllim bütün bunlar üçün güclü qarşılıqlı əlaqə və birgə öyrənmə mədəniyyətinin olduğu sinif mühiti yaratmalı, sinifdə şagird tərəfindən edilən səhvlərə düzgün münasibət göstərməli, şagirdin xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, şagirdlərlə ünsiyyət zamanı onlarla neqativ deyil, pozitiv sözlər söyləməlidir. Yaxşı müəllim həmişə şagirdlərini dərse hansı üsullarla cəlb edəcəyini yaxşı bilir. Bu zaman interaktiv üsullardan istifadə etmək şagirdlərin öyrənmə həvəsini-motivasiyasını artırır, onlara daha yaradıcı olmağa kömək edir və passiv təlimi aktiv təlimlə əvəz edir. Təlim taktikaları şagirdləri dərse cəlb edir, taktikaları uzlaşdırmağı bacaran müəllim dərse uğur qazanmış sayılır. Çoxlu iş üsulları var, amma bəziləri çox da işlənməmişdir və Azərbaycanda o qədər də məşhur deyil.

Müasir dövrdə öyrətmə üsulları çox dəyişmişdir və indi şagirdlərdən parta arxasında səssizcə dərse dinləmək tələb olunmur, əksinə dərse aktiv olmaq, fikir yürütmək, problemləri həll etmək gözlənilir. Əgər ənənvi təlimdə dərse dinləyib cavab vermək, əzbəçilik öyrənmə üsulu sayılırdısa, müasir təlimdə interaktiv üsullardan istifadə olunaraq öyrənmə reallaşır. İnteraktiv təlim deyəndə nə başa düşülür? İnteraktiv-qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət üzərində qurulan deməkdir və bu zaman şagirdlər dərse passiv mövqedə olmur, əksinə aktiv formada analiz, tətbiq edən,

qiymətləndirən mövqedə çıxış edir. İnteraktiv təlim başqa cür fəal təlim də adlandırılır və şagirdlərin tənqidi düşünməsini, problem həlletmə bacarıqlarını artırır, onların dərs zamanı sosiallaşmasını təmin edir, bu zaman da şagird keçilən mövzunu daha dərinə dərk etmiş olur. İnteraktiv təlim şagirdə öyrənmə prosesində yardım etdiyi kimi müəllimə də kömək edir və bu zaman müəllim şagirdin dərsi nə qədər yaxşı başa düşdüyünü bilir, şagirdə maraq oyatmağı bacarır, özü də həmçinin dərsdən zövq almağa başlayır.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan sözlər leksik-qrammatik əlamətlərə görə bir neçə nitq hissəsinə bölünür. Həmin nitq hissələri də real leksik–semantik xüsusiyyətlərinə, morfoloji quruluşuna, sintaktik vəzifələrinə görə üç qrupa bölünür: əsas, köməkçi, xüsusi nitq hissələri. Köməkçi nitq hissələri qrammatik sistemin tamamlanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və leksik-qrammatik mənadan məhrum, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməyən dil vahidlərini əhatə edir. Köməkçi nitq hissələri dildə yardımçı funksiya daşısa da, dilin normativliyinin və ifadə imkanlarının əhatəli şəkildə təmin olunmasında onların rolu çox böyükdür. Dilin morfoloji strukturu əsas nitq hissələri vasitəsilə qurulur, köməkçi nitq hissələri isə həmin strukturu tamamlayır. Bütün dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də köməkçi nitq hissələri tarixən müstəqil mənalı sözlər olmuş, dilin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərində öz müstəqilliklərini ya qismən və ya da tamamilə itirərək köməkçi vəzifə kəsb etmişdir. Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid prosesi bütün dillərdə olmuşdur və bu gün də dilimizdə özünü göstərməkdədir. Bu proses hər bir dildə müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu müxtəlifliyi tədqiq edib araşdırmaq müasir dövr dilçiliyi üçün aktual məsələ olaraq qalmaqdadır.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi ilə yanaşı, ədəbiyyat dərslərində də onların tarixi üzərində iş aparmaq mümkündür. Orta məktəbdə tədris olunan bədii əsərlərin dili üzərində iş apararkən onların tərkibində işlənmiş arxaik köməkçi nitq hissələrinə də toxunmalıyıq. Beləliklə, köməkçi nitq hissələri, ədəbiyyat və dil tarixi ilə inteqrasiya yaratmaq mümkündür. Orta məktəbdə tədris olunan bədii əsərlərdən nümunələrə nəzər salaq:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü laləzar gəldi.
Durmuş çəmən üzrə sərv ayağə
Qılmağa tamaşa solu sağə.

Şah İsmayıl Xətəinin “Bahariyyə”sindən gətirdiyimiz nümunədə müasir səviyyədə “və” formasında sabitləşmiş birləşdirmə bağlayıcısının tarixən geniş istifadə olunan formalarına – “vü”, “ü” formalarına rast gəlirik. “Vü”, “ü” vahidləri “və” bağlayıcısının klassik ədəbiyyatda geniş istifadə olunmuş formalarıdır.

Xəlcə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.

(M.Füzuli)

“Söz” qəzəlində “kim” bağlayıcısından istifadə olunmuşdur. “Müasir ədəbidilimizdə “ki” şəklində sabitləşmişdir, qərb şivələrində isə ilkin formaya yaxın, daha dəqiqi, “kin” şəklində mühafizə olunur: de:r kin, yazer kin...XVIII əsrə qədərki dilimizdə ki\kim paralelliyinə təsadüf edilsə də, “kim” formasının aktivliyi qabarıq şəkildə görünür.

Çün qələmtək öz başından keçdi Saib söz üçün,
Bu səbəbdəndir, onu məşhuri-dövrən etdi söz.

(S.Təbrizi)

“Söz” qəzəlindən gətirdiyimiz beytdə tabelilik bağlayıcısının səbəb məna növünə aid olan “çün” bağlayıcısı işlənmişdir. “Çün” bağlayıcısı müasir ədəbi dilimizdə “çünki” şəklində sabitləşmişdir. Yazılı abidələrimizdə “çün”, “çünki”, “çünkim” formalarında istifadə olunmuşdur.

Ş.İ.Xətəyidən, M.Füzulidən, S.Təbrizidən gətirdiyimiz nümunələr orta məktəbdə 3-ci sinifdə tədris olunur.

Gəncu-nihan mənəm, mən uş, eyni-əyan mənəm mən uş,
Gövhəri-kan mənəm, mən uş, bəhrəvü kanə sığmazam.

(İ.Nəsimi)

Beytdə müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən, arxaikləşmiş “uş” ədatı iştirak edir. “Uş” ədatı qüvvətləndirici funksiya daşıyır və yazılı abidələrin dilində “artıq” ədatının sinonimi kimi işlənir.

Gəh yerir idim çü ahu dağda
Gəh axar idim çü cuy bağda.
Gəh könlüm ilən çəməndə xürrəm,
Gəh həmdəm ilən gəzəndə biğəm.

Ş.İ.Xətayinin “Dəhnamə” əsərindən gətirdiyimiz nümunədə həm arxaik bağlayıcı, həm də arxaik qoşma işlənmişdir. Müasir ədəbi dildə “gah” formasında istifadə etdiyimiz bölüşdürmə əlaqəli tabesizlik bağlayıcısının tarixən istifadə olunmuş “gəh” forması işlənmişdir. Ümumiyyətlə, “gah” bağlayıcısı yazılı abidələrdə, eyni zamanda, “gahi”, “gəh”, “gəhi” formalarında istifadə olunmuşdur.

Digər arxaik köməkçi nitq hissəsi isə birgəlik, iştirak bildirən “ilən” qoşmasıdır. Tarixən birlən, birlə, inən, ilən, -lən, ilə(-la, -lə) formalarında işlənmiş, müasir ədəbi dilimizdə “ilə” formasında sabitləşmişdir.

Yar zülfü təkə günüm qarardı,
Yar ağzı kimi yerim darardı.

Nümunədə bir-biri ilə sinonimlik təşkil edən bənzətmə qoşmaları – təkə, kimi işlənmişdir. “Təkə” qoşması müasir ədəbi dilimizdə “tək” şəklində sabitləşmiş bənzətmə qoşmasının tarixən geniş işlənmiş formalarındandır. “Kimi” qoşması müasir dövrdə də geniş istifadə olunur, yazılı abidələrimizdə “kibi” formasında da işlənmişdir. “Kimi” və “təkə” qoşmaları dilimizin bütün inkişaf dövrlərində aktivliyi ilə seçilir.

Aydır ki, bəli mənəm ol, ey xoş avaz
Ölmüşlər üçün Məsihi-dəmsaz.

“İçün” vahidi qoşmadır, adlıq və yiyəlik hallarda olan sözlərə qoşularaq səbəb və məqsəd ifadə edən “üçün” qoşmasının arxaik formalarındandır. Yazılı abidələrin dilində “üçün” qoşması üçün, için, çün, çun formalarında işlənmişdir.

Nümunələrdən aydın olur ki, şagirdlər hər sinifdə, xüsusilə yuxarı siniflərdə arxaikləşmiş və ya fonetik dəyişikliyə uğramış köməkçi nitq hissələrinə kifayət qədər rast gəlirlər. Bu əsərlərin tədrisində həmin nitq hissələrinə toxunmadan keçmək qeyri-mümkündür. Onların mənasının açılması, şagirdlərə aydın olması üçün köməkçi nitq hissələrinin də mənasını açmalıyıq. Bu da göstərir ki, köməkçi nitq hissələrinin tarixinə nəzər yetirmək, dil tarixi ilə inteqrasiya qurmaq zəruridir.

Köməkçi nitq hissələrinə müxtəlif yanaşmaları araşdırarkən təhlil, induksiya, deduksiya, müqayisəli-tarixi metodlarından istifadə olunub və həm müasir, həm də əvvəlki illərin ədəbiyyatları nəzərdən keçirilib. Araşdırma zamanı dilimizdə mühüm yer tutan köməkçi nitq hissələri bir daha nəzərdən keçirilmiş və təsnifat məsələlərindəki ziddiyyətlər göstərilmişdir.

Nəticə etibarilə, həmişə hər hansısa bir elmi tədqiqat işi yazılan zaman müxtəlif mənbələrə istinad olunmalı və araşdırılan mövzunun tarixi də bu zaman tədqiq olunmalıdır. Zaman-zaman müxtəlif müəlliflər tərəfindən köməkçi nitq hissələri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir və bu tədqiqatın necə, hansı məntiqi əsaslarla aparılması hər kəsin marağına səbəb olur. Ona görə də Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixi müasir dövrdə bu mövzuya yeni baxışlar sisteminin yaranmasını labüd edir. Azərbaycan dili dərslərində tədris prosesi zamanı köməkçi nitq hissələrinin tarixən inkişafını bilmək köməkçi nitq hissələrinin omonimliyini, düzgün yazılışını izah etmək baxımından zəruridir.

Açar sözlər: dilçilik, köməkçi nitq hissələri, dil tarixi

Keywords: linguistics, auxiliary parts of speech, language history

Ключевые слова: лингвистика, вспомогательные части речи, история языка

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2018, 173 səh.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018, 175 səh.
3. Fautley, Martin, and Jonathan Savage. Assessment for Learning and Teaching in Secondary Schools. Learning Matters Ltd., 2010.
4. Gardner, John. Assessment and Learning. SAGE Publications Ltd, 2013.
5. Garret, Tracey. Effective Classroom Management: the Essentials. Teachers College Press, 2014

ELEKTROENERGETİKA SİSTEMLƏRİNDƏ ELEQAZ (SF₆) AÇARLARININ İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Rzayev M.A.

Azərbaycan Texniki Universiteti

Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin işinin yüksək etibarlılığı müasir elektrik avadanlığı ilə təmin edilir. Burada həm alçaq, həm də yüksək gərginlikli enerji təchizatı sistemlərində quraşdırılmış avadanlıqlar xüsusi rol oynayır. Bu məqalədə eleqaz açarının texniki xüsusiyyətləri, iş prinsipləri, tətbiqi sahəsi, istismarının nəzəri əsaslandırılması, həmçinin SF₆ qazının fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri barədə ətraflı məlumat verilir. Bu, gələcəkdə enerji mütəxəssislərinin işlərində avadanlıqların vəziyyətini müəyyənləməyə və elektrik təhlükəsizliyini, etibarlılığı, problemsiz və qənaətli enerji təchizatı mənbələrini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: SF₆ qazı, eleqaz açarı, elektrik şəbəkələri.

Funksional olaraq, yüksək gərginlikli elektrik avadanlıqları (YGEA) aşağıdakı növlərə bölünür: kommutasiya qurğuları (açarlar, ayırıcılar, qısa qapayıcılar, reaktorlar); qoruyucu və məhdudlaşdırıcı avadanlıqlar (qoruyucular, cərəyanı məhdudlaşdıran reaktorlar, ayırıcılar); komplekt paylayıcı qurğular (KPQ).

Yüksək gərginlikli cihazlar həm daxili, həm də açıq paylayıcı qurğularda (APQ) quraşdırıla bilər. Eyni zamanda, iş şəraiti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir və bu onların dizayn xüsusiyyətlərində əks olunur. Əməliyyat zamanı paylayıcı qurğular ətraf mühitin təsirinə məruz qalır. Kənar təsirlər aparatın izolyasiya vəziyyətinə xüsusilə zərərli təsir göstərir. Bu səbəbdən bütün açıq paylayıcı cihazlar buz, külək və çirklənmənin təsirlərinə qarşı davamlığı nəzərdə tutulmuşdur [2].

SF₆ qazının fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri. Kükürd heksaflorid SF₆ - eleqaz, molekullarının sərbəst elektron tutma qabiliyyəti sayəsində bu adı ağır və az hərəkətli mənfi yüklənmiş ionlara çevrildiyi üçün "elektro mənfi" qazlara aiddir. Normal temperaturda (20°C) və 0,1 MPa təzyiqdə olan SF₆ qazı rəngsiz və qoxusuz qazdır. Sıxlığı havadan 5 dəfə çoxdur, içindəki səs sürəti 30°C-də 138,5 m/san – dir (havada isə 330 m/san).

SF₆ qazı qövs sütunu kanalında aşağı istilik tutumuna və qövs sütunu ətrafındakı isti qazların istilik keçiriciliyinin artmasına (2000 K) malikdir. Bu, SF₆-ni yüksək istilik keçirici xüsusiyyətlərə malik maddə kimi xarakterizə edir. SF₆ qazının çatışmazlıqları, 0,1 MPa təzyiqdə aşağı mayeləşmə temperaturunu (-64 °C) əhatə edir. Saf SF₆ qazı yanmaz, təsirsizdir, 800°C-yə qədər istiyə davamlıdır. Elektrik qövsünün və ya tac boşalmasının təsiri altında SF₆ qazı izolyasiyaedici və struktur materialların məhv olmasına səbəb ola bilən reaktiv birləşmələrin əmələ gəlməsi ilə parçalanır. Bununla birlikdə, SF₆ qazında çox miqdarda çürümüş qazın dərhal bərpa olunmasına

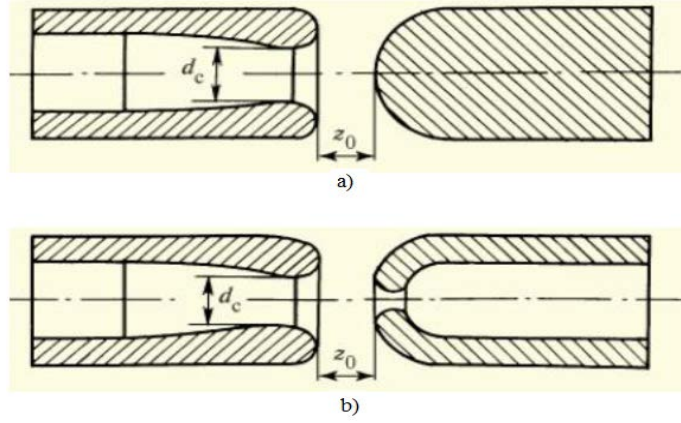
görə kameradakı elektrik qövsünün təsiri altında SF₆ qazının parçalanma dərəcəsi azdır. Qazlı parçalanma məhsulları SF₂, SF₄ mühitinin aşağı floridləridir. Bu qazlar öz-özlüyündə zəhərli olmasa da, hidroflik turşu və kükürd dioksid əmələ gətirmək üçün nəmlə qarşılıqlı əlaqədə olduqda asanlıqla hidroliz olunur. Emiliyi üçün həm qaz halında olan parçalanma məhsullarını, həm də nəmi özünə çəkən, aktivləşdirilmiş alüminium Al₂O₃-dən hazırlanmış süzgeclər və sorberlər SF₆ açarlarına qoşulur. Qövs yanma zamanı aktiv qazlara əlavə olaraq, metal flüorları qövs söndürmə kontaktlarının buxarları ilə reaksiya nəticəsində nazik toz təbəqəsi şəklində əmələ gəlir. Aşağı elektrik keçiriciliyinə görə aparat izolyasiyasının elektrik gücünü azaltmırlar.

Qövs söndürmə kameraları. SF₆ qövssöndürmə kameralarında qövs qaz axını ilə sıx bir şəkildə soyudulduqda, hava qövssöndürücülərində olduğu kimi qövs söndürmə baş verir. SF₆ qazında qövsün qırılma qabiliyyəti müqayisə olunan şərtlərdə havanın göstəricisindən 4-4,5 dəfə çoxdur. Bu üstünlük SF₆ qazının və havanın telofiziki xüsusiyyətlərindəki fərqlərlə izah olunur. SF₆ qazındakı yay sütun kanalı hava ilə müqayisədə daha az istilik tərkibinə və SF₆ qazının sərbəst elektron tutma qabiliyyətinə malikdir. Nəticədə qövs sütunundakı cərəyan daşıyıcılarının sayı - sərbəst elektronlar azalır, balansları mənfi olur və qövs sönür. Elektron tutma qabiliyyəti, cərəyanın sıfır keçidində xüsusilə faydalıdır, bunun nəticəsində SF₆ açarları bərpa gərginliyinin tezliyinə çox həssas deyildir. Tədqiqatlardan görüldüyü kimi, SF₆ qazında, demək olar ki, cərəyanın sıfıra keçidinə qədər, yüksək keçiriciliyə malik olan yay sütun kanalında heç bir dəyişiklik yoxdur. Bu, boşaldılmış transformatorları və elektrik xətlərini ayırarkən ifrat gərginlik ehtimalını aradan qaldırır. Bunun əksinə olaraq, hava qövssöndürücülərində, yay sütunu, cərəyanın sıfıra təbii keçidindən əvvəl gərgin təlatümlü proseslər tərəfindən məhv edilə bilər, bu da ifrat gərginliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur və hava qövssöndürücülərinin şunt rezistorları ilə təchiz olunmasını məhdudlaşdırır [2].

Qaz izolyasiyalı qövssöndürmə kameralarında (QK), havadan fərqli olaraq, qövs söndükdə, kameranın içərisindəki qaz axını atmosfərə deyil, kiçik bir təzyiq altında SF₆ qazı ilə doldurulmuş kameranın qapalı həcminə daxil olur. SF₆ açarında qövs söndürmə metoduna görə aşağıdakı QK-lər fərqlənir:

1. nisbətən yüksək SF₆ qaz təzyiqi olan bir taktndan (iki təzyiq mərhələsi olan QK) əvvəlcədən sıxılmış qazın verildiyi uzununa söndürmə sistemi ilə;
2. quraşdırılmış sıxılma cihazı (bir təzyiq mərhələsi olan QK) vasitəsi ilə yaradılan SF₆ qaz üfurmə ilə avtomatik kompressiya;
3. kəsici cərəyanın yaratdığı elektriki maqnit sahəsinin təsiri altında dairəvi elektrodlar boyunca stasionar SF₆ qazında yüksək sürətlə hərəkəti nəticəsində sönən elektromaqnit sahə ilə;
4. SF₆ qazındakı təzyiqin maqnit sahəsinin təsiri altında xüsusi bir hissədə dönən bir qövs tərəfindən qızdırıldığı zaman artdığı uzunlmasına partlama sistemi ilə.

SF₆ qaz axınının qövs sütununa sıx qaz-dinamik təsiri qövs söndürməyin ən təsirli yoludur. Buna görə SF₆ elektrik açarlarının ən müasir dizaynlarında istifadə olunur. Yay həm də bir tərəfli (Şəkil 1, a) və ikitərəfli asimmetrik (Şəkil 1, b) qaz partlayışı ilə yüksək təzyiqli SF₆ qaz axını (0,5-0,6 MPa) olan nozzillərdə (şəkil 1) söndürülür.

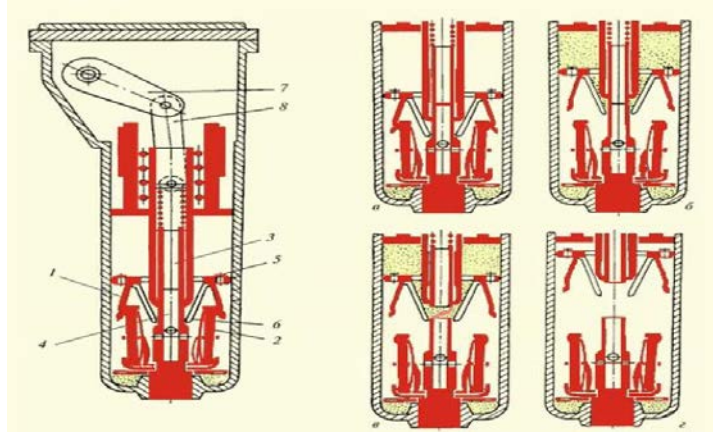

Şəkil 1. SF₆ açarında qövs söndürmə kamerasının görünüşü.

Uzununa söndürmə sisteminin əsas parametrləri bunlardır: en kəsik sahəsi S_c və ya boğazının diametri d_c , z_0 məsafəsi ilə təyin olunan kontaktların nisbi mövqeyi, partlayış sisteminin difüzörləri və qarışdırıcılar şəklinin həndəsi ölçüləri. Bu tip sistemlərdə qövsün söndürülməsi üçün optimal şərtlər, hava kəsicilərində olduğu kimi, tərənən sistemlərin həndəsi parametrləri və xüsusilə giriş hissəsi (qarışdırıcı) ilə müəyyən edilir. Hal-hazırda xarici enerji sistemlərində istifadə olunan yüksək gərginlikli elektrik kəsicilərinin əksəriyyəti SF₆-dır. Ölkəmizin elektrik sənayesində bu tip açarlar istifadə edilir və gələcəkdə geniş tətbiq tapacaqdır.

SF₆ açarının quruluşu. Aşağıdakı şəkildə Merlin-Gerin firmasının istehsalı olan eleqaz açarı göstərilmişdir. Parametrləri: $U_{nom} = (7,2 - 36) kV$, nominal açma cərəyanı $I_{aç.nom} = 25 kA$, nominal cərəyan $I_{nom} = (630 - 1250) A$. Kameranın içindəki təzyiq 1,5 MPa, qövs söndürmə müddəti 15 msan, ümumi söndürmə müddəti 60-80 msan, istismar müddəti - 20 il.

Şəkil 2-də avtokompresserli eleqaz açarının kontaktları və mexanizmin açılma mərhələlərinə uyğun mövqeyini göstərir. A vəziyyəti normal vəziyyətə uyğundur. Cərəyan əsas kontaktlardan 1, 2 axır, yay kontaktları 3, 4 qapalıdır. Qövs davamlı metalkeramikadan (CuW) hazırlanıqlarına görə cərəyan keçirən dövrəyə yüksək müqavimət göstərir. Buna görə də, bir qayda olaraq, qövs kontaktlarından 15-20%-dən çox olmayan cərəyan keçir. Bu, b bağlanma prosesinin başlanğıcına uyğundur. Daşınan piston 5, hərəkətli əsas kontakt 1 və tərənən kontakt 6 ilə birlikdə kontakt qollarının 7, 8 təsiri altında hərəkət edir. Bu, pistonun altındakı həcmə müqayisədə pistonun üstündəki boşluqda artıq təzyiq yaradır. 1, 2 əsas kontaktlardan gələn cərəyan 3, 4 kontaktlarının yay dövrəsinə köçürülür, pistonun daha da hərəkəti ilə (3 mövqe c), kontaktların 3, 4 kontaktlarının daxili boşluqlarından gələn 3, 4 - ikitərəfli simmetrik üfləmə ilə eyni zamanda meydana gəlməsi zamanı açılır. Bu vəziyyətdə sərbəst yay enerjisi SF₆ qazını qızdırır, bu da təzyiq düşməsinin və qaz axınının intensivliyinin artmasına səbəb olur. Qövsü söndürdükdən sonra, pistonun daha çox hərəkəti ilə (mövqe d), lazımi dielektrik gücünü təmin edərək kontaktlararası boşluğun ventilyasiyası davam edir.

Şəkil 2. Merlin – Gerin firmasının istehsalı olan eleqaz (SF₆) açarının kontaktları və açılma mexanizmi.

Şəkil 3-də 110 kV-luq eleqaz (SF₆) açarının xarici görünüşü verilmişdir.

Şəkil 3. 110 kV-luq eleqaz (SF₆) açarı.

Nəticə

Elektrik sistemlərinin etibarlılığını və təhlükəsizliyini artırmaq üçün avadanlıqların düzgün seçmək və iqtisadi cəhətdən səmərəli avadanlıqlardan istifadə etmək lazımdır. Eleqaz açarlarının geniş şəkildə istifadəsi onların quraşdırılması, təmiri və istismarının rahatlığı və təhlükəsizliyinə gətirib çıxarır. Bu açarların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi düzgün istismarın əsasıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Аметистов, Е.И. Основы современной энергетики под общей редакцией чл.-корр. РАН Е.В. Аметистова - М.: Издательство МЭИ, 2004.- 822с.
2. ОАО «ФСК ЕЭС» СТО 56947007-29.240.35.184-2014 Комплектные распределительные устройства с элегазовой изоляцией в металлической оболочке (КРУЭ) 110 кВ и выше. Общие технические условия.
3. Поцаевец В.С. Электрооборудование и аппаратура электрических подстанций М. Маршрут -2002 (56 стр).

РЕЗЮМЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭЛЕГАЗОВЫХ ВЫКЛЮЧАТЕЛЕЙ (SF₆) В ЭЛЕКТРИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ

Высокая надежность всех секторов экономики страны обеспечивается современным электрооборудованием. Особую роль здесь играет оборудование, установленное в системах электроснабжения как низкого, так и высокого напряжения. В этой статье представлена подробная информация о технических характеристиках элегазового выключателя, принципах работы, области применения, теоретическом обосновании эксплуатации, а также о физических и химических свойствах газа SF₆. Это позволит будущим специалистам в области энергетики определять состояние оборудования и значительно повысить электробезопасность, надежность, безотказность и энергоэффективность источников питания.

Ключевые слова: элегаз, элегазовый выключатель, электрические сети.

SUMMARY

PERSPECTIVES FOR THE USE OF SF₆ CIRCUIT BREAKERS IN ELECTRICAL SYSTEMS

High reliability of all sectors of the country's economy is provided by modern electrical equipment. Equipment installed in both low and high voltage power supply systems plays a special role here. This article provides detailed information about the breaker technical characteristics, operating principles, application area, theoretical reasoning as well as physical and chemical properties of SF₆ gas. This will allow future energy professionals to determine the condition of the equipment and significantly increase electrical safety, reliability, trouble-free and energy-efficient power supply supplies.

Keywords: SF₆ gas, circuit breaker, electrical networks.

ŞƏRQ MEYVƏYƏYƏNİ (GRAPHOLİTA MOLESTA)

Sadıqova Nardan

AKTN Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Məqalədə son illərdə alma və nektarin bitkisinin inkişafdan qalmasına və məhsulun keyfiyyət göstəricilərinin itməsinə səbəb olan şərq meyvəyeyəninin fenologiyası və bioloji inkişaf mərhələləri, zərərvericinin fenologiyasına uyğun mübarizə vasitəsinin seçilməsi haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: alma və şaftalı bitkisi, şərq meyvəyeyəni, bioloji inkişafı və fenologiyası.

Kənd təsərrüfatının yararlı torpaq sahəsindən yüksək məhsul almaq, əhalinin il boyu kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün qarşımızda bir çox vəzifələr durur. Həmin vəzifələrdən biri də kənd təsərrüfatı bitkilərinə və istehsal olunan məhsullara xəstəlik törədiciləri və zərərvericilər tərəfindən vurulan zərərin minimuma endirilməsidir. Meyvəçiliyin geniş inkişaf etdirildiyi Quba-Xaçmaz bölgəsində fermer və özəl torpaq payçılarının meyvə bağlarında ən çox yayılan və iqtisadi cəhətdən təhlükəli olan zərərvericilərdən biridə şərq meyvəyeyənidir. Şərq meyvəyeyəni polifaq həşərat olub, şaftalı, nektarin, gavalı, alça, badam, gilə, albalı kimi çəyirdəklilə meyvə bitkiləri ilə yanaşı tumlu meyvə bitkilərindən alma və heyvaya da zərər vurur. Müşahidələr göstərir ki, şərq meyvəyeyəni nəinki Quba-Xaçmaz bölgəsində respublikamızın

bütün bölgələrində geniş ərazilərdə yayılmışdır. Alma bitkisi ilə yanaşı çəyirdəkli meyvə bitkilərindən olan şaftalı və nektarin bitkisi də son illərdə əkin sahəsinə və məhsuldarlığına görə daha çox becərilən və əkilən bitkilər sırasındadır. Bölgənin bir çox kəndli ailəsinin gəlir mənbəyi olan bu bitkilərin ən böyük sorumluluğu bir çox zərərvericilərlə yanısı son illərdə şər q meyvəyeyənin zərərli təsirinə məruz qalmasıdır [1, 22-27]. Məhz bu səbəbdən də məhsul yetişdiriciliyində itkilərə yol açan zərərverici və xəstəlik törədicilərinə qarşı mübarizə istehsalçıların ən çox məsarif xərclədiyi problemlə sahədir. Xərclərin azaldılması isə mübarizə tədbirlərinin vaxtının, növünün düzgün seçilməsindən və tətbiqindən asılıdır [2, 82-85]. Bu səbəbdən də tumlu və çəyirdəkli meyvə bitkilərinin təhlükəli zərərvericisi olan şər q meyvəyeyənin biologiyasının və fenoloji inkişaf ardıcılığının tədqiq olunması və ona qarşı uyğun mübarizə vasitələrinin tətbiqi istiqamətində elmi araşdırmaların aparılması zərurəti yaranmışdır.

İşin məqsədi: Zərərvericinin biologiyasının və fenoloji inkişaf ardıcılığının tədqiqi əsasında şər q meyvəyeyəni ilə meyvə bağlarının sirayətlənmə səviyyəsini, populyasiya sıxlığının təyin etməkdən ibarətdir.

İşin aparılma usulu və metodikası: Şər q meyvəyeyənin alma və nektarin bitkisi üzərində populyasiya sıxlığının təyini, fenologiyası, həşəratın tanınması haqqında məlumatların toplanması üçün çiçəkləmədən əvvəl, çiçəkləmədən sonra və məhsul toplanmasına qədər olan dövrdə ayda bir dəfə olmaq şərti ilə tədqiqat obyektini kimi götürülmüş bitki üzərində müşahidə-baxış metodu və qabaqcadan hazırlanmış marşrut istiqamətləri üzrə marşrut tədqiqatları vasitəsilə vizual-baxış metodu və yaxud lupanın (binokulyarın) köməkliyi ilə zərərvericinin monitorinqi aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri və müzakirəsi: Müşahidələr 2018-2020-ci illəri əhatə etməklə Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Zərdabi ETB-da yerləşən 4x1,5m sxemli superintensi tip alma və 3x5 m sxemli nektarin bitkisi əkilmiş meyvə bağında, tinglik sahəsində və Zərdabi ərazi vahidliyində yerləşən 30 hektar bağ sahəsində aparılmışdır. Müşahidələr zamanı müəyyən edilmişdir ki, şər q meyvəyeyəni digər zərərvericilərdən fərqli olaraq bitkilərin generativ orqanları ilə yanaşı vegetativ orqanlarını da zədələyir və bu baxımdan meyvəçiliyə zərəri daha çoxdur. Zərərvericinin tanınması isə ona qarşı mübarizənin səmərəli olmasının əsas şərtidir.

Biologiyası. Şər q meyvəyeyəni kəpənəklər dəstəsinin (*Lepidoptera*) yarpaqbükənlər (*Tortricidae*) fəsiləsinin nümayəndəsi olub, qanadları açılan zaman böyüklüyü 13-14 mm-dir. Bədəni bozuntul qonur, qanadları qəhvəyi rəngdədir. Qabaq qanadlarının ön tərəfində 7 ədəd "dırnaq" şəkilli ağ ləkə, qanadlarının kənarında isə 7 ədəd qara ləkə var. Qanadları bürünc rəngdə parlaq saçaqla əhatə olunmuşdur. Yumurtaları ağ rəngdə, oval formada, üzəri eninə xətlidir. Tırtıları çəhrayı qırmızı rəngdə, gözləri qara rəngdədir. Yumurta daxilində rüşeym inkişaf etdikcə rəngi tündləşir.

Fenologiyası. Mart ayının sonu aprel ayının əvvəlindən başlayaraq vegetasiyanın sonuna kimi şər q meyvəyeyənin fenologiyası izlənmiş və Quba-Xaçmaz bölgəsi şəraitində şər q meyvəyeyənin 5 nəsillə inkişaf etdiyi müəyyən edilmişdir. Müşahidələrin nəticəsi 1 saylı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl .1. Şər q meyvəyeyənin fenologiyası

İnkişaf mərhələsi	Aprel	May	İyun	İyul	Avqust	Sentyabr	Oktyabr	Qışlama mərhələsi
Pup	+ +							
Kəpənək	+							
Yumurta	+							
Tırtıl	+ +	+						
Pup	+	+						

Kəpənək		+ +						
Yumurta		+						
Tırtıl		+	+ +					
Pup		+	+ +					
Kəpənək			+ +					
Yumurta			+ +					
Tırtıl			+	+ +				
Pup				+ +				
Kəpənək				+ +				
Yumurta				+ +	+			
Tırtıl				+	+ +			
Pup					+ +			
Kəpənək					+	+		
Yumurta						+ +		
Tırtıl						+ +	+ + +	Qışlamaya gedir

Cədvəldən görüldüyü kimi zərərvericinin fenologiyasının təhlili göstərir ki, axıncı yaş tırtıl mərhələsində qışlamaya getmiş fərdlər erkən yazda torpaqda temperatur 8-10⁰ C olduqda pup mərhələsini keçirmişdir. 1-ci nəslin ilk kəpənək uçuşu və yumurta qoyma dövrü aprel ayının ortalarında qeydə alınmaqla, kütləvi tırtıl çıxımı aprel ayının sonu may ayının əvvəlinə təsadüf etmişdir. Şərq meyvəyeyəninin 2-ci nəsil kəpənəklərinin uçuşu may ayının 2-ci və 3-cü on günlüklərində, kütləvi tırtıl çıxımı müddəti və zərərvurmanın pik fazası may ayının sonu, iyun ayının 1-ci, 2-ci on günlüyündə müşahidə olunmuşdur. 3-cü nəslin kütləvi kəpənək uçuşu müddəti iyun ayının 1-ci, 2-ci on günlüyü, kütləvi tırtıl çıxımı müddəti və zərərvurmanın pik fazası iyun ayının sonu, iyul ayının 1-ci, 2-ci on günlüyü, 4-cü nəslin kütləvi kəpənək uçuşu müddəti iyul ayının 2-ci on günlüyündən sonra, kütləvi tırtıl çıxımı müddəti və zərərvurmanın pik fazası iyul ayının sonu, avqust ayının 1-ci, 2-ci on günlüyü, 5-ci nəslin kütləvi kəpənək uçuşu müddəti və zərərvurmanın pik fazası avqust ayının 3-cü on günlüyü və sentyabr ayında müşahidə olunmuşdur. Sentyabr ayının 2-ci on günlüyündən başlayaraq qidalanmasını başa çatdıran tırtıllar 5-ci yaş tırtıl mərhələsində ağac gövdəsindəki qabıqların çatlarında, torpağın üst səthində yerə tökülmüş yarpaqların altında və meyvələrdə qışlama mərhələsini keçirməyə başlamışlar.

Beləliklə, şərq meyvəyeyəninin fenologiyasının tədqiqi göstərir ki, zərərverici yalnız tırtıl inkişaf fazasında zərər yetirməklə 1-ci və 5-ci nəsil tırtılları zoğlara, 2-ci, 3-cü, 4-cü nəsil tırtılları meyvələrə zərər vurur. Tırtıl mərhələsində zərərvurmanın pik fazası aprel-may, may-iyun, iyun-iyul, avqust-sentyabr aylarında müşahidə olunur.

Zərərvericinin fenologiyasına uyğun mübarizə vasitəsi seçilməlidir. Şərq meyvəyeyəni qışlama mərhələsini torpaqda keçirdiyindən bitki ətrafı torpağın bellənməsi, cərgəralarının şumlanması vacib amillərdən biridir. Vegetasiya müddətində sirayətlənmiş zoğlar vaxtında kəsilməli, yoluxaraq yerə tökülmüş meyvələr yığılaraq zərərsizləşdirilməlidir. Kəpənək uçuşu mərhələsində uçuş vaxtını müəyyənləşirmək məqsədi ilə feromon tutucu tələdən hektara 2-3 ədəd olmaqla istifadə olunmalı, pup mərhələsində ağac gövdələrinə tutucu qurşaqlar bağlanmalıdır. Şərq meyvəyeyəninə qarşı mübarizədə feromon tələlərin tətbiqinə üstünlük verilməlidir. Mübarizə məqsədi ilə sahə vahidinə düşən feromon tələ norması sahə vahidinə 18-20 ədəd təşkil edir.

Feromon tələlər bağın ətrafından başlayaraq içərisinə doğru istiqamət almaqla asılmalıdır. Bağın ətrafında feromon tələnin asılması kəndən bağın içərisinə doğru hərəkət edəcək kəpənəklərin qarşısını alacaq və nəticədə yoluxma səviyyəsi azalmış olacaqdır. Feromon tələlər yerdən 1,5 metr hündürlükdə asılmalıdır. Tələnin kəpənəyi cəlb etmə müddəti 2 həftədən artıq

deyil. Bu müddət bitdikdən sonra tələlər yenisi ilə əvəz edilməlidir. Tələdə kəpənək sayı həddindən çoxdursa onda vaxtından tez tələ yenisi ilə əvəz olunmalıdır.

Şərq meyvəyeyəninin populyasiya sıxlığının çox olmasını və vegetasiya müddətində 5 nəsil verməsini nəzərə alaraq tırtıl çıxımı müddətində kimyəvi mübarizənin aparılması qaçılmazdır. Bu məqsədlə təsiredici maddəsi Emamektin benzoate (Praclaim 05 SG, Emaben 5C, Dalton 5 SG, Bekchi 5 SG, Efdal Emaben 5 SG), Xlorpyrifos methyl (Meqaban 4 EC, Aqroban 25 WP, Pestban 4 EC) və Fenoksicharb (Insekar) olan preparatların birindən istifadə olunması tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qurbanov İ.S., Əliyev V.M., Sadıqova N.M., Xankişiyyəva E.M. İntensiv tip meyvə bağlarında xəstəlik və zərərvericilərə qarşı inteqrir mübarizə tədbirləri proqramı. “Müəllim” nəşriyyatı. Bakı. 2018.s. 22-27.
2. Sadıqova N.M., Sadıqov Ə.N., Qurbanov İ.S. Meyvə və çay bitkilərinin xəstəlik və zərərvericiləri. Elm və təhsil nəşriyyatı. Bakı. 2019.s. 16-18.

РЕЗЮМЕ

ВОСТОЧНАЯ ПЛОДОЖОРКА (*Grapholita molesta*)

В статье дана информация о фенологии и этапах биологического развития восточной плодовой моли и выбору средств борьбы с ними в соответствии с фенологией вредителя, которые в последние годы привели к задержке роста яблоневых и нектариновых растений и потере качества продукции.

Ключевые слова: яблоня и персик, восточная плодовая моль, биологическое развитие и фенология.

SUMMARY

ORIENTAL FRUIT MOTH (*Grapholita molesta*)

The article provides information on the phenology and stages of biological development of the eastern moth and the choice of means of controlling them in accordance with the phenology of the pest, which in recent years have led to a delay in the growth of apple and nectarine plants and a loss of product quality.

Key words: apple and peach, oriental fruit moth, biological development and phenology.

AZƏRBAYCANLA GÜRCÜSTANIN DOSTLUQ MÜNASIBƏTLƏRİNİN INKİŞAFINDA ÜMUMMILLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN NÜMUNƏVİ ROLU

Salayev Kamal

AMEA, Qafqazşünaslıq İnstitutu

Məqalədə Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin düşünülmüş siyasəti və həmin siyasəti layiqincə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rolu tədqiq olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı diplomatik əlaqələrin qurulması 1992-ci ilin noyabr ayının 18-də baş vermiş, 1995-ci ilin fevral ayında Gürcüstanın Bakıdakı səfirliyi açılmış, 1996-cı ilin mart ayında isə Azərbaycanın Tbilisidəki səfirliyi açılmışdır. 1996-cı ilin mart ayında ümummilli lider Heydər Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri olmuş, həmin səfər zamanı Gürcüstan bəyənnaməsi imzalanmışdır. 2008-ci ilin martın 14-də Gürcüstan BMT-nin Baş

Assambleyasının iclasında “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” haqqında olan 62243 sayılı qətnamənin qəbul olunmasına səs vermişdir ki, bu da hər iki ölkə arasındakı möhkəm dostluq və əməkdaşlıq əlaqələrinin olduğunu bir daha sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirən Prezident İlham Əliyev 2004-cü ilin iyun ayında Gürcüstana rəsmi səfər etmiş, 2019-cu ilin fevralında isə Gürcüstanın Prezidenti xanım Salome Zurabişvilinin ölkəmizə rəsmi səfəri olmuşdur. Məqalədə həmçinin, ermənilərin gürcü və alban abidələrini saxtalaşdırmasından bəhs olunmuşdur. Bu baxımdan Vasili Veliçko, Puşkin və İlya Çavçavadze kimi dövrün görkəmli ictimai xadimlərinə istinad olunmuş, Kəlbəcərdəki sexdə ermənilərin tarixi daşları saxtalaşdırması ifşa olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Gürcüstan, Ümummilli lider Heydər Əliyev, Prezident İlham Əliyev, dostluq münasibətləri, diplomatik əlaqələr, strateji tərəfdaşlıq, alban abidələri, gürcü abidələri, tarixin saxtalaşdırılması, erməni saxtakarlığı

Azərbaycan ilə Gürcüstan arasındakı yaxın münasibətlər təkcə ölkənin coğrafi yaxınlığı ilə yox, eləcə də ölkələrarası sıx dostluq münasibətlərinin olması ilə də bağlıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi minlərlə fakt, nümunə Azərbaycan və Gürcüstan xalqlarının tarix boyu davam edən dostluğunu təsdiq edir. Bu baxımdan Nəriman Nərimanov, Niyazi və Rəşid Behbudov kimi ictimai xadimlərin Tiflisdə anadan olmasını da qeyd etmək olar.

Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı diplomatik əlaqələrin qurulması [1] 1992-ci ilin noyabr ayının 18-də baş vermişdir. Bu hadisənin məntiqi davamı olaraq Gürcüstanın Bakıdakı səfirliyi 1995-ci ilin fevral ayında, Azərbaycanın Tbilisidəki səfirliyi isə 1996-cı ilin mart ayında açılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdıışından sonra 1993-cü ilin iyunun 15-dəki ilk çıxışı zamanı [2] Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini bildirmiş, iqtisadi əlaqələrimizin, mədəni əlaqələrimizin, insani əlaqələrimizin uzun illər boyu, yüz illiklər ərzində çox yaxın olduğunu qeyd etmişdir. Hər iki dövlətin prezidentlərinin qarşılıqlı rəsmi səfərləri sayəsində ölkələrarası dostluq və əməkdaşlıq münasibələrinin inkişafı daha da sürətlənmişdir. Bu baxımdan ümummilli lider Heydər Əliyevin Gürcüstana 1996-cı ilin martında etdiyi ilk rəsmi səfərini qeyd etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz həmin səfər zamanı tərəflər - [1] dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi haqqında müqaviləni, eləcə də Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq haqqındakı bəyannaməni imzalamışlar. 1996-cı ilin martın 8-də ümummilli lider Heydər Əliyevin Gürcüstana səfəri zamanı imzalanmış Gürcüstan bəyannaməsi [3] respublikamızın Qafqazdakı xarici siyasətinin mühüm nailiyyətlərindən biri olmuşdur. İki dövlət başçısının Tbilisidə imzaladığı birgə bəyannamə həmçinin, “Ümumqafqaz evi” ideyasının həyata keçirilməsinin başlanğıcı olmuşdur. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı, siyasi inkişafa səbəb olan global iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində atılan addımlar və dövlətimizin sülhsevər siyasəti həmin ideyanın həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Lakin Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin uzanması, “Ümumqafqaz evi” [3] ideyasının reallaşmasını xeyli çətinləşdirmişdir. Azərbaycan dövlətinin “Ümumqafqaz evi” ideyasının təşəbbüsü bu gün də öz aktuallığına görə gündəlikdən çıxarılmamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxışları zamanı Azərbaycanın xarici siyasəti və iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, həmçinin, Ermənistanın hərbi təcavüzünü və Dağlıq Qarabağ münaqişəsini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Bu baxımdan Gürcüstanın səlahiyyətli şəxsləri də Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Azərbaycanı dəstəkləkləmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan BMT-nin Baş Assambleyasının [4] 2008-ci ilin martın 14-də keçirilən iclasında “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” haqqında olan 62243 sayılı qətnamənin qəbul olunmasına səs verən ölkələrdən biri olmuşdur. Həmin qətnamədə isə bir daha Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri daxilində suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsi və dəstək verilməsi bəyan edilməklə yanaşı, Azərbaycan

Respublikasının bütün işğal olunmuş ərazilərindən bütün erməni qüvvələrinin dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunur, eləcə də heç bir dövlətin Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalı nəticəsində yaranmış qanuni vəziyyəti tanımamasının, bu vəziyyətin qorunmasına kömək göstərməməsinin vacibliyi qeyd olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev, Gürcüstanla əlaqələrin inkişafı məsələsində də mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Gürcüstanın sabiq Prezidenti Mixeil Saakaşvilinin [5] 2004-cü ilin martın 4-də Azərbaycana etdiyi rəsmi səfərini misal olaraq göstərmək olar. Həmin səfər zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə Gürcüstanın sabiq Prezidenti Mixeil Saakaşvilinin arasında sənədlərin imzalanma mərasimi olmuşdur. Daha sonra ölkə başçıları, “Azərbaycan Respublikasının və Gürcüstanın birgə bəyannaməsi”ni imzalamışlar. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Gürcüstanın Təhsil və Elm Nazirliyi arasında “Təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş”, həmçinin, xarici işlər nazirləri arasında “İnformasiya sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş” imzalanmışdır. Həmin mərasimdə, hazırda AMEA-nın prezidenti, hörmətli akademikimiz Ramiz Mehdiyev, eləcə də Azərbaycanın Gürcüstandakı sabiq səfiri Hacı Hacıyev və Gürcüstanın Azərbaycandakı sabiq səfiri Zurab Qumberidze yaxından iştirak etmişlər. Mərasimdə [6] Azərbaycanla Gürcüstanın sadəcə dost və qonşu deyil, həm də qardaş ölkələr olduğu; iqtisadi layihələrin hər iki ölkənin energetika müstəqilliyi baxımından böyük əhəmiyyətə malik olduğu; Cənubi Qafqaz regionunda sülhün vacibliyi; təcavüzkarlığın, ekspansionizmin, işğalçılığın və separatçılıq hallarının qarşısının alınmasının vacibliyi, ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olmasının vacibliyi; hər iki ölkənin coğrafi-siyasi əhəmiyyətinin artmasının vacibliyi; ikitərəfli əlaqələrin möhkəmləndirilməsi baxımından strateji tərəfdaşlığın vacibliyi qeyd olunmuşdur.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin 2004-cü ilin iyunun 14-də Gürcüstana [7] dövlət səfəri etmişdir. Prezident İlham Əliyev, ölkələrarası münasibətlərin uğurla inkişaf etdiyini, hər iki ölkənin arasında dostluq, qardaşlıq tellərinin olduğunu, hər iki ölkənin arasında qədim köklərə malik tarixi və mədəni əlaqələrin olduğunu, strateji tərəfdaşlığın olduğunu, iqtisadi və siyasi layihələrin, nəqliyyat layihələrinin olduğunu qeyd etmişdir. İyunun 15-də Prezident İlham Əliyev xanımı birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva ilə birlikdə Tbilisidəki Cümə məscidini ziyarət etmiş, Tbilisinin mərkəzindəki Heydər Əliyev adına parkın açılış mərasimində olmuşlar. İyunun 15-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Gürcüstanın sabiq Prezidenti Mixeil Saakaşvili ilə birlikdə [7] Marneuli rayonuna gedərək, oradakı azərbaycanlılarla görüş keçirmişlər. Yerli sakinlər dövlət başçılarını səmimiyyətlə qarşılamışlar. Həmin görüşdə möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev, iyunun 15-də qeyd olunan Milli Qurtuluş gününün ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu bildirmiş, ölkənin xaosdan çıxaraq inkişafa doğru addımlar atmağa başladığını qeyd etmişdir. Prezident İlham Əliyev çıxışı zamanı azərbaycanlılarla gürcülərin bütün dövrlərdə sülh, əmin-amanlıq və dostluq şəraitində yaşadıklarını vurğulamışdır.

2005-ci ilin mayın 24-25-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan [8] əsas ixrac boru kəmərinin Azərbaycanda, oktyabrın 12-də isə Gürcüstanda baş tutan açılış mərasimində dövlət başçıları iştirak etmişlər. 2007-ci ilin mayın 12-də Prezident İlham Əliyev Gürcüstanın Tbilisi şəhərində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin şəərəfinə salınan parkda ulu öndərimizin büstünün açılış mərasimində olmuş, həmin illin noyabrın 21-də Gürcüstanın Tetri-Skaro rayonunda Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun təməl qoyma mərasimində iştirak etmişdir. 2007-ci ilin iyunun 18-19-da Gürcüstanın sabiq Prezidenti Mixeil Saakaşvili Azərbaycanda keçirilən GUAM dövlət başçılarının zirvə toplantısında iştirak etmişdir. Gürcüstanın sabiq Prezidenti Mixeil Saakaşvili 2008-ci ilin noyabrın 13-14-də Bakıda keçirilən Enerji sammitində iştirak etmiş, 2008-ci ilin iyulun 1-də isə Prezident İlham Əliyev GUAM dövlət başçılarının zirvə görüşündə iştirak etmişdir. 2009-cu ilin mayında Gürcüstanın sabiq Prezidenti Mixeil Saakaşvilinin Azərbaycana rəsmi səfəri olmuş, 2010-cu ilin iyulunda isə Prezident İlham Əliyevin Gürcüstana səfəri olmuşdur. 2012-ci ilin martında Gürcüstanın sabiq Prezidenti Mixeil Saakaşvilinin Azərbaycana rəsmi səfəri olmuş,

2013-cü ilin mayın 7-8-də isə Azərbaycanda keçirilən Cənubi Qafqaz Forumunda iştirak etmişdir. 2014-cü ilin fevralın 12-13-də Gürcüstanın sabiq Prezidenti Giorgi Marqvelaşvili Azərbaycanda rəsmi səfərdə olmuş, 2014-cü ilin mayın 6-da isə Prezident İlham Əliyev, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçılarının Gürcüstanda keçirilən Üçtərəfli Sammitində iştirak etmişdir. 2015-ci ilin noyabrında Prezident İlham Əliyevin Gürcüstana rəsmi səfəri olmuş, 2016-cı ilin martın 10-11-də isə Gürcüstanın sabiq Prezidenti Giorgi Marqvelaşvili Azərbaycanda keçirilən [8] IV Qlobal Bakı Forumunda iştirak etmişdir. 2019-cu ilin fevralın 16-17-də Azərbaycanda keçirilən V Qlobal Bakı Forumunda Gürcüstanın hazırkı Prezidenti Salome Zurabişvili iştirak etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2019-cu ilin fevralın 27-də Gürcüstanın Prezidenti xanım Salome Zurabişvilinin möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizdə qarşılama mərasimi [9] olmuşdur. Daha sonra Gürcüstanın Prezidenti xanım Salome Zurabişvilinin şərəfinə verilən rəsmi ziyafətdə [10] Azərbaycanla Gürcüstan xalqlarının əsrlər boyu dostluq və mehriban qonşuluq şəraitində yaşadığı, hər iki ölkə arasında strateji tərəfdaşlığın olduğu, siyasi, iqtisadi və humanitar əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğu qeyd olunmuşdur. Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev həmin ziyafətdə çıxış edərək, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa neft kəmərlərinin, o cümlədən, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin böyük əhəmiyyətini, həmçinin, “Şahdəniz-2”, Cənubi Qafqaz Kəməri və TANAP layihələrinin uğurla başa çatdığını qeyd etmişdir. Bundan əlavə, möhtərəm Prezidentimiz çıxışı zamanı 2017-ci ildə açılışı reallaşan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tarixi əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Möhtərəm Prezidentimiz həmçinin, çıxışı zamanı Azərbaycanla Gürcüstanın hər zaman bir-birinin ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini vurğulamış, Ermənistanın Azərbaycana qarşı davam edən təcavüzünü, Dağlıq Qarabağ regionunun hərbi işğal altında olmasını qeyd etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan bu gün qonşularının torpaqları və mədəniyyət abidələri hesabına özünə saxta tarix yazmağa çalışır. Bu baxımdan gürcü kilsələrinin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılmasını sübut olaraq göstərmək olar. Bu baxımdan görkəmli rus publisisti [11] Vasili Veliçko, ermənilərin gürcülərə məxsus tarixi-arxeoloji abidələri vicdansız şəkildə taladığını, həmin abidələrdən gürcü yazılarını sildiyini, hər daşı Gürcüstanın tarixi keçmişindən xəbər verən qədim kilsələri ələ keçirdiklərini qeyd edir.

Ermənistanın “Murç” jurnalı [11], ermənilərin başqa xalqları assimilyasiya etmək qabiliyyətindən bəhs edərək, artıq 90-cı illərin sonunda ermənilərin arasına assimilyasiya olunmuş xalqların böyük bir faizinin qaraçılardan ibarət olduğunu qeyd etmişdir.

Rus şairi, görkəmli dramaturq Puşkin ermənilər haqqında bu ifadəni işlətməmişdir: “Sən qorxaqsan, sən köləsən, sən ermənisən!” Bundan əlavə, gürcü xalqının arasında [11] belə bir deyim var: “Movidə somexi – moytana sxva mexi” – bu deyimin mənası isə belədir: erməni gəldi və özü ilə yeni bir bədbəxtlik gətirdi. Zaqaqqaziya tatarlarının arasında belə bir deyim var: “Bir erməninin yolunu işıqlandırmaq üçün on barmağınızı şam kimi yandırsazda o sizə təşəkkür etməz”.

Ermənilər həyasızcasına, guya XII əsrə qədər Gürcüstanda gürcülərin olmadığını, burada guya ermənilərin və başqa xalqların olduğunu, hətta Gürcüstanın böyük bir hissəsinin Tbilisi ilə birlikdə guya əsrlərdən bəri ermənilərə aid olduğunu qeyd edirlər. Bu barədə Gürcüstanın görkəmli ictimai xadimi [12] İlya Çavçavadze özünün “Erməni alimləri və ağlayan daşlar” əsərində ermənilərin tarixi saxtalaşdırmasını ifşa edərək qələmə alır. İlya Çavçavadze öz əsərində, haqlı olaraq, ermənilərin gürcü kilsələrində və monastırlarındakı gürcü mənşəli izləri silməyə, yox etməyə çalışdığını, gürcü yazılarını daşlardan silməyə çalışdığını, daşları məhv etməyə çalışdığını, onların yerinə isə erməni yazısı olan saxta daşları gətirməyə çalışdıqlarını qeyd edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ermənilər gürcü abidələri ilə yanaşı, Dağlıq Qarabağdakı qədim alban abidələrini də saxtalaşdırmağa, oğurlamağa və öz adlarına çıxarmağa çalışırlar. Ermənilərin bu cür saxtakarlığına sübut olaraq, Kəlbəcərin ərazisində ermənilərin “tarix” istehsal edən [13] sexlərinin aşkarlandığını qeyd etmək olar. Həmin sexdə erməni ustaları daşların

üzərində xaç işarələrini ovaraq, ona forma verməklə məşğul olmuşlar. Daha sonra onlar bu “sənət əsərləri”ni bir müddət sirkə turşusunda saxladıqdan sonra həmin daşlar rəngini dəyişərək köhnə formaya düşürmüşlər. Ermənilər həmin saxta daşları gətirib Dağlıq Qarabağ ərazisində basdıraraq, hər kəsə buradakı abidələrin onlara məxsus olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin tariximizi dəfələrlə saxtalaşdırmaq cəhdlərinə baxmayaraq, onların yalanları peşəkarlar tərəfindən ifşa olunur, nəticədə isə onlar öz məqsədlərinə heç cür nail ola bilmirlər. “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan ermənilər bu səfərdə məğlubiyyətə düşər oldular. Bu baxımdan möhtərəm Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin başçılığının və uzaqgörənliyinin sayəsində müzəffər Azərbaycan Ordusunun İkinci Qarabağ müharibəsindəki şanlı qələbəsini sübut olaraq göstərmək olar. Bu o müharibədir ki, ermənilərə unudulmaz bir sarsıdıcı zərbə vurdu. Bu həmin müharibədir ki, şanlı tariximizə əbədiyyən həkk olundu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Азербайджано-Грузинские отношения /23.04.2021/
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%BE-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F
2. Heydər Əliyevin 15 iyun 1993-cü ildə Milli Məclisdə çıxışı /15.06.1993/
https://az.wikisource.org/wiki/Heyd%C9%99r_%C6%8Fliyevin_15_iyun_1993-c%C3%BC_ild%C9%99_Milli_M%C9%99clisd%C9%99_%C3%A7%C4%B1x%C4%B1C5%9F%C4%B1
3. Азербайджан на международной арене /23.04.2021/
<https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl8.pdf>
4. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 62243 /14.03.2008/
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%90%D1%81%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%B8_%D0%9E%D0%9E%D0%9D_62243
5. Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvilinin Azərbaycana rəsmi səfəri. Azərbaycan-Gürcüstan sənədlərinin imzalanması mərasimi /04.03.2004/
https://azertag.az/xeber/GURCUSTAN_PREZIDENTI_MIXAIL_SAAKASVILININ_AZAR_BAYCANA_RASMI_SAFARI_AZARBAYCAN_GURCUSTAN_SANADLARININ_IMZALANMASI_MARASIMI-307097?__cf_chl_jschl_tk__=2fad8b44fcfdcdf2847647b061cffeab1c193e91-1619170278-0-AUWwYXJdF9RnA0OH-bKjbU-Easj4XhwDQvIrtJuzhdMAgf2MDI0MYDP8lsspQV7_bGezrlJmvqNIZ43YfAncA75RbcsaNvpuRfmFAygap17GthxA_SHY7CaOeJUg3TDunioayj7QWI5mKbm41N7gyv0qwYaLUye4I08fJ5r9eSIEGZ5zV_qyFESHY4-bioLT6KrfY56AW8xjvmQSG2AIS6zaceJWzIxJ_kWt2l_D2sXYuUxCs8WUYzdPI6-_YvC26vODS_zXwODMqeAhIbyGCOWGgWjinsiVGsVB7RSaD3gLk-JQdhdd_5NAHIT2og_aXo__Pc1pjCpWbzc1i2R7cPMBRPSrQ6bE0KwiauKG2WSa8H1Z6bA_NCIpGYckUEqwplCVhNxmpe4ARCOBvHj_6eyr2zgi1sO7Jy6ZRY6diIhHYGCX-S_SkitBssbu32aQwRS0N_Wip5VfEiPs9zkip9RsUizJezec_p1q0CNIHkLeardldZrBdloIxldTqMroDulim6iGN8VCe9y6KU6Ftub9nX299RmYBWKczwZ-J

6. Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvilinin Azərbaycan rəsmi səfəri. Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvilinin bəyanatı /04.03.2004/
7. https://azertag.az/xeber/GURCUSTAN_PREZIDENTI_MIXAIL_SAAKASVILININ_AZAR_BAYCANA_RASMI_SAFARI_GURCUSTAN_PREZIDENTI_MIXAIL_SAAKASVILININ_BAYANATI-307102
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları. 2004-cü il /23.04.2021/ <https://files.preslib.az/site/ialiyev/2004.pdf>
9. Gürcüstan. İkitərəfli münasibətlər. /23.04.2021/ <https://mfa.gov.az/az/content/218/gurcustan>
10. Gürcüstanın Prezidenti Salome Zurabişvilinin rəsmi qarşılama mərasimi olub /27.02.2019/ https://president.az/articles/32063?fbclid=IwAR0oytVB82yYCSxCBsiWDh5L9_kPGzaMM5-g-pRR2BvtIqit_DHiLIAoMcw
11. Gürcüstanın Prezidenti xanım Salome Zurabişvilinin şərəfinə verilən rəsmi ziyafət /27.02.2019/ <https://files.preslib.az/projects/xs/fes2/2019.pdf>
12. В.Л.Величко. "Кавказ" (1886-1895) Об армянах /23.04.2021/ <https://lesnojded.livejournal.com/14455.html>
13. И.Г.Чавчавадзе. Армянские ученые и вопиющие камни /23.04.2021/ <https://amsi.ge/istoria/somx/kamni.html>
14. Kəlbəcərdə ermənilərin “tarix” istehsal edən sexi aşkarlandı /19.11.2020/ <https://bizim.media/az/region/3074/kelbecerde-ermenilerin-tarix-istehsal-eden-sexi-askarlandi-fotolar/>

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕРНАЯ РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ ДРУЖЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА И ГРУЗИИ

В статье была изучена продуманная политика общенационального лидера Гейдара Алиева в развитии отношений дружбы и сотрудничества между Азербайджаном и Грузией и роль Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, достойно продолжающего эту политику. Следует отметить, что установление дипломатических отношений между Азербайджаном и Грузией произошло 18 ноября 1992 года, в феврале 1995 года было открыто посольство Грузии в Баку, а в марте 1996 года-посольство Азербайджана в Тбилиси. В марте 1996 года состоялся официальный визит общенационального лидера Гейдара Алиева в Грузию, в ходе которого была подписана Грузинская декларация. 14 марта 2008 года Грузия на заседании Генеральной Ассамблеи ООН проголосовала за принятие резолюции № 62243 о “положении на оккупированных территориях Азербайджана”, что еще раз доказывает наличие прочных связей дружбы и сотрудничества между двумя странами. Следует отметить, что Президент Ильхам Алиев, достойно продолжающий политический курс общенационального лидера Гейдара Алиева, в июне 2004 года совершил официальный визит в Грузию, а в феврале 2019 года состоялся официальный визит в нашу страну Президента Грузии Саломе Зурабишвили. В статье также говорится о фальсификации армянами грузинских и албанских памятников. В связи с этим, в статье, посвященной видным общественным деятелям того времени, таким как Василий Величко, Пушкин и Илья Чавчавадзе, была разоблачена фальсификация армянами исторических камней в Кяльбаджаре.

Ключевые слова: Азербайджан, Грузия, Общенациональный лидер Гейдар Алиев, Президент Ильхам Алиев, дружеские отношения, дипломатические отношения, стратегическое партнерство, албанские памятники, грузинские памятники, фальсификация истории, армянская фальсификация

SUMMARY

EXEMPLARY ROLE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF FRIENDLY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND GEORGIA

The article examines the thought-out policy of national leader Heydar Aliyev in the development of friendly and cooperative relations between Azerbaijan and Georgia and the role of President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, who duly continues this policy. It should be noted that the establishment of diplomatic relations between Azerbaijan and Georgia took place on november 18, 1992, the Georgian embassy in Baku was opened in february 1995, and the Azerbaijani embassy in Tbilisi was opened in march 1996. In march 1996, national leader Heydar Aliyev paid an official visit to Georgia, during which the Georgian declaration was signed. On march 14, 2008, Georgia voted at the UN General Assembly to adopt resolution 62243 on the situation in the occupied territories of Azerbaijan, which once again proves the strong ties of friendship and cooperation between the two countries. It should be noted that President Ilham Aliyev, who duly continued the political course of national leader Heydar Aliyev, paid an official visit to Georgia in june 2004, and in february 2019, President of Georgia Salome Zurabishvili paid an official visit to our country. The article also discusses the falsification of Georgian and Albanian monuments by armenians. From this point of view, reference was made to prominent public figures of the time, such as Vasily Velichko, Pushkin and Ilya Chavchavadze, and the falsification of historical stones by armenians was exposed in a workshop in Kalbajar.

Keywords: Azerbaijan, Georgia, National Leader Heydar Aliyev, President Ilham Aliyev, friendly relations, diplomatic relations, strategic partnership, Albanian monuments, Georgian monuments, falsification of history, armenian falsification

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ELMİ ÜSLUBUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TERMİN ANLAYIŞI

Səlimova Sevinc İbadulla qızı

ADU

Dilin üslublarını, bütövlükdə, üslubi imkanlarını öyrənən elm üslubiyyat adlanır. Üslub üslubiyyatın əsas vahidi olsa da, üslubiyyata nəzərən daha geniş anlayışdır.

Üslubiyyat dilçiliyin bir terminidir, üslub isə incəsənətdə, ədəbiyyatda, digər sahələrdə işlənə bilər. Üslubiyyat bir termin kimi XX əsrin I rübütdə elmə daxil olmuş, əsasən, ədəbiyyatşünaslığa aid edilmişdir. Keçən əsrin 40-cı illərindən V.V.Vinoqradov üslubiyyatın müstəqil dil sahəsi olduğunu sübut edərək göstərdi ki, bədii üslub məhz bədii dillə yaranır. Buna görə də o dilçilik sahəsi olmalıdır [6, s.13].

Müasir üslubiyyatda dil vahidlərinin, üslubi hadisə və proseslərin öyrənilməsində iki istiqamət diqqəti cəlb edir:

- a) dil vahidlərinin üslubi imkanlarının öyrənilməsi;
- b) funksional üslubların tədqiqi istiqamətləri.

Funksional üslubların yaranmasına və formalaşmasına aşağıdakı amillər xüsusi təsir göstərir.

- a) milli ənənə; b) milli mədəniyyət; c) dövlət quruluşu; ç) dini təbliğat; d) dil siyasəti və s.

Mənadan doğan forma rəngarəngliyi dilin üslubi imkanları əsasında yaranır ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin funksional üslublar sisteminədə aşağıdakılar daxil edilir.

1) Bədii üslub; 2) Elmi üslub; 3) Publisistik üslub; 4) Məişət üslubu; 5) Rəsmi-işgüzar üslub.

Elmi üslub - müxtəlif elm sahələrində təzahür edən üslubdur. Elmi üslubda isə əsasən öz yığcamlığı ilə tanınan terminlərdən geniş istifadə olunur. Hər bir sahənin özünəməxsus terminologiyası var. Elm sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- Humanitar: fəlsəfə, tarix, filologiya, psixologiya, sosiologiya və s.
- Təbiət: biologiya, coğrafiya, tibb və s.
- Teniki elmlər: riyaziyyat, fizika, kimya və s.

Elm sahələrinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, bütün elm sahələrinin dili eyni üslubu – elmi üslubu təşkil edir. Elmi üslubun xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1) Terminologiya (prezidium, meşə kəmərlərinin çəkilməsi, brakonyerlər).

2) Bir işarə və ya vəziyyət anlayışlarını ifadə edən bir sıra isimlərdə olması (əlfəcin, təhlükəsizlik).

3) Mətnə fellərə görə isim və sifətlərin kəmiyyətə yayılması (bu sevgi məhsuldar, aktivdir; yeni bağlar, parklar və meşə zolaqlarının salınmasında, eyni zamanda palıd meşələrinin və meşələrin ayıq qorunmasında).

4) Şifahi ifadələrin və sözlərin istifadəsi (əlfəcin, gözətçi, mərhəmət, görüş)

Elmi üsulda terminlərdən geniş istifadə olunur. Bəs termin özü nədir və necə yaranır ?

“Termin” sözü latın mənşəli “terminus” (sərhəd, hədd, hədd) sözündən götürülmüşdür. Bu sözün mənası dildə müxtəlif cür izah olunur. Məsələn, “ Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində onun iki mənası verilib.

ifadə edən söz (və ya söz birləşməsi); istilah.

2. Məntiqdə: hökmün tərkib elementi (obyekt və predikat) [1.səh.144.]

A.A.Reformatski qeyd edir ki, terminoloji leksika həm milli dil vahidləri, həm digər dillərdən alınan, həm beynəlmiləl xarakterli, həm də süni yolla yaradılmış sözlərdən təşkil oluna bilər. Bu zaman o, terminlərin özlərinin yaradılmasına və terminlərdən yaradılmış düzəltmə terminlərə xüsusi diqqət göstərməyin çox vacib olduğunu bildirirdi . Çünki belə terminlərin semantik baxımdan verilmiş anlayış adlarına yaxın mənalar ifadə edən və onlar əsasında yaranan anlayışları bildirməsi açıq formada özünü göstərir. Məsələn: qoş-qoşun, baş-başçı-başçılıq, hərbi-hərbi-hərbiçi, dil-dilçi-dilçilik, pulemyot-pulemyotçu.

Həm Azərbaycan həm də ingilis dillərində terminlər həm dilin daxili imkanları hesabına, həm də başqa dillərdən alınma sözlərlə zənginləşir.

Terminlər aşağıdakı üsullarla yaranma bilər:

1. Semantik üsul
2. Morfoloji üsul
3. Sintaktik üsul
4. Kalka üsulu
5. Sözlərin ixtisarı və qısaldılması üsulu (abreviatura)

Semantik yolla termin yaranması bir çox dillərin sahə terminologiyalarında , o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərində geniş yayılmışdır. Eyni zamanda termin yaradıcılığı terminoloji sistemin inkişafının müxtəlif mərhələlərində fərqli formalarda nəzərə çarpır. Ümumişlək sözlərin mənasında baş verən dəyişikliklərə əsasən onların terminə çevrilməsinin ən fəal dövrü yeni terminoloji sistemin yaranması dövrü ilə uzlaşır. Yəni, terminlər var olan sözlərə əsasən yaradılır və bu sözlər öz mənalarından əlavə yeni mənalar da qazanır. Məsələn, İngilis və Azərbaycan dilinin terminologiyasındakı *benefit-fayda(mənfəət,gəlir)*, *accumulation- yığım*, *abundance-bolluq*, *category-dərəcə*, *work-iş*, *farm-ferma*, *fashion-moda*, *hire-muzd*, *fee-qonarar*, *labour-əmək*, *market-bazar* və bir çox sözlər

Verilmiş sözlər iqtisadiyyat elminə aid terminlərdir

Morfoloji üsulla termin yaradıcılığının əsas mahiyyəti dildə mövcud olan söz kökünə sözdüzəldici(leksik) şəkilçilər artırmaqla yeni mənalı sözün yaradılmasıdır. Məsələn : *balıq-çı*, *çəkmə-çi*, *tez-lik* və s.

M. Qasimov termin yaradıcılığında morfoloji üsul haqqında qeyd edir ki, “ Müasir Azərbaycan ədəbi dilində morfoloji üsulla terminlərin yaradılması üçün geniş imkanlar vardır. Hazırda Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən əllyədək şəkildən istifadə olunur” [4; səh.126-127]

İşləndiyi dildən asılı olmayaraq morfoloji üsulla düzəlmiş bütün terminlər quruluşca düzəltmədir və “ *kök+leksik şəkilçi*” sxemi ilə düzəlir.

İngilis dilindəki *-er/-or* leksik şəkilçiləri morfoloji üsulla termin yaratmada ən fəal istifadə olunanlardır. Bu kimi terminlərin əsas xarici forması bu strukturdan ibarətdir: kökü “ 1) feil 2) isim + şəkilçi – er/or”. Məsələn : diner-restoran, vaqon; voucher- zamanətçi; mountaineer-alpinist; carrier-daşıyan; waiter-ofisiant

İngilis dilinin termin yaradıcılığında “ hərəkətin icraçısı” anlayışını ifadə edən *-er/-or* şəkilçisinə sinonim olan *-ist* şəkilçisi də vardır hansı ki, bu şəkilçiyə bir neçə termində rast gəlmək olar. *Məs: excursionist-ekskursiyaçı; expeditionist-ekspedisiyaçı; tourist- turist.*

İngilis dilində işlənən *-ing* leksik şəkilçisinin iki mənası var: 1) prosesləri adlandırmaq üçün: *boarding- minmə, booking-əvvəlcədən sifariş etmə, caravanning- furqonlu maşınla səyahət, outing-gəzinti*; 2) proseslərin nəticələrini ad İngilis dilinin termin yaradıcılığında morfoloji üsulla termin yaratmaq üçün istifadə olunan digər şəkilçilər aşağıdakılardır:

- ess –(stewardess-stüardessa)
- ism-(tourism-turizm)
- age-(luggage – yük)
- ist- (accompanist- müşayiət edən)
- ment- (apartment- apartament, mənzil)
- ancy- (itinerancy-səyyahlıq etmə)

Termin yaratmada geniş istifadə olunan üsullardan biri də *sintaktik üsul*dur. Sintaktik üsulla termin yaratmanın Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı sistemində xüsusi yeri var.

Sintaktik üsulla yaranmış termin-söz birləşmələri və mürəkkəb terminlərin struktur-semantik cəhətdən iki növü mövcuddur: 1. *Leksik-sintaktik üsul*; 2. *morfoloji-sintaktik üsul*. Bu üsullar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsindəki aktiv fəaliyyətinə görə digərlərindən seçilir.

*Leksik- sintaktik üsul*dan istifadə edilmiş termin yaradıcılığında heç bir morfoloji üsul olmur. Yəni , bu terminləri yalnız leksik vahidlər və ayrı-ayrı sözlər heç bir qrammatik vasitə olmadan birləşərək yaradır. Lakin, bu zaman birləşmiş komponentlər arasında semantik bağlılığın olması mütləq şəkildə vacibdir. Eyni zamanda, tərəflər bir-birinə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır və birinci komponent ikincini təyin edərək onun mənasını konkretliklə ön planda göstərir. Bundan əlavə, tərəflər bir qaydaya əsaslanmış sırayla düzülür və təyin həmişə təyin olunandan əvvəl işlənir. Məsələn : sualtı qayıq, xüsusi avadanlıq, ölü zona, xüsusi tapşırıq, interaktiv yol və s.

Morfoloji –qrammatik üsulla yaranmış terminlərin komponentləri bir-birinə həm lek Abreviatür formalı terminlər. Abreviatür sözü italian mənşəli olub, mənası “qısaltma”, “müxtəsər” deməkdir. Dilin leksikoloji qatının zənginləşməsində sözsüz ki, onlar da böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu yolla termin yaradıcılığı dildə söz yaradıcılığının digər üsullarından çox fərqlənir. Yəni, digər üsullarla dilin leksik qatı bu və ya yeni yaranan leksik vahidlərlə zənginləşsə, abreviatür formalı terminlərin yaradılması üçün dildə hazır şəkildə mövcud olan hər hansısa bir sözün mənası saxlanılır və forması dəyişir. Yaranan söz əvvəl də mövcud olan sözün qısaltılmış şəkildə meydana çıxır. Bu prosesdən adətən mürəkkəb adların qısaltılmasında onları sadələşdirmək üçün istifadə olunur. Bəzi dilçilik tədqiqatlarında bu üsulun termin yaradıcılığına əhəmiyyətli təsiri olduğu göstərilə də, bəzilərində bunun tam əksi verilir. Lakin, demək olar ki, abreviatür formalı terminlərdən istifadə edən dillərin sayı çoxluq təşkil edir. Məsələn: Azərbaycan, ingilis, rus, türk və s. kimi dillərdə bu üsulla yaranan terminlərə tez-tez rast gəlmək olar. Müxtəlif dillərdə abreviatüralara nümunələr göstərək:

Azərbaycan: ADU-Azərbaycan Dillər Universiteti

İngilis: USA- United States of America

Türk: TÖMER- Türkçe Öğretim Merkezi və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, abreviaturalar yarandığı sözlərin ya ilk hərflərilə, ya da onların bir və ya bir neçə hecasının ixtisar olunması ilə düzəlir:

Hecaların qısaltılması ilə: Univermaq- Universal mağaza

Yalnız baş hərflərin iştirakı ilə: ATC- Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti və s.

sik, həm də qrammatik şəkildə vasitəsilə birləşir.

Kalka üsulu ilə termin yaradıcılığı terminoloji sistemin zənginləşməsində özünəməxsus yer tutur. Son illərdə bu yolla yaranmış termin və termin-söz birləşmələrinin sayı daha da artmışdır. Belə ki, onların kəmiyyət artımındakı dəyişikliyə əsas səbəb iyirminci əsrdən başlamış çoxşaxəli inkişaf, elmi-texniki tərəqqi, yeni-yeni çoxfunksiyalı texniki vasitələrin yaranması, ümumilikdə, ictimai həyatda, elm, mədəniyyət və texnika sahəsində baş vermiş dəyişikliklərdir.

Məsələn, *göydələn* sözü ilk növbədə rus dilində olan «небоскреб» sözündən, o isə ingilis dilində olan sky-scraper sözündən yaranıb.

Açar sözlər: elmi üslub , elm sahələri , termin

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, 1987, 712s.
2. Terminologiya məsələləri –N2. Alieva Gultakin. Bakı-2016. 14s.
3. Axundova G. Azərbaycan və İngilis dillərinin məişət leksikası. Bakı-2017, 104s.
4. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973. 186 s.
5. İ.Qasımov, Azərbaycan terminologiyasının əsasları, II nəşr, Bakı-2017; 293s.
6. Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov – Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı, “Müəllim”
7. nəşriyyatı, 2011.
8. Terminologiya məsələləri- N2. Bakı-Elm-2013. 180 s.
9. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. Москва, 2000. 688

SUMMARY

SCIENTIFIC STYLE IN AZERBAIJANI AND ENGLISH AND THE PROBLEM OF TERMS

Scientific style is one of the styles widely used in Azerbaijani and English. This style is known for its precise words or terms. Each scientific sphere has its own terms. Terms are laconic , exact words .

There are some ways of forming terms in both languages such as morphological , syntactic, semantic , abbreviations , etc. In this article the author S. Salimova tries to investigate the ways of formation of terms in Azerbaijani as well as in English Language.

Key words ; scientific style , scientific spheres , termin

РЕЗЮМЕ

НАУЧНЫЙ СТИЛЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ И ПРОБЛЕМА ТЕРМИНОВ

Научный стиль это стиль, который широко распространен как в азербайджанском так и в английском языках. Этот стиль известен своей лаконичностью и употреблением терминов. Каждая наука имеет свои термины.

Есть несколько способов образования терминов такие как морфологический, синтаксический, семантический, аббревиатура и так далее. В данной статье автор С. И . Салимова старается рассмотреть способы образования терминов в азербайджанском и английском языках.

Ключевые слова : научный стиль , научные сферы , термин

SÜDÇÜLÜYÜN QISA INKIŞAF TARIXI

Səmədov M.Ə., Səmədova N.M.

Vətənimizin bir çox yerlərində əhali qədim zamandan bəri müxtəlif süd məhsulları hazırlayaraq öz ehtiyaclarını təmin edirdi. Turş süd məhsullardan qatıq və qımız istehsalı çox qədim zamandan məlumdur. Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda qoyun südündən pendir istehsalı əsrlərdən bəri davam edir. Əmtəə xarakterli südçülük təsərrüfatlarına keçmiş Rusiya şəraitində hələ XVIII əsrin axırlarında təsadüf edilirdi. Bu dövrdən etibarən böyük mülkədarların malikanələrində ilk kiçik pendir zavodları təşkil edilərək pendir istehsalına başlanılmışdır. Belə zavodlardan birincisi Tver quberniyasının “Lotoşino” kəndində (Moskva vilayətinin hazırkı Lotoşino rayonu) 1795-ci ildə təşkil olunmuşdur. Kustar texnika üzərində qurulmuş bu cür zavodların sayı 1866-cı ildə Rusiyanın qərb hissəsində ancaq 72-yə çata bilmişdirki, bu da o zamanlar südçülüyn çox zəif inkişaf etdiyini göstərir, çünki kustar texnikadan və təhkimçilik əməyindən istifadə edən bu zavodlar 1861-ci ildə təhkimçilik əməyi ləğv olunduqdan sonra öz fəaliyyətini davam etdirə bilməmişdi. Odurki, süd məhsulları istehsalı da varlı kəndli təsərrüfatları və süd alverçi-sənayeçilərinin əlinə keçmişdi. Bu vəziyyət 1870-ci ilədək davam etmişdir.

Sonralar, Rusiyada kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatının çox gəlirli sahəsi olan yağçılıq-pendirçilik sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. 1870-ci illərdə bir sıra dəmir yollarının çəkilməsi, südçülük istiqamətli təsərrüfatların inkişafını xeyli sürətləndirdi. Voloqda quberniyasında südçülük təsərrüfatlarının yüksəlişi ancaq 1872-ci ildən başlamışdır. Bu isə Yaroslavl-Voloqda dəmir yolunun çəkilməsi ilə sıx əlaqədardır. Bu quberniyada birinci yağ zavodları tikilməyə başlamış və onların sayı 1894-cü ildə 376, 1898-ci ildə isə 684-ə çatmışdır.

XIX əsrin axırlarında Sibir dəmir yolunun çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq, çox zəngin olan Sibir vilayətində südçülük təsərrüfatının sürətlə inkişaf etməsi mümkün olmuşdur. Belə ki, burada birinci yağ zavodunun ancaq 1894-cü ildə təşkil edilməsinə baxmayaraq 1913-cü ildə bunların sayı 4000-i keçmişdir.

Lakin, sayca çox olan bu zavodlarda əsasən ibtidai texnikadan istifadə edilirdi. Bu dövrün ən böyük nailiyyəti yeni maşından (seperator) istifadə edilməsi idi ki, buna ancaq 1886-cı ildən başlanmışdı. Hər halda bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada kapitalizmin inkişafının birinci əlli ili müddətində südçülüyn inkişafı südçülüyn inkişaf sürəti ondan qabaqki dövrə nisbətən çox yüksək olmuşdur. Nəticədə 1913-cü ildə 6893 kustar zavodda 119 min ton kərə yağ istehsal edilə bilmişdir.

1965-ci ildə keçmiş SSRİ-də 100-105 milyon ton süd istehsal ediləcək və bunun 40-45 milyon tonu satılıq olaraq dövlət zavodlarına təhvil veriləcəkdir ki bundan da müxtəlif növlü süd məhsulları, o cümlədən 1006 min ton kərə yağı, 352 min ton pendir, 872 min bərnə qatılaşdırılmış süd, 250 min ton quru süd və milyonlarla ton üzvlü süd məhsulları, dondurma hazırlanmışdır.

Azərbaycanda yerli əhalini südçülüklə qədim zamandan bəri məşğul olmasına baxmayaraq, Sovet hakimiyyəti qurulanadək südçülük kustar vəziyyətdə qalmışdır. Yeni texnikadan bir əsər yox idi. Şəhər əhalisi kəndli və xırda alverçilər tərəfindən heç də münasib olmayan qablarda gətirilən süd məhsullarını almağa məcbur idi. İlk dəfə 1925-1926-cı illərdə “Göybirliyi” adlı koorperasiya təşkilatı kəndlilərdən qoyun südü alıb onda brinza pendiri hazırlamaq, eyni zamanda pendir və s. süd məhsulları alaraq əsas etibarilə Bakı zəhmətkeşlərinə satmaqla məşğul olmuşdur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, şəhərə çox çətinliklə gətirilə bilən bu məhsullar istər miqdar, istərsə də keyfiyyət və çeşid cəhətdən əhalini heç də təmin edə bilmirdi.

Azərbaycanda birinci olaraq 1928-ci ildə Bakı şəhərində kiçik bir süd zavodu işə salınmışdı. Bu zavod gündə ancaq 2-3 ton süd qəbul edərək ondan 4-5 cür məhsul hazırlayıb satışa buraxırdı. Həmin ildə Respublikanın Daşkəsən rayonunda, Qabaqtəpə kəndində və Qazağın Daşsalahlı kəndində yağ-pendir istehsal edən yarım mexanikləşdirilmiş zavodlar da işə salınmışdır. 1939-cu ilə kimi bir sıra rayonlarda kiçik yağ-pendir zavodları, separator şöbələri və süd qəbulu

məntəqələri təşkil edilmişdi. Ancaq bunların çox hissəsi yerlərdə olan adi binalarda yerləşirdi. 1939-cu ildə ət-süd sənayesi nazirliyinin təşkil edilməsinə baxmayaraq, respublikada əsl südçülük sənayesinin meydana gəlməsi 1946-cı ildən hesablanmalıdır. 1947-ci ildən başlayaraq respublikada bir sıra mexanikləşdirilmiş yeni zavodlar tikilmiş və köhnə zavodların bir hissəsi rekonstruksiya edilmişdir. 1957-ci ilə kimi 8 mexanikləşdirilmiş yağ-pendir zavodu (Gəncə, Göyçay, Şəmkir, Ağstafa və s.), 5 şəhər süd zavodu (Bakı, Ağdam, Lənkəran, Biləsuvar, Quba), iri dondurma fabriki (Bakı), bir sıra soyuducu bazalar və seperator şöbələri təşkil edilmişdir. Bunların içərisində Bakı şəhər süd zavodu xüsusi yer tutur. Bir iş növbəsində 70 ton süd qəbul edib müxtəlif üzlü süd məhsulları istehsal edə bilən bu zavod 1955-ci ildən istifadəyə verilmişdir. Bundan başqa gündə 12 ton quru buz istehsal edən zavod işə salınmış və 28 müəssisə rekonstruksiya edilmişdir. 1958-1961-ci illərdə Laçın, Kəlbəcər, Daşkəsən, Qonaqkənd, Ağcabədi, Füzuli yağ-pendir zavodları; Salyan, İmişli, Əlibayramlı, Mingəçevir və Naxçıvan şəhər süd zavodları tikilmişdir.

Hazırda ictimai heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi əsasında cavan südçülük sənayesi üçün möhkəm xammal bazası yaradılmışdır. Bunu aşağıdakı məlumatdan görmək olar.

Respublikada süd tədarük edilməsi

İllər	Min ton hesabı ilə	1940-cı ilə nisbətən
1940	36.9	100.0
1950	55.1	149.1
1953	67.1	182.0
1955	99.0	268.5
1960	137.0	371.0
1961	150.0	406.5
1962	160.0	435.2
1963	180.0	487.8

Süd və turş-süd məhsullarının texnologiyası: sənayenin inkişafı böyük şəhərlərin əmələ gəlməsinə və ümumiyyətlə şəhər əhalisinin durmadan artmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı olaraq şəhər əhalisinin təzə süd və eləcə də turş-süd məhsullarına olan ehtiyacı da get-gedə artmışdır. Bu böyük ehtiyacı təmin etmək üçün inqilabdan qabaq lazımı iş görülməmişdi. Bunu göstərmək kifayət edər ki, şəhərlərdə ictimai əhəmiyyəti olan tək-tək südçülük müəssisə və zavodları Rusiyada ancaq 1893-1917-ci illər ərəfəsində qurulmuşdur. Bu müddətdə böyük şəhərlərdə (Moskva, Peterburq, Odessa və s.) xüsusi sənayeçilər tərəfindən bir neçə şəhər süd zavodları açılmışdır. Söz yox ki, bu zavodlar kiçik olmaqla bərabər, texniki cəhətdən çox geridə olmuşdur. 1934-cü illərdən südçülüyn inkişafı üçün xeyli iş görülmüşdür. Belə ki, südün tədarük və emal edilməsi ilə məşğul olan kooperasiya ittifaqları təşkil edilmiş və az müddət ərzində bir sıra dövlət süd zavodları tikilib istifadəyə verilmişdir. 1924-cü ildə təşkil olunan ümumrusiya südçülər ittifaqı bu işdə görkəmli rol oynamışdır. 1925-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq “Kənd birliyi” adı ilə kooperasiya təşkil edilmiş və Bakı zəhmətkeşlərinin təzə süd və süd məhsulları ilə təmin edilməsi işi geniş miqyasda aparılmışdır. 1928-ci ildə Bakıda ilk dəfə olaraq çox kiçik bir süd zavodu işə salınmışdır.

Rusiyanın böyük zavodlarından hesab edilən Leninqrad, Moskva, Kiyev, QorkiŞ Sverlovsk şəhər süd zavodları ilə yanaşı olaraq, Moskvanın Ostankino adlı ərazisində müasir texnika əsasında tikilmiş nəhəng süd zavodu da, 1956-cı ildən bəri istifadə edilməkdədir. Gündəlik istehsal gücü 1500 ton südə hesablanan bu zavod dünya miqyasında birinci yer tutur. Burada görülən bütün işlər müasir mexanikləşdirmə və avtomatizasiya əsasında qurulmuşdur.

Zaqafqaziya respublikalarında olan şəhər süd zavodları arasında Bakı süd kombinatı da görkəmli yer tutur. Müasir texnika əsasında tikilən bu kombinat 1955-ci ildən istifadəyə verilmişdir. Zavod gündə 130-140 ton süd qəbul edərək, şəhər əhalisini pasterizə edilmiş süd və

turş-süd məhsulları ilə təmin edir. Bu zavodda butulkaların mexaniki üsulla yuyulması, südlə doldurulması və örtülməsi üçün saatda 4 min butulka buraxa bilən iki aqreqat vardır.

Şəhərdə tikilən süd zavodları il boyu arası kəsilmədən südlə təmin edilməlidir. Bunun üçün hər bir zavodun qabaqcadan müəyyən edilmiş xammal bazası olmalıdır. Yolların vəziyyətindən və nəqliyyatın növündən asılı olaraq şəhər süd zavodlarına 5-10 km-dən başlayaraq, 300-400 km məsafədən süd gətirilə bilər. Odur ki, bir sıra rayonlarda yerləşən süd fermaları bu zavodlar üçün əsaslı xammal bazasını təşkil edir. Bu cəhətdən süd zavodları xarici ölkələrin zavodlarına nisbətən çox üstün vəziyyətdədir. Ölkəmizin iri kalxoz və savxozları mütəşəkkil, möhkəm və yüksək məhsuldar təsərrüfatlar olmaqla bərabər, südçülük zavodları üçün görkəmli xammal bazasıdır.

Məsafənin uzaqlığından, nəqliyyat vəsaitindən, iqlim şəraitindən və s. asılı olaraq, südün və yarım fabrikatların birbaşa böyük zavoda gətirilməsi həmişə mümkün olmur. Ona görə də bu zavodların yerlərdə tədarük şəbəkəsi olmalıdır: dəmiryol, asfalt və ya daş yollar ətrafında qurulmuş xüsusi soyuducu məntəqələr. Bu məntəqələrin 15 km-lik dairəsində olan kolxoz və sovxozlar, həmçinin məntəqənin 2 km-də olan ayrı-ayrı təsərrüfatlar və eləcə də bəzi süd qəbulu məntəqələri, südü buraya təhvil verirlər. Burada görülməli əsas işlər, südün keyfiyyətinin yoxlanılmasında, südün süzülməsindən, soyudulmasından və zavodlara göndərilməsindən ibarətdir; ilkin süd zavodları. Bu növ ara (aşağı tipli) zavodlar şəhərlərdən xeyli uzaq məsafədə təşkil edilir. Bunların əsas vəzifələri ətraf təsərrüfatlardan südü qəbul edib keyfiyyətinə nəzarət etmək, südün bir hissəsini pasteurizə edib soyutduqdan sonra şəhər süd zavoduna göndərmək və bir hissəni emalı edərək, turş xama (smetan) və kəsmik hazırlamaqdır. Bu zavodların vəzifələrindən biri də yaxında olan qəsəbənin əhalisini xama, kəsmik və s. ilə təmin etməkdir. Bu zavodlar özləri üçün süd qəbulu məntəqələri təşkil edərək, onların fəaliyyətini nizamlayır və işə nəzarət edir. Yaz və yay aylarında ilkin süd zavodlarına çoxlu süd gətirildiyindən, onun çox hissəsi emala verilməli olur, çünki zavoda gətirilən südün nisbətən aşağı keyfiyyətdə (turş) olması, onu birbaşa uzaq məsafəyə göndərməyə imkan vermir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizin bir çox bölgələrində böyük və müasir texnologiyalar əsasında bir çox süd emalı müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır. Hansıki bu süd emalı zavodları respublika əhalisinin çox çeşidli süd və süd məhsullarına olan tələbatını təmin etməklə yanaşı, ödəmişdir.

- 1.Quba rayonunda sutkalıq istehsal gücü 12 ton olan süd emalı zavodu
- 2.Ağcabədi rayonunda emal gücü 20-50 ton olan Atena süd emalı zavodu
- 3.Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində sutkalıq gücü 20 ton olan süd emalı zavodu
- 4.Kürdəmir süd emalı zavodu 74 çeşiddə məhsul istehsal edən sutkalıq istehsal gücü 100 ton olan müəssisə

5.Salyan süd emalı zavodu gündəlik emal gücü 30 ton olub 10 çeşiddə süd məhsulları istehsal edən zavod

6.Qəbələ süd emalı zavodu gündəlik 10 tondur süd emalı gücünə malikdir.

7.Lənkəran rayonunda Nurd süd və süd məhsulları zavodu ən müasir texnologiyalar və avadanlıqlarla təchiz olunub. Bu zavodun məhsulları "Pal süd" ticarət nişanı ilə istehsal edilir. Zavodun istehsal etdiyi məhsullar ISO 22000: 2005 beynəlxalq sertifikatına malikdir. Burada hər gün müxtəlif yağlılığa malik 34 növ məhsul istehsal edilir. Bu zavod gündə 150 min litr süd emal etmək qabiliyyətinə malikdir.

8."Gilan" MMC tərəfindən Tərtər rayonunun Buruc kəndində süd emalı zavodunun sutkalıq emal gücü 20 tondur. Beynəlxalq standartlara cavab verən avadanlıqlarla təchiz edilən zavodda laboratoriya və digər xidmət bölmələri vardır.

9.Zərdab rayonunda müasir standartlara cavab verən süd emalı zavodu "Ramsüd MMC" müasir texnologiyaların quraşdırıldığı zavod müasir tələblərə cavab verir.

Açar sözlər: süd, süd məhsulları, turş süd məhsulları, süd emalı, yağ istehsalı, qatılaşdırılmış süd, quru süd, bəyaz pendir, qatıq, ayran, süzmə, kərə yağ, kəsmik, xama

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. C.Axundov Süd və süd məhsullarının texnologiyası. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı 1979
2. Əhmədov Ə.İ. Yeyinti yağlarının əmtəəşünaslığı. Dərs vəsaiti, Bakı: Az.XTİ-nin nəşriyyatı, 198 s.
3. Əhmədov Ə.İ. Yeyinti yağları, süd və süd məhsullarının ekspertizası. Dərslik, Çasıoğlu 2002, 364 s
4. Əhmədov Ə.İ. Süd və süd məhsulları. Bakı: Çasıoğlu 1998, 58s.

РЕЗЮМЕ

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ МОЛОКОВОДСТВА

Первый небольшой молочный завод в Азербайджане был запущен в Баку в 1928 году. Этот завод получал 2-3 тонн молока в сутки, производил 4-5 видов продукции и продавал их. В том же году в Дашкесанском районе Республики, в селе Габагтепе, Дашсалахлы Газахского района были введены в эксплуатацию полумеханизированные заводы по производству сливочного сыра. До 1939 года в ряде районов были созданы небольшие маслобойни, сыроварни, сепараторы и пункты приема молока, но большинство из них располагалось в обычных зданиях. Несмотря на создание Министерства мясной и молочной промышленности в 1939 г, появление настоящей молочной промышленности в стране следует рассчитывать с 1946 г. Начиная с 1947 г. в республике был построен ряд новых механизированных заводов и часть старых заводов был реконструирован (Гейчай, Гянджа, Шемкир, Акстафа и т.д), созданы 5 городских молочных заводов (Баку, Агдам, Ленкорань, Билясувар, Губа), крупный завод мороженого (Баку), ряд холодильных баз и отделений, среди которых особое место занимает Бакинский городской молочный завод. Возможность производить различные граненые молочные продукты, этот завод был введен в эксплуатацию в 1955 году. Кроме того, введен в эксплуатацию завод по производству 12 тон сухого льда в сутки, реконструировано 28 предприятий. 1958-1961 годах были построены Лачинский, Кельбаджарский, Дашкесанский, Гонагкендский, Агджабадинский, Физулинский маслодельный и сырный комбинаты, построены Сальянский, Имишлинский, Алибайрамлинский, Мингячевирский и Нахджыванский городские молочные заводы.

Ключевые слова: молоко, молочные продукты, кисломолочные продукты, переработка молока, производство масла, сгущенное молоко, сухое молоко, белый сыр, йогурт, пахта, ситечко, масло сливочное, творог, сметана

SUMMARY

A BRIEF HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF DAIRY FARMING

The first small dairy plant in Azerbaijan was launched in Baku in 1928. This plant received only 2-3 tons of milk per day, prepared 4-5 types of products from it and put them on sale. In the same year, semi-mechanized plants producing butter and cheese were put into operation in Dashkesan region, Qabaqtapa village and Dashsalahli village of Gazakh. Until 1939, small butter and cheese factories, separator departments and milk collection points were established in a number of districts. However, most of them were located in ordinary buildings. Despite the establishment of the Ministry of Meat and Dairy Industry in 1939, the emergence of a real dairy industry in the republic should be calculated from 1946. Starting from 1947, a number of new mechanized plants were built in the republic and some of the old plants were reconstructed. Until 1957, 8 mechanized butter and cheese factories (Ganja, Goychay, Shamkir, Agstafa, etc.), 5 city dairy plants (Baku, Agdam, Lankaran, Bilasuvar, Guba), a large ice cream factory (Baku), a number of refrigerators bases and separator departments were organized. Baku Dairy Plant has a

special place among them. This plant, which can receive 70 tons of milk per shift and produce various types of dairy products, was put into operation in 1955. In addition, a plant producing 12 tons of dry ice per day was launched and 28 enterprises were reconstructed. Lachin, Kalbajar, Dashkasan, Gonagkend, Agjabadi, Fuzuli butter and cheese factories in 1958-1961; Salyan, Imishli, Alibayramli, Mingachevir and Nakhchivan city dairy plants were built.

Key words: milk, dairy products, sour milk products, milk processing, butter production, condensed milk, dry milk, white cheese, yogurt, buttermilk, strainer, butter, cottage cheese, sour cream

GƏDƏBƏY ABİDƏLƏRİNİN MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səmədova Fatma Saday qızı

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

Arran memarlıq məktəbinə daxil olan Gədəbəy abidələrinin tədqiq tarixi XIX əsrdən başlayır. Bu dövrdən etibarən rayon ərazisində yerləşən arxeoloji abidələr araşdırılmağa başlanmışdır. Bir çox hallarda talana məruz qalmasına baxmayaraq bu mərhələ Gədəbəy abidələrinin tədqiq tarixi üçün önəmli başlanğıc nöqtəsidir. Bundan sonrakı mərhələlərdə yalnız arxeoloji abidələr deyil, ümumilikdə Gədəbəy abidələri qismi olaraq tədqiqat obyektinə olmuşdur. Xüsusilə XX əsin ortalarından etibarən bəzi abidələrdə ölçmə və ilkin tədqiqat işləri aparılmışdır. Ümumi olaraq isə çox təəssüflər olsun ki, bu rayonun memarlıq irsi diqqət və təbliğatdan kənar qalmışdır. Yalnız son illərdə Gədəbəy arxeoloji və tarixi memarlıq abidələrinin təbliği və mühafizəsi üçün bəzi işlər görülməyə başlanmışdır.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə daxil olan Gədəbəy arxeoloji abidələri və Aran memarlıq məktəbinin prinsiplərini daşıyan memarlıq abidələri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də qonşu ölkələrdə yerləşən abidələrlə ortaq xüsusiyyətlərə malikdir.

Gədəbəy abidələrinin milli xüsusiyyətləri deyərəkən ilkin olaraq alban inşaat tarixi və xüsusiyyətlərindən danışmaq daha məntiqə uyğundur. Belə ki, Gədəbəydə yerləşən alban abidələri dövrümüzdə daha yaxşı vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Buna əsasən Gədəbəy alban abidələrinin milli xüsusiyyətləri haqqında danışmaq daha asandır. Öz inkişaf tarixini IV əsrdən götürən alban abidələrindən danışarkən Gədəbəydə yerləşən Həmşivəng, Amaras, Çanaqçı, Turşsu, Govdu kimi dini abidələri xüsusi qeyd etməliyik. Bu abidələrin inşaat prinsipləri milli memarlıq ənənələrinə əsaslanır. Eyni zamanda dağlıq ərazilərdə yaranan memarlıq abidələrinə təsir edən və onların formalaşmasında başlıca konstruktiv prinsipləri yaradan regional amillər milli xüsusiyyətlərin yaranmasında əsas təsir obyektlərindəndir. Erkən orta əsrlərdə sürətli inkişaf edən alban memarlığından bu günümüzdə sadəcə dini abidələr (Gədəbəydə) gəlib çatmışdır. Bu abidələri alban dini abidələrinin ənənəvi xüsusiyyətlərindən fərqləndirən əsas cəhət tikinti zamanı bir növlü hörgüddən istifadə edilməsidir. Bütünlükdə isə demək olar ki, bütün alban dini abidələrinin inşasında bərkidici məhlul və suvaq kimi əhəngdən istifadə edilməsi, abidələrin erkən dövr alban memarlığına xas olan düzbucaqlı, tağ-tavan örtük sistemi ilə inşa edilməsi onların başlıca milli xüsusiyyətləridir. Ölkəmizin digər yerlərində yerləşən alban dini abidələrindən fərqli olaraq Gədəbəy alban abidələri dekorativlikdən kənarıdır. Bunu tədqiqatçılar bir neçə amillə bağlayır. Bəzi abidələrin çətin siyasi şəraitdə yaradılmasının bunu əsas səbəbi ola biləcəyini qeyd edirlər.

Gədəbəy rayonu ərazisində arxeoloji abidələr və memarlıq abidələri sırasına daxil olan bir neçə müdafiə tikilisi aşkar edilmişdir. Bunlardan ən məşhuru Koroğlu qalasıdır. Bu qalanın dəqiq inşa tarixi məlum deyil. Qala inşaat prinsipləri baxımından Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan abidələrlə eynilik təşkil edir. Koroğlu qalasına baxış keçirdiyimiz zaman divarlarda və otaqlarda hər hansı dekorativliyə rast gəlmədik. Abidənin milli xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə Koroğlu qalasında da bərkidici məhlul kimi əhəngdən istifadə edilmişdir. Ölkəmizdə olan bir neçə

müdafiə tikilisində rast gəlinən digər bir xüsusiyyəti burada da izləmək mümkündür. Belə ki, qalanın inşasında yerli landşafta uyğun olaraq, əhənglə çaydaşı kombinasiyasından bərkidici məhlul kimi istifadə edilmişdir.

Mahiyyət etibarını ilə Gədəbəyin memarlıq irsini 3 dövrə: ibtidai icma dövrü, alban dövrü və alman dövrünə bölmək mümkündür. Təbiidir ki, almanlar tərəfindən yaradılan abidələrdə milli xüsusiyyətləri axtarmaq ehtiyacı yoxdur. Verner fon Simensin öz qeydlərində dediyi kimi “biz buraya yeni həyat gətirdik” prinsipinə əsaslanan yeni abidələr yaradılmışdır. Lakin burada da milli deyə biləcəyimiz regional amillərin təsiri olmuşdur.

Açar sözlər: Gədəbəy, tarix, memarlıq, arxeologiya, qala, məbəd

SUMMARY

The report provides preliminary information about Gadabay monuments. In addition, several analyzes on the national features of Gadabay monuments were presented. The information is based on written sources, as well as information obtained by the author as a result of field research conducted in Gadabay.

Keywords: Gadabay, history, architecture, archeology, castle, temple

РЕЗЮМЕ

В отчете представлена предварительная информация о памятниках Кедабека. Кроме того, был представлен ряд анализов национальных особенностей памятников Кедабека. Информация основана на письменных источниках, а также на информации, полученной автором в результате полевых исследований, проведенных в Кедабеке.

Ключевые слова: Кедабек, история, архитектура, археология, замок, храм.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəb tələbələri üçün vəsait). –Bakı: Elm, 2007
2. Azərbaycan tarixi, VII cildə, II cild, 2007
3. Gülçöhrə M., Qafqaz Albaniyası memarlığı, Bakı, 2004, s.222
4. Natiq. A., Gədəbəy xristian abidələri, AMEA-Xəbərlər (Tarix, Fəlsəfə, Hüquq), № 1, 20013
5. Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan memarlığı, Bakı, 2013, s.244
6. Fəxryyə Abdullayeva, Gədəbəy tarixi abidələr diyarı, <https://medeniyyet.az/page/news/6358/Gedebey--tarixi-abideler-diyari.html> (online məqalə)
7. Мамедов Т,М, Кавказская Албания в IV-VII вв, Баку, 1993

EDUCATIONAL ORGANIZATIONS AND LEADERSHIP: MODELING, MENTORING, MAKING AND RE-MAKING COMMUNITIES

Shirinzada Lala
ADA University

Educational organization is a place to gather a group of educators, researchers, instructors, policy makers in order to cooperate in a rational, structured, controlled, and guided manner and achieve specific goals which have been determined. In general, reform initiatives have focused on curricula quality, instructor preparations, student performance, governance, control structures,

budget, equity issues, and educational leadership. Leadership serves as significant factor in an educational organization since in running an effective organization, it is essential for educational leader to have high level of leadership spirit, which enables positively influencing and motivating the community in the effort of achieving organizational goals.

Key words: educational organizations, educational leadership, educational change

Education is organized according to governmental regulations and many questions concerning quality of functioning and effectiveness are connected with the management of education as a professional field in educational organizations [2]. The role of educational leadership in an educational organization raises many questions related to legislative regulations of activities, issues of institutional placement, educational partnerships, and learning processes. The significance of educational organizations is vast as it integrates to the effectiveness of the organization [3], confirming advantages of the education through pragmatic measures, clarification of the aspects of the educational organizations, coordination of the educational programs and projects, arranging, productive and systematic execution. Leadership improves instructing and adapting by implication and most intensely through the impact on staff inspiration, responsibility and working conditions within the organizations [1]. The following passages will discuss the roles of educational organizations and main notions about leadership while mentioning which skills a leader needs in order to overcome various obstacles and lead to success within an educational organization.

Educational organizations represent fundamental functions in the life of human beings [8]. They guide students to receive proper direction from the teachers, create effectiveness, bring coordination of the student-teacher-parents society, support students to obtain profit from education. Organizations belong to the structure of the enterprise or institution and the arrangement of the social and information resources functioning in an exceedingly manner to attain the needs of the enterprise. It signifies two or more than two people correspondingly focusing on functions of each work, acting together towards a mutual goal as governed by formal rules of behavior. Identifying the components of the educational organizations makes the path become clear [12]. Firstly, personalized learning involves lesson plans and assessments that are tailored to fit the interests of each learner, rather than teaching to the test. The parts that have the capability to demonstrate the impact from personalization are assessment, administrative practices (attendance and grading), and understanding [5]. Secondly, evidence-based learning, instead of creating school supported by tradition, intuition, or bias, evidence-based learning includes aggregate data to realize what works and what does not. The purpose is to allow educators to record, evaluate, share, and apply data instantly to enlighten every aspect of decision-making, rapidly learn from new information, and build communities of practice to accelerate the development and dissemination of effective methods. Thirdly, continuous innovation, data-driven education systems have the opportunity to operate as a useful platform for innovation. Interoperable education data that is accumulated throughout the education stages moreover boosts research potential in education. When all education stakeholders have access to the current information, they will build higher conclusions, discover new insights, build new tools, develop prognosticative models, and experiment in new-found ways [10].

In educational organizations around the world there is one steady state that remains as a vital determinant in the triumph of that organization which is organizational leadership. Educational leadership is the procedure of enrolling and directing the talents and energies of teachers, learners, and parents which is the ritual of designing, coordinating, and controlling activities in an educational institution, essentially utilizing human and material resources, in order to accomplish the school's intentions and reaching regular didactic objectives [11]. Leadership not only aims to encourage existing and impending educational leaders to engage critically with leadership practices across international perspectives but also offers the key tools to realize the

practices that leaders require to thrive [6]. Leaders should regularly evaluate how properly the organization's strategy is understood across operations staff. Interaction and reinforcement of the confirmed strategy will lead to positive awareness by all staff after reaching this, leaders should continuously assess the degree to which projects, tasks are aligned to the organization's declared strategy.

The duty of the leader is mainly to collaborate with educators and to provide salubrious atmosphere, advanced curriculum system and regulation, to assist instructors to successfully implement the cycle of organizing, to enhance agendas and trainings, to achieve the growth of an effective educational program in the service. For a leader to be prepared they should have a powerful attitude of what the core values of leadership entail as well as be able to use those values in not only envisioning a successful future but set the proper tone to follow a path to that future. Leaders commonly have the gift of gab, the capability to guide their language and convey thoughts, beliefs, and enthusiasm to the individuals they lead [7]. This maneuver may be a pattern seen in leaders who have the uncanny ability to bring an oversized cluster of individuals along for a standard goal or objective. Having balanced vision and execution is the foundation of a leadership, success involves two interconnected factors: a persuasive and clearly articulated concept and the ability to inspire others to work with in carrying it out [9]. Integrity is the consistency of leader's accomplishments, the words, beliefs, and the moral values which is in the center of real triumph. Confidence is who we are on the outside, and humility is who we are on the inside [4]. Great leaders stay humble even after they have gained victory, wealth, and power, this is encompassing humility. If a leader contributes people through fairness and equality, members of the community will treat the leader back with the same attitude.

To conclude, everything is gradually developing more complicated, educational companies are going through downsizing, merging, and restructuring in many ways so the application of leadership in organizations is becoming more challenging due to the change of the students' and instructors' complexity and expectations both in global educational institutes and in local educational organizations. Without the appropriate leadership, educational organizations' success in the long run could become hindered. As educational associations are intrinsically knowledge concentrated organizations, the value and administration of tacit knowledge should have been recognized and should have been applied in every process of the organizations by the leaders.

BIBLIOGRAPHY

1. Busher, H. (2006). *Understanding educational leadership: people, power, and culture*. Open University Press.
2. Chance, P. L. (2009). *Introduction to educational leadership & organizational behavior*. Routledge
3. Duyer, I., & Normore, A. H. (2012). *Discretionary behavior and performance in educational organizations: the missing link in educational leadership and management*, *Advances in educational administration Series*, Vol. 13. Emerald.
4. Grogan, M., & Jossey-Bass Inc. (2013). *The Jossey-Bass reader on educational leadership* (Third). Jossey-Bass, Wiley.
5. Harris, A., & Jones, M. S. (2016). *Leading futures: global perspectives on educational leadership*. SAGE.
6. Hayes, N. M., Arafeh, S., & McDaniels, C. M. (2015). *Educational leadership: perspectives on preparation and practice*. University Press of America
7. Johnson, B. L., & Kruse, S. D. (2009). *Decision making for educational leaders: underexamined dimensions and issues*, *SUNY series, Education leadership*. State University of New York Press.
8. Khalifa, M. A., Arnold, N. W., Osanloo, A. F., & Grant, C. M. (2015). *Handbook of urban educational leadership*. Rowman & Littlefield.

9. Newton, P., & Burgess, D. (2016). The best available evidence: decision making for educational improvement. Sense Publishers. <https://doi.org/10.1007/978-94-6300-438-1>
10. Oplatka, I., & Arar, K. (2019). Emotion management and feelings in teaching and educational leadership: a cultural perspective (First, Ser. Studies in educational administration). Emerald Publishing Limited.
11. Waite, D., & Bogotch, I. (2017). International handbook of educational leadership. John Wiley & Sons, Incorporated.
12. West-Burnham, J. (2009). Rethinking educational leadership: from improvement to transformation. Continuum International Pub. Group.

XÜLASƏ

Təhsil müəssisələri rəşional, strukturlaşdırılmış, idarəedilən və təşkilati qaydada əməkdaşlıq etmək və müəyyən edilmiş hədəflərə çatmaq üçün bir qrup təhsil işçilərinin, tədqiqatçıların, müəllimlərin, təhsil siyasətçilərinin toplandığı təşkilatlardır. Ümumiyyətlə, bu hədəflərin əsas məzmunu tədris planlarının keyfiyyəti, müəllim hazırlıqları, tələbə performansını, idarəetmə, nəzarət strukturları, büdcə, kapital məsələlər və təhsil rəhbərliyinə yönəlmişdir. Liderlik təhsil təşkilatlarında əhəmiyyətli faktordur, çünki güclü müəssisə idarəçiliyi üçün təhsil idarəçisi yüksək səviyyədə liderlik ruhuna sahib olmalıdır, hansı ki bu da təşkilati hədəflərə çatmaq yolunda müəssisə cəmiyyətinə müsbət təsir göstərməyə və motivasiya etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: təhsil müəssisələri, təhsil idarəçiliyi, təhsildə dönüş

РЕЗЮМЕ

Образовательная организация - это место, где собирается группа преподавателей, исследователей, инструкторов, лиц, определяющих политику, для рационального, структурированного, контролируемого и направляемого сотрудничества и достижения конкретных целей, которые были определены. В целом инициативы по реформе были сосредоточены на качестве учебных программ, подготовке преподавателей, успеваемости студентов, управлении, структурах контроля, бюджете, вопросах справедливости и лидерстве в образовании. Лидерство является важным фактором в образовательной организации, поскольку для управления эффективной организацией важно, чтобы лидер в образовании обладал высоким уровнем лидерского духа, который позволяет положительно влиять на сообщество и мотивировать его в усилиях по достижению целей организации.

Ключевые слова: образовательные организации, образовательное руководство, образовательные изменения

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN FAYDASI

Şabanova Sevinc Ələkbər qızı
ADPU

Məqalədə inklüziv təhsildən və bu təhsildə İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsindən bəhs edilir. İnküziv təhsildə İKT-dən istifadənin metodları açılır, təlim zamanı istifadə olunması məsləhət görülən proqramların adları, funksiyaları və iş prinsipi göstərilir. Sağlamlığında məhdudiyət olan şagirdlərə İKT-dən istifadənin müsbət təsiri qeyd olunur.

Açar sözlər: İnklyuziv təhsil, İKT, Brayl əlifbası, audiotrenajor, distant təhsil

Təhsilin inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri yüksək nəticələr almaqdan ötrü onun məzmununun və təlim üsullarının yenilənməsidir. Müasir təhsil sistemi dini, milli mənsubiyyətindən və fiziki xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər bir təhsil alan şəxsin tələblərinə uyğun olmalıdır.

İnklyuziv təhsil (latın sözü olan include – daxil edirəm, bağlayıram) təhsilin hamı üçün, o cümlədən xüsusi ehtiyacları olan uşaqlar üçün əlçatan olmasını nəzərdə tutur [1]. Əlbəttə ki, bütün uşaqların öz həmyaşıdlarının, dostlarının əhatəsində oxumağa, inkişaf etməyə haqqı vardır. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının inklyuziv tədrisin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində önəmli rolu vardır. Çünki İKT burada öyrənmə sahəsi olmaqdan əlavə korreksiyaedici vasitə rolunu oynayır. Məhz bu səbəbdən sağlamlığında məhdudiyətlər olan uşaqların təhsil almaları İKT-siz artıq təsəvvür etmək belə çətindir.

Hazırda bu cür uşaqlara kömək edən çoxlu sayda proqramlar, texniki cihaz və mənbələr mövcuddur.

Xüsusi texniki vasitələrə taktik displeylər (görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar üçün), müxtəlif modifikasiyalı klaviatura və manipulyatorlar (hərəkət qabiliyyəti məhdud uşaqlar üçün), manipulyator-əlcəklər (eşitmə və danışma imkanları məhdud olan uşaqlar üçün) və s. misal göstərmək olar. Bütün bu vasitələrin əsas vəzifəsi sağlamlığında məhdudiyət olan uşaqların kompüter arxasında təhlükəsiz və maksimum işləməklərini təmin etməkdir.

İnklyuziv təhsildə İKT-dən istifadənin üç əsas funksiyası mövcuddur:

1. Kompensator – yazı və oxu fəaliyyətini yüngülləşdirmək üçün texniki kömək
2. Didaktik – Uyğun təhsil mühiti yaratmaq üçün İKT-dən didaktik alət kimi istifadənin bir çox imkanları mövcuddur.
3. Kommunikasiya – alternativ kommunikasiya vasitəsi kimi

Sağlamlığı məhdud şagirdlər üçün istifadə edilən və yuxarıda qeyd etdiyimiz funksiyaları yerinə yetirə bilən İKT vasitələrinin əsas növləri aşağıdakılardır:

- **Standart texnologiyalar** — məsələn, əlavə funksiyaları olan kompüterlər;
- **Verilənlərin münasib formatları** - həmçinin alternativ formatlar, məsələn münasib HTML, danışan kitablar sistemi DAISY (Digital Accessibility Information System — elektron münasib informasiya sistemi), həmçinin Brayl sistemi kimi “aşağı texnologiyalı” formatlar;
- **Köməkçi texnologiyalar:** eşitmə aparatları, ekrandan oxuyan qurğu, xüsusi imkanlı klaviatura və s. Köməkçi texnologiyalar

Təhsil müəssisələrində geniş istifadə olunan trenajorlardan bəzilərini qeyd edək. **Go Talk nitq trenajoru** [2] . Bu qurğu həm pedaqoqun köməyi ilə, həm də müstəqil olaraq nitq bacarıqlarını qavramaq, inkişaf və bərpa etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qurğunun əsas funksiyası diktofonun köməyi ilə müxtəlif səsləri, hecaları, sözləri, cümlələri yazmaq, yaxud əvvəlcədən yazılmışları səsləndirmək, təkrar etmək, qavradıqdan sonra silib yenilərini əlavə etməkdən ibarətdir.

Duxbury BrailleTranslator (DBT) – bu proqram ikiistiqamətli tərcümə edir. Adi şrifti Brayl əlifbasına və əksinə çevirir. Həmçinin proqramın köməyi ilə istənilən sənədi Brayl üzrə bir neçə dilə çevirmək mümkündür.

Duxbury BrailleTranslator proqramının imkanları ilə yaxından tanış olaq:

- Faylları MS Word, WordPerfect, HTML formatlarında qəbul etmək imkanı;
- DBT özü redaktor kimi fayl yarada bilər;
- Mətni həm adi qaydada, həm də Brayl əlifbası ilə yazmaq imkanı;

- Sənədləri formatlaşdırma imkanı verən əlavə funksiyalar mövcuddur. Bu funksiyaların köməyi ilə sənədin formatını şablon kimi saxlayıb hər dəfə istifadə etmək olur;
- 300000 sözdən ibarət lüğətə malikdir;
- «Quick Find Misspelling» funksiyası orfoqrafik səhvləri tapıb düzəltmə imkanı verir;
- Brayl printerlərin demək olar ki bütün modellərini dəstəkləyir;

Görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar üçün audiomaterialların xüsusi rolu vardır. Konkret tədris məqsədlərindən asılı olaraq bu materiallar audiomühazirə, audiotest (audiotrenajor) və ya audiovəsait formasında ola bilər.

Audiomühazirə – tədris materialının audio yazısı olub qrup və ya fərdi təlim zamanı müəllimin iştirakı ilə və yaxud iştirakı olmadan istifadə edilə bilər. Burada əsas tələb audio materialı səsləndirənin intonasiyasının materiala uyğun olmasındadır.

Audiotrenajor – özündə müəyyən zaman fasilələləri ilə yazılmış və cavab tələb edən müxtəlif sual və məsələləri cəmləyir. Qrup və ya fərdi şəkildə istifadə olunabilir. Müəllimin iştirakı olduqda, şagirdlər kömək üçün müraciət etmək imkanı əldə edirlər ki, bu da öz növbəsində müsbət nəticəyə gətirib çıxarır.

Audiotestin audiotrenajordan fərqi ondadır ki, audiotest zamanı cavabın düzgünlüyünü yoxlamaq mümkün olur.

Audiovəsait – istənilən tədris materialının səs yazısıdır. Bu hər hansı bir xarici dildə dialoq, bədii əsərin bir parçası və s. ola bilər. Audiomühazirədən fərqli olaraq səs yazıları daha parlaq, daha intonasiyalı, rollu oyunlar şəklində ola bilər. Uşaq üçün yeni olan sözlər daha aydın ifadə olunmalıdır.

Sağlamlığında məhdudiyət olan şagirdlərin təlim prosesinə cəlb olunmasında əlbəttə ki, bir çox çətinliklər vardır. Məsələn, dərslərə davamlı olaraq qatılma imkanlarının olmaması, və yaxud tamamilə iştirakdan məhrum olmaları. Bu halda köməyə distant təhsil çatır.

Distant təhsilin reallaşdırılması üçün kompüter və internetbağlantı vacibdir. Distant təhsilin əsas fərqi və üstünlüyü ondadır ki, şagirdlə müəllimin qarşılıqlı əlaqəsi bütün proses vaxtı baş verir. Demək olar ki, sağlamlığında məhdudiyət olan uşaqların o birilərindən geridə qalmaları yox dərəcəsinə endirilir. Çünki, onlar başa düşmədikləri mövzuları təkrar dinləmək imkanı əldə edirlər. Həmçinin məktəbə gedərkən qarşılaşdıqları gündəlik problemlərdən də azad olub, onlar üçün daha uyğun və rahat mühitdə çalışma imkanlarına nail olurlar.

Bütün bunlarla yanaşı İKT-nin tədris prosesinə tətbiqi sağlamlığında məhdudiyət olan uşaqların həyatını daha maraqlı və canlı edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mayis Əliyev “İnklüziv təhsil”, 2018, 41 səh.
2. Çaman Mirkərimova “Информационные технологии в инклюзивном образовании”
Научная электронная библиотека «КиберЛенинка»

РЕЗЮМЕ

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматривается инклюзивное образование и использование информационных-коммуникационных технологий в этом образовании. Описаны методы использования ИКТ в инклюзивном образовании, указаны названия, функции и принципы

работы программ, рекомендуемых для использования во время обучения. Положительные эффекты от использования ИКТ отмечаются у учащихся с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: Инклюзивное обучение, ИКТ, азбука Брайля, аудиотренажер, дистанционное образование

SUMMARY

BENEFITS OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN INCLUSIVE EDUCATION

The article examines inclusive education and the use of information and communication technologies in this education. Methods of using ICT in inclusive education are described, names, functions and principles of work of programs recommended for use during education are indicated. The positive effects of the use of ICTs have been noted among students with disabilities.

Key words: Inclusive Learning, The Braille Alphabet, Audio Trainer, Distance Education

GƏNC NƏSLİN SOSIAL STATUSUNUN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Şəfibəyli Rübabə

Bakı Dövlət Universiteti, Sədərək Rayon İcra Hakimiyyəti

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra Azərbaycan dövləti həm dövlət olaraq, həmçinin ölkə əhalisi yeni bir eraya qədəm qoydu. Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyinin ilk illərindən başlayaraq daxili və xarici siyasətdə yerinə yetirdiyi uğurlu və düşünülmüş addımlar müasir Azərbaycan Respublikasının əsasını qoydu. Xüsusən də daxili siyasətdə Azərbaycan xalqının marağını güdürək, bir çox əsaslı addımlar ataraq xalqın həm dövlətçilik siyasətinə, həm də vətənə olan inamını formalaşdırdı.

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının demoqrafik strukturunun önəmli bir hissəsi kimi Azərbaycanın gənc nəslinə hakimiyyətdə olduğu ilk illərdən mühüm diqqət yetirərək, gənc nəslin düzgün formada yetişdirilməsi, Azərbaycançılıq ideologiyasını mənimsəməsi, vətənə, xalqa layiqli bir gənc kimi formalaşmasında mühüm addımlar atdı. Bu addımların ən diqqətə layiq olanı isə 2002-ci ildə Heydər Əliyev tərəfindən “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi oldu. [3, 132] Bu addımla Heydər Əliyev Azərbaycan gəncliyinə nə qədər dəyər və diqqət verdiyini sübut etdi. Bununla yanaşı, 1996-cı ilin 2 fevralında Azərbaycan Gənclərinin Birinci Formunun keçirilməsi və Heydər Əliyevin bu formada çıxış etməsi müasir Azərbaycan gəncliyinin formalaşması üçün ilk stimül verici addımlardan hesab oluna bilər. Gənclərin ümumrespublika forumları keçirilməsi gənc nəslin mənəvi-psixoloji cəhətdən formalaşmasında, gənclərin sosial statusunun müəyyənlişməsində mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyevin 1997-ci il 2 fevral tarixində imzaladığı fərmanla 2 fevral “Azərbaycan gəncləri günü” elan edilmişdir.

Gənclər demoqrafik strukturun tərkib hissəsi olaraq müxtəlif ictimai siniflərdə təmsil olunurlar. Heydər Əliyev gənc nəslin sosial statusu və kimliyinin formalaşmasında aparıcı rol oynayaraq, onların cəmiyyətin müxtəlif sferalarının tərkib hissəsi olmasına, istər hüquqi, istər siyasi, sosial, elm və təhsil sahələrində dövlətçilik prinsiplərini əsas tutaraq ilərləmələrində vacib şəxsiyyət olmuşdur.

Gənclər sosial-demoqrafik qrup kimi əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri yaş qrupu hesab olunan, 14-29 yaş aralığında olan Azərbaycan vətəndaşlarıdır. [3, 132] 2020-ci ilin yanvarın 1-nə olan statistik məlumat əsasən Azərbaycan Respublikasının əhalisi 10067108 nəfər təşkil edir. [4] İlin

əvvəlindən ölkə əhalisinin sayı 7994 nəfər və ya 0,1 faiz artaraq 2021-ci il mart ayının 1-i vəziyyətinə 10127127 nəfərə çatmışdır. Bir kvadrat kilometrə düşən əhalinin sayı 117 nəfər olmuşdur. [4] Bu göstəricinin təqribən 30% kimi mühüm bir hissəsini gənc nəsil təşkil edir, bu isə Azərbaycan dövləti üçün yaxşı göstərici hesab oluna bilər, çünki əhalisinin yüksək səviyyəsini gənc nəsil təşkil edir. Bu da dövlətin sosial-iqtisadi vəziyyətinə müsbət təsir edən amillərdən hesab olunur.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində qəbul olunan gənclər siyasəti haqqında qanuna əsasən gənclər siyasətinin formalaşmasında, yerinə yetirilməsində, bu siyasətin müvafiq qaydada yerinə yetirilməsində gənclərin iştirakı və rəyinin qiymətləndirilməsi xüsusi qeyd olunur. [1] Eyni zamanda bu qanunda gənc nəslin sosial statusunun formalaşmasının mühüm hissəsi olan elm və təhsil sahəsində lazımi tədbirlərin görülməsi, gənclərin yüksək səviyyədə təhsil almasının təmin olunması, onların dövlət tərəfindən daim dəstək və qayğı ilə diqqətdə saxlanılması da vurğulanır. Bu baxımdan gənclərin elmə və təhsilə həvəs və maraqlarının artırılması üçün gənc alim və tədqiqatçılara dövlət dəstəyi və qayğısı ilə onların yüksək intellektual bacarıqlarının formalaşdırılması və artırılması üçün ən yüksək səviyyəli təhsil ocaqlarında tədris prosesinə qoşulmaları üçün lazımi tədbirlərin görülməsi vurğulanır. Gənclər siyasəti haqqında qanunun qəbul olunmasından illər öncə dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev Azərbaycanın istedadlı gənclərinə dövlətin diqqət və qayğısının təzahürü olaraq qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasının istedadlı gənc yazıçılarına dövlət qayğısının artırılması haqqında” 6 dekabr 1999-cu il tarixli və “Azərbaycanın gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında” 22 iyun 1996-cı il tarixli fərmanları dövlətin diqqət və qayğısının göstəricilərindən biri hesab oluna bilər.

Gənclərin statusu dedikdə onların cəmiyyətdə tutduğu yer, həyata keçirdikləri sosial rolları başa düşülür. Müasir Azərbaycan gəncliyinin sosial statusunun yaranmasında, formalaşmasında şübhəsiz Heydər Əliyevin vaxtı ilə düşünülmüş və yerində atdığı uğurlu addımların rolu danılmazdır. Ulu öndərin uzaqgörən siyasətinin bir hissəsi kimi gənc nəsle xüsusi diqqət və qayğı göstərməyi əbəs yerə deyildi. Hər bir cəmiyyət kimi Azərbaycan cəmiyyətinin uğurlu gələcəyi də məhz yüksək intellektual səviyyədə yetişdirilmiş, dövlətə və xalqa daim lazımınca xidmət etməyə hazır olan gənc nəsildən asılıdır. Bu nöqtəyi nəzərdən Heydər Əliyev hələ hakimiyyətə gəlmədən öncə, SSRİ dövründə belə mümkün qədər Azərbaycan gəncliyində ruh yüksəkliyi yaratmağa və onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm addımlar ataraq bir çox görüşlər keçirmişdir. Heydər Əliyev gənc nəslin sosial statusunun formalaşmasının və cəmiyyətə, sosial həyata inteqrasiyasının yerinə yetirilməsi kimi mühüm bir məsələdə gənclərin cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında fəaliyyət göstərməsinə, onların idarəçilik sferasında lazımi bilik və təcrübələrin qazanması üçün onları dövlət işlərinə cəlb etməsi, dövlət idarələrində və qurumlarında işlə təmin olunması üçün mühüm tədbirlər görmüşdür. Məhz bu siyasətin nəticəsi olaraq hal-hazırda bir çox dövlət idarələrində, icra hakimiyyətlərində gənc kadrların fəallığı və uğurlu bir Azərbaycan gənci kimi formalaşmasını göstərmək olar.

SSRİ hakimiyyəti illərində gənclər mümkün qədər dövlət və siyasi məsələlərdən şüurlu surətdə kənarlaşdırılaraq təcrid olunur, dövlətin və cəmiyyətin müqəddəratının həll olunmasından bixəbər yetişirdilər, bundan fərqli olaraq isə müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında gənc nəsle göstərilən diqqət və qayğı, dövlətin gənclərin cəmiyyətin bütün sahələrində uğurla fəaliyyət göstərməsi və uyğun olaraq mövqe tutmasında diqqətəlayiq addımları danılmaz faktır.

Heydər Əliyev Azərbaycan gəncliyində Azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdıraraq gənclərin nəinki bir şəxsiyyət kimi, həmçinin bir vətəndaş kimi yetişməsinə nail oldu. Heydər Əliyevin uğurlu siyasətinin mühüm bir addımlarından hesab olunan gənclər siyasətinin əsasının qoyulması müasir Azərbaycan gəncliyinin sosial statusu və mənliliyinin mükəmməl şəkildə formalaşmasında ən mühüm amillərdən hesab oluna bilər.

Açar sözlər: gənclərin cəmiyyətdə rolu, gənc istedadlara dövlət qayğısı, gənclərin sosial statusu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 9 aprel 2002-ci il, № 297-IIQ.
2. Məmmədova S. Azərbaycanca Sosial Dövlət: İnkişafı, Perspektivləri. Bakı, Avropa, 2017.
3. Həsənov R. Sosial Siyasət. Bakı, Avropa, 2016.
4. <https://www.stat.gov.az/>

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Несомненно, неоспорима роль продуманных и успешных шагов Гейдара Алиева в формировании социального статуса современной азербайджанской молодежи. Являясь важной частью демографической структуры азербайджанского народа, Гейдар Алиев с первых лет своего правления уделял большое внимание молодому поколению Азербайджана. С этой точки зрения Указом, подписанным Гейдаром Алиевым от 2 февраля 1997 года, 2 февраля было объявлено «Днем молодежи Азербайджана», а в 2002 году был принят Закон Азербайджанской Республики «О молодежной политике».

Ключевые слова: роль молодежи в обществе, государственная забота о молодых талантах, социальный статус молодежи.

SUMMARY

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE FORMATION OF THE SOCIAL STATUS OF THE YOUNG GENERATION

Undoubtedly, the role of Heydar Aliyev's well-thought-out and successful steps in the formation of the social status of modern Azerbaijani youth is undeniable. As an important part of the demographic structure of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev paid special attention to the young generation of Azerbaijan from the first years of his rule. In this regard, by the decree signed by Heydar Aliyev on February 2, 1997, February 2 was declared "Azerbaijan Youth Day", In 2002, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Youth Policy" was adopted.

Keywords: the role of youth in society, state care for young talents, social status of youth.

“KARBOHİDRATLAR” MÖVZUSUNDA DƏRSİN MÜASİR VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ İLƏ TƏŞKİLİ

Şirinova Nəcibə Əhməd qızı

Qərbi Kaspi Universiteti

Shirinova_1963@mail.ru

Onlayn təhsil- “burada və indi” rejimində İnternetə qoşulmuş kompüter və ya başqa bir cihazdan istifadə edərək bilik və bacarıq əldə etməkdir. Bu təlim formatına elektron təhsil və ya “e-learning” də deyilir və distant təhsilin məntiqi davamı hesab olunur. "Onlayn" sözü isə müəllim və tələbə arasında bilik və ünsiyyət əldə etməyin yolunu göstərir. Onlayn təlim zamanı tələbə video yazılarında və ya canlı yayımda mühazirələrə baxır, interaktiv testlər keçirir, müəllim ilə fayl mübadiləsi aparır, sinif otaqlarında sinif yoldaşları və müəllimlərlə ünsiyyət qurur və s. “Onlayn təhsil” isə internet bağlantısı vasitəsilə baş verir [1].

Auditoriyada keçirilən dərslərlə müqayisədə onlayn dərslərdə müəllimlər tələbə və şagirdlərin dərse cəlb olunması üçün daha çox vasitələrdən istifadə etməlidirlər. Auditoriya və ya sinifdə olan tələbələr müəllimin nəzarətində, onların hər bir hərəkəti, davranışı göz qabağında olur. Təhsil müəssisəsində olan tələbə və şagirdin dərse qulaq asmaqdan başqa bir hərəkət etməsi qeyri-mümkündür. Lakin onlayn dərslər zamanı bunu etmək mümkün olmur. Tələbə və şagirdlər telefon və ya kompüter vasitəsilə dərse qoşulur, lakin evdə olduqları üçün dərstdən yayına bilirlər. Hətta dərslər bitdikdən sonra bəzi tələbələrin dərslərin qurtarmağından xəbərləri olmur, çünki dərse qulaq asmır və özlərinə lazım olan işlərlə məşğul olurlar.

Bu səbəbdən müəllimlərin qarşısında bu problemlərin həlli aktual bir məsələ kimi dayanmışdır. Necə etmək olar ki, ev şəraitində olan tələbələr dərsləri daim izləsin, müəllimlə bərabər dərslər müddətində işləsin və dərslərin bağlanması maraqla gözləsin. Bunların təşkili müəllimdən bacarıq, hərtərəfli dünyagörüşü, internet materiallarından bacarıqla istifadə etmək qabiliyyəti tələb edir. Fəndən və mövzulardan asılı olaraq onların təşkili və təqdimatı əsas məsələlərdən biridir.

Bu məqsədlə orta və orta ixtisas məktəblərində, həmçinin ali məktəblərdə üzvi-kimya fənni əsas fənn olmayan ixtisaslarda "Karbohidratlar" mövzusu üzrə dərslərin təşkili barədə məlumat vermək istəyirəm[2]. Öz təcrübəmdən əmin olmuşam ki, dərslərin bu tərzdə təşkili tələbələrin çox marağına səbəb olmuşdur.

İlk əvvəl bu mövzudan əvvəlki dərslər zamanı tələbələrə tapşırmaq lazımdır ki, dərslərin gedişi zamanı müəllimlə birlikdə təcrübə aparacaqlar və bəzi hazırlıqları görməlidirlər. Hamıya məlumdur ki, hətta kimya fənnini xoşlamayan və oxumayan tələbələr belə təcrübə aparmağa çox maraqlı olurlar. Bu səbəbdən tələbələrə kiçik nəlbəkilərdə evdə olan bəzi məhsulların hazırlanması tapşırılır. Məsələn, I-nəlbəkiyə bir az nişasta, II-nəlbəkiyə un, III-nəlbəkiyə Manna yarması, IV nəlbəkiyə düyü unu, V-nəlbəkiyə çörək ovuntular, VI- nəlbəkiyə təz doğranılmış kartof dilimləri qoyulması tapşırılsın. Bundan əlavə hamının evində olan yod məhlulunu adi spirtlə bir qədər durulaşdırıb nisbətən açıq rəngli məhlulun hazırlanması da tövsiyə olunur.

Dərslərin təqdimatı rəngli şəkillər daxil edilmiş slaydlarla təqdim olunur. İlk əvvəl karbohidratlar və bu sözün mənası barədə ümumi məlumat verilir. Bu sinif birləşmələrin ümumi formulu təqdim edilir. Daha sonra karbohidratların təbiətdə yaranması mənbəyindən, yəni fotosintez prosesindən məlumat verilməlidir. Çox yaxşı olar ki, fotosintez barədə hətta bir video çarx da göstərilsin və bu prosesin getməsi üçün olan vacib şərtlər, baş verən proseslər əyani şəkildə tələbələrə çatdırılsın. Mütləq qeyd edilməlidir ki, təbiətdə atmosferin oksigenlə təmin olunması mənbəyi məhz bu proses zamanı əmələ gələn oksigendir. Daha sonra karbohidratların təsnifatı, hər bir sinfin nümayəndələri barədə məlumat verilməlidir. Yaxşı olar ki, hər bir mono-, disaxaridin quruluş formulu, onun mənbəyi olan məhsullar barədə məlumat slaydlarla çatdırılsın. Ən əsası isə polisaxaridlər bölməsində qlükozanın su məhlulundakı α - və β -formalarının quruluşu təqdim olunsun. Bu zaman tələblərə əyani surətdə aydın olar ki, α -qlükozanın təbii polimeri nişasta, β -qlükozanın təbii polimeri isə sellülozadır[3]. Bu quruluşların şəkli göstərilməklə tələbələrdən quruluşlar arasındakı fərq soruşulur. Bundan sonra təbii məhsullarda nişastanın mənbəyi, hansı məhsulda nişastanın daha çox olması soruşulur. Bundan sonra ədəbiyyat göstəriciləri təqdim olunaraq nişastanın ən çox hansı məhsulda olması bildirilir. Nişastanın fiziki-kimyəvi xassələri, hidrolizi, tətbiq sahələri barədə slaydlar təqdim olunur. Nişastanın fəza quruluşu, tərkibində nişasta olan məhsulların bişmə müddətinin müxtəlifliyinin onun quruluşundan asılılığı da tələblərə çatdırılmalıdır. Daha sonra nişastanın ən sadə üsulla-yod məhlulunun göyerməsi ilə təyini qeyd olunmalıdır. Bundan sonra tələbələrlə birlikdə bu təcrübələrlə təsdiq olunur. Tələbələr və müəllim nəlbəkilərdə əvvəlcədən hazırlanmış nişastalı məhsullara növbə ilə yod məhlulu damızdırmaqla məhsulun rənginin dəyişməsinə müşahidə edirlər. Bu təcrübəni tələblər çox həvəslə edirlər. Təcrübələr bitdikdən sonra alınan rənglərin müqayisəli təhlili aparılmalıdır- yəni hansı məhsulda alınan göy rəng daha intensivdir. Rəngin intensivliyinə əsasən məhsulda olan nişastanın miqdarı barədə fikir yürütmək olar. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, insan orqanizmində üzvi polimer qaraciyərdə qlükogen formasında toplanır və

insan uzun müddət qida qəbul etmədikdə o hidroliz olunaraq orqanizmi qida maddələri ilə təmin edir.

Daha sonra β -qlükozanın təbii polimer məhsulu olan sellüloza barədə məlumatlar, onun quruluşu, təbii mənbələri barədə rəngli şəkillərlə slayd formasında təqdimatlar verilir. Bu zaman mütləq nişasta və sellüloza molekullarının fəza quruluşunun şəkilləri təqdim olunur və müqayisəli şəkildə onların fərqi göstərilir. Sellülozanın təbii mənbəyi olan bitkilər, onlarda sellülozanın miqdarı barədə məlumat da tələblərin nəzərinə çatdırılır. Bundan sonra sellülozanın fiziki-kimyəvi xassələrindən məlumat verilir. Sellülozanın hidrolizi, hidroliz məhsullarının tətbiqi sahələri, süni ipəyin alınması barədə məlumatdan sonra laboratoriya şəraitində adi pambıqdan süni ipəyin alınması barədə video-çarx göstərilir. Tələblər bunu çox diqqətlə izləyirlər. Sellülozanın sənayedə emalı, tətbiqi sahələri barədə məlumat verilir. Sellülozanın tətbiq sahələri arasında sellüloz-kağız sənayesi, barıt, tikinti materialları, kinolent və s. sənaye sahələri tələbələrin diqqətinə çatdırılır.

Mühazirənin təqdimatı bitdikdən sonra tələblərin dərəcə nə qədər diqqətlə qulaq asmasını təyin etmək və məlumatın tələbələrin yaddaşında bərkidilməsi üçün testlərdən istifadə etmək olar.

Dərsin sonunda fotosintez prosesinin həqiqətən də günəş şüalarının təsiri ilə baş verməsini təsdiq edən videonu təqdim etmək olar. Hətta bu təcrübəni əyani olaraq göstərmək də olar. Hər hansı otaq bitkisinin yarpaqlarından istifadə edərək bu təcrübəni tələbələr də evdə aparıb nişastanın yodla təyini ilə fotosintezin gedişini tədqiq edə bilirlər.

Praktika həqiqətin meyarıdır. Bu səbəbdən tələblərin dərəcə cəlb olunması, mühazirələrdə çatdırılan məlumatın onların yaddaşında həkk olunması üçün belə vasitələrdən istifadə özünün müsbət nəticəsini mütləq verəcəkdir. Onlayn tədris metodunda tələbələrin dərəcə mütəmadi olaraq daxil olması, dərəcə aktiv iştirak etməsi, elmi biliklərin mənimsənilməsi üçün interaktiv üsullardan bacarıqla istifadə etmək, onların dərəcələrdə nümayiş etdirmək günün vacib məsələsidir.

Açar sözlər: üzvi kimya, karbohidrat, qlükoza, nişasta, sellüloza, fotosintez

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. [COVID-19 Educational Disruption and Response](#).
2. Məhərrəmov A.M., Məhərrəmov M.M. Üzvi kimya, BDU, Bakı, 2007.
3. Qarayev Ş.F., İmaşev İ.B., Talibov G.M. Üzvi kimya, Bakı, 2003.

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ КУРСА «УГЛЕВОДЫ» СОВРЕМЕННЫМИ СРЕДСТВАМИ

Онлайн-обучение - это приобретение знаний и навыков с помощью компьютера или другого устройства, подключенного к интернету, в режиме «здесь и сейчас». Во время онлайн-обучения ученик смотрит лекции по видео или в прямом эфире, проводит интерактивные тесты, обменивается файлами с учителем, общается с одноклассниками и учителями в классе и т. Д.

В этой статье рассматривается интерактивная подготовка урока «Углеводы» по органической химии. В презентации урока представлена информация о том, как применить требования к уроку с использованием разноцветных картинок и видеороликов. Также были показаны методики вовлечения студентов в практику во время курса, способы повышения их интереса.

Ключевые слова: органическая химия, углеводы, глюкоза, крахмал, целлюлоза, фотосинтез.

SUMMARY

ORGANIZATION OF THE COURSE "CARBOHYDRATES" WITH MODERN MEANS

Online learning is the acquisition of knowledge and skills using a computer or other device connected to the Internet, in the "here and now" mode. During online learning, the student watches lectures on video or live, conducts interactive tests, exchanges files with the teacher, communicates with classmates and teachers in the classroom, etc.

This article discusses the interactive preparation of the "Carbohydrates" lesson in organic chemistry. The lesson presentation provides information on how to apply lesson requirements using colorful pictures and videos. They also showed methods of involving students in practice during the course, ways to increase their interest.

Key words: organic chemistry, carbohydrates, glucose, starch, cellulose, photosynthesis.

AZƏRBAYCANDA AQRQBİZNESİN İNKİŞAFININ TƏŞKİLATI-İQTİSADI PROBLEMLƏRİ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Tağıyev Ayaz

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

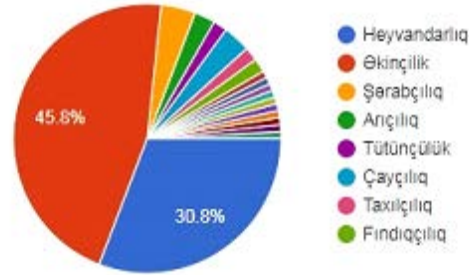
Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında təsərrüfatçılıq sahəsi ilə bağlı müəyyən mənada bəzi biliklərin verilməsi üçün bir sıra addımlar atılmışdır. Ancaq bu atılan addımlar nəticəsində görülən tədbirlər istehsalçıların heç 10%-ni belə əhatə etmir. Eyni zamanda, bu informasiyaların verilməsində də ardıcılıq yoxdur. Digər bir tərəfdən isə Azərbaycanda konkret bir şəkildə kənd təsərrüfatına xidmət edən konsaltinq-məsləhət xidməti mövcud deyil. Bizim fikrimizcə, aqrar sahədə, xüsusəndə kənd təsərrüfatında konsaltinq- məsləhət xidmətinin yaradılması, istehsalçılara məsləhətlərin verilməsi, eyni zamanda xidmətlərin göstərilməsi daha da təkmilləşdirilməlidir və bu tədbirlər də davamlı xarakter daşımalıdır.

Konsaltinq-məsləhət xidmətləri fəaliyyətinin maliyyələşməsinə dövlət dəstəyi olması və bu dəstəyin maliyyələşməsinin nisbəti elə bu xidmətdən istifadə edən kəslərin ödəmə qabiliyyətinə əsasən həyata keçirilməlidir. Hal-hazırda aqrar sahədə əsas problem əhalinin aqrar məhsullara olan tələbatının yerli istehsalla ödənilməsinin mümkün olduğu halda tamamilə ödəyə bilməməsidir. Qeyd olunan cəhətin hazırlanacaq konsepsiyalarda digər prioritetlər sırasında olması şərtidir. Bu cəhətdən aqrar sahəyə dövlət dəstəyi və qayğısı keyfiyyətə yeni bir mərhələyə keçməlidir. Belə deyək ki, bu dəstək, qayğı ötən illərdə olduğu kimi dövlətin iqtisadi vəzifəsi yox, faydalanmaq və gəlir götürmək məqsədilə yanaşmasından irəli gəlməlidir. Heç şübhəsiz, bu kifayət qədər mülkiyyəti, maliyyə resursları və təbii resurslara çıxışı olan, iqtisadi siyasəti seçən və ən axırda, beynəlxalq aləmdə çoxşaxəli əlaqələri olan dövlətin hazırkı problemlərin həlli üçün müdaxiləsiylə mümkün ola bilər. Burada əsas məqsəd mülkiyyət baxımından dövlətin funksiyasının deyil, gəlir və mənfəətin artırılmasında olan rolunun genişlənməsidir [1,s.3].

Aqrar sahədə qəbul edilmiş proqramlar dövlətin idarəetmədə rolunu təsbit edir. Bu proqramlardan biri də 2007–2015- ci illəri nəzərdə tutan kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı dövlət proqramıdır. Proqramın əsas hədəfi ən vacib ərzaq məhsulu olan taxıl istehsalının artırılması, əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsindən ibarətdir. Dövlət proqramında nəzərə alınan amillər “Gələcəyə baxış Konsepsiyası”nın hazırlanmasında xüsusi rol oynaya bilər. Elə bu baxımdan hesab edilir ki, konsepsiyada bəzi tədbirlər (ASK-nın dayanıqlı inkişafının təmini üçün xüsusiaddımların atılması, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin qorunması; kənd təsərrüfatında xidmət göstərən sənaye müəssisələri arasında rəqabət mühitinin formalaşdırılması; investisiya siyasəti, kənd təsərrüfatının texniki-texnoloji əsasının təkmilləşdirilməsi, aqrar sahəylə bağlı elmin prioritet inkişafı istiqamətlərinin müəyyən olunması; ASK-nın idarə olunması metodu və sistemin yenidən təşkili məsələlərinə baxılması; kəndlərin

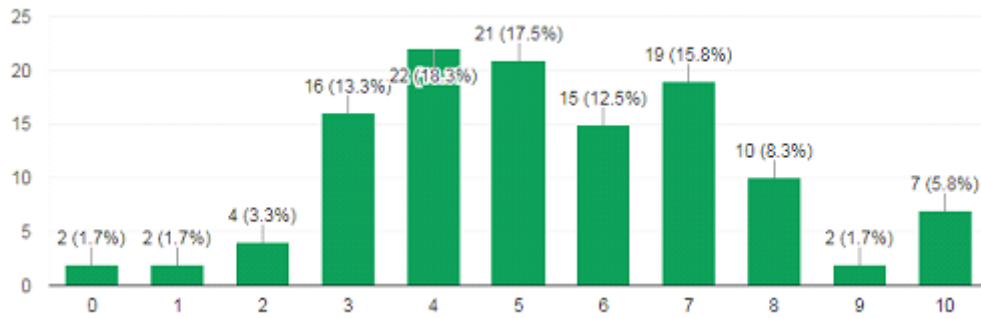
sosial inkişafı proqramlarının təkmilləşdirilməsi, bu əsasda ixtisaslı kadrların hazırlanması; böhran zamanında kənd təsərrüfatı istehsalçılarında maddi yardım göstərilməsi və aqrar sahədə proteksionist siyasətin yürüdülməsi; kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların satış yarmarkalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi) xüsusi vurğulanmalıdır.

İstehsalçıların konsaltinq-məsləhət xidməti ilə çalışması onların daha çox fəallaşmasına və verilən məsləhətlərin yerli şəraitə tamamilə uyğun olmasına da çox geniş imkanlar yaradır. Məhsul istehsalçıların aqrar-sənaye sahəsi üzrə sərğilərə və yarmarkalara dəvət olunmasının da onların əsas fəaliyyət növləriylə bağlı çətinliklərinin aradan qaldırılmasında müsbət təsir ola bilər.

Şəkil 1.

Diaqramdan da görüldüyü kimi birinci yeri əkinçilik sahəsi təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının digər bütün sahələrində olduğu kimi eynilə aqrobiznes sistemində də ən əsas problem xüsusən də kənd yerlərindəki infrastrukturun vəziyyətidir. Eyni sözləri elə məhsulun saxlanmasıyla və emalı ilə məşğul olan bütün müəssisələr haqqında da demək olar.

Şəkil 2.

Diaqramdan da görüldüyü kimi hal-hazırda ölkəmizdə aqrar sahədə müasir texnologiyaya çox ehtiyac var. Və yaradılan şərait hər nə qədər gözəl olur olsun hal-hazırda kənd təsərrüfatımız müasir texnologiya ilə çox zəif təchiz olunmuşdur. Fermerlər damcı üsulu ilə suvarma metodu ilə belə son illərdə tanış olublar və hələ də bu metod tam yayılmayıb. Maliyyələşdirmənin də lazımı səviyyədə olmaması elə bütün ölkədə torpaqların vəziyyətinin kritikləşməsinə səbəb olub. İslahatlar nəticəsində aqrar və ərzaq bazarında, marketinqin həyata keçirilməsində və məhsulların təbliğində də dövlətin rolu azalmışdır. Nəticədə də, digər satış kanalları daha mühüm olmuşdur. Məlum olduğu qədər, aqrobiznesin normal bir şəkildə inkişaf etməsi üçün onu dövlətin büdcə vəsaitlərinin hesabına dəstəkləmək çox zəruridir.

Topdansatış satılma sisteminin lazımı səviyyədə inkişaf etməməsi xüsusi bir problemdir. Bu isə məhsulun xüsusi sərbəst kanallarla satışıyla bağlı problemlərə gətirib çıxarır. Ölkənin xarici ticarəti siyasəti aqrobiznes problemlərini daha da çox kəskinləşdirirdi. İslahatların əvvəlində ixrac rüsumu və idxal subsidiyaları tətbiq olunmuşdur. Yalnız son zamanlarda yerli istehsalçıların qorunması üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür və idxal rüsumları tətbiq olunmuşdur. Baxmayaraq

ki, bu tip tədbirlərin tətbiqi yalnız islahatın ilk mərhələlərində özünü doğruldur. aqrobiznesin normal fəaliyyətinin təmini üçün bazarda əsas şəffaflığı artırmaq və onun vəziyyəti haqda siqnalların düzgün olmasını təmin etmək vacibdir. Aqromarketing sisteminin yuxarıdakı problemlərinin bir hissəsinin həlli bazar iqtisadiyyatının daha yaxşı inkişaf etdiyi ölkələrdəki kimi kooperativlərin təşkili, kooperasiyalaşma vasitəsi ilə mümkündür. Məsələn kənd təsərrüfatıyla məşğul olan istehsalçılar məhsullarının saxlanması, emalı və qablaşdırılması sahəsində problemlərin mühüm hissəsini istehsalçıların öz qüvvələri və səylərini birləşdirərək kooperativlər və ya müxtəlif cür birliklərin təşkili ilə aradan qaldırmaq olar. Qeyd olunan problemlərin bəzilərinin həll olunmasında dövlətin də məsul olduğu bəzi vəzifələr var. Məsələn, satışın infrastrukturunun inkişafı və istehsalçıların bütün bazar informasiyalarıyla təminatının müəyyən bir hissəsi əlaqəli dövlət qurumları tərəfindən (məsələn Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin marketing xidməti) mümkündür. Marketingin ölkəmizdəki inkişafının təmini üçün “Marketing fəaliyyəti haqqında” qanunun qəbulu və bu qanunda da marketing fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün göstərilən xidmətdən -Konsaltinq- məsləhət xidməti- qazanılan mənfəətdən vergi tutulma dərəcəsinin minimum həddə endirilməsi məqsəduyğundur. Araşdırmalar da göstərir ki, hazırda, bazar iqtisadiyyatı dövründə təsərrüfatların fəaliyyətlərinin bazarın prinsiplərinə uyğunlaşması ən vacib şərtlərdəndir. Aqrar sahədə, xüsusilə də kənd təsərrüfatında məhsuldar və səmərəli fəaliyyət göstərməkdə marketing xidmətinin çox yüksək iqtisadi səmərəsi olsa belə hal-hazırda aqrar sahədə, o cümlədən də kənd təsərrüfatında ondan istifadə olunmur. araşdırmalar sübut edir ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ailə-kəndli, ev təsərrüfatları çox kiçik ölçüdə olduqlarına görə demək olar onların 30%-i innovativ texnologiya və digər istehsal vasitələrindən, eyni zamanda gübrə və kimyəvi preparatlardan ümumilikdə istifadə etmirlər. Adı qaydada istehsalda çalışan istehsalçıların məhsullarının saxlanması, qablaşdırılması, eyni zamanda satılmasında çox ciddi problemlər olduğundan dolayı onlar öz məhsullarını əlverişli şərtlər altında reallaşdırma bilmirlər.

Açar sözlər: aqrobiznes, iqtisadiyyat, istehlak, idxal, ixrac, məhsul, səmərəlilik

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A. Nadirov, Ş. Muradov, A. Ələsgərov, Ə. Nuriyev, T. Hüseynov. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, “Elm”, 2003, səh. 233-238.
2. <http://sam.az/uploads/PDF/Iqtisadi%20Modernizasiya>
3. <http://www.agro.gov.az/129-mumi-aqrar-siyast-cap.html>
4. [http://www.azjess.com/download/azerbaijani/az%C9%99rbaycan%](http://www.azjess.com/download/azerbaijani/az%C9%99rbaycan%20iqtisadiyyat%C9%99)

РЕЗЮМЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ АГРОБИЗНЕСА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ – ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕГО

В условиях, когда экономика Азербайджана формируется в соответствии с рыночными принципами, одной из основных проблем является определение приоритетов формирования и развития агробизнеса. Хозяйствующие субъекты аграрной сферы страны сталкиваются с рядом национальных и региональных экономических проблем в реализации реализации создаваемой продукции. Система агробизнеса в стране в предыдущие годы независимости столкнулась с проблемой адаптации к новым экономическим условиям. В 80-е годы прошлого века основная политика государства заключалась в массовой поддержке сельского хозяйства. Между тем, как производители, так и потребители были субсидированы. Государство сохраняло низкие цены для потребителей и высокие для производителей. В результате этой государственной политики расходы государства на эту сферу резко возросли, что привело к истощению бюджетных ресурсов. В первые годы независимости из-за неправильной организации бизнеса, связанной с возникновением в

strane ekonomicheskogo krizisa, v formirovaniy prodoval'stvennykh resursov naseleniya znachitel'no snizilsya ob'em natsional'nogo proizvodstva i zametno vzros ob'em importiruemyy v stranu produktsii. Sushchestvuyushchaya do sikh por v Azerbaydzhane politika agrarnogo marketin'govogo prodvizheniya kharakterizuyetsya svoey fragmentarnost'yu. Skazhem tak, marketin'g kak metod upravleniya esli iskluchit' stat'yi, opublikovannyye v nashi dni o meste, roli i znachenii predpriyatiy, hozyaystv v rynochnoy deyatelnosti, to mozhno skazat', chto drugikh mer stimulyruyushchego kharaktera ne vstretyt'.

Ключевые слова: агробизнес, экономика, потребление, импорт, экспорт, урожай, эффективность.

SUMMARY

ORGANIZATION OF THE DEVELOPMENT OF AGRIBUSINESS IN AZERBAIJAN-ECONOMIC PROBLEMS AND FACTORS AFFECTING IT

One of the main problems in the conditions in which the azerbaijani economy is formed in accordance with market principles is to determine the priorities for the formation and development of agribusiness. Business entities in the agrarian sector of the country face a number of national and regional economic problems in the sale of products. The agribusiness system in the country faced the problem of adaptation of independence to new economic conditions in previous years. In the 80s of the last century, the main policy of the state was to massively support agriculture. at this time, both producers and consumers were subsidized. The state kept prices low for consumers and high for producers. as a result of this state policy, the state's expenditures for this area increased significantly and caused such depletion of budget resources. In the first years of independence, due to the lack of proper organization of business in connection with the economic crisis in the country, the volume of national production in the formation of food resources of the population fell significantly and the volume of imported products increased considerably. The agrarian Marketing Promotion Policy existing in azerbaijan so far is characterized by its fragmentation. Let's say that marketing as a method of Management, in the previous two periods, if we take out the published articles on the place, role and importance of farms in market activities, we can say that there are other promotional measures.

Keywords: agribusiness, economy, consumption, import, export, product, efficiency

CİS TEXNOLOGİYALARI VASİTƏSİLƏ XƏZƏRSAHİLİ AKKUMULYATİV DÜZƏNLİKLƏRİN MORFOMETRİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Taqiyev Tural Bəşir oğlu

Bakı Dövlət Universiteti

Relyefin Rəqəmsal Modelinə əsaslanaraq (RRM) ArcGIS paketindən istifadə etməklə Xəzərsahili düzənliklərin kompleks morfometrik qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Yamacın meyilliyi və baxarlığı, yamacların şaquli və üfüqi parçalanma, hipsometriya xəritələri tərtib olunmuşdur. Tərtib olunmuş xəritələr əsasən ərazinin morfometrik təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: *morfometrik xəritələr, yamacların meyilliyi, baxarlıq, üfüqi və şaquli parçalanma*

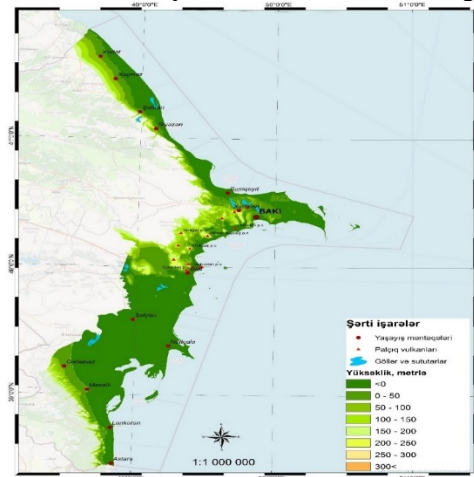
Morfometrik analiz istənilən ərazinin relyefinin öyrənilməsi, onun daha obyektiv və hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün əsaslardan biridir. Hipsometriya, yerüstü meyilliyin dərəcəsi, yamacların baxarlığı, relyefin şaquli və üfüqi parçalanması geokomplekslərin inkişafına və

formalaşmasına həlledici təsir göstərən əsas morfo-metrik relyef xüsusiyyətləridir. Məqalədə tədqiqat sahəsi olaraq Xəzərin dənizin Azərbaycan sahillərinin akkumulyativ mənşəli düzənlikləri götürülmüşdür. Təxminən Xəzər sahillərindən başlayaraq 200 m mütləq yüksəkliklərə qədər olan ərazilərdə tədqiqatlar aparılmış və ərazi xəritələşdirilmişdir. Tədqiqat sahəsində əsas orografik vahidlər Samur-Dəvəçi ovalığı, Boğaz düzənliyi Abşeron yarımadasının sahilləri, Cənub-Şərqi Şirvan, Salyan düzü, Lənkəran ovalığıdır. Ərazinin əsas geomorfoloji elementləri allüvial-prolüvial düzənliklər, akkumulyativ dəniz düzənlikləri və abraziyon akkumulyativ dəniz düzənlikləridir [1].

Tədqiqatın metodikası. Tədqiqatdakı analizlər, 12.5 m dəqiqlik səviyyəsində olan Relyefin Rəqəmsal Modeli (RRM- DEM) məlumatlarına əsaslanan [3], GIS proqram təminatından biri olan ArcGIS / ArcMAP 10.3 paket proqramı istifadə edilərək aparılmışdır. Müvafiq CIS proqramında Məkan analizi (spatial analist) modulu ilə yüksəklik və yamac analizləri aparılmışdır. Səthin parçalanma dərəcəsi, tədqiqat sahəsini metrlemlə əhatə edən şəbəkə sistemindəki hər vahid sahədəki ən yüksək və ən aşağı nöqtələr arasındakı fərqin hesablanması ilə müəyyən edilmişdir.

Ərazinin hipsometrik analizi. Yer üzündə hər hansı bir ərazinin dəniz səviyyəsindən mütləq hündürlüyü, o yerin bütün coğrafi xüsusiyyətlərinin formalaşmasında təsirli olur.

Şəkil 1. Xəzərsahili akkumulyativ düzənliklərin hipsometrik xəritəsi.

Cədvəl 1. Xəzərsahili akkumulyativ düzənliklərin hündürlük şkalası üzrə ərazi bölgüsü

Yüksəklik şkalası	Sahə (km ²)	Sahə (faizlə)
<0	7,4 87,056	60,53
0-50	1,9 78,543	16,00
50-100	1,1 10,609	8,98
100-150	976 ,240	7,89
150-200	690 ,133	5,58
200-250	102 ,429	0,83
250-300	19,	0,16

Tədqiqat ərazisi akkumilyativ düzənliklər olduğundan tərtib edilmiş hipsometik xəritədən (şəkil 1.) ilk baxışdan da göründüyü kimi ərazidə kəskin hündürlük fərqi müşahidə edilmir.

	512	
300<	5.1 4	0,04

Hündürlüyün qərbdən şərqə, Xəzər dənizi istiqamətində azaldığı aydın müşahidə edilir. Əldə edilən nəticələrin əks olunduğu Cədvəl 1-dən aydın olur ki, tədqiqat aparılan ərazinin böyük bir hissəsi, 60.53% - i və 7400 km²-dən çox hissəsinin mütləq hündürlüyü dəniz səviyyəsindən aşağıdır. Bu sahənin böyük hissəsi Cənub-Şərqi Şirvan və Salyan düzənliklərinin payına düşür. 200 m mütləq yüksəkliyə qədər olan ərazilər 38,45 % təşkil edir. Tədqiqat aparılan məkan daxilində mütləq yüksəkliyi 200 m-dən çox olan ərazilər toplam 1 %-dən cüzi çox olmaqla əsasən Abşeron-Qobustan sahəsində üstünlük təşkil edir və əsasən palçıq vulkanları arealına uyğun gəlir. Mütləq yüksəkliyi 300 m-dən çox olan və 0.04 % sahə tutan ərazilər də məhz palçıq vulkanlarına müvafiq gəlir.

Səthin meyilliyi. Meyillik yamacın dikliyinin göstəricisidir. Ərazinin meyillik göstəricisi əsas morfometrik göstəricilərdən olub, relyefin hündürlüyündən və parçalanma dərəcəsindən asılıdır. Yer in cazibə qüvvəsindən asılı olaraq su və digər materiallar yamacın istiqamətinə paralel olaraq axır. Buna görə hidroloji və geomorfoloji tədqiqatlarda meyillik dərəcəsinin təyin edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın ilk meyillik xəritəsini R.X. Pirişev tərtib etmişdir.

Yamac hesablamaları faiz və dərəcə ilə də edilə bilər. Tədqiqat işində ərazinin meyillik xəritəsi dərəcə qiymətləri ilə Rəqəmsal Yüksəklik Modelindən (DEM) istifadə edilməklə Arcgis 10.3 proqramının 3D Analiz daxilindəki Raster surface modulundan istifadə edərək şəbəkə aralığı ilə hazırlanmışdır (şəkil 2.). Bundan əlavə, Spatial Analyst modulundan istifadə etməklə yamacların meyillik dəyərlərinin məkan hesablamaları aparılıb və ədədi ekvivalentləri tapılıb.

Aparılan ölçmə işləri nəticəsində məlum olmuşdur ki (cədvəl 2.), ərazinin böyük bir hissəsində, yəni təxminən 85 faizində ərazinin meyilliyi zəif olmaqla göstəricisi 0°-5° arasında dəyişir.

Ərazinin çox az bir hissəsinin, təxminən 1 %-ə yaxını meyillik göstəricisi 20°-dən yuxarı kəmiyyətə malikdir. Ərazinin meyillik dərəcəsi ilə ərazinin hündürlüyü arasında əlaqə aydın hiss olunur. Belə ki, Meyilliyin yüksək olduğu ərazilər mütləq yüksəkliyin nisbətən çox olduğu Abşeron-Qobustan zonasına uyğun gəlir. Samur-Dəvəçi ovalığı, Cənub-Şərqi Şirvan, Salyan düzləri, Lənkəran ovalığının böyük hissəsində ərazinin meyilliyi 0°-5° arasında dəyişir. Qeyd olunan ərazilərdə meyilliyin nisbətən yüksək olduğu ərazilər çay dərələri ilə parçalanmış ərazilərə müvafiq gəlir.

Yamacların baxarlığı. Yamacların əsas morfometrik göstəricilərindən biri də onun baxarlılığıdır.

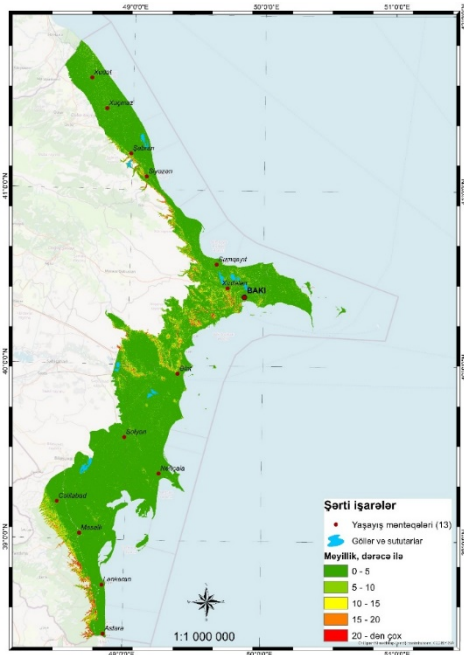
Cədvəl 2.Xəzərsahili akkumilyativ düzənliklərin meyillik dərəcəsinin ərazi üzrə paylanması.

Meyillik , dərəcə	Sahə (km ²)	Sahə (faizlə)
0°-5°	10,510,331	84.97%
5,1°-10°	1,208,022	9.77%
10,1°-15°	354,027	2.86%
15,1°-20°	173,321	1.40%
20°-dən yuxarı	124,305	1.00%

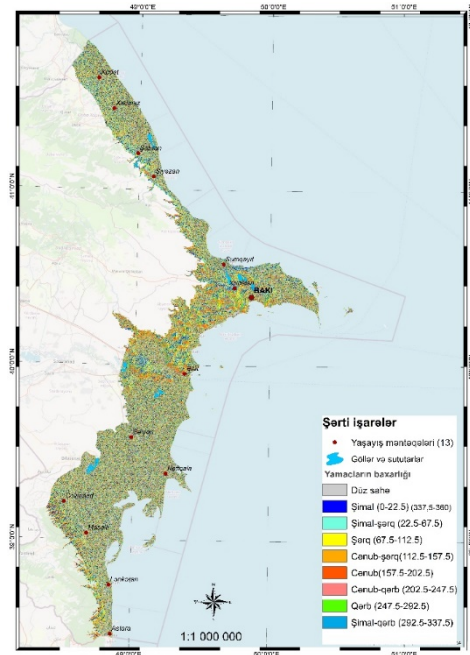
Şəkil 2.Xəzərsahili akkumilyativ düzənliklərin

Şəkil 3. Xəzərsahili akkumilyativ

düzənliklərin meyillik xəritəsi

baxarlıq xəritəsi

Yamac səthinin istiqaməti olaraq təyin olunan baxarlılıq şimaldan başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində (0-360°) dərəcə ilə ölçülür. Düz yamacı olan sahələr heç bir istiqamətə baxmadığı üçün -1 olaraq dəyərləndirilir. Baxarlılıq amili rütubət, yağış, külək, günəş işığının müddəti və intensivliyi kimi təbii mühit xüsusiyyətləri üzərində istiqamətləndirici rol oynayır. Baxarlılıq xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə təsir göstərdiyi üçün onun böyük elmi-təcrübi əhəmiyyəti var.

Tədqiqat işində yamacların baxarlılığı Arcmap 10.3 proqramı vasitəsilə 3D Analyst daxilindəki Raster surface modulundan istifadə edilməklə tərtib edilmişdir (şəkil 3.). Baxarlılıq ümumilikdə dörd əsas istiqamət, dörd aralıq istiqamət və düz sahələrlə birlikdə 9 qrup olaraq təyin edilmişdir.

Cədvəl 3. Xəzərsahili akkumulyativ düzənliklərin baxarlılıq göstərici üzrə ərazi bölgüsü

Yamacların baxarlılığı	Sahə (km ²)	Sahə (faizlə)
Düz səth	2,207,0	17.84%
Şimal	911,27	7.37%
Şimal-şərq	1,558,5	12.60%
Şərq	1,445,2	11.68%
Cənub-şərq	1,478,9	11.96%
Cənub	1,186,0	9.59%
Cənub-qərb	1,232,1	9.96%
Qərb	1,102,4	8.91%
Şimal-qərb	1,246,5	10.08%

Ölçmə işlərinin təhlili onu göstərir ki (cədvəl 3.), ərazidə baxarlılığına görə digər ərazilərdən kəskin şəkildə üstünlüyə malik olan yamaclar yoxdur. Ərazidə düz səthin olduğu ərazi 17 % olmaqla nisbi üstünlüyə malikdir. Qərb istiqamətdə baxarlılıq isə nisbətən aşağı kəmiyyətə malikdir.

Relyefin üfüqi parçalanması. Relyefin üfüqi parçalanmasını təmin edən erozion-dərə, yarıq və qobu şəbəkəsinin uzunluğu ilə onların sahəsi arasında düz mütənasıblıq mövcuddur. Üfüqi parçalanma kəmiyyəti aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$K=L/S \text{ (km/km}^2\text{)}$$

Burada L - çay-dərə-yarıq-qobu kompleksinin uzunluğu, S-müvafiq ərazinin sahəsi, K-parçalanmanın kəmiyyətidir [2]. Tədqiqat işində üfüqi parçalanma xəritəsi tərtib etmək üçün Arcmap 10.3 proqramında Spatial Analyst's Hydrology modul və alətləri vasitəsilə Rəqəmsal Yüksəklik Model (DEM) verilənlərindən daimi və müvəqqəti axınlar bir vektor xətti qatına çıxarılmışdır. Sonra hər kvadrat daxilində daimi və müvəqqəti axınların uzunluğu hesablanmışdır. İnterpolyasiya modulu vasitəsi ilə üfüqi parçalanmanın ərazi daxilində paylanma göstəricisi müəyyən edilmişdir. Spatial Analyst modulundan istifadə etməklə göstəricilərin məkan hesablamaları aparılıb və ədədi ekvivalentləri tapılıb.

Tərtib edilmiş xəritə (şəkil 4.) və cədvələ (cədvəl 4.) əsasən ərazidə üfüqi parçalanma dərəcəsi 0-2,7 km/km² arasında dəyişir. Əldə edilmiş nəticələrə görə, ərazidə üfüqi parçalanmanın intensivliyini ümumən çox yüksək olmayan dərəcədə vermək olar. Ərazinin böyük hissəsini, 74,02 %-ini 0-1 km/km²-ə qədər parçalanmış ərazilər, ümumi ərazinin 25.85%-ni 1-2 km/km² arası, çox az bir hissəsini 0,12%-ni 2 km/km²-dən yuxarı parçalanmış ərazilər əhatə edir.

Relyefin şaquli parçalanması. Şaquli parçalanma ərazinin, əsasən, hipsometrik fərqlərinə müvafiq olaraq hesablanmışdır. Parçalanmanın kəmiyyəti vahid sahəyə düşən yarıq, qobu, dərə və s. kimi erozion relyef elementinin ən aşağı nöqtəsinin mütləq yüksəkliyi ilə həmin sahə daxilindəki ən yüksək mütləq qiymət arasındakı fərqə tapılır.

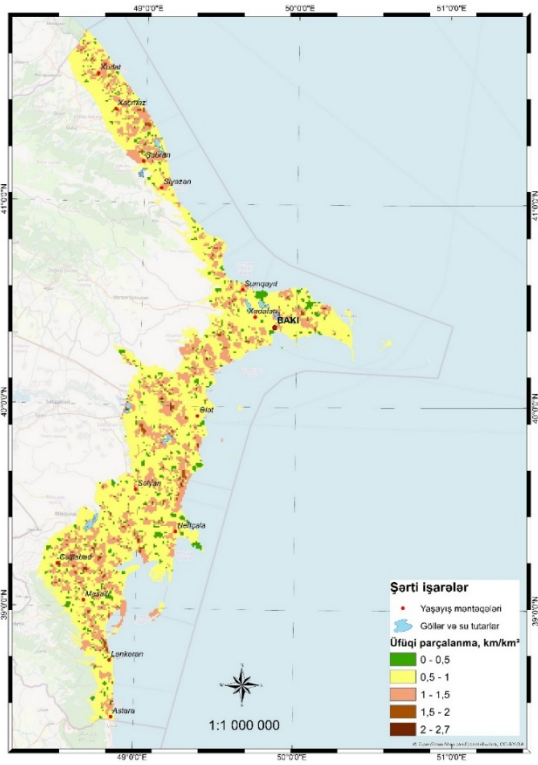
$$\Delta H = H1 - H2$$

Burada H1 - kvadrat daxilində ən yüksək qiymət, H2 - ən aşağı qiymət, ΔH – şaquli parçalanmanın dərinliyini xarakterizə edən kəmiyyət göstəricisidir [2].

Relyefin şaquli parçalanma kəmiyyətini Arcmap 10.3 proqramında hesablamaq üçün Spatial Analyst modulunun zona statistika alətlərindən istifadə edilir. Bunun üçün tədqiqat sahəsi daxilində 1x1 km-lik bir kvadrat şəbəkə yaradılır. Mütləq maksimum və minimum hündürlüklər hər kvadrat daxilində axtarılmışdır (şəkil 5.) Tərtib edilmiş xəritədən və cədvəl məlumatlarından aydın olur ki, ərazidə şaquli parçalanmanın kəmiyyəti əksər ərazilərdə zəif, 300 m/km²-dən aşağı göstəriciyə malikdir, çox az bir ərazidə, 0, 19 faizində şaquli parçalanma kəmiyyəti 200 m/ km²-dən yuxarıdır. Şaquli parçalanmanın ən aşağı kəmiyyəti Salyan və Cənub-şərqi Şirvan düzlərinin böyük hissəsində, Samur -Dəvəçi ovalığının mərkəz və cənub sahil boyu ərazilərində, Lənkəran ovalığında, Abşeron yarımadasının şərq hissəsində müşahidə edilir. Bu ərazilərdə şaquli parçalanmanın kəmiyyəti 0-20 m/ km² arasında dəyişir. Burada bir qədər çay-dərə şəbəkəsi inkişaf etmişdir, bəzən gilli karst və bedlendlərə bəzən rast gəlinir. Düzənliklərin kənarlarında və Abşeron yarımadasının mərkəzində şaquli parçalanma kəmiyyəti bir qədər artır.

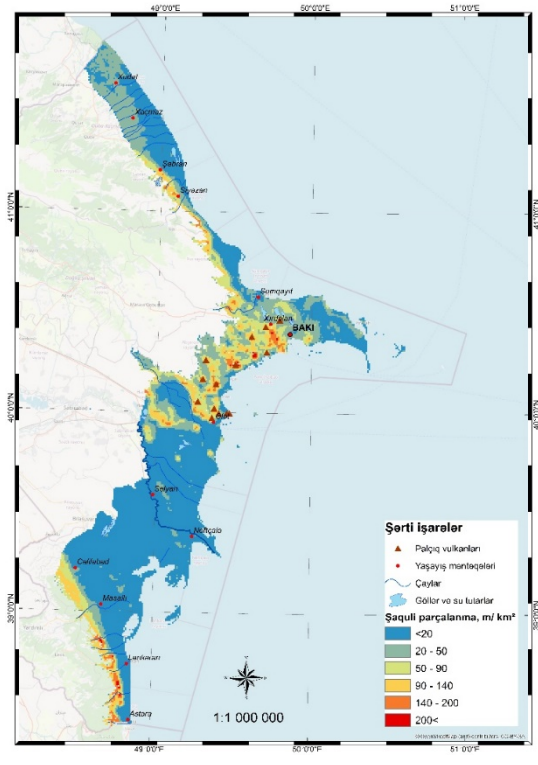
Tərtib edilmiş xəritələrdən belə məlum olur ki, ərazi daxilində morfometrik xüsusiyyətlərinə görə kəskin fərqlənən ərazilər yoxdur.

Şəkil 4. Xəzərsahili akkumulyativ düzənliklərin düzənliklərin üfüqi parçalanma xəritəsi

xəritəsi

Şəkil 5. Xəzərsahili akkumulyativ şaquli parçalanma xəritəsi

Cədvəl 4. Xəzərsahili akkumulyativ düzənliklərin üfüqi parçalanma səviyyəsi üzrə ərazi bölgüsü

Üfüqi parçalanma km/km ²	Sahə (km ²)	Sahə (faizlə)
0-0,5	533,9	4.32%
0,5-1	74	69.70%
1-1,5	8,607,	24.28%
1,5-2	2,998,	1.57%
2 <	194,0	0.12%
	27	
	15,07	
	5	

Cədvəl 5. Xəzərsahili akkumulyativ düzənliklərin şaquli parçalanma səviyyəsinə görə ərazi bölgüsü

Şaquli parçalanma m/km ²	Sahə (km ²)	Sahə (faizlə)
<20	7390,90	59,18%
20-50	2702,25	21,64%
50-90	1336,66	10,70%
90-140	808,76	6,48%

140-200	227,78	1,82%
200<	23,29	0,19%

Ümumiyyətlə ərazinin morфометрик göstəricilərinin paylanmasının hipsometrik səviyyələrə uyğunluğu aydın hiss edilir. Ərazidə meyllilik böyük etibarilə 5-10 dərəcə, üfüqi parçalanma dərəcəsi 0-1.5 km/km², Şaquli parçalanma göstəricisi isə 0-50 m/km² arasında dəyişir. Bu da böyük bir hissəsinin əsasən əyilmə zonasına uyğun gəlməsi ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Müseyibov M.A., Quliyev R.Y. Azərbaycan SSR-nin geomorfologiyası. ADU-nun nəşri, Bakı-1974.
2. Пириев Р.Х. Методы морфометрического анализа рельефа (На примере территории Азербайджана). Баку «Элм» 1986, 120 с
3. <https://search.asf.alaska.edu/>

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ МОРФОМЕТРИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КАСПИЙСКОЙ АККУМУЛЯТИВНОЙ РАВНИНЫ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ГИС-ТЕХНОЛОГИЙ

На основе цифровой модели рельефа (ЦМР) была проведена комплексная морфометрическая оценка Каспийской равнины с использованием пакета ArcGIS. Наклон и видимость откосов. Вертикальное и горизонтальное разделение и гипсометрия откосов. составлены карты. Морфометрический анализ местности проводился на основании составленных карт.

Ключевые слова: морфометрические карты, наклон склона, видимость, горизонтальное и вертикальное разделение.

SUMMARY

ANALYSIS OF MORPHOMETRIC INDICATORS OF CASPIAN ACCUMULATIVE PLAINS USING GIS TECHNOLOGIES

Based on the Digital Elevation Model (DEM), a complex morphometric analysis of the Caspian plains was performed using the ArcGIS package. Slope, aspect horizontal and vertical dissection and hypsometric maps were compiled. Morphometric analysis of the area was carried out on the basis of compiled maps.

Keywords: morphometric maps, slope inclination, visibility, horizontal and vertical splitting

AĞBAŞ KƏLƏMİN MÜXTƏLİF SORT NÜMUNƏLƏRİNİN SELEKSIYA PİTOMNİKLƏRİNDƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Təmrazov T.H.

Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Baş kələmin seleksiya və toxumçuluğu işində müxtəlif morfoloji əlamətlərə malik olan bitki nümunələrinin seçilməsi, eyni zamanda seçilən nümunələrin bu əlamətlərinin qiymətləndirilməsi lazım gəlir. Ona görə də aparılan tədqiqat zamanı qeyd olunan xarakterik əlamətlər öyrənilməsi sortların təsviri zamanı bu əlamətlərin dəyişilməsi dinamikası tədqiq edilmişdir.

Tədqiq olunan müxtəlif ağbaş kələm sortnünunələrin müvafiq pitomniklərdə qiymətli-təsərrüfat xüsusiyyətlərinə görə seçilmiş və morfoloji əlamətlərinə görə qiymətləndirilmə aparılmışdır.

Açar sözlər: ağbaş kələm, seleksiya, fenoloji müşahidə, aprobasiya, toxumluq bitki, anac bitki, vegetasiya müddəti

Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin başlıca məqsədi məhsul istehsalının həcmi artırılması və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması hesabına əhalinin getdikcə daha da artan tələbatlarının hərtərəfli surətdə ödənilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan hal hazırda aparılan tədqiqatlarımız birbaşa quraqlığa davamlı yüksək məhsuldar və yüksək keyfiyyətli tərəvəz bitki genofondunun yaradılması bu sahədə kənd təsərrüfatında tərəvəz istehsalının artırılmasının intensiv yoluna sirayət edir.

Məqalədə yazlıq ağbaş kələm bitki nümunələri ilə seleksiya tədqiqatlarının aparılması və nəticədə məhsuldar, zoğa getməyə davamlı, yetişmə müddətinə görə fərqlənən yeni sortların yaradılması istiqamətində aparılan tədqiqatlardan bəhs olunur.

Bildiyimiz kimi quraqlıq ekstremal faktor kimi tərəvəz bitki növlərinin, o cümlədən kələm bitkisinin inkişaf dinamikasına təsir edən ən güclü mənfi amillərdir. Bu önünla əlaqədardır ki, əsas prioritet bitkilərdən olan kələm bitkisi, xüsusən də ağ baş kələm, uzun müddətli vegetasiya dövrünə malikdir və bu müddətdə əsasən yaz-yay quraqlığı dövrlərinə təsadüf edir[1;5]. Buna görə də tədqiqatçılar uzun müddət quraqlıqla mübarizə üçün aqrotexniki tədbirlər işlənilib hazırlanmış, davamlı ağ baş kələm sortlarının yaradılması üçün seleksiya işləri aparmışlar[2;3].

2019-2020-ci tədqiqat ilində Azərbaycan Elmi Tədqiqat Tərəvəzçilik İnstitutu Publik Hüquqi Şəxsin (bundan sonra İnstitut) Abşeron təcrübə bazasında "Seleksiya" şöbəsinə aid ola əkin sahəsində yazlıq ağbaş kələm nümunələri üzərində qoyulmuş seleksiya təcrübələri mövzu planına və metodikaya uyğun olaraq davam etdirilmişdir.

Bildiyimiz kimi kələm bitkisi digər bitkilərdə olduğu kimi bir necə növmüxtəlifliyinə malikdir. Eləcə də kələm bitkisinin bir sıra əsas geniş istifadə olunan növləri üzərində müxtəlif istiqamətlərdə işlər aparılır.

Şəkil 2. Tədqiq olunan ağbaş kələm nümunəsi

Kələmin müxtəlif sortları öz xarici görünüşlərinə görə inkişafının ilk dövrlərindən fərqlənilir. Belə ki, yetişmə müddətinə görə fərqləndirdikdə, tez orta və gec yetişən qruplara ayırmaq mümkündür. Hətta bu əlamətlərə görə kələmin şitil fazasında da ayırmaq olur[2;6].

Təcrübədə iştirak edən sortnünunələr tezyetişkənliyinə, məhsuldarlığına, keyfiyyət göstəricilərinə və zoğa getməyə davamlılığına görə sınaqdan keçirilmişlər. Toxumlar şitilliyə 8 iyulda səpilmiş, əkin isə iyul avqust ayının 5-də aparılmışdır. Sortnünunələrin əkin sahəsi 70x40

sm qida sahəsində 4 təkrarda əkilmişlər (kolleksiya pitomniki, seleksiya və nəzarət pitomnikləri, müsabiqəli sort-sınaq sahəsi) [2;4] .

Təcrübə sahəsində fenoloji müşahidələr (səpindən sonra seyrək və kütləvi çıxışın alınması, başların bağlanması, texniki yetişkənlik, ilkin məhsuldarlıq və kütləvi məhsuldarlığın hesablanması, toxum almaq məqsədilə aprobeziya nəticəsindən sonra anaclıq bitkilərin seçilmiş və s.) aparılmışdır[1;2;3] .

Sortnünunələrdə məhsul yığıcı hava şəraitindən və yetişkənlikdən asılı olaraq oktyabr ayından başlamış, dekabr ayına qədər davam etmişdir.

Erkən yazda seçilmiş anaclıq bitkilər digər izolyasiya olunmuş sahədə dəmir karkasların qurularaq torla örtülmüş sahədə əkilib, toxum almaq üçün becərilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, meteoroloji şərait (quraqlıq, istilik, şaxta və s.) seleksiya işlərinin uğurla aparılmasında vacib amillərdən sayılır[6] .

Uzun müddətli praktikaya əsaslanaraq vurğulamaq olar ki, kələm bitkisi vegetasiya ilindən asılı olaraq, 7-8 dəfə yaxşı suvarmaya tələbkardır.

Tədqiqat materialları və metodları

2019-2020 vegetasiya ilində yazlıq ağbaş kələmin seleksiyası üzrə elmi-tədqiqat işləri aşağıdakı ardıcılığa uyğun aparılmışdır.

- Kolleksiya pitomniki
- Seleksiya pitomniki
- Nəzarət pitomniki
- Müsabiqəli sort-sınaq sahəsi
- Artırma(çoxaltma) sahəsi

Qeyd edim ki ağbaş kələmin seleksiyası üzrə tədqiqat işləri aşağıda qeyd edilmiş plana uyğun icra edilmişdir.

I. Seleksiya pitomnikində:

1. Nəzarət olaraq Azərbaycan sortu, №17, №21, № 24, № 25, № 26 (müxtəlif təkrarlarda olmaqla)

II. Müsabiqəli sort sınaq pitomnikində:

1. (№8/1-2c); 2. №13-4b; 3. Nəzarət olaraq Azərbaycan sortu

Qeyd olunmuş seleksiya prosesinin davam etdiyi bütün pitomniklərdə aşağıdakı tədqiqat işləri ardıcıl olaraq həyata keçirilmişdir.

✓ Yazlıq ağbaş kələm sortnünunələri üzərində fenoloji müşahidələrin mütəmadi olaraq aparılması;

✓ Tədqiq olunan müxtəlif kələm sortnünunələrin müvafiq pitomniklərdə qiymətli təsərrüfat xüsusiyyətlərinə görə seçilməsi və qiymətləndirilməsi;

✓ Tədqiqat nümunələrində məhsuldarlıq göstəricilərinin müəyyənəndirilməsi;

✓ Seleksiya pitomnikindən seçilmiş hər bir anaclıq kələm bitki nümunələrinin seçilib izolyasiya edilərək müvafiq ölçülərə uyğun hazırlanmış karkaslarda toxum alınması üçün becərilməsi;

✓ Tədqiq olunan kələm genotiplərində çiçəkləmə müddətində fenoloji müşahidələrin gücləndirilməsi;

✓ Tədqiqat zamanı öyrənilən toxumluq bitki materiallarında aprobeasiya işlərinin aparılması;

✓ Öyrənilən anaclıq bitki nümunələrində toxumluq zoğların yetişdikdən sonra yığılaraq qurudulması;

✓ Sonda növbəti il üçün yeni əkiləcək sort nümunələrinin toxumluq matreuiallarının hazırlanması;

✓ Öyrənilən tədqiqat nümunələrinin müxtəlif göstəricilərinə görə riyazi statistik hesablamaların aparılması

Şəkil 3. Yazlıq ağbaş kələm nümunələrinin kolleksiya pitomnikində fenoloji müşahidələr

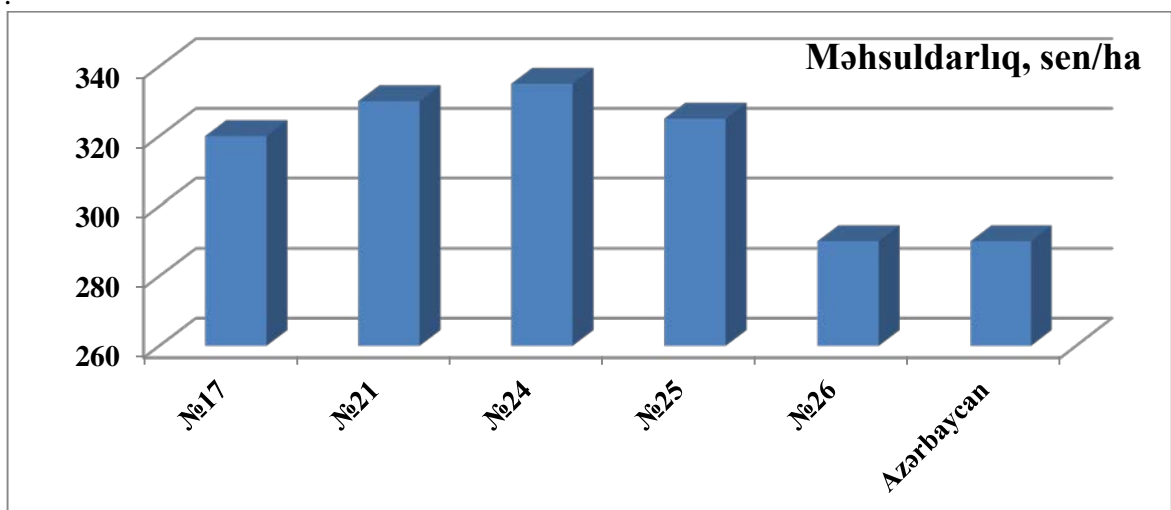
Seleksiya sahəsində texniki yetişməlik 20-23.10-cu aya qədər olan müddətdə başlanmışdır. Kütləvi çıxışdan texniki yetişmənin başlanğıcına qədər günlərin sayı 105-108 gün, kütləvi çıxışdan kütləvi yetişməyə qədər 112-115 gün olmuşdur.

Kolleksiya pitomnikində olan nümunələrin başlarının formalarına görə dəyişmə dinamikası

Cədvəl 1

<i>ıra sayı</i>	<i>Seleksiy a nümunələrinin səpin sayı</i>	<i>Başın formaları, %-lə</i>				
		<i>gir də</i>	<i>yast ı-girdə</i>	<i>yast ı</i>	<i>oval vari</i>	<i>k onus şəkilli</i>
	№17	98,0	2,0	-	-	-
	№21	94,0	6,0	-	-	-
	№24	90,0	10,0	-	-	-
	№25	87,0	13,0	-	-	-
	№26	-	3,0	97,0	-	-
	Azərbaycan			97,0		

Cədvəldən göründüyü kimi, seleksiya nümunələri əsasən girdə, yastı-girdə formasında olmuşlar

Şəkil . Kolleksiya pitomnikində olan sortnümunələrin məhsuldarlığı

Yazlıq ağbaş kələmin seleksiya tədqiqatının 2018-ci illərin təcrübəsində seleksiya pitomnikində olan nümunələrin bioloji-təsərrüfat göstəricilərinin üstünlüyünü nəzərə alaraq cari ildə həmin nümunələr nəzarət pitomnikində əkilmişlər.

Şəkildən göründüyü kimi, 17 və 25 saylı nümunələrdə məhsuldarlıq 320,0-325,0 sen/ha, 21 və 24 saylı nümunələrdə 330,0-335,0 sen/ha, 26 saylı və nəzarət sort olan Azərbaycanda 290,0 sen/ha olmuşdur.

Müsabiqəli sort-sınaq pitomnikində olan sortnümunələrin fenoloji dəyişkənliyi

Bu pitomnikdə sortnümunələr arasında inkişaf fazasının ardıcılığından görünür ki, burada əsasən tez yetişən sortnümunələr yer almışdır. Fenoloji müşahidələrin təhlili 9 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 3

Müsabiqəli sort sınaq pitomnikində fenoloji müşahidələr

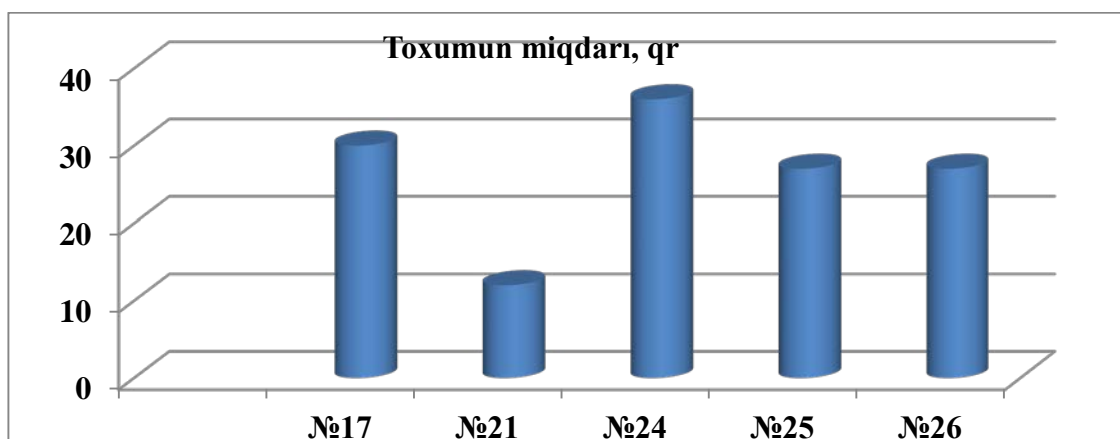
Sıra sayı	Nümunələrin nömrəsi	Kütləvi çıxış	Tarix		Kütləvi çıxışdan günlərin sayı	
			texniki yetişkənlik		Texniki yetişkənliyin başlanğıcına qədər	Kütləvi texniki yetişkənliyə qədər
			başlanğıc	kütləvi		
	№8/1	11.07	20.10	27.10	107	110
	№13-4b	10.07	20.10	28.10	109	115
	Azərbaycan	10.07	20.10	26.10	106	110

Cədvəldən göründüyü kimi, müsabiqəli sort sınaq pitomnikində olan nümunələrdə texniki yetişkənlik bioloji xüsusiyyətdən və yerli şəraitdən asılı olaraq 20.10.-tarixdən 23.10 tarixə qədər olan müddətdə başlanmışdır.

Bu nümunələrdə kütləvi çıxışdan texniki yetişkənliyin başlanğıcına qədər olan günlərin sayı 106-109 gün, kütləvi çıxışdan kütləvi texniki yetişkənliyə qədər günlər 110-115 gün olmuşdur.

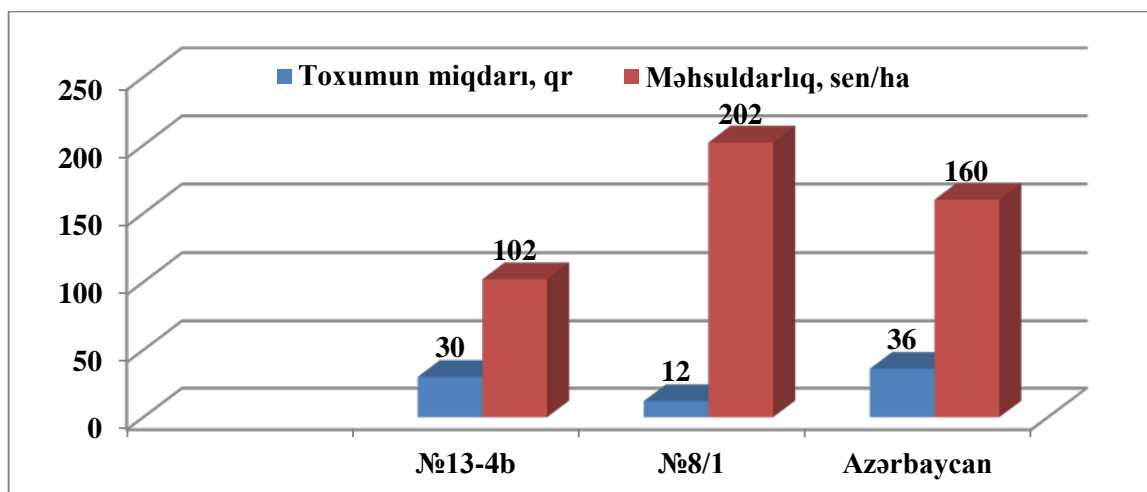
2020-ci ildə təcrübə sahəsində aprobeasiya aparılaraq elit bitkilər seçilmiş, həmin seçilmiş bitkilər 2020-cü ilin mart ayının 11-də izolyasiya (təcrid) qanunlarına riayət edilməklə tor örtüklərlə örtülərək karkaslara salınmış və mütəmadi olaraq, vegetasiya müddətində müşahidələr aparılmışdır. Onlara aqrotexniki qulluq vaxtılı-vaxtında aparılmış və yüksək səviyyədə superelit toxum istehsal edilmişdir.

Sortnünunələrin anaqlıq bitkiləri üzərində toxumluq sahədə fenoloji müşahidələr aparılmış və əsas fazalar qeyd edilmişdir (cədvəl).

Şəkil 7. Kolleksiya pitomnikində toxumluq məqsədi ilə əkilmiş anaqlıq seleksiya nümunələrindən əldə olunan toxumun miqdarı

Şəkildən görüldüyü kimi tədqiqat zamanı ağbaş kələm nümunələrinin müsabiqəli sort sınaq pitomnikində yer alan nümunələrinin anaqlıq bitkilərinin toxumlarının çəkisi və məhsuldarlığı müqayisəli şəkildə əks olunmuşdur. Məhsuldarlığa görə müqayisə etdikdə №8/1-də daha yüksək 202 sen/ha, digər tərəfdən isə əldə olunan toxumun miqdarına görə Azərbaycan sortunda daha yüksək 36 qram olduğu müşahidə olunur.

Şəkil 8. Müsabiqəli sort-sınaq pitomnikində sınaqdan keçirilmiş anaqlıq yazlıq ağbaş kələm sortlarından əldə olunan toxumun miqdarı və məhsuldarlığı

Kələm bitkisi əsasən ikillikdir. Vegetasiyanın ilk ilində kələm bitki nümunələrində baş əmələ gəlir. Vegetasiyanın ikinci ili isə bu başlardan toxumluq bitkilər inkişaf edir ki, o da çiçəkləyir və toxum verir. Kələm bitkisinin toxum meyvəsi-cox yuvalı qınlardan ibarətdir. Onun toxumu xırda, iri, tünd qırmızı, qara, qəhvəyi rəngdə olur. Toxumu əlverişli şəraitdə saxladıqda cücərmə %-ni itirmədən 4-6 il qalır.

Belə ki, tədqiqat zamanı seleksiya işlərində valideyn formaların seçilməsində və ya qiymətləndirilməsində bir sıra parametrlərlə yanaşı bu göstəricilərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Quliyev Ş.B. Müxtəlif səpin və əkin müddətində baş kələmin toxum məhsuldarlığı. “Tərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsində elmin rolu” (Az ETTİ-nin elmi əsərlərinin tematik məcmuəsi), Bakı-1996, c. 38-39
2. Алиаскер-заде Р.Д., Сорочкин Н. И. Биоморфологические и хозяйственные особенности местных и зарубежных сортов белокочанной капусты при озимой культуре в условиях Куба_Хачмасской зоны. Труды Аз НИИО, т.II, Баку-1968, с.31-35
3. Дякунчак С.А., Королева С.В., Ситников С.В. Селекция гетерозисных гибридов F1 белокочанной капусты на устойчивость к *Xanthomonas campestris*.// Сборник материалов Международной научно-практической конференции/ ВНИИБЗР – Краснодар, 2010. Вып.6 – С.686-690.
4. Монахос Г.Ф. Схема создания двухлинейных гибридов капустных овощных культур на основе самонесовместимости // Изв.ТСХА. – Вып.2.- 2007. – С.86-93.
5. Литвинов, С.С. Научные основы современного овощеводства / С.С.Литвинов // М.: РАСХН. – ВНИИО. – 2008. – 776 с.
6. Пивоваров В. Ф. Селекция и семеноводство овощных культур. М.: 2007. 60 с.

РЕЗЮМЕ

ИЗУЧЕНИЕ РАЗНЫХ СОРТОВ БЕЛОКОЧАННОЙ КАПУСТЫ В РАЗНЫХ ПИТОМНИКА

При селекции и семеноводстве капусты необходимо отобрать образцы растений с разными морфологическими характеристиками, а также оценить эти характеристики отобранных образцов. Поэтому при изучении признаков, упомянутых в исследовании, была изучена динамика изменения этих признаков при описании сортов.

В соответствующих питомниках были отобраны образцы различных сортов белокочанной капусты по их ценным хозяйственным характеристикам и оценены по их морфологическим характеристикам.

Ключевые слова: белокочанная капуста, селекция, фенологическое наблюдение, апробация, семенное растение, материнское растение, вегетационный период

SUMMARY

STUDY OF DIFFERENT VARIETIES OF WHITE CABBAGE IN BREEDING NURSERIES

In the selection and seed production of cabbage, it is necessary to select plant samples with different morphological characteristics, as well as to evaluate these characteristics of the selected samples. Therefore, the study of the characteristic features mentioned in the study examined the dynamics of changes in these characteristics during the description of the varieties.

Samples of different white cabbage varieties were selected in the relevant nurseries according to their valuable economic characteristics and evaluated according to their morphological characteristics.

Keywords: white cabbage, selection, phenological observation, approbation, seed plant, mother plant, vegetation period

İDENTİKLİK PROBLEMİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Teymurova İradə

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

XX əsrin 40-cı illərində E. Erikson öz nəzəriyyələrində “identiklik”, “identiklik böhranı” terminlərinə əsaslanır. Onları psixopatologiyanın müxtəlif formalarının diaqnostikası zamanı aktiv istifadə etməyə başlayırlar. Ötən əsrin 50-ci illərində bu anlayışların müxtəlif şərhələrini təklif edirdilər. İdentiklik haqqında ilkin fikirlərdən tutmuş müstəqil nəzəriyyə kimi yaranması dövrünə qədər olan identiklik probleminin inkişafı aşağıdakı müəlliflərin işlərində rast gəlinir: klassik xarici ölkə filosofları, psixoloq və sosioloqları U.Ceyms, Z.Freyd, K.Yunq, J.Piaje, E.Fromm, C.Mid, C.Kuli, müasir müəlliflərdən: E.Erikson, R.Baumayster, A.Maslou, R.Meyli, Q.Ollport, K.Rocers, X.Salliven, Y.Habermas, V.Hesle, K.Xorni, E.Şpranger, A.Giddens və K.A.Albuxanova-Slavskaya, M.M.Baxtin, L.S.Vıqotski, O.Q.Drobniçkov, E.V. İlyenkov, İ.S.Kon, A.N.Leontyev, Y.M.Lotman, V.S.Merlin, B.F.Porşnev, S.L.Rubinşteyn, L.V.Soxan, A.Q.Spirkin, D.B.Elkonin, V.Yadov və b[2, 160].

İdentiklik və identifikasiya fərqli anlayışlardır. İdentiklik özündə müxtəlif aspektləri cəmləşdirir, identifikasiya isə belə aspektləri təsvir edir. İdentiklik –nəticə, özünü müdafiə, qorunma, identifikasiya isə - uyğunlaşdırma, daim seçim prosesi, adətlərin, ustanovkaların, normaların qəbuludur. Bu səbəbdən də, identifikasiya prosesinin müxtəlif səviyyələrinin təsviri identikliyin dərk edilməsinin ardınca gedir[4].

U.Ceyms üçün identiklik – özünə münasibətdə subyektiv hiss, ətraf mühitə münasibətdə “eqonun” müqaviməti, yaradıcı gücdür. Ceyms əsasən identiklik terminindən deyil, xarakter terminindən istifadə edir[2, 161].

Freyd üçün identiklik –şəxsi, daxili aləm, insanın emosional gücüdür. Sevib və işləmək – uğurlu identikliyin sadə formuludur. İdentikliyin inkişafında Z.Freyd iki müxtəlif prosesi fərqləndirmişdir:

Bioloji – həyati silsilədə orqanizm canlı üzvi sistemlər arasında ierarxiyalı orqanizm olur.

Sosial – coğrafi, tarixi və mədəni kontekstdə orqanizm qrupda sistemləşir.

İdentiklik termini həmçinin Freyd tərəfindən izah olunmuşdur. Freydə görə identifikasiya vasitəsilə “Super Eqo” formalaşır. İdentifikasiya – “Mən”-in hüdudlarından çıxmağa imkan verən və digərlərinin yaşantılarını hiss edən qrup şəklində əmələ gələn faktorlardır. İdentifikasiya – şüursuz vəziyyətdə subyektin obyekt ilə eyniləşdirilməsidir. Motivləri isə sevgini itirmə və cəzalandırılmadan qorxmadır. İdentifikasiyanın həqiqi səbəbi insanın bioloji təbiətində cəmləşmişdir. İdentifikasiyanın nəticəsi-valideyn “Super Eqo”sunun izidir. İdentikliyin saxlanması şəxsiyyətin özünü təsdiq etməsinin müxtəlif formalarını şərtləndirir. Freyd bunları müdafiə mexanizmləri adlandırır: sıxışdırma (impulsun boğulması), proeksiya (şüursuz vəziyyətdə öz hisslərini digərinin üzərinə köçürmə), rasionallaşdırma (özünüaldatma, mütləq ideyaların rasionallıq izahına cəhd etmə). Müdafiə mexanizmləri istifadə edilən “Mən” obrazını saxlayır.

Beləliklə, identifikasiya qarşılıqlı təsiri təsvir edir. Amma, Freydə görə, belə qarşılıqlı təsir bioloji aspektdən müəyyən olunur. Əsas məqsəd bioloji adaptasiyadır. “Mən” üçün bioloji - psixoloji tarazlığın saxlanılmasında əsas məqsəddir. Çünki identiklik əsas və ilkin identifikasiyanın tarazlığı şərtidir. İdentifikasiya tarazlanır, mədəniləşir, identiklik isə xilas olunur.

Freydin davamçıları identiklik terminini dəqiqləşdirmiş və genişləndirmişlər: M.Kleyn “proyektiv identiklik” anlayışını təklif etmiş, A.Freyd “müdafiə identikliyi”, M.Eynsvort, C.Boulbi, M.Maler, R.Şafer, U.Meyssner identifikasiyaya internalizasiya səviyyəsi kimi baxırdılar, hansı ki, obyektiv münasibətlər kontekstində keçir, digər şəxslərlə identifikasiya etmə imkanı verir.

Freyd tərəfdarlarının hamısı üçün şüursuz strukturlara identifikasiya, subyektin keyfiyyətlərinə birbaşa köçürülmə fikirləri ümumidir: uşaqlıq yaşlarından prosesin məhdudlaşdırılması, aydın biliklərin olmaması, identifikasiya və identiklik anlayışlarının tez – tez eyniləşdirilməsi. Identiklik və identifikasiya heç cür tarixi zamanla əlaqəli deyil, belə ki, onların cəmiyyətə təsir mexanizmləri hələ də izah olunmamışdır. Aydın ki, belə yanaşmanı sosial atomizm və ya metodoloji individualizm kimi xarakterizə etmək olar. Freyde görə o, bioloji tendensiyalarla sıxışdırılırdı. Bizim baxışımıza görə, müvafiq mövqe sosial fenomenlərin təşkil olunması mexanizmlərini izah etməyə imkan vermir, ancaq şəxsiyyətin qabiliyyətlərini və ya xarakter əlamətlərini müəyyən etmək olar. Fərdi – psixoloji identiklik bağlı qalır. Bununla bərabər, kollektiv identifikasiyanın necə inkişaf etdiyi anlaşılmaz qalır[2, 163 – 165].

E.Fromm şəxsiyyətin bütövlüyünün bərpasını aktiv şəkildə müzakirə edərək identiklik terminindən istifadə edir. “İdentikliyə malik olmaq – yaşamaq, ancaq sahib olmamaqdır”. “İnsan yaşayıb sahib olmamağı seçdikdə, o, həyəcan və özünəinamsızlıq, sahib olduqlarını itirmək qorxusu hiss etmir. Əgər “Mən” – bu mən olduğum kimiyəm, ancaq sahib deyiləm, bu zaman heç bir güc məni təhlükəsizliyimlə hədələyə və məni identiklik hissindən məhrum edə bilməz” [2, 167].

İdentiklik anlayışına növbəti yanaşma bihevizmizmdir. İdentifikasiya – identikliyin formalaşması və möhkəmlənməsidir. İdentifikasiyanın məzmunu – obyekt və subyekt üçün ümuminin qurulması və onların subyekt tərəfindən mənimsənilməsi, rollu münasibətlərin müəyyən edilməsi prosesidir.

İdentifikasiyanın kökləri – asılılıqların və bağlılıqların formalaşmasıdır. Əsas funksiya – artıq hazır davranış formalarının yenilənməsini əldə etməkdir. İdentifikasiyanın məzmunu – subyekt və obyekt üçün ümumi dəyərlərin qurulması və onların möhkəmlənməsi prosesidir. İdentifikasiya möhkəmlənmə, imitasiya, ümumiləşdirmə, müşahidə, modelləşdirmə ilə, öyrənmə ilə əldə olunur[2, 168].

Bihevizmistik nəzəriyyənin çatışmazlıqları indiyə qədər şəxsiyyətin inkişafı və münasibətinin təhlilinin olmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, identifikasiyanın ilkin izahında (freydizm nəzəriyyəsində olduğu kimi, bihevizmizmdə də) identikliyin əldə olunması prosesinin dərk olunmasına birtərəfli yanaşma üstünlük təşkil edir.

Beləliklə, identiklik nəzəriyyəsinin inkişafında ilkin mərhələni yuxarıda göstərilən əlamətə görə formal – məntiqi kimi xarakterizə etmək olar.

İdentiklik nəzəriyyəsini təqdim etməklə, Eriksona görə, onu tarixi baxımdan nəzərdən keçirmiş oluruq. Termin ilk dəfə nəzəriyyədə işləndiyi vaxtdan, o, tək-cə elmi deyil, gündəlik əhatədə məşhurlaşmağa başlayır. Termin ilk vaxtlardan müxtəlif mənalar almış və gözlənilməz situasiyalarda istifadə olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, predmetin statistik mahiyyətinə baxmayaraq, fenomen özü tarixi təşəkkülün obyektidir[2, 169].

E.Erikson psixanalizin ənənələrini davam etdirir. Qeyd etməliyik ki, Freyd identiklik haqqında çox az yazmışdır. Əlbəttə ki, identiklik termini Freyddən sonra da istifadə olunmuşdur (daha doğrusu “Eqo – psixologiya”). İdentiklik fikrinin inkişafı A.Freydin, “Eqo – psixologiya” nəzəriyyəçilərinin – X.Hartmanın, D.Papoportun, E.Krisinin işlərində qeyd olunur.

E.Erikson eqo-psixoloqların fikirlərini qəbul edərək, nəzəriyyəni inkişaf etdirir. “Mən” in inkişafının dövrləşməsinə, “Mən”in avtonomiya, yaşlılıq, məhsuldarlıq dövründə keçdiyi böhranlara nəzər salır. İdentiklik – “Mən”in sosiallaşmış hissəsidir. Freydizmin əsas çatışmazlığı Eriksona görə, ətraf mühitin kənarlaşdırılması faktoru idi. Ətraf mühit – tək-cə kənarında deyil, fərdin özünün daxilində olan bütün ümumi mədəniyyətlər, keçmiş, indi, obyektiv dünyadır. Hər bir cəmiyyət identikliyin repertuarını təklif edir: uşağın, atanın, ananın, identikliyinə tutmuş peşəkar və siyasi eyniləşdirməyə qədər. Əgər identiklik başqası tərəfindən təsdiqlənsə, bu zaman realdır. Beləliklə, o – özünüidentifikasiya və digərlərini identifikasiyanın qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir[2, 170].

E.Erikson “Mən”in öyrənilməsində üç əsas qatı fərqləndirir:

Birincisi, Erikson göstərirdi ki, Freyd tərəfindən təsvir olunmuş psixoseksual inkişafın fazaları və “Mən” in inkişafının psixoloji mərhələləri mövcuddur. Bunun əsasında fərd özünə və sosial əhatəsinə münasibətdə əsas orientasiyasını qurur.

İkincisi, Erikson təsdiq edir ki, şəxsiyyətin təşəkkülü yeniyetməlik yaşında başa çatmır, bütün həyatı boyu davam edir.

Üçüncüsü, hər bir mərhələnin özünəməxsus inkişaf parametrləri var.

Beləliklə, ilkin olaraq təsdiq olunur ki, identikliyin qurulması – insanın özünün davranış modelini qurmasıdır. Bu isə iki əlamətə malikdir: o insanın həyatı boyu dəyişiləndir və praktikada həyata keçirmək üçün olduqca uzunmüddətlidir. İdentifikasiya prosesinin insan modelinin qurulması çərçivəsində kifayət qədər uzunmüddətli olması və real aləm ilə eyniləşdirilməsi fikri irəli sürülmüşdür. İdentiklik modelinin müxtəlifliyi insanın tarixi inkişafının müxtəlifliyində əks olunur[2, 171].

İdentiklik nəzəriyyəsində Eriksonun qiymətli hədiyyəsi bioloji tendensiyadan imtina etməsidir. Erikson üçün identikliyin mahiyyətinin başa düşülməsinin əsas şərti onun tarixiliyidir. İstənilən təhlildə (sosioloji, fəlsəfi) identikliyi nəticə və ya nail olma kimi təqdim etmək olmaz. Onun saxlanılmasının əsas faktoru– tarixilikdir. Hər bir fərd sosial dəyişiklik axınında tarixə qoşulub. Psixosial identikliyin öyrənilməsi üç tərəfli qarşılıqlı təsirdən asılıdır: “fərdin qrupda rollu inteqrasiyası ilə şəxsiyyətin əlaqəsindən; onun həmin dövrdəki ideologiyasına istiqamətlənmiş obrazından; tarixi anlarla həyatın tarixindən”. İnsan həyatı – fərdi inkişaf prosesində və sosial şərtlər altında, nəsillərin qarşılıqlı təsiri prosesində yaranmış, fərdi ruhun və zamanın mənəvi axtarışının, qabiliyyətlərin kombinasiyasının, keçmiş zamanda qurulanların, imkanların, indiki anın, dərk olunmayan müqəddimələrin təkrar olunmaz birləşməsidir. İnsan - təbəqənin təbəqə dalınca getdiyi arxeoloji kurqan deyil. Böyümə ölçüsünə görə o, öz keçmişini gələcəyinin bir hissəsi edir. Beləcə tarixi identiklik yaranır.

Erikson identikliyi birmənalı şəkildə müəyyən etməyə çalışmır. Onun fikrincə, identiklik – şəxsin eyniyyət hissi və tarixi fasiləsizliyidir. O, özünü eyniyyət kimi qəbul etməyə, zaman və məkanda öz mövcudluğunun dərk olunmasına əsaslanıb. “Digərləri” mənim oxşarlığımı (eyniyyət) və fasiləsizliyimi qəbul edirlər. İdentiklik –uşaqlıq dövründə uğurlu eqo – sintez və resintezin nəticəsində yaranmış konfiqurasiyadır. O, tədricən istedadı, baza qabiliyyətlərini, əhəmiyyətli identifikasiyanı, effektiv müdafiəni, uğurlu sublmasıyanı birləşdirir[2, 172 – 173].

Eriksona görə, identikliyə malik olmaqla demək: özünün dəyişilməz şəkildə situasiyadan asılı olmadığını hiss etmək; öz şəxsi fasiləsizliyi və bu fasiləsizliyi digər insanlarla əlaqəli duymaq; keçmiş, indini və gələcəyi tam halda qavramaq, öz həyat planını qurmaq, keçmiş əsasında indiyə müqavimət göstərmək. Bununla bərabər, gələcək yol – xarici dəyişiklik deyil, daxili reformadır. İdentikliyin strukturu üç sırada təşkil olunma kimi təqdim olunur. Birinci sıra – somatikdir – orqanizm xarici mühitlə daimi qarşılıqlı təsirdə öz tamlığını saxlamağa can atır. İkinci – şəxsi – o şüur və davranışda daxili və xarici təcrübəni inteqrasiya edir. Üçüncü – sosial sıra – insanlar tərəfindən birgə dəstəklənir. Buna müvafiq olaraq Erikson identifikasiyanın üç növünü göstərir:

1. Somatik identifikasiya. Bu, orqanizmin xarici mühitlə qarşılıqlı təsirinin uyğunlaşmasıdır;
2. Şəxsi identifikasiya. Bu, insanın xarici və daxili identifikasiyasıdır;
3. Sosial identifikasiya. İnsanlarla birgə, əlbir şəkildə ictimai qayda-qanunu, sabitliyi qorumasıdır[1, 308].

Beləliklə, identikliyin inkişafı üç prosesin qarşılıqlı təsiri nəticəsində inkişaf edir – bioloji, sosial və “eqo”. “Eqo” əsas funksiyanı həyata keçirir, o, birinci və ikinci prosesi birləşdirir.

İdentikliyin təşəkkülü E.Eriksonun səkkiz mərhələli epigenetik proqramında çox geniş yer almışdır. Hər bir yeni mərhələdə yeni elementlər yaranır, köhnələr isə atılmış olur. İdentikliyin təşəkkülü üç formada həyata keçir: introeksiya – obrazda ibtidai yaşama, məsələn, belə vəziyyət uşaqda təhlükəsizlik duyğusunu təmin edir; identifikasiya– təbiətin, cəmiyyətin əhəmiyyətli və

hörmətli nümayəndələrinin köməyilə interaksiya yolunda formalaşır; identikliyin formalaşması – unikal məqsəddə birləşmiş identifikasiya ansamblı[2, 174].

İstənilən proses kimi identikliyin təşəkkülü yeniyetməlik dövründə yaşanan böhrandan keçir. İdentiklik böhranı Eriksona görə, identiklik elementinin konfigurasiyası və ətraf mühiti özündə əks etdirmə üsulu arasında konflikt dövrüdür. İdentiklik böhranının yaranmasına aiddir: yaxınlıq, intimlik, zaman perspektivinin dağılması, neqativ identikliyin seçilməsi, rolların qarışması problemi. Beləliklə, identiklik böhranı – identikliyin təşəkkülü üçün qanunauyğun mərhələdir[3, 154].

Açar sözlər: identiklik, identifikasiya, identiklik böhranı

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev R. Psixologiya tarixi. Bakı, 2006.
2. Vəliyev M., Mustafayev A. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı, “Elm”, 2013.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва, 1996.
4. Идентификация. Большая Советская энциклопедия. <https://dic.academic.ru/dic.-nsf/bse/89636>

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ

Проблема идентичности и особенности ее формирования являются основными вопросами, обсуждаемыми в статье. В связи с этим, рассматриваются исследования разных авторов, посвященные данной проблеме.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, кризис идентичности

SUMMARY

DIRECTION OF RESEARCH OF THE PROBLEM OF IDENTITY

The problem of identity and features of its formation are the main questions discussed in article. In this regard, the researches of different authors devoted to this problem are considered.

Key words: identity, identification, identity crisis

СОСТОЯНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ НА ФИЗИЧЕСКУЮ СОБСТВЕННОСТЬ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Тим Росс Расимович

Университет Азербайджан

Одним из основополагающих аспектов развития экономики является защита прав частной собственности. Более того, во многих подходах именно этот фактор определяет сущность экономической системы. По этой причине во всех странах в каждой конкретной исторической эпохе и экономисты, и политики находятся в постоянных поисках наиболее подходящей альтернативы регулирования отношений собственности.

Учитывая важность данной задачи для устойчивого развития современного Азербайджана, в работе на основе сравнительного межстранового анализа оценивается глобальная и региональная позиция страны по данному вопросу.

Ключевые слова: Международный индекс прав собственности, право на физическую собственность, защита физической собственности, регистрация собственности, легкость доступа к кредитам

Как утверждает известный американский ученый Фрейфогл, права собственности «представляют собой сложный правовой институт, который позволяет владельцам использовать части природы и ограничивать их использование другими» [1, с. 118].

Каждый год Альянсом Прав Собственности (Property Rights Alliance) для всех стран рассчитывается Международный индекс прав собственности –индикатор, оценивающий положение в стране по уровню защиты прав собственности. Важным компонентом этого индикатора является состояние правовой среды по защите прав собственности в стране, который оценивается на основе ряда критериев.

В этом исследовании на основе сравнительного анализа нами выявляется глобальная и региональная позиция Азербайджана, как по Международному индексу прав собственности в целом, так и по состоянию права на физическую собственность в стране.

1. Положение в Азербайджане по международному индексу прав собственности

Итак, как видно из таблицы 1, согласно отчету 2019 года, по этому индикатору Азербайджан с 5,1 баллами занимает 80 место среди 128 стран и третье место после Турции и Грузии среди стран региона, которых мы выбрали в качестве ближайших соседей Азербайджана (Туркменистан не включен в этот список ввиду отсутствия информации по этой стране). Заметим, что, хотя Азербайджан и отстает от Турции на 11 и от Грузии на 10 ступеней, разница в баллах с этими странами незначительна – 0,2 балла.

Отставание в баллах от лидера Финляндии составляет 44,8% (табл. 1).

Плохим результатом является то, что по сравнению с 2018 годом Азербайджан опустился на 2 ступени вниз, хотя его балл увеличился на 2% (с 5 до 5,1). Заметим, что это не парадокс, и объясняется тем, что некоторые внизу стоящие страны еще больше улучшили свой балл и превзошли Азербайджан.

Таблица 1. Международный индекс прав собственности

Страна	2019		2018		рост балла, %	улучшение ранга	отставание от лидера по баллу, %
	Балл	Ранг	Балл	Ранг			
Финляндия	8,7	1	8,7				
Армения	4,8	93	4,7	95	2,1	2	44,8
Азербайджан	5,1	80	5,0	78	2,0	-2	41,4
Грузия	5,3	70	5,2	74	1,9	4	39,1
Иран	4,6	103	4,8	91	-4,2	-12	47,1
Казахстан	4,5	89	4,8	88	-6,3	-1	48,3
Россия	5,5	68	4,9	84	2,0	-2	42,5
Турция	5,3	69	5,3	66	0,0	-3	39,1

Рассчитана и составлена автором на основе данных [2]

1. Глобальная и региональная позиция Азербайджана по субиндексу «Право на физическую собственность»

По данному субиндексу положение в Азербайджане может быть оценено как «хорошее» - в мировом рейтинге страна с 7,1 баллом занимает 40-е место, которое на 3 ступени ниже по сравнению с 2018 годом (табл. 2). А в регионе Азербайджан по баллу незначительно уступает Грузии (7,1 против 7,2).

Таблица 2. Индекс Права на физическую собственность

Страна	2019		2018		рост балла, %	улучшение ранга
	б алл	р анг	б алл	р анг		
Армения	6,86	49	6,77	49	1,3	0
Азербайджан	7,10	40	7,10	37	0,0	-3
Грузия	7,20	34	7,1	33	1,4	-1
Иран	5,60	105	5,8	94	-3,4	-11
Казахстан	6,4	73	6,4	65	0,0	-8
Россия	5,90	93	5,4	91	9,3	-2
Турция	6,60	54	6,8	47	-2,9	-7

Рассчитана и составлена автором на основе данных [2]

По компоненту «Защита физической собственности». Как видно из таблицы 3, по этому компоненту субиндекса «Право на физическую собственность» Азербайджан вместе с Грузией занимают первое место в регионе. Хотя балл страны 6,3 не изменился по сравнению с 2018 годом, но Азербайджан ухудшил свою позицию на 5 ступеней и оказался на 45-м месте, опережая и Грузию.

Заметим, что наихудшее положение по этому показателю в регионе у России (104 место в мире с 4,6 баллом). Кроме этого, как видно, все страны региона за исключением Армении и России ухудшили свою позицию, а Турция сместилась с 61 места в 2018 году на 89-е в 2019 году (табл. 3).

Таблица 3. Индекс Защиты физической собственности

Страна	2019		2018		рост балла, %	улучшение ранга
	б алл	р анг	б алл	р анг		
Армения	5,91	53	5,66	55	4,4	2
Азербайджан	6,30	45	6,3	40	0,0	-5
Грузия	6,3	47	6,1	44	3,3	-3
Иран	4	9	4	9	2,1	-3

	,8	5	,7	2		
Казахстан	,2	58	,2	74	0,0	-4
Россия	,6	4104	,3	5051	13,2	1
Турция	,9	489	,6	561	12,5	-28

Рассчитана и составлена автором на основе данных [2]

По компоненту «Регистрация собственности». По этому компоненту привлекает внимание то, что Грузия занимает первое место в мировом рейтинге. Хотя Азербайджан и отстает от Грузии всего на 0,2 балла (9,8 в Азербайджане против 10,0 в Грузии), по рангу он оказался на 14 месте в мире. Это объясняется плотностью баллов стран по этому показателю (табл. 4). Например, Турция с примерно равным баллом занимает 17-е, а Армения с 9,78 баллом - 21-ое место в мировом рейтинге. По этому показателю Азербайджан улучшил свою позицию на одну ступень.

Как видно из таблицы 4 наихудшее положение в этом вопросе у Ирана, который за последний год переместился с 30-го места на 74-е. Россия также в числе отстающих по данному показателю, при этом в 2019 позиция России опустилась на 2 пункта.

Таблица 4. Индекс Регистрации собственности

Страна	2019		2018		рост балла, %	улучшение ранга
	Балл	Ранг	Балл	Ранг		
Армения	9,78	21	9,78	20	0,0	-1
Азербайджан	9,8	14	9,8	15	0,0	1
Грузия	10,0	1	10,0	1	0,0	0
Иран	9,0	74	9,6	30	-6,3	-44
Казахстан	9,9	9	9,9	10	0,0	1
Россия	9,6	31	9,6	29	0,0	-2
Турция	9,8	17	9,7	25	1,0	8

Рассчитана и составлена автором на основе данных [2]

По компоненту «Легкость доступа к кредитам». Как указано в описании, по этому очень важному фактору для развития бизнеса Азербайджан занимает 55-ю позицию в мировом рейтинге, и четвертое место среди стран региона, уступая в нем Армении, Грузии и Турции. При этом по сравнению с предыдущим годом ни балл в 5 пунктов, ни ранг страны не изменились. Интересно, что аналогичная ситуация свойственна практически всем странам региона. Но на этом фоне еще более удивительным является изменение в позиции Армении, являющейся лидером среди стран региона – ее балл за 2018-19 гг. увеличился вдвое, а по рангу она поднялась на 41 ступень (с 62-го на 21-ое место) (табл. 5). Единственным, на наш взгляд, объяснением такого взлета в Армении представляется

недавняя смена власти в Армении. Вместе с тем, трудно согласиться с тем, что доступ к кредитам в этой стране почти в два раза лучше, чем в Азербайджане, Грузии и Турции.

Наконец, следовало бы обратить внимание и на тот, факт, что, если даже доступ к кредитам в Иране осложнен, такое отставание от Армении (более чем в три раза) не реалистично.

Таблица 5. Индекс Легкости доступа к кредитам

Страна	2019		2018		рост балла, %	улучшение ранга
	б алл	Р анг	б алл	Р анг		
Армения	9,8	21	4,88	62	100,8	41
Азербайджан	5	5	5	5	0,0	0
Грузия	5,3	45	5,3	45	0,0	0
Иран	3,1	113	3,1	114	0,0	1
Казахстан	4,1	91	4,4	91	-6,8	0
Россия	3,6	102	3,6	102	0,0	0
Турция	5,2	49	5,2	49	0,0	0

Рассчитана и составлена автором на основе данных [2]

ИСТОЧНИКИ

1. Freyfogle E.T. (2010). Property and liberty. *Harvard Environmental Law Review*, Vol. 10, 75-118.
2. International Property Rights Index Report (2019). Property Rights Alliance. Available at: <https://internationalpropertyrightsindex.org/>

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANDA FİZİKİ MÜLKİYYƏT HÜQUQLARININ QORUNMASI ÜZRƏ İNSTİTUSİONAL VƏZİYYƏT

İqtisadi inkişafın fundamental aspektlərindən biri xüsusi mülkiyyət hüququnun qorunmasıdır. Bundan başqa bir çox yanaşmalarda iqtisadi sistemin mahiyyətini məhz bu amil müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən hər bir konkret tarixi dövərdə bütün ölkələrdə həm iqtisadçılar, həm də siyasətçilər daim mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin ən əlverişli alternativini axtarırlar.

Müasir Azərbaycanın davamlı inkişafında bu məsələnin önəmli olmasını nəzərə almaqla işdə ölkələrarası müqayisəli təhlil əsasında ölkənin bu məsələdə qlobal və regional mövqeyi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Beynəlxalq mülkiyyət hüququ indeksi, fiziki mülkiyyət hüququ, fiziki mülkiyyətin qorunması, mülkiyyətin qeydiyyatı, kreditlərə ılcatanlığın asanlığı

SUMMARY

THE STATE OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT FOR THE PROTECTION OF PHYSICAL PROPERTY RIGHTS IN AZERBAIJAN

One of the fundamental aspects of economic development is the protection of private property rights. Moreover, in many approaches, this factor determines the essence of the economic system. For this reason, in all countries, in each particular historical era, both economists and politicians are constantly searching for the most appropriate alternative to regulating property relations.

Taking into account the importance of this task for the sustainable development of modern Azerbaijan, the paper evaluates the global and regional position of the country on this issue on the basis of a comparative cross-country analysis.

Keywords: International index of property rights, the right to physical property, protection of physical property, property registration, easy access to loans

EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ RUSIYA FEDERASIYASI CİNAYƏT MƏCƏLLƏSİNİN 254-CÜ MADDƏSİ NÜMUNƏSİNDƏ CİNAYƏT-HÜQUQI MÜDAFİƏ OBYEKTİ KİMİ

Ulezko Sergey İvanoviç¹, Vəliyev Zahid Baxşalı oğlu²

¹*Rostov Dövlət İqtisad Universiteti*, ²*Qərbi Kəspı Universiteti*

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının cinayət Məcəlləsinin və Rusiya Federasiyasının cinayət Məcəlləsinin 254-cü maddələrinin timsalında, nümunəsində Ekoloji təhlükəsizlik qaydaların qorunmasından, Ekoloji cinayətlərinin törədilməsindən və Ekoloji cinayətlərin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutulmasından bəhs edilir. Mövcud qanunvericilikdə Azərbaycan Respublikası cinayət Məcəlləsinin və Rusiya Federasiyasının cinayət Məcəlləsində 254-cü maddəsində yeni təklif olunan sənayə tullantıların ilə ətraf mühitin çirkləndirilməsinə dair müddəa yerini almamışdır. Məqalədə bu və əlavə dəyişikliyin edilməsi zərurəti işıqlandırılır və hüquqi cəhətdən əsaslandırılır.

Açar sözlər: ekoloji təhlükəsizlik, cinayət, zərər, torpaq, obyekt, obyektiv tərəf, nəticələr.

Yer üzü insan cəmiyyəti üçün xüsusi dəyərdir. Bu, insanların bütün nəsilləri üçün yeganə yaşayış yeridir. Son vaxtlar həm Rusiyada, həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada torpağın vəziyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə pisləşmişdir. Ətraf mühitin vəziyyətinə dair torpaq monitorinqi və digər monitorinq sistemlərindən alınan məlumatların təhlili göstərir ki, torpaqların pisləşmə tendensiyası davam edir. Eroziya, deflyasiya, bataqlıq, şoranlaşma, səhrələşmə, kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaqların kol və kiçik meşələrlə örtülməsi və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın itirilməsinə səbəb olan digər proseslər intensiv inkişaf edir. Torpaqların iqtisadi dövriyyədən çıxarılmasının qarşısının alınması, belə bir bənzərsiz mənbənin qorunmasının vacibliyini nəzərə alaraq Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv dövlətlər üçün nümunəvi Cinayət Məcəlləsində torpağın cinayət-hüquqi üsullarla qorunmasına ehtiyac barədə təklif belə formada ifadə edildi: “ saxlanılması, istifadəsi və daşınması zamanı pestisidlər, gübrələr, bitki böyütmə stimulantları və digər təhlükəli kimyəvi və ya bioloji maddələrlə, habelə torpaqların qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan ətrafa əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vuran digər zərərlərlə zəhərlənməsi cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.”(Bölmə 1. Maddə 225) ... Azərbaycan və Rusiyanın cinayət qanunvericiliyi torpaqlara ziyan vurmaqla əlaqədar ictimai təhlükəli hərəkətlərə də qiymət verdi.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 254.1-ci maddəsində göstərilmişdir: “ Saxlanması, istifadə edilməsi yaxud daşınması zamanı gübrələrlə, təhlükəli kimyəvi və ya bioloji maddələrlə davranış qaydalarının pozulması nəticəsində təsərrüfat və ya başqa fəaliyyətin zərərli məhsulları ilə torpaqların zəhərlənməsi, çirkləndirilməsi yaxud onların başqa cür korlanması, insanların sağlamlığına və ya ətraf mühitə əhəmiyyətli ziyanın vurulmasına səbəb olduqda” cinayət məsuliyyəti yaradır.

Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 254-cü maddəsinin 1-ci hissəsində göstərilmişdir: "Gübrələrin, bitki böyüdücü stimulyatorların, pestisidlərin və digər təhlükəli kimyəvi və ya bioloji maddələrin saxlanması, istifadəsi və daşınması zamanı davranış qaydalarının pozulması nəticəsində təsərrüfat və ya başqa fəaliyyətin zərərli məhsulları ilə torpaqların zəhərlənməsi, çirkləndirilməsi yaxud onların başqa cür korlanması, insanların sağlamlığına və ya ətraf mühitə əhəmiyyətli ziyanın vurulmasına səbəb olduqda” cinayət məsuliyyəti yaradır.

Sevindirici haldır ki, cinayətin predmeti və subyektini anlamaqda Rusiya və Azərbaycan qanunvericilərinin fikirləri tamamilə üst-üstə düşür. Torpağa vurulan zərərin bütöv bir obyekt kimi ictimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər göstərilir. Çünki bu kompozisiya yerli qanunvericilər tərəfindən " İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər " bölməsində yerləşdirilmişdir. Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 254-cü maddəsi və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 254-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş cinayətlərin ümumi obyekt bu cinayətlərin "Ekoloji Cinayətlər" fəslində yerləşməsinə görə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində inkişaf edən münasibətlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki qanunverici bu halda cinayət qanununun qorunması predmetinin torpaq sahəsi deyil, təbii obyekt və təbii sərvət kimi torpaq olduğunu qeyd edir. "Torpaq" və "torpaq sahəsi" anlayışları eyni deyildir. Torpaq sahəsi birbaşa torpaq münasibətləri obyektidir, eyni zamanda dövlət qeydiyyatı baxımından universal bir hüquq obyektidir. Bu maddənin dispozisiyası ilə əlaqəli torpaq, ekoloji, iqtisadi, istirahət və digər funksiyaları yerinə yetirən, insanlar üçün həyatı dəstəkləyən bir səth, torpaq qatı kimi başa düşülür. Torpağın kimin mülkiyyətində olması və təyinat məqsədi vacib deyil. İstər dövlət mülkiyyətində olan torpaqların və istərsə də sahibkarların mülkiyyətində olan torpaqların hansının pisləşməsinin fərqi yoxdur. Biz nəticədən, ictimai təhlükəsizlikdən, bizim vəziyyətimizdə ekoloji təhlükəsizlikdən danışıraq.

Torpağa dəyən zərərin birbaşa obyekt torpaqların qorunması və səmərəli istifadəsi üçün ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində inkişaf edən münasibətlərdir. Əlavə bir obyekt sağlamlığı və ya həyatı qorumaq üçün bir əlaqədir.

Torpaq ehtiyatlarının qorunması və istifadəsi ilə əlaqədar mövcud hüquqi münasibətlər Rusiya Federasiyası Konstitusiyası ilə, Rusiya Federasiyasının Torpaq Məcəlləsi ilə; "Ətraf mühitin qorunması haqqında" Federal Qanunla; "Əhalinin sanitariya və epidemioloji rifahı haqqında" qanunla , habelə Rusiya Federasiyasının digər subyektləri, nazirliklərinin normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir

Azərbaycan Respublikasında bu cür mənbələr “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”, "Torpaq Məcəlləsi", "Yerin təkisi haqqında" 13 fevral 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 02 mart 2002-ci il tarixli Qanunlarıdır.

Bu cinayətin obyektiv tərəfi Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində və Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Obyektiv baxımdan, cinayət, torpağın cinayət qanunu ilə aydın şəkildə nəzərdə tutulmuş zəhərlənməsi və çirklənməsi ilə xarakterizə olunur. Zəhərlənmə torpağın pestisidlərlə və ya iqtisadi fəaliyyətin zərərli məhsulları ilə doymasıdır. Bunun nəticəsində torpaq insanların, heyvanların, həşəratların, bitkilərin və digər orqanizmlərin sağlamlığı üçün təhlükəli vəziyyətə düşür və ondan istifadə onların ölümünə səbəb olur. Çirklənmə zərərli təsirlər üçün müəyyən edilmiş standartları aşan və insan sağlamlığı, flora və faunanın vəziyyəti üçün təhlükə yaradan torpaq keyfiyyətindəki fiziki, kimyəvi, bioloji dəyişiklikdən ibarətdir. Torpağa dəyən digər zərərlər (zəhərlənmə və ya çirklənmə kimi) yalnız

gübrələrin, təhlükəli kimyəvi və ya bioloji maddələrin işlənməsi qaydalarının pozulması ilə əlaqələndirilir. Buna görə də torpağa dəyən digər zərərlər yerin zibil və ya tullantıların çirklənməsi, zibil yerlərinin icazəsiz qurulması, kanalizasiya və mexaniki yollarla torpağa ziyan vurulması (münbit qatın sökülməsi, meliorasiya qaydalarının pozulması, xəndəklərin qazılması, tullantıların tökülməsi, su basması, yarpaqların və külək eroziyasının formalaşmasını nəzərdə tutmur və s.). Digər zərərlər, qaydaları pozaraq gübrələr və ya pestisidlərdən istifadə edildikdən sonra təhlükəli kimyəvi birləşmələrin meydana gəlməsi, təhlükəli orqanizmlərin, zərərli orqanizmlərin çoxalması və ya faydalı orqanizmlərin məhv edilməsi nəticəsində yer üzünün məhv edilməsinə aid edilə bilər. Maraqlıdır ki, Azərbaycan qanunverici orqanı, Rusiyadan fərqli olaraq, Cinayət Məcəlləsinin 254-cü maddəsinin dispozisiyasına əsasən, gübrələri ekvivalent kateqoriyalar kimi qiymətləndirərək təhlükəli kimyəvi və ya bioloji maddələr kimi təsnif etmir. Rus qanunvericiliyi, gübrələrdən təhlükəli kimyəvi və ya bioloji maddələrin bir növü kimi danışır. Bu cür maddələrin alt növü olaraq, rus qanunvericiliyi bitki böyüməsi stimulantlarından, pestisidlərdən də bəhs edir.

Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 254-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulan cinayətin nəticələri sağlamlığa zərər və ya insan həyatından məhrum etmə ilə ifadə olunur. Qanunda göstərilən hərəkətlər (hərəkətsizlik) və nəticələr arasında bir səbəbli əlaqələr olmalıdır. Cinayət tərkibi maddi əhəmiyyətə malikdir. Torpağın çirklənməsi, zəhərlənməsi və ya başqa bir zərərin insan sağlamlığına və ya ətraf mühitə ziyan vurması halında cinayət sona çatır.

Həm Azərbaycan, həm də Rusiya cinayət qanunvericiliyində torpağa dəyən zərər, gübrələrin və digər təhlükəli kimyəvi və ya bioloji maddələrin saxlanması, istifadəsi və daşınması zamanı istifadə qaydalarının pozulması ilə əlaqəli olmalıdır. Torpağa dəyən ziyan bu cür qaydaların pozulması ilə əlaqədar yaranarsa təqsirkarların mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq torpağa dəymiş ziyana görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi qeyri-mümkündür. Deməli təhlil etdiyimiz məqalədə yalnız zəhərlənmə, çirklənmə, təsərrüfat və ya digər fəaliyyət sahələrinin zərərli məhsulları ilə torpağa dəyən zərərlər, insan sağlamlığına və ya ətraf mühitə ziyan vurulması ilə nəticələnərsə cinayət məsuliyyətindən söhbət gedə bilər.

Nəzərə alsaq ki, qüvvədə olan cinayət məəcəllələrinin qəbul edildiyi vaxtdan keçən dövr ərzində bu və digər cinayət xarakterli hadisələrin, əməllərin, törədilməsinə səbəb olan iqtisadi sıçrayışlar, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin meydana gəlməsi, ekoloji tarazlığa insan fəaliyyətinin mənfi təsirlərinin artması baş vermişdir. Ona görə də bu amillər ekoloji təhlükəsizliyin cinayət qanunu normaları ilə effektiv müdafiəsinin təkmilləşdirilməsini labüd edir. Bu xüsusən Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin ekoloji təhlükəzliyinin pozulmasında özünü göstərir. Məlum olduğu kimi Ermənistan Respublikasının silahlı birləşmələrinin və qanunsuz maddəli silahlı birləşmələrinin Azərbaycan torpaqlarının 20%-i işğal etmələri nəticəsində sülh və insanlıq əleyhinə çoxsaylı cinayət hadisələri törətmələri ilə yanaşı ekosid cinayətləri törətmişdirlər. İğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə aparılan monitorinqlə müəyyən edilmişdir ki, son dövrlər işğal olunmuş ərazilərdə xarici ölkələrin konkret şirkətlərinin ekologiya və yerin təkinin istismarı qaydalarının kobud şəkildə pozulması ilə nəticələnən qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar. Bu faktlarla bağlı Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu tərəfindən cinayət işləri üzrə bütün təqsirli şəxslərin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində məsuliyyətə cəlb edilməsi istiqamətində işlər aparılır. Bu qanunsuz əməllər və ekoloji cinayətlər siyahısında Ermənistan Respublikasının sahibkarlıq subyektlərinin vasitəçiliyi ilə xarici şirkətlərin qanunsuz olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində dağ-mədən işləri aparmaları həmçinin, Zod və Vəjnəli qızıl yataqlarının qanunsuz istismarı ilə ətraf mühitə zərərli maddələrin və çaylarımıza siyanit turşusu və digər zərərli maddələrin axıtılması faktlarını göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd edilənləri və torpaq kimi bir obyektin, xüsusən də elmi-texniki tərəqqi şəraitində özünəməxsusluğunu nəzərə alaraq, yerli qanunvericimiz təklifimizi nəzərdən keçirərək Azərbaycan Respublikası Cinayət məəcəlləsinin 254-cü maddəsinin dispozisiyasını aşağıdakı kimi formalaşdıracaq: “ Saxlanması, istifadə edilməsi yaxud daşınması zamanı gübrələrlə, təhlükəli

kimyəvi və ya bioloji maddələrlə davranış qaydalarının pozulması nəticəsində təsərrüfat və ya başqa fəaliyyətin zərərli məhsulları ilə torpaqların zəhərlənməsi, çirkləndirilməsi **sənaye istehsalının zərərli tullantıları** ilə çirkləndirilməsi yaxud onların başqa cür korlanması, insanların sağlamlığına və ya ətraf mühitə əhəmiyyətli ziyanın vurulmasına səbəb olduqda” cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Модельный уголовный кодекс для государств — участников Содружества Независимых Государств. Принят Постановлением Межпарламентской ассамблеи государств — участников Содружества Независимых Государств 17 февраля 1996 г. //URL: http://www.consultant.ru/popular/koap/13_9.html.
2. Федеральный закон от 10 января 2002 г. N 7-ФЗ "Об охране окружающей среды"// СЗ РФ. 2002. N 2. Ст. 133
3. Закон РФ от 30 марта 1999 г. N 52-ФЗ "О санитарно-эпидемиологическом благополучии населения"// СЗ РФ. 1999. N 14. Ст. 1652
4. Закон РФ от 19 июля 1997 г. N 109-ФЗ "О безопасном обращении с пестицидами и агрохимикатами"// СЗ РФ. 1997. N 29. Ст. 3510.
5. Федеральный закон от 10 января 1996 г. N 4-ФЗ "О мелиорации земель"// СЗ РФ. 1996. N 3. Ст. 142.
6. Конституция Азербайджанской Республики, принято 12.11.1995 года на всеобщем голосовании (референдум) и вступила в силу 27.11.1995 года.
7. «Земельный кодекс» Азербайджанской Республики было утверждено законом № 695–IQ от 25.06.1999 года.
8. Закон Азербайджанской Республики «О недрах» № 439-IQ от 13.02.1998 года.
9. Закон Азербайджанской Республики «Об охране окружающей среды» № 678-IQ от 08.06.1999 года.

РЕЗЮМЕ

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК ОБЪЕКТ УГОЛОВНО ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ НА ПРИМЕРЕ СТ.СТ.254 УК АЗ Р И РФ

В статье компаративным анализом рассматриваются вопросы защиты правил экологической безопасности, совершения экологических преступлений и уголовной ответственности за совершение экологических преступлений на примере статьи 254 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики и Уголовного кодекса Российской Федерации. Действующее законодательство не содержит положения о умышленном загрязнении окружающей среды промышленными отходами. Предлагается внести изменения в статью 254 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики и Уголовного кодекса Российской Федерации, подчеркивается необходимость этого и правовая основа дополнительных изменений.

Ключевые слова: экологическая безопасность, преступление, порча, земля, объект, объективная сторона, последствия.

SUMMARY

This article deals with the protection of environmental safety rules, the commission of environmental crimes and criminal liability for the commission of environmental crimes in the example of Article 254 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan and the Criminal Code

of the Russian Federation. Existing legislation does not include a provision on pollution of the environment with the newly proposed industrial waste in Article 254 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan and the Criminal Code of the Russian Federation. The article highlights the need for this and additional changes and provides a legal basis.

Key words: environmental safety, crime, damage, land, object, objective side, consequences.

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ИСКУССТВО ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ

Вагабова Диляра

Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства

30 августа 1991 года на заседании Верховного Совета Азербайджана была принята декларация «О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики». По времени этот факт совпал с трагическими событиями – конфликтом, переросшим в затяжную войну с Арменией и вошедшим в хроники тех лет как «События в Нагорном Карабахе и вокруг него».

Представляет интерес рассмотрение этих двух важнейших в отечественной истории эпизодов в контексте художественной жизни того периода. При этом, безусловно, надо учитывать, что оба названных фактора - проблема Нагорного Карабаха и последующее провозглашение государственной независимости - были звеньями одной цепи, начало которой восходит к политическим реформам 1985 года в Советском Союзе, известным как Перестройка.

Процесс демократизации всех сторон жизни советского общества напрямую отразился на переменах в советской художественной культуре: в самых разных видах творчества – театральных постановках, кинематографе, изобразительном искусстве, - сюжеты и в целом – самый характер интерпретации тем отличались принципиально критическим подходом в выявлении «язв» в жизни общества, а также раскрытии фактов советской истории, находившихся под грифом «секретно».

Смена руководства Союза художников Азербайджана в 1987 году привела к принципиальным изменениям в облике художественных выставок: на смену официальным полотнам, посвященным трудовым будням рабочих, нефтяников, колхозников, пришли картины небольшого размера, лирические, исповедальные по своему содержанию. Крупномасштабные тематические холсты в стиле соцреализма уступили место пейзажам, портретам, символическим композициям, апеллировавшим скорее к философским размышлениям, нежели к объективной констатации факта.

Эта смена творческой парадигмы в основном коснулась художников поколения «семидесятников», так что общая панорама выставок второй половины 1980-х годов начала все более отличаться существенным стилистическим, колористическим и концептуальным разнообразием.

Именно это поколение стало основной творческой силой, сформировавшей, в конечном счете, лицо национальной художественной школы к началу 1990-х годов. Наиболее яркими представителями здесь следует назвать К.Ахмедова, Ф. Халилова, М.-Н. Зейналова, Н. Рахманова, Ф.Агаева, Г. Юнусова, ряд других. Будучи самобытными художественными индивидуальностями, каждый из них по-своему сохранил и утвердил качество, которое, на наш взгляд, является типическим для современной азербайджанской живописи. Это – принципиальная и последовательная аполитичность, концентрированность на своем внутреннем мире, обогащение творчества философской значимостью и духовной красотой в сочетании с ярко выраженным интересом к формально-художественным

проблемам. Традиционные средства выразительности в произведениях все больше получают автономное значение. Далее, в творчестве последующих поколений – 1980-х, 90-х, 2000-х - эта тенденция наполнялась «плотью и кровью», по сей день являясь характерной особенностью азербайджанской живописи. Все чаще выразительность образов строится на колористическом и фактурном решении, все больше пространство картины, фон насыщаются эмоциональностью, определяя общий строй композиции.

Анализ работ художников-«семидесятников» как зрелого, наиболее активного в 1990-е годы поколения выявил поразительное разнообразие творческих манер, огромное множество работ, отличавшихся высоким художественным качеством, насыщенных внутренней энергетикой - результат высочайшего живописного мастерства, уникального чувства цвета, глубокого понимания самой природы масляной живописи.

Здесь необходимо вспомнить ключевую проблему, стоявшую перед Азербайджаном в этот период – проблему Нагорного Карабаха.

Узурпирование власти в Нагорном Карабахе, тотальное изгнание азербайджанцев с исконных земель, повсеместная оккупация армянскими вооруженными подразделениями азербайджанских населенных пунктов, наконец – Ходжалинская трагедия и падение Шуши... Все это обостряло ситуацию в Баку, где нескончаемой чередой проходили митинги, а в некоторых городах Азербайджана даже были предприняты попытки государственного переворота. Присутствие в городе войск и военной техники, череда провокаций, экономическая нестабильность – все это порождало состояние тревоги, беспокойства, неопределенности, полной неуверенности в завтрашнем дне. Все, на чем было сосредоточено общество в тот период - это новости из Карабаха. И вряд ли кто-либо мог задумываться в то смятенное время о вопросах искусства.

А между тем, искусство, и прежде всего – живопись, сосредоточенная в мастерских художников, переживало настоящий расцвет. Переломные для судьбы народа события как будто послужили импульсом к катарсису для национального искусства: ушло все наносное, ложный пафос, неременное присутствие идеологического значения в сюжетах и образах, обязательная приверженность реалистическим формам отражения действительности... Скинув рубище «соц. лагерного образца», азербайджанская живопись «вдруг» предстала в своем естестве – полнокровным, самобытным феноменом.

Одним из ключевых вопросов, занимавших в те годы умы азербайджанской интеллигенции, был вопрос национальных корней, происхождения азербайджанской нации, напрямую связанный с обсуждением «исконной» принадлежности земель Нагорного Карабаха историческим предкам азербайджанского народа. На этом фоне, в разных сферах творчества началось активное обращение к различным пластам национальной культуры, изучение и интерпретация национальных традиций. Можно смело утверждать, что впервые за все годы существования Советского Азербайджана проблема национальной идентичности была поднята в столь открытой и принципиально актуализированной форме.

В живописи это проявилось в повышенном интересе художников к определенным артефактам национальной культуры, традиционным архитектурным формам, орнаменту, музыкальным инструментам. У некоторых (например, у М.Аббасова и Н.Рахманова) азербайджанская идентичность получила свое символическое звучание в виде птиц – соловья, совы. У Г.Юнусова азербайджанство проявилось в ярко выраженной типажности, которая, в свою очередь, представляла собой совокупность неких стандартных физиогномических черт, воспетых в лирике средневековой азербайджанской поэзии. Спонтанно, в творчестве самых разных художников на протяжении 1990-х годов возникали портреты знаменитых азербайджанских поэтов и поэтесс («Натаван» К.Ахмедова, «Хейранханум» Г.Юнусова, «Месхети» Э.Курбанова), популярных персонажей литературных произведений и эпоса («Лейли и Меджнун» К.Ахмедова), портреты певцов-ханенде и т.д. [5, 94]

Созданные в условной, как правило с элементами гротеска манере, все эти «адресные» портреты, как и пейзажи или натюрморты, по сути, представляли собой модели, архетипы национальной культуры, ассоциирующейся у разных авторов с тем или иным образом.

Проблема национальной идентичности, окончательно сформулированная в 2001 году в обращении Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева к Первому съезду азербайджанцев мира как идея азербайджанства, получила широкое освещение в трудах азербайджанских философов, социологов, обществоведов на протяжении двух последних десятилетий. [1,2,3,4,6,7,8] Свое окончательное, всестороннее обоснование она получила в ряде статей и интервью, а также в книге «Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций» Президента Национальной Академии наук Азербайджана, академика Рамиза Мехтиева. [6,7,8]

Размышляя о сущности ценностных ориентаций национальной идеи и народа, автор, наряду с такими понятиями, как независимость, государственный суверенитет, называет ценности культуры, религии и традиции: «Культура и нация – это взаимосвязанные понятия. ... Именно национальная культура, поставленная во главу угла при обустройстве жизни народа, обеспечивает его свободное существование и развитие.... Это матрица жизнедеятельности нации, которая на индивидуальном и коллективном уровнях задает поведенческие коды и образцы». [8,83]

Этот процесс осмысления складывавшихся веками архетипов национальной культуры как важнейшего элемента феномена нации был фактически запущен именно в начале 1990-х годов, на фоне дебатов вокруг Нагорного Карабаха. Характерно, что этот период формирования национального самосознания азербайджанского народа по времени совпал с возвращением Гейдара Алиева на политическую арену страны, когда в октябре 1993 года по результатам всеобщего голосования Гейдар Алиев был избран президентом Азербайджанской республики. К тому моменту им уже было сделано немало для возвращения мира на азербайджанскую землю: пресс-конференция в постоянном представительстве Азербайджанской ССР в Москве 21 января 1990 года в связи с трагическими событиями 20 января 1990 года, на которой он осудил ввод войск в Баку, обвинил Горбачёва в нарушении Конституции, а Д.Язова, В.Крючкова и других руководителей Советского государства, причастных к этой бойне, назвал военными преступниками; именно Г.Алиеву удалось мирным путем погасить мятеж Сурета Гусейнова, после чего, вскоре он был избран президентом страны. Наконец, благодаря Г.Алиеву, уже в качестве президента, в мае 1994 года было подписано соглашение о прекращении огня между Азербайджаном, Арменией и НКР.

«В период с 1993-го по 2003 годы в Азербайджанской Республике, когда у руля власти находился Гейдар Алиев, произошли события переломного значения. Первое после достижения независимости ... десятилетие ознаменовалось возрождением надежды. Оно же дало новые ростки перемен на экономической почве. Наиболее значимым событием стало перемирие с армянскими вооруженными силами на Карабахских фронтах». [7,16]

В результате этого перемирия страна получила передышку – возможность последовательного развития и стабилизации ситуации во всех сферах общественной жизни – политике, экономике, культуре.

Что касается искусства, то произошедшие в политической и общественной ситуации перемены напрямую коснулись характера художественных выставок. Вместо ложного, панегирического пафоса, которым были насыщены произведения прошлых лет, теперь в общей мелодике азербайджанской живописи уже открыто зазвучали совсем другие интонации – горечи, безысходности, трагического контраста «черного и красного», во всяком случае, нотки, весьма далекие от оптимистического видения мира.

Оглядываясь ныне на те годы и принимая во внимание все те условия, в которых выживало азербайджанское общество тех лет, понимаешь, насколько, в сущности,

естественной должна была быть именно такая тональность художественного самовыражения... И сама возможность ее проявления – знаковая черта времени.

Отныне азербайджанские художники получили возможность выступать от своего собственного имени. И не только по нефтяным вышкам и «садам Гулистана» мир стал отныне узнавать «лицо» Азербайджана, но – как страну древней культуры и по-настоящему талантливых художников. И несомненно, формирование и развитие национальной идеи в значительной степени является залогом успеха и поступательного развития государства в целом и отдельных секторов его функционирования.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, Гейдар Алиев, период Независимости Азербайджана, изобразительное искусство, современная азербайджанская живопись, национальная идентичность, азербайджанство

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycançılıq – birliyimizin əsasıdır. Bakı, 2002.
2. Cəfərov N.Q., Sərdarov V., Cəfərov A. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı, 2016.
3. Yusifov M.İ. Azərbaycançılıq. Bakı, 2010.
4. Vəliyeva S.M. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi: məsələnin qoyuluşuna dair. Bakı, 2002.
5. Вагабова Д. Другое искусство. Баку: Елм, 1993. – 115 с.
6. Мехтиев Р. Современный Азербайджан как воплощение национальной идеи //Газ. «Бакинский рабочий», 19 мая 2011 года.
7. Мехтиев Р. Десять лет, изменившие Азербайджан: 2003-2013. М: Гриф и К, 2013.- 248 с.
8. Мехтиев Р.Э. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. В 2 кн. Книга II / Рамиз Мехтиев. – М., «Политическая энциклопедия», 2017, - 365 с.

XÜLASƏ

Dilarə Vahabovanın "Müstəqillik dövründə Azərbaycan incəsənəti" məqaləsi 1990-2000-ci illərdə Azərbaycan təsviri sənətinin ümumi xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpa dövrü – 1991-ci il – Azərbaycan tarixinin müasir dramatik mərhələsinə, məhz Dağlıq Qarabağ probleminə təsadüf etdi. Müstəqilliyin ilk illərində son dərəcə çətin vəziyyət (1991-1993-cü illər) H.Ə.Əliyevin 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən sonra ölkənin, o cümlədən mədəniyyətin müsbət inkişafına doğru irəliləyişlərlə əvəzləndi. Məqalədə müəllif 1991-ci ildən bəri ölkədəki dəyişən siyasi vəziyyətin bədii həyatda necə əks olunduğu sualını ortaya qoymuşdur. Cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən müxtəlif sənət növləri, milli ənənələrə münasibət araşdırılır, eyni zamanda ölkənin siyasi və ictimai həyatında baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq sənət aləmindəki əsas dəyişikliklərin təsviri verilir.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, Heydər Əliyev, Azərbaycanın müstəqillik dövrü, təsviri sənət, müasir Azərbaycan rəngkarlığı, Milli identiklik, Azərbaycançılıq

SUMMARY

The article by Dilara Vahabova "Azerbaijani art in the period of Independence" is devoted to the general characteristics of the Azerbaijani fine arts of the 1990s-2000s. The year of restoration

of the independence of the Republic of Azerbaijan - 1991 - coincided with a dramatic stage in the modern history of Azerbaijan, namely, the problem around Nagorno-Karabakh. The extremely heavy conditions in the first years of Independence (1991-1993) gave way to significant shifts towards the positive development of the country, including culture, since the election of H.A. Aliyev as President of the Republic of Azerbaijan in October 1993. The author raises the question of how the changing political situation in the country, since 1991, has reflected in local artistic life. The author analyzes the various forms of art functioning in society, especially the attitude towards the national traditions. There is also a description of the main changes in the nature of art in relation to changes in the political and social life of the country.

Key words: Nagorno-Karabakh, Heydar Aliyev, the period of Azerbaijan's independence, fine arts, modern Azerbaijani painting, national identity, Azerbaijanism

MİLLİ PARKLARIN TƏŞKİLİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Vəliyeva Gülşən Zalıbəy qızı

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

gulshen.velibeyli@gmail.com

Məqalədə milli parkların təşkilinin beynəlxalq təcrübəsi, dünyada mövcud olan milli parkların əsas növləri qeyd olunub. Bundan başqa həm də milli parkların fəaliyyətinin artırılması üçün infrastruktur layihələrinin tətbiqi imkanları və milli parkların təşkilinin beynəlxalq hüquqi əsasları da məqalədə qeyd olunan məlumatlara daxildir.

Açar sözlər: milli parklar, Yellouston milli parkı, milli parkların təşkili, milli parkların növləri, turizm.

Milli parkların yaradılmasının əsas məqsədi – insanların unikal və tipik landşaft, biki və heyvanat aləmi ilə tanışlıq zamanı təbii kompleks və obyektlərin mudafiəsini təmin etməkdir. Qoruqlarda olduğu kimi milli parklarda da təbii komplekslərin, nadir orqanizmlərin genofondu, flora və fauna ehtiyatları, qiymətli və unikal mənzərələr və ya onların ayrı-ayrı komponentləri qorunur.

İlk qorunan təbiət əraziləri haqqında məlumatlar eramızın VII əsrinə aid edilir. Lakin, ilk Milli park XIX əsrin sonunda ABŞ-da yaradılıb. 1872-ci ildə qeyzərlər və isti mineral bulaqlarla zəngin Yellouston yaylasında yaradılan Yellouston Milli Parkı ilk milli park hesab olunur. 1916-cı ildə isə Milli Parklar Xidməti yaradılıb. Daha sonra bütün qitələrdə milli parklar yaradılmağa başlandı. Avropanın ilk milli parkı 1914-cü ildə İsveçrədə salınan Qraubunden Milli parkı hesab olunur. 1922-ci ildə isə İtaliyada Qran Paradizo Milli parkı yaradılıb. Fransanın ilk milli parkı isə 1963-cü ildə yaradılmış, 14 km məsafədə İtaliyanın Qran Paradizo Milli Parkı ilə həmsərhəd olan - Vanuaz Milli parkıdır. Qeyd elədiyimiz kimi əsas məqsədi unikal təbii xüsusiyyətlərə malik ərazilərin və onların flora və fauna aləminin qorunması məqsədilə yaradılan parklar mühafizə etdiyi elementlərə və ya ehtiyatlara görə bir birindən fərqlənirlər. Məsələn Yellouston Milli parkının salınmasının ilk əsas məqsədi unikal geotermal ehtiyatların qorunması olub. Və ya Argentinada salınmış Los-Qlyasyares milli parkının salınmasında isə əsas məqsəd Perito-Morenou və ona bənzər digər bu kimi buzlaqların qorunması olub. Belə ki, And dağlarında yerləşən bu parkın ərazisi Antarkida və Qrenlandiyadan sonra buzlaqların cəmləndiyi ən böyük torpaq ərazisi hesab olunur.

Hesablamalara görə hal hazırda yer üzünün təxminən iki faizini əhatə edən iki minə yaxın milli park var. İstənilən milli parkın əsas atributu onun unikallığı hesab olunur. İyirminci əsrin ikinci yarısından etibarən həm milli parklara münasibət həm də onların məzmunu dəyişməyə başladı. Buna bir tərəfdən insanların təbiətə təsir dairəsinin

genişlənməsi digər tərəfdən isə, qorunana təbiət ərazilərinin əhəmiyyəti haqqında cəmiyyətdə düşüncələrin dəyişməsi səbəb oldu. Belə ki, artıq insanların təbiətə təsirinin genişlənməsi nəticəsində milli parklara təkə unikal təbiət abidələri deyil, həm də insanın mənfi təsiri nəticəsində nəslə kəsilməkdə olan ayrı-ayrı orqanizmlərdən tutmuş əhatə dairəsi azalmağa olan landşaft zonalarına qədər bütün obyektlər daxil edilməyə başlandı. Həm də milli parklar təbiət əhatəsində istirahət edə biləcəyimiz park və bir növ təbiət muzeyi kontekstindən çıxaraq artıq planetin ekoloji sağlamlığının, onun genofondunun qorunması və elmi-tədqiqatlar üçün təbii poliqlonların yaranması vəzifələrini yerinə yetirməyə başladı.

Təqribi hesablamalara görə dünyada 3500- dən artıq milli park fəaliyyət göstərir. Bunlardan 2600- ü dünya əhəmiyyəti daşıyır və BMT- nin reyestrinə daxildir. Bunlara misal olaraq Banf, Kazıranqa, Korbet, Serengeti, Tsavo, Qaqadi, Kryuger milli parklarını qeyd etmək olar.

Milli parkların yaradılması və onların fəaliyyətinin dəstəklənməsinə dair çox sayda beynəlxalq müqavilələr imzalanıb. 1933-cü ildə imzalanan Afrika Ölkələrinin Flora və Faunasının Qorunmasına dair London Konvensiyası Afrika ölkələrində və bütün dünyada milli parkların yaradılmasının əsasını qoydu. Təbiətin Qorunması üzrə Pan Amerika Konvensiyası 1942- ci ilin mayında qüvvəyə mindi və özündə bir neçə dövləti birləşdirirdi (ABŞ, Qvatemala, Venesuela, Salvador, Haiti, bir müddət sonra isə Dominikan, Meksika, Ekvador, Argentina, Nikaraqua, Peru və Braziliya da daxil oldu). Birlik özündə torpaq və su ehtiyatlarının, məhv olmaq təhlükəsi olan və miqrasiya edən quşların mühafizəsini, Peru cəngəlliklərində yaşayan azsaylı qəbilələrin təbii həyat şəraitlərinin təmin edilməsini ehtiva edir. Təbiət və Təbii Ehtiyatların Qorunması Üzrə Beynəlxalq Birlik isə 1948-ci ildə Fransa, Fontanbludə yaranıb. Birliyin əsas məqsədi – bitki və heyvan aləminin mənimsənilməsinin və qorunmasının, habelə, elmi-tədqiqat və mədəni fəaliyyətin planlaşdırılmasını olmuşdur. 1958- ci ildə bu təşkilat BMT-na Milli Parkların yaradılması və qorunması problemlərinə dair müşahidələrin aparılması xahişi ilə müraciət etmişdir. Beləliklə 1962-ci ildə Sietldə 70-dən çox ölkə nümayəndəsinin iştirak etdiyi Milli Parklara Dair İlk Beynəlxalq Konferensiya keçirildi, 1969-cu ildə Dehlidə keçirilən X Baş Assambleyada isə Milli Parklara dair ümumi konsepsiya qəbul olundu. Bu konsepsiyaya əsasən Milli Parklar aşağıdakı tələblərə cavab verməlidirlər:

1. Milli park ərazisində insan fəaliyyəti nəticəsində pozulmamış bir və ya bir neçə ekosistem mövcud olsun,
2. Milli parkın ərazisində bitki və heyvan aləmi xüsusi eləcə də, ərazinin özü elmi əhəmiyyət kəsb edərək, qorunması və öyrənilməsi məsləhət görülür,
3. Milli parkda yerli landşaft öz təbii gözəlliyi ilə fərqlənir,
4. Müvafiq qanunverici orqan ərazidə milli parkların yaranmasına səbəb olan ekoloji, geomorfoloji, təbiət-estetik xüsusiyyətlərinin qorunması məqsədilə ərazinin təsərrüfat məqsədilə mənimsənilməsinin tam və ya nisbətən məhdudlaşdırılmasına dair qərar qəbul etmiş olsun,
5. Milli Park ərazisinə ancaq elmi, dərkətmə, maariflənmə və mədəni məqsədlərlə ziyarətə icazə verilmiş olsun. [5,162-165]

1972- ci ildə isə BMT və UNESCO- ya üzv dövlətlər Milli Parklar haqqında ikinci beynəlxalq konvensiyayı qəbul etmiş oldular. Təqribən dünyanın 70 ölkəsi bu konvensiyaya sadiq qalır. Demək olar ki, dünyanın bütün milli parklarında insan fəaliyyətinə ya yalnız turizm fəaliyyəti, ya da bitki və heyvanat aləminin təhlükəsizliyinin tam təmin edilməsi şərtilə məhdud çərçivədə icazə verilir.[5,162-165]

Tarixən milli parkların salınması təcrübəsinə nəzər salsaq görərik ki, günümüzdə milli parkların təşkilinin 3 tipi var;

1. Milli parkların məhz turizm məqsədilə təşkili. Buraya Yellowstone milli parkının (ABŞ), Banf milli parkının (Kanada) təkilini aid etmək olar.
2. Artıq mövcud olan turist cıgırları üzərində milli parkların təşkili. Bu təcrübədən əsas etibarilə o halda istifadə olunur ki, qeyd olunan ərazisdə unikal təbiət abidəsi və ya mühafizəsinə ehtiyac olan abidə olsun .Bu təcrübəyə isə Avropanın milli parkları aid edilir.
3. Ərazidə ilk olaraq mövcud ehtiyatların qorunması və elmi- tədqiqatların aparılması məqsədilə xüsusi qorunan ərazilər təşkil olunur və daha sonra bunun nəticəsi olaraq mövcud ərazi turist və ya ziyarətçi qəbul edə bilən milli parklara çevrilir.

Milli parkların mövcud digər turizm obyektlərindən fərqi ondan ibarətdir ki, parklar kompleks istirahətə imkan verir. Milli parkda həm təbiətin mövcud ehtiyatların estetik zövq almaq, həm rahat bir şəkildə istirahət etmək, həm də parkın əyləncə məqsədilə salınmış infrastruktundan istifadə etmək olar.

Elmi ədəbiyyatda milli parkların aşağıda qeyd olunan təsnifatına rast gəlinir:

- Landşaft parkları – xüsusi landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərdə təşkil olunur. Bu parkların ekoloji turizm, ekoloji maarifləndirmə, elmi və ekskursiya əhəmiyyəti var .
- Meşəparklar- təbii və süni şəkildə salınmış, landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərdə təşkil olunur.
- Təbii Milli parklar- nadir, tipik , landşaft nümunələrinin, təbii ehtiyatların cəmləndiyi ərazilərdə təşkil edilir.
- Tarixi-arkitektur rekreasiya parkları- tarixi-mədəni, etnoqrafik abidələrin cəmləndiyi ərazilərdə təşkil olunur. Daha çox rekreasiya, etnoqrafik, dərkətmə turizm məqsədilə istifadə olunur.

Milli parkların beynəlxalq təcrübəsində onun təşkilinin və fəaliyyətinin təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

- Milli parklar regionun ekoloji və sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında kifayət qədər uğurlu alət hesab edilir.
- Həm də milli parkların təşkili ərazinin təbii ehtiyatlarından istifadə strukturunu dəyişərək, əhalinin fiziki və mənəvi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə turist rekreasiya fəaliyyətinin inkişafına təkan verir.

Yuxarıda qeyd olunanları Yellowstone milli parkının təcrübəsində daha aydın şəkildə izah etmək olar. Belə ki ilk milli park olan Yellowstone milli parkının fəaliyyət tarixinə nəzər yetirəndə görürük ki, milli park yalnız onun ətrafında dəmiryolları tikintisi başa çatdıqdan və həmin dəmiryolu şirkətləri park ərazisində müxtəlif yerləşmə və istirahət müəssisələri inşa etdikdən bir müddət sonra turizmdən həqiqi gəlir götürməyə başladı.

Beləliklə bir milli parkın fəaliyyətinin artırılmasının əsas yolu park ətrafında tələb olunan müvafiq infrastrukturun qurulmasıdır. Bu infraqurkura parkı rahat ziyarət edə bilmək üçün yol və nəqliyyat vasitələrinin təşkili, park ərazisində ayrılmış yerlərdə yerləşmə, əyləncə və qidalanma müəssisələrinin təşkili və ödənişli fəaliyyət sahələrinin qurulması. Ancaq bütün bu infraqurkuru da qurarkən də milli parkın məzmununa diqqət yetirmək, mühafizə olunan obyektlərin verə biləcəyi reaksiyanı nəzərə almaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd olunan bütün bu məlumatları ümümləşdirsək belə bir nəticəyə gəlirik ki, günümüzdə milli parklar artıq bir turizm məhsuluna çevrilmişdir. Əgər milli parkları araşdırsaq görürük ki, milli parklar təkcə ekoturizm əhəmiyyəti kəsb etmir eyni

zamanda ətraf mühitin müxtəlifliyinin öyrənilməsi, sakit istirahətin təşkili və safari turların təşkilində istifadə olunur. (dərslük turizmin əsasları).

Nəticə. Yaradılmasında əsas məqsəd xüsusi mühafizəyə ehtiyac olan ərazilərin qorunmasını təşkil etmək olan milli parklar artıq bu məqsədə paralel olaraq digər fəaliyyətlərin təşkili məqsədilə də istifadə olunur. Milli parkların təşkili xüsusiyyətləri də zaman dəyişdikcə müxtəlif dəyişimlərə məruz qalıb və artıq təbii milli parklarla bərabər müxtəlif süni parkların təşkili də geniş yayılıb. Bütün bu milli parkların uğurlu fəaliyyətinin əsasında isə müxtəlif turizm növlərinin təşkili ilə bərabər müvafiq infrastrukturun qurulması da əsas amil kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bilalov.B.Ə. və Gülahiyev.Ç.G.Turizmin əsasları(dərs vəsaiti) Bakı, “QHT Nəşriyyatı”, 2015.
2. Budaqov B.Ə. Azərbaycanın təbiət abidələri. Bakı - 1990,197 s.
3. Əsgərov Ə.T., Bilalov B.Ə., Gülahiyev Ç.G.. Ekoloji turizm (dərs vəsaiti) Bakı, Adiloğlu, 2011.
4. Soltanova H.B., Qasimov M.S., Ağasiyev Ə.R. Azərbaycanın kurort təsərrüfatı. Bakı 2017.
5. Биржаков М.Б. Введение в туризм, Издательский дом "Герда", 2000.
6. Бобров Р. Все о национальных парках. М., 2005.
7. Забелина Н.М. Путешествие в национальный парк. М., 1990

РЕЗЮМЕ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПАРКОВ

В статье изложен международный опыт в создании национального парка и основные виды национальных парков. Также, в статье представлена информация о международно-правовых основах создания национальных парков и информация о практике повышения активности национальных парков.

Ключевые слова: национальные парки, национальный парк Йеллоустоун, виды национальных парков, организация национальных парков, туризм.

SUMMARY

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF ORGANIZATION NATIONAL PARKS

The article describes the international experience in the organization of national parks and the main types of national parks.

The article also provides information on the international legal framework for the establishment of national parks and information about the practice of increasing the activity of national parks.

Key words: national parks, Yellowstone National Park, types of national parks, organization of national parks, tourism.

MÜASIR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN BANISI HEYDƏR ƏLİYEV

Verdiyeva Ülvyyə Məhəmmədəli qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Heydər Əliyev şəxsiyyətindən söhbət gedəndə bura Azərbaycanı da əlavə etmək lazım gəlir. Çünki Heydər Əliyev şəxsiyyəti çoxdan Azərbaycanla bütövləşmiş, onun ruhu Azərbaycana,

Azərbaycanın ruhu Heydər Əliyevə keçmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik irsinin öyrənilməsi, onun ölməz ideyalarının geniş təbliğ olunaraq praktik həyatda tətbiqi və gələcək nəsillərə çatdırılması müasir qloballaşma dövründə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: lider, şərəfli ömür, vətən, müstəqillik, xalq

Böyük Həzrəti-Peyğəmbərimizin hədislərinin birində deyilir ki, «Hər bir fəaliyyətin dəyəri onun nəticələri ilə ölçülür». Bu mənada dahi şəxsiyyət - Heydər Əliyevin bir qərindən artıq siyasi və dövlət rəhbərliyinin real yekunu bu gün dünyada öz dəsti-xətti, öz mövqeyi, öz imzası olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması, möhkəmləndirilməsi, beynəlxalq birlikdə özünə layiq yer tutmasıdır...

Respublikamızda Heydər Əliyevin məruzə, çıxış, nitq, bəyanat, məktub, müraciət, fərman, söhbət və müsahibələrini əks etdirən fundamental seriyalı mənbələr bir sıra qiymətli çoxcildlik əsərlərdə toplanmışdır. Bütün bunlar müstəqillikdən əvvəlki dövrün tarixinə qiymət verilməsində, Azərbaycanın müstəqillik dövrünün tarixinin işıqlandırılmasında, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin çoxsahəli, geniş fəaliyyətinin tədqiq edilməsində qiymətli bir salnamə, əvəzsiz məxəz, dəyərli tarixi qaynaqlardır. Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə imzaladığı fərmanlar və sərəncamlar respublikada hüquqi, demokratik dövlət quruculuğunda, müstəqil respublikanın möhkəmlənməsi və inkişafında sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və cəmiyyət həyatının demokratikləşməsində, elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində əsas proqram və hüquqi-normativ bazadır. [1]

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98 illik yubileyi ölkəmizin hər yerində və onun hüduqlarından kənarında dərin minnətdarlıq hissi ilə geniş qeyd olunur.

Heydər Əliyevin keçdiyi mənalı və şərəfli həyat yolu zaman və məkan anlayışına sığmır. Ulu öndər qeyd edirdi ki, müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindərsə, onun saxlanması, daimi, əbədi olması bundan da çətindir. [2, 53]

1991-ci ildə oktyabrın 18-də “Azərbaycanın Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” qəbul olundu. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Lakin qonşu Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın ermənilərinin separatçı, terrorçu əməlləri respublikanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü təhlükə altında saxlayırdı. Eyni zamanda respublika daxilində gedən hakimiyyət uğrunda mübarizə də müstəqil dövlət quruculuğunu ləngidir, mövcud olan ağır siyasi-ictimai vəziyyəti cilovlamağa mane olurdu. Belə bir dövrdə yeni ideologiyanın formalaşması prosesi gedirdi. İctimaiyyət arasında dövlətçilik tarixinə, milli tarixə maraq artmışdı. Türkçülük, demokratiya, millimənəvi dəyərlər, suverenlik və bu kimi məfkurələrin müstəqillik prinsipləri milli ideologiyanın əsasına çevrilirdi. İctimai-siyasi elmlər, eləcə də tarix elmi yenidən aktuallaşmışdı.

Dövlət quruculuğunun ağır illərində ölkənin qabaqcıl elm xadimləri və alimləri ilə görüşmək, onları ictimai-elmi tədbirlərə cəlb etmək təxirəsalınmaz iş olaraq həyata keçirildi. Elmlər Akademiyasında ziyalılarla (21 sentyabr 1993), Elmlər Akademiyası rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimləri ilə (31 yanvar 1997) keçirilən görüşlər məhz bu qəbildən olan tədbirlərdəndir. Həmin tədbirlərdə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tarixçi alimlərimiz qarşısında fundamental, Azərbaycan tarixinin yazılması, Vətən tarixinin çox mühüm bir dövrünü təşkil edən XIX-XX yüzilliklərin tarixinin əhatəli tədqiqi kimi məsul vəzifə qoymuşdur. Respublikanın görkəmli tarixçi alimləri onun bu tapşırıqlarını layiqincə yerinə yetirdilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev həmişə həm müdrək el ağsaqqalı, həm də təcrübəli dövlət başçısı kimi cəmiyyətimizin mənəvi əsaslarını təşkil edən ümdə prinsiplər və onların qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətləri barədə çox dəyərli fikirlərini xalqla bölüşdürmüşdür. Belə bir ünsiyyətin fərqləndirici əlaməti onun rəsmiyyətdən uzaqlığı, ulu öndərin cəmiyyətin sadə üzvləri ilə daim təmasda olması, həmişə xalqa bağlılığı ilə şərtlənirdi. Heydər Əliyev öyrədirdi ki, sərvət toplamaq, dünyanın ən ləzzətli təamlarını nuş etmək, son dəbdə geyinmək, bütövlükdə müəyyən maddi sərvətlərə malik olmaq mümkündür. Lakin hər bir insan və hər bir millət hər şeydən əvvəl

öz xalqının mənəvi sərvətlərinə sahib çıxmalı, öz mədəniyyətini, adət-ənənəsini, mentalitetini və milli-mənəvi dəyərlərini qorunmalıdır. Gələcək nəsillərə bəlkə də maddi sərvətlər və iqtisadi mirasdan daha çox mənəvi irs, milli mentalitet ərməğan edilməlidir. Ulu öndər özünün mənəviyyatla bağlı məşhur 2001-ci ilin avqust bəyanatında milli mentalitetlə əlaqədar demişdir: “Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzəməz. Heç vaxt iki xalq bir-birinə bənzər dəyərlərə malik ola bilməz. Yenə də deyirəm, hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəslə daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik”. [4, 4]

1997-ci il aprelin 20-də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında fərman imzalanması atılmış mütərəqqi addımlardan oldu. “Kitabi-Dədə Qorqud”a dövlətçilik müstəvisindən yanaşan Heydər Əliyev eposun qəhrəmanlarının vətənpərvərliyini diqqət mərkəzinə çəkir. El, oba və Vətən uğrunda apardıqları mübarizənin əhəmiyyətindən bəhs edir və bu qəhrəmanların yaratdığı ideoloji sistemi qorumağın vacibliyini vurğulayır: “Kitabi-Dədə Qorqud” insanları, xalqları sülhə, barışa dəvət edibdir. Bizim xalqımız bu gün “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu vəsiyyətlərinə sadıqdır. [3, 83]

Heydər Əliyev şəxsiyyətindən söhbət gedəndə bura Azərbaycanı da əlavə etmək lazım gəlir. Çünki Heydər Əliyev şəxsiyyəti çoxdan Azərbaycanla bütövləşmiş, onun ruhu Azərbaycana, Azərbaycanın ruhu Heydər Əliyevə keçmişdir.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanın Prezidenti seçilməsi ilə ölkəmizdə milli-mənəvi dəyərlərə, dinə münasibət kökündən dəyişdi. Qurban, Ramazan, Novruz kimi dini-millə bayramlarımız dövlət səviyyəsində təntənəli şəkildə qeyd olunmağa başladı. Ulu öndərimiz dəfələrlə öz çıxışlarında İslam dininin missiyası ilə bağlı öz müsbət fikirlərini xalqla bölüşərək bildirmişdir: “İslam dini yaranandan indiyə qədər Kürreyi-ərzini insanların çox bir hissəsini düz yola, ədalətə, saflığa, paklığa, yüksək mənəviyyata yönəlmiş və onların belə yaşamasını təmin etmiş müqəddəs bir dindir. İslam dini bəşər tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş, insanların, müsəlmanların yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə nail olmasını təmin etmiş və bu dinə itaət edən insanları dünyanın bütün əzab-əziyyətlərindən, keşməkeşlərindən keçirib onların yaşayışını təmin etmiş, onları yaşatmışdır. Biz fəxr edə bilərik ki, İslam dini kimi yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərə mənsub olan dinimiz var, müsəlmanları yaşamaq, yaratmaq, mübarizə aparmaq, öz həyatını qurmaq, azadlığını təmin etmək, torpağını qorumaq yolları ilə məhz İslam dini aparıbdır, onun qanunları, tövsiyələri, Qurani-şərifin ayələri, surələri, kəlamları aparıbdır”

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik irsinin öyrənilməsi, onun ölməz ideyalarının geniş təbliğ olunaraq praktik həyatda tətbiqi və gələcək nəsillərə çatdırılması müasir qloballaşma dövründə xüsusi aktuallıq kəsb edir. [5, 85]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan qəzeti, 21 may 1998-ci il
2. H.Babaoğlu. H.Əliyev irisinin potoloji aspektləri. Bakı, MSA, 2013
3. H.Əliyev irsi və Azərbaycan folklorşünaslığının aktual problemləri. Bakı, Nurlan, 2013.
4. Xalq qəzeti.- 2009.- 9 dekabr.
5. Milli mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu. Bakı, 2011

РЕЗЮМЕ

Говоря о личности Гейдара Алиева, необходимо добавить Азербайджан. Поскольку личность Гейдара Алиева давно интегрирована с Азербайджаном, его дух перешел в Азербайджан, дух Азербайджана - в Гейдар Алиев. Изучение богатого наследия государственности нашего общенационального лидера Гейдара Алиева, повсеместное

продвижение его бессмертных идей, их практическое применение и передача будущим поколениям особенно актуально в эпоху современной глобализации.

Ключевое слово: лидер, благородная жизнь, родина, независимость, люди

SUMMARY

When talking about the personality of Heydar Aliyev, it is necessary to add Azerbaijan. Because the personality of Heydar Aliyev has long been integrated with Azerbaijan, his spirit has passed to Azerbaijan, the spirit of Azerbaijan to Heydar Aliyev. The study of the rich heritage of statehood of our national leader Heydar Aliyev, the widespread promotion of his immortal ideas and their practical application and transmission to future generations is especially relevant in the era of modern globalization.

Key words: leader, honorable life, homeland, independence, people

TƏLİM PROSESİNDƏ ROLLU OYUNLARDAN İSTİFADƏ

Xəlilova Aytac Asəf qızı

Bakı Slavyan Universiteti

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində orta qrup 3-4 yaşları əhatə edir. Bu yaşda uşaqlar nitqi dinləyib anlayır, rəhbərli danışır və nitq etiketlərindən istifadə edir. Fiziki tapşırıqları, hərəkətli oyunları yerinə yetirərkən müstəqillik və yaradıcılıq kimi psixi – fiziki keyfiyyətlər özünü göstərir, sadə təfəkkür əməliyyatları yerinə yetirir, baş verən hadisələrə aid suallar verir. Əşyalar, həndəsi fiqurlar və rəqəmlərlə sadə əməliyyatlar yerinə yetirir, məkan və zaman anlayışlarını fərqləndirir.

Bütün bu göstərilən keyfiyyətlər uşaqların oyunlarında da özünü göstərir. Belə ki, uşaqların oyunları yeni məzmun kəsb etməyə başlayır. Kiçik yaş qruplarında uşaqların oyunlarında əşyalarla oyun, hərəkətli oyunlar əsas yer tuturduşa artıq bu yaşdan etibarən rollu oyunlar, qaydalı oyunlar uşaqların oyun fəaliyyətinə daxil olur. Belə oyunlar uşağın həyatında böyük hadisə olmaqla bərabər, yaşlılarla ünsiyyət saxlamaq, həyatı başa düşmək, ətrafdakıları təqlid etmək işində mühüm vasitəyə çevrilir. Uşaq çalışır ki, öz rəftar və davranışında böyüklər kimi olsun, özünü yaşlılar kimi aparsın.

Uşağın rollu oyunlara qoşulması bir tərəfdən onun müstəqilliyə can atması, digər tərəfdən isə yaşlıların nümunələrini təqlid etməsi sayəsində baş verir. Ona görə də oyun bir növ uşağın həyat məktəbi hesab olunur.

Məsələn, alıcı rolunda çıxış edən uşaq bilir ki, aldığı hər hansı bir şeyin pulunu vermədən mağazadan uzaqlaşmaq olmaz. Belə rollu oyunlarda uşaqlar onları əhatə edən ətraf aləmin reallıqlarını əks etdirir, valideynlərinin əmək fəaliyyətindən, ailə həyatından bəhs edən səhnələr oynayırlar.

Deməli, uşağı əhatə edən varlıq sahəsi nə qədər zəngin olarsa, oyunların süjeti və məzmunu da bir o qədər müxtəlif olur. Uşaq maddi aləmlə daha çox ünsiyyətdə olduqca oyunların süjeti də çoxalır. Oyunların süjetinin rəngarəngliyi artdığı kimi, onların davamlılıq müddəti də artır.

Rollu oyunların süjeti ilə yanaşı, məzmununu da fərqləndirmək lazım gəlir. Oyunun məzmunu dedikdə, uşağın yaşlıların fəaliyyətində əsas məqam kimi fərqləndirdiyi cəhət nəzərdə tutulur. Məsələn, kiçik yaş qruplarında uşaqlar eyni cür hərəkəti eyni bir əşya ilə dəfələrlə təkrar edirlər, halbuki orta yaş qrupunda müəyyən bir oyunu bütün ünsürlərini dəqiqlik və səhhiliklə yerinə yetirirlər. Oyun prosesində adamlar arasındakı münasibətlərin həyata keçirilməsi, onların müəyyən qayda – qanunları gözləməsini tələb edir. Oyun zamanı yaşlıların ictimai həyatı ilə

yaxından tanış olan uşaq insanlar arasında ictimai münasibət və ünsiyyət qaydaları ilə də üzləşir. Bununla əlaqədar uşaqların oyununda əsas məzmun öz üzərinə götürülmüş rolu tələblərindən irəli gələn qaydalara tabe olmaqdan ibarətdir. Bu yaşda uşaqlar oyunun bütün tələblərinə çox böyük ciddiyyət və məsuliyyətlə yanaşır, hər şeyi real həyatda olduğu kimi icra etməyə səy göstərirlər. Bəzən onlardan biri bu və ya digər səhvə yol verdikdə aralarında dərhal mübahisə düşür, hər kəs özünün haqlı olduğunu sübut etməyə çalışır.

Ümumiyyətlə, rollu oyunların süjet və məzmununun inkişafı ona dəlalət edir ki, uşaq onu əhatə edən adamların həyat fəaliyyətinə get – gedə daha dərindən nüfuz edir. Oyun prosesində o, iki cür qarşılıqlı münasibətdə olur ki, bunlardan biri oyun, digəri isə həqiqi real qarşılıqlı münasibətdir. Real qarşılıqlı münasibətlər ümumi işin icrası zamanı uşaqların öz oyun yoldaşları ilə, oyun süjeti haqqında danışarkən, rolları bölüşdürərkən oyunun gedişində qarşıya çıxan anlaşılmazlıqları müzakirə edərəkən təzahür edən münasibətlərə deyilir.

Rollu oyunlar zamanı uşaqların müəyyən ünsiyyət formaları da meydana çıxır. Uşaq öz yoldaşları ilə ünsiyyətə girmək üçün hərəkətlərini uzlaşdırmaq bacarığına, təşəbbüskarlıq və ünsiyyətlilik kimi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Doğrudur, uşaq oynamağa başladığı ilk anlarda ünsiyyətin hələ ilkin üsurləri təzahür edir. Uşaq əvvəllər yalnız öz oyuncaqları ilə oynamağa meyl yaranır. Uşaq üç yaşına keçdikdən sonra öz yaşlıları ilə daha ünsiyyətə qoşulur, lakin bu qarşılıqlı hərəkətlər hələ o qədər də davamlı olmur. Ancaq onların ünsiyyəti nisbətən uzun müddətli xarakter daşımağa başlayır.

Rollu oyunlar uşaq təxəyyülünün inkişafına da böyük təsir göstərir. Oyun zamanı uşaq cisim və əşyaları bir-birilə əvəz edir, öz üzərinə müxtəlif rollar götürür. Bu qabiliyyət isə təxəyyülün inkişafı üçün əsas zəmin olur. Rollu oyunların uşaqların psixi və fiziki inkişafına təsirinin artırılması tərbiyəçidən asılıdır. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində rollu oyunlar təşkil edilərkən tərbiyəçi çalışmalıdır ki, oyun prosesində uşaqlar hamısı fəal olsunlar. Oyunda uşaqlara sərbəstlik vermək və lazım gələndə onları istiqamətləndirmək zəruridir. Lakin onun uşaq oyununa həddən artıq müdaxilə etməsi düzgün hesab edilə bilməz. Yeri gəldikdə tərbiyəçi oyun prosesində uşaqların qarşısında vəzifələr qoymalıdır.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin orta yaş qruplarında qaydalı oyunların da özünəməxsus yeri vardır. Oyunun məzmununun və qaydalarının mürəkkəbliyindən asılı olaraq belə oyunlar müxtəlif yaş dövrü üçün qruplaşdırılır. Qaydalı oyunların yüksək təlim-tərbiyə əhəmiyyəti vardır. Bu oyunlar uşaqların hərəkətlərini inkişaf etdirir, onların təbiətlə, ətraf hadisələrlə yaxınlığını təmin edir. Qaydaların müxtəlif olmasına baxmayaraq bütün uşaqlar onları qəbul edir, könüllü surətdə yerinə yetirirlər. Qayda hər hansı uşaq tərəfindən pozularsa, onda oyun öz mahiyyətini itirir və uşaqlar dağılışırlar. Qaydalar uşaq davranışını tənzim edir, oyunun səmərəli keçirilməsinə kömək edir. Həqiqi oyun həmişə təşəbbüskarlıq, düşüncə, yaradıcılıq, ağıllı hərəkətlə bağlı olur [1, 6].

Oyunda uşaq düşüncəsi və təsəvvürləri fəal işləyir. Müxtəlif növ oyunlarda yaradıcılıq və təşəbbüskarlıq da müxtəlif olur. Bu süjetdən, rolların rəngarəngliyindən, oyun şəraitinin təşkilinə yaradıcı yanaşmaqdan irəli gəlir. Uşaqlar oyunun gedişində təşəbbüskarlıqdan, bilik və bacarığı təşkil etməkdən geniş istifadə edirlər.

Oyunun gedişində öz rollarındakı çıxışları da uşaqların diqqətini cəlb edir. Bir çox oyunlar uşaqdan tərəf müqabilinin hərəkətlərini görmək, ona müvafiq öz oyununu qurmaq, yeri gədikcə mimika, pantomim, səsin intonasiyasını dəyişmək kimi bacarıq da tələb edir.

Oyunda belə yaradıcı çıxış etmək uşağın qabiliyyətliliyini formalaşdırır, onun əqli və nitq keyfiyyətlərini yüksəldir. Uşağın və qrupun fəaliyyətində yaşdan asılı olaraq oyunun xarakteri dəyişir. O, qapalı qaydalardan (yaradıcı) açıq qaydalar (hazır qaydası və məzmunu olan oyun) formasına keçir. Lakin hər iki forma uşaqların həyatında uzun müddət yaşayır. Oyunun mütəşəkkil və səmərəli keçməsi ona rəhbərlikdən çox asılıdır [2, 14]

Uşaqların yaşı artdıqca onların həyatında qaydalı oyunlar tədricən daha mühüm yer tutmağa başlayır. Psixoloji baxımdan bunun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Rollu oyunlarda uşağı nəticə deyil, proses maraqlandırır. Qaydalı oyunlarda isə nəticə ən başlıca cəhətə çevrilir.

RƏQABƏTLİ İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞDIRILMASI

Xəlilova Xəyalə

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Ümumilikdə insan kapitalı hər bir kəsin cəmiyyətdə özünü tam reallaşdırmaq və mövcud imkanlardan tam istifadə edə bilmək üçün malik olduğu bilik və bacarıqlarının, işgüzar əlaqələrinin, peşəkar imkanlarının cəmidir. Bura fərdin intellektual potensialını, sağlamlığını, biliklərini, ona yaradılmış keyfiyyətli həyat və əmək şəraitini aid edə bilərik.

Açar sözlər: insan kapitalı, rəqabət, modernləşmə

1993-cü ilin iyununda xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gələn Ulu öndər Heydər Əliyevin qarşısında ölkəni siyasi və iqtisadi tənəzzüldən, hərc-mərclikdən, müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsindən çıxarmaq, sabit və tarazlı milli inkişaf strategiyasının istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, bütün sahələrdə modernləşməni həyata keçirmək kimi vəzifələr dayanırdı. Şübhəsiz, kommünizm ideologiyasının zehinlərdəki və sosial gerçəklikdəki yaşantılarını aradan qaldırmaq, sürətlə yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər sisteminə keçmək, cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində demokratikləşməyə nail olmaq, yeni mərhələnin tələblərinə uyğun mükəmməl hüquqi baza formalaşdırmaq, qanunun aliliyini bütün səviyyələrdə təmin etmək ardıcıl və davamlı səylər göstərilməsini tələb edirdi. Ulu öndər müdrik siyasi addımları ilə ilk gündən sübuta yetirdi ki, demokratiya heç də özbaşınalıq və hərc-mərclik deyil, qanunların aliliyinə söykənən idarəetmə forması və siyasi mədəniyyətdir. Onun müəyyən qanunauyğunluqlarından kənara çıxdıqda, demokratiya insanların, dövlətin inkişafına deyil, demokratik idealların, prinsiplərin buxovlanmasına, məhvini gətirib çıxarır.

Ümummillə lider Heydər Əliyevin müdrikliklə yaratdığı milli dövlətçilik modeli spesifikliyi və unikalığı ilə fərqlənməklə, xalqın gələcək yaşam fəlsəfəsini, milli inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirmiş, demokratik dəyərləri özündə maksimum dərəcədə ehtiva etmişdir. Azərbaycanın prioritet inkişaf yoluna çevrilmiş milli iqtisadi modeli özünəməxsus uzaqgörənliklə əsaslandırılan Ümummillə lider bu spesifik modelin yalnız demokratik tərəqqiyə əsaslanan möhkəm ictimai-siyasi sabitlik şəraitində davamlı nəticələr verə biləcəyini diqqətə cəkməmişdir.

Uğurla reallaşdırılan bu strategiya nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının strukturu mülkiyyət və təşkilati-hüquqi baxımdan köklü surətdə dəyişdirilmiş, bir sıra mərkəzi və dövlət idarəetmə orqanları ləğv edilmiş, digərlərinin tənzimləmə funksiyaları saxlanılmaqla təsərrüfat funksiyaları dayandırılmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında iqtisadi sahədə həyata keçirilən islahatların başlıca qayəsini həm də dövlətsizləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi - iqtisadi cəhətdən güclü və müstəqil milli şirkətlərin yaradılması, insanların biznes təşəbbüskarlığının, özünüifadə imkanlarının artırılması, demokratik dəyərlərin ictimai şüurda möhkəmlənməsi kimi mühüm prinsiplər təşkil etmişdir. 14,36-371

Müasir Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsi milli ənənə və resurslar, tarixi reallıqlar nəzərə alınmaqla baş verir. Uzun illər dəyişməz siyasi imperativlərə əsaslanan cəmiyyətdə siyasi, sosial və mədəni mühitin fundamental şəkildə dəyişməsi həm də nəsillərin dəyişməsi amilləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Siyasi sistem o halda uğurlu fəaliyyət göstərir ki, yetişməkdə olan gənc nəslin cəmiyyətin həyatında qurucu rolu tam şəkildə nəzərə alınır. Bu baxımdan Azərbaycanda modernləşmə prosesinin sürətlə aparılması üçün yeni düşüncəli, intellektual

səviyyəli, kreativ baxışlı gəncliyin yetişdirilməsi, maddi resursların insan kapitalına çevrilməsi istiqamətində də kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Ulu öndərin bu sahədə müəyyənləşdirdiyi siyasəti keyfiyyətə yeni mərhələdə inamla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev elmin, təhsilin problemlərinin həlli istiqamətində inamlı addımlar atır.

Böyük müdrikliklə əsaslandırılmış bu inkişaf modeli spesifikliyi ilə fərqlənməklə, demokratik dəyərləri özündə maksimum ehtiva edən milli inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan cəmi 20 il müddətində inanılmaz inkişaf yolu keçərək bir sıra Qərbdövlətlərinin onilliklər ərzində zərrə-zərrə əldə etdiyi iqtisadi tərəqqiyə nail olmuş, demokratikləşmə, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində müəyyən uğurlar əldə etmişdir. Demokratiyanın davamlı milli inkişaf baxımından qaçılmazlığını və müstəsna əhəmiyyət daşıması fikri ictimaiyyət tərəfindən də birmənalı qəbul olunmuşdur.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, modernləşmə mürəkkəb proses olaraq cəmiyyətin ayrılıqda götürülmüş hansısa bir sahəsini əhatə etmir, onun həddləri son dərəcə genişdir. Ən ümumi formada desək, modernləşmə yeni əsrdə ictimai həyatın bütün sahələrində ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini, ictimai şüur və vərdişlərin müasirləşməsinə nəzərdə tutur. Azərbaycanın hazırkı dinamik inkişafı deməyə əsas verir ki, Ulu öndərin modernləşmə strategiyasının gerçəkləşdirilməsi üçün təməlini qoyduğu islahatlar möhtərəm Prezident İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə davam etdirilir. Bu siyasət isə yeni əsrdə Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmasını təmin etmək məqsədinə hesablanmışdır.

Ümumilikdə insan kapitalı hər bir kəsin cəmiyyətdə özünü tam reallaşdırmaq və mövcud imkanlardan tam istifadə edə bilmək üçün malik olduğu bilik və bacarıqlarının, işgüzar əlaqələrinin, peşəkar imkanlarının cəmidir. Bura fərdin intellektual potensialını, sağlamlığını, biliklərini, ona yaradılmış keyfiyyətli həyat və əmək şəraitini aid edə bilərik. Elmi tədqiqatlar da sübut edir ki, insanın fəaliyyətinə effektiv iqtisadi baxış çox önəmlidir. İnsan kapitalı anlayışı yeni ortaya çıxanda o, daha çox insanın inkişafına sərf edilən investisiya kimi başa düşülürdü. Sonradan bu anlayış daha da genişləndirildi. İnsanın istehlak xərcləri - yəni ailəsinə çəkilən xərc, təhsil, səhiyyə xərcləri, mədəni tələbləri də bura aid edildi.

İnsan kapitalı - bir insanın və bütövlükdə cəmiyyətin müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunan bilik və bacarıqların məcmusudur. İnsan kapitalı anlayışı insan amili və insan resursları anlayışlarının təbii inkişafı və ümumiləşdirilməsidir, buna baxmayaraq insan kapitalı daha geniş bir iqtisadi kateqoriyadır. İnsan kapitalı zəka, sağlamlıq, məlumat, yüksək keyfiyyətli və məhsuldar iş və həyat keyfiyyətidir. İnsan kapitalı geniş mənada iqtisadi inkişafın, cəmiyyətin və ailənin inkişafı, o cümlədən əmək resurslarının, biliklərin, intellektual və idarəetmə əməyi üçün alətlərin, yaşayış mühitinin və əmək fəaliyyətinin təhsilli hissəsi olan, inkişafın məhsuldar amili kimi insan kapitalının səmərəli və rəşional fəaliyyətini təmin edən intensiv bir məhsuldar amildir.

İnsan kapitalı - inkişafın növbəti ən yüksək mərhələsi kimi yenilikçi bir iqtisadiyyatın və bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında əsas amildir. İnsan kapitalı əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, intellektual fəaliyyətə investisiyalar hesabına formalaşır. İnsan kapitalı anlayışı cəmiyyətin müasir şüurunda mərkəzi yerlərdən biridir. Texniki tərəqqi gətdikcə insanların həyatına daxil edilir, buna görə bir insana, təhsilinə, keyfiyyətlərinə daha çox tələb olunur. İnsanın istehsaldakı rolu, istehsal üsulu, bilik ötürülməsi və s. kimi suallar gətdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. I3,75-78I

İnsan kapitalının formalaşması, inkişafı mürəkkəb və çoxcəhətli bir proses olub, fərdin məxsusi keyfiyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının, qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, bu keyfiyyətlərin məcmu şəkildə kapitala çevrilməsi ilə bağlıdır. İnsan kapitalının müxtəlif formalarda inkişafı bu kapitalı formalaşdırıran komponentlər üzrə maliyyə vəsaitlərinin məqsədli şəkildə yönəldilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnsan kapitalına investisiya işçinin ixtisas və qabiliyyətinin, eləcə də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş hər hansı bir fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət çərçivəsində yönəldilən vəsaitlər fərdin bilik və bacarıqlarının, təhsil

səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlığının qorunması, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına xidmət etməlidir. Belə olan halda formalaşmış kapital onun sahibinin sosial-iqtisadi təminatlılıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, bütövlükdə cəmiyyətin möhkəmlənməsinə təkan vermiş olur. I2,59-62I

İnsan kapitalının müasir şəraitdə formalaşması və inkişafı xüsusiyyətlərini və onun cəmiyyətin həyat fəaliyyəti proseslərindəki rolunu ümumiləşdirərək onu aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə etmək olar;

1. İnsan kapitalının inkişafı özündə tarixi məzmun daşıyır. Bu kapital həm insanın öz şəxsi məsrəfləri, həm də dövlət xərcləri hesabına toplanır. Texnoloji inkişafın sürətlənməsinə uyğun olaraq bu xərclər getdikcə artır.

2. İnsan kapitalına yönəldilən investisiya yatırımlarına milli və mədəni ənənələr, tarixi xüsusiyyətlər, mikro və makro səviyyələrdə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət, hüquqi baza, cəmiyyətin təhsil, rifah səviyyəsi, səhiyyənin inkişafı və s. amillər şərtləndirici təsir göstərir.

3. İnsan kapitalının sosial-antropoloji elementləri bu fonomenin ən mühüm xüsusiyyətlərindən birinin nəzər alınmasını zəruri edir. Bu kapitalın toplanması və istifadəsi insanın fiziki xüsusiyyətləri və imkanları, eləcə də onun potensialından istifadə imkanları ilə məhdudlaşır.

4. İnsan kapitalının reallaşma imkanları, likvidliyi sifirə bərabərdir. Belə ki, fiziki kapitaldan fərqli olaraq bu kapitalın sahibi insan özüdür, onu pula dəyişmək olmaz. Bir sıra müxtəlif iqtisadi münasibətlərdə bu kapitaldan istifadə olunması insanın özünün nəzarəti altında baş verir.

5. İnsan kapitalının verimlilik səviyyəsi subyektin özünün iradəsi, maddi və mənəvi maraqları, mədəniyyət səviyyəsi, firmadaxili mədəniyyət səviyyəsi, əməyin təşkili səviyyəsi, əmək şəraiti, ətraf mühitin mühafizəsi və s. amillərlə müəyyən edilir.

6. İnsan kapitalının toplanması iqtisadi sistemin inkişafının başlıca şərti olaraq çıxış edir. Bu insan kapitalının ictimai istehsalda rolunun və yerinin əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

7. İnsan kapitalı mənəvi və bioloji aşınmaya məruz qalır. O, sabit kəmiyyət deyildir, müəyyən şəraitdə artan və ya azalan xətlə inkişaf edir. Bu işə həyatın keyfiyyətindən, insan kapitalının formalaşmasında, yığılmasında cəmiyyətin və bütün strukturların məqsədəuyğun fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

8. İnsan kapitalının təkrar istehsalı inkişaf edən ictimai proseslərlə şərtlənən, insanın və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin antropoloji, sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi və təşkilati-idarəetmə tərəfləri ilə dialektik vəhdətdə təzahür edən, baş verən bir hadisədir. II, 55-56I. İnsan kapitalı ideyası həm iqtisadiyyatda və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin digər sferalarında, həm insanın özündə, həm də əmək fəaliyyətinin məzmununda, onun həyata keçirilməsi ilə bağlı proseslərin məzmununda, xüsusilə də ETT-nin təsiri altında baş verən dəyişikliklərin təsiri nəticəsində genişlənmiş və inkişaf etmişdir. İnsan kapitalı haqqında təsəvvürlər cəmiyyətin inkişafı və insan haqqında elmi biliklərin genişlənməsi və inkişafı nəticəsində təkamül prosesi keçərək daha da təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bazarov T., Yereminin B. (2012) Heyətin idarə edilməsi
2. Əliyev T., Əliyev Ş., Əliyev R. (2012) İnsan resurslarının idarə edilməsi
3. Əliyev M., Həmidov H. (2002) İnsan resurslarının idarə edilməsi
4. İsgəndərov R. (2009) Heyətin idarə edilməsi

РЕЗЮМЕ

ФОРМИРОВАНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

В целом человеческий капитал - это сумма знаний и навыков, деловых контактов, профессиональных возможностей, которые есть у каждого для того, чтобы полностью реализовать себя в обществе и в полной мере использовать существующие возможности. Это включает в себя интеллектуальный потенциал, здоровье, знания, качество жизни и условия труда человека, созданные для него.

Ключевые слова: человеческий капитал, соревнование, модернизация

SUMMARY

FORMATION OF COMPETITIVE HUMAN CAPITAL

In general, human capital is the sum of knowledge and skills, business contacts, professional opportunities that everyone has in order to fully realize themselves in society and take full advantage of existing opportunities. This includes the individual's intellectual potential, health, knowledge, quality of life and working conditions created for him.

Key words: human capital, competition, modernization

ЯВЛЕНИЕ ДЕТЕЙ НОВОГО СОЗНАНИЯ КАК ЗНАК ПЕРЕХОДА ЧЕЛОВЕЧЕСТВА НА НОВУЮ СТУПЕНЬ КОСМИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ

Халилов Риза Алихан оглы

Институт образования Азербайджанской Республики

Дети нового сознания представляют собой новый виток космической эволюции. Появление этих детей было предсказано Е.И.Перих в первой половине XX века. Однако наиболее часто встречается определение «дети индиго». Ясновидящая из США Нэнси Энн, обладающая способностью видеть человеческую ауру, заметила, что с 1980-х годов все чаще стали рождаться младенцы с насыщенным синим цветом ауры — индиго.

В Америке было подсчитано, что из 100 родившихся 70 – дети с новым сознанием. Но что можем сказать мы? Какой у нас процент таких детей и сколько их гибнет, сброшенных в бездну человеческого бездушия, невежества и небывалой жестокости? Противостоять этому – важнейшая задача защиты детей, кем бы они ни были. Если мы сегодня не защитим, не убереем детей с новым сознанием, то будущее наше погибнет вместе с нами.

Сегодня перед нами стоит задача заново создать искусство воспитания. Традиционные воспитательные методы и подходы, которые были эффективны в прошлом, для современных детей не годятся. Сегодня становится более очевидным, что задача родителей не в том, чтобы сформировать из своих детей ответственных и успешных людей, а в том, чтобы взрастить то, что в них уже заложено. Такую великую задачу сегодня достойно выполняет Центр "Бобек", закладывая в детях семена духовности и высокой культуры. Наша роль - создать безопасную питательную среду, чтобы ребенок мог развить и проявить свой потенциал.

Нынешние дети отличаются от прежних. Они лучше осознают свои чувства, а значит, обладают более развитым самоознанием. Такой сдвиг в сознании означает и изменение потребностей. Речь идет о сдвиге воспитания, основанного на любви.

Великий Учитель современности Бхагаван Шри Сатья Саи Баба сказал: "В нежных сердцах детей заложены богатые задатки преданности и приверженности высоким идеалам и целям. Вы можете развить и взрастить их. Не думайте, что дети ничего не знают, что вы можете слепить из них всё, что вам захочется, – это ошибка. Осознайте скрытые возможности детей, действуйте такими методами, какие может предложить и наметить сам

ребёнок. Помогите ребёнку приблизиться к Богу, узнать о своём высшем предназначении. Не полагайте, что дети ниже, незначительней вас, и что они не способны достичь высот.

Великий педагог и основатель Международного движения Гуманной педагогики академик Ш.А.Амонашвили говорит о том, что детей лишили законного наследства, им навязывают чужеродные идеалы, мысли и привычки. Информация - это еще не есть знание, но именно информация сегодня занимает значительную часть всей школьной программы, что, конечно, перегружает сознание детей. Поэтому крайне важно не перегнуть палку в плане передачи информации. Ибо как сказал русский психолог Алексей Леонтьев: «Избыток информации ведёт к оскудению души». Поэтому важно следовать заповеди "Не навреди".

Дети эти мудры, имеют разностороннюю талантливость, проявляют раннюю развитость, у части из них есть необычные способности, маленькие дети порой говорят о чем-то странном для нас. Они открыты и уверены в себе. Но они уязвимы перед грубостью и насилием. Бесцеремонность и недоверие взрослых делает их беззащитными. Ими овладевает скука в той среде, где их не понимают, им очень скучно в школе. Спасительным якорем для человечества сегодня может стать духовно-нравственная программа "Самопознание", главной задачей которой является преобразование личности, воспитание духовно-нравственного человека. Самая большая трудность – пересмотрев свою деятельность, своё отношение к детям и работе, изменить себя, направить мысли от авторитарности к гуманности, от обыденности к творчеству, от бездушия к духовности, стать смелым и устремлённым, суметь принести свежесть и свет знаний, говорит Ш.А.Амонашвили.

Во всей Вселенной, начиная от мельчайшего атома, до гигантских галактик всюду можно видеть гармонию и порядок. Все работает по законам согласно определенным условиям и правилам. Во всем творении можно увидеть, царящий в ней порядок, начиная от одноклеточных организмов до сложного человеческого организма. Все планеты, звезды и галактики вращаются вокруг своей орбиты при этом, не сталкиваясь друг с другом. Разумное планирование и строгая упорядоченность их элементов лежат в основе творения и поддерживают гармонию во Вселенной. Человек являющийся венцом творения наделен такими качествами, которые выделяют его среди других живых существ. Человек наделен свободой выбора и сам способен строить свою жизнь как пожелает. Чтобы правильно сделать выбор в пользу той или иной деятельности, а также разумно построить свою жизнь человек наделен способностью различения и сознанием. Человек единственное живое существо на Земле, обладающее способностью изменить самого себя посредством образования.

Несмотря на то, что человек обладает всеми способностями, тем не менее, чтобы сохранить гармонию творения, человечество поставлено в определенные рамки и условия. Человек волен поступать, как ему заблагорассудится, но есть одно условие, которому он должен подчиниться, ему придется столкнуться с последствиями своих действий.

Образование должно поднять уровень сознания человека. Человек должен понять, что существуют определенные Законы и Истина, которые управляют всем творением и человеческой судьбой. Жизнь на Земле станет лучше, если люди будут руководствоваться необходимыми знаниями и обладать правильным видением. Жизнь приобретает формы сообразно строю мысли человека. «Ум – является основой это мира. Ум по природе своей постоянно тяготеет к действию. Это излучение вызывает вибрации в каждой клетке, которые впоследствии приобретают форму физического вещества. Если ум не направить в нужную калию, то впоследствии он станет жертвой безнравственности, порочности, насилия и войны. Ум является инструментом, как освобождения, так и закрепощения человека. Поэтому недаром говорится, что человек кузнец своего счастья! Признание собственных ошибок - есть первый шаг на пути к мудрости! Ошибки, совершенные в

прошлом требуют переоценки системы образования и ее задач. Посредством правильного образования, человек сможет сделать правильный выбор, который впоследствии принесет ему много радости и счастья. Счастье является результатом праведных действий, совершенных в прошлом, а несчастья и страдания наоборот. Образование на основе общечеловеческих ценностей это образование, которое учит не только Фундаментальным, Вечным и Универсальным Истинам жизни, но и также ставит человека на путь Истины и Праведности, благодаря которым он сможет обрести мир и счастье. Подводя итоги ко всему сказанному, следует отметить, что Образование на основе общечеловеческих ценностей является данью нашего времени! Общеизвестно, что любое препятствие на пути к изменению или новшествам происходит либо из-за инерции, отсутствия интереса, подозрения, или когда люди чувствуют угрозу. Поэтому, чтобы восполнить такие пробелы в знаниях, необходимо развить у людей покой ума и познакомить их с Истиной. Для всеобщего благосостояния необходима одна вещь: следует немедленно начать реформирование человеческого ума путем внедрения духовного образования в школах с тем, чтобы будущие поколения жили бы в мире гармонии и единстве. Только при одинаковом развитии всех пяти аспектов человеческой личности (физического, эмоционального, интеллектуального, психического и духовного) мы можем иметь гармоничную личность. Внешнее является отражением или тенью внутреннего мира человека. Негармоничная или психологически неуравновешенная личность вносит опустошение в умы людей сея смуту в обществе. То, что находится в уме, не может быть подавлено. Рано или поздно это проявится. Поэтому необходимо начинать с самых основ - очищения мыслей. Какие мысли, таков и результат. Какой характер такая и судьба. Мысли являются источником действий. Мысли представляют собой сжатый сгусток энергии. Их излучение приводит все клетки в действие, которые в свою очередь создают необходимые химические вещества и энергию, приводящие к определенному запланированному ходу действий, а в конечном итоге к их материализации. Под комплексным развитием личности подразумевается гармоничное развитие всех аспектов человеческой личности: главным образом, головы сердца и рук. Другими словами, чтобы подготовить свое физическое тело, необходимо следовать по пути Праведности, его эмоции должны быть сбалансированными. Необходимо, чтобы Мир и покой воцарились в душе человека Разум должен стремиться к познанию Истины и должен обладать способностью различения между истинными ценностями и пороками. Душа или глубокие уровни сознания должны быть очищены через практику общечеловеческих ценностей. Необходимо пробудить дух человека, чтобы он смог почувствовать единство со всем сущим и следовал по пути Ненасилия. Таким образом, программа "Самопознание" способствует развитию всех пяти аспектов человеческой личности. Поэтому необходимо незамедлительно внедрять эту программу в систему образования каждого государства, следуя примеру Казахстана, чтобы восстановить утраченный баланс и поднять человека на следующую ступеньку Эволюции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ш.А.Амонашвили - Манифест гуманной педагогики, Бушети, Грузия, 2011 г.
2. Джон Грэй - Дети - с небес, Изд.София, 2013.
3. Сатья Саи Баба - Сатья Саи говорит, том 12,1974.
4. Л.В.Шапошникова - Свет и тернии космического пути планеты Земля.М.: МЦР Р, 2015.

YÜKSƏK HƏYƏCAN VƏ SOSIAL FOBİYA

Yegin Samet Emre
Qərbi Kaspi Universiteti
emreygn@outlook.com

Məqalədə yüksək həyəcan təsirindən yaranan sosial fobiya tədqiq edilmişdir. Yüksək həyəcan və həyatımızdakı yeri, yüksək həyəcanın mənfi təsirləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Psixoloji vəziyyət, yüksək həyəcan, Liebowitz, sosial fobiya

Həyəcan, psixologiya və fiziologiya bir arada olan bir şeydir. İnsanın pis uyğunlaşdığı və ya uyğunlaşmadığı bir hadisədə mənəvi və fiziki gücdə meydana gələn anormal reaksiyadır. Həyəcan yaradan vəziyyət insanın əqli və fizioloji vəziyyətinin əks xüsusiyyətinə malikdir. Başqa sözlə, həyəcan, şəxsiyyətin uyğunlaşmadığı və gözləmədiyi vəziyyətlərə və hadisələrə olan reaksiyasıdır.

Gündəlik həyatda narahatlıq, sevinc, kədər, qorxu, qəzəb, utancaqlığa reaksiyalar həyəcanın elementləridir. Həyəcan bəzən qısamüddətli, bəzən də davamlı olur. İnsanlar üçün həyəcanlı olmaq olduqca normal bir reaksiya. Bu həyəcanlar normal həyata mənfi təsir göstərmədikləri halda normal sayılır. Gündəlik həyatda mənfi təsir göstərən həyəcan, indi psixoloji problemə çevrilir. Psixoloji problem kimi baxılır. Həyəcanın gündəlik həyatda yeri çox vacibdir misal üçün; tələbə ilk dəfə sinfə girəndə və ya bir şəxsin ilk dəfə avtomobil idarə etməsi. Bu vəziyyətlərdə hər kəsdə müəyyən bir həyəcan meydana gəlir. Bütün insanlar eyni səviyyədə həyəcan keçirmirlər. bəzi həyəcanlar insanları motivasiya edir. və daha yaxşı iş keyfiyyəti ilə nəticələnir. Misal; müğənnilər və idmançılar kimi.

YÜKSƏK HƏYƏCAN NƏYƏ SƏBƏB OLA BİLƏR?

həyəcan hər insanda müəyyən dərəcədə mövcuddur ancaq çox həyəcan səhvlərə və psixoloji problemlərə səbəb olur. həyəcan davranışın nəzarətinə mənfi təsir göstərir və bu səhvlərə səbəb olur. Bunlar lift və sosial fobi, kəkələmə və diqqət çatışmazlığı kimi danışiq pozğunluqları kimi problemlərdir.

BƏS HƏYƏCANLA MÜBARİZƏ YOLLARI NƏDİR?

Bəzi hallarda həyəcan normal sayılsa da, bəzi tədbirlər sayəsində həyəcan idarə edilə bilər. Bunlar;

- Mənfi, real olmayan düşüncələr əvəzinə daha real düşüncələrə yönəlməyə çalışmaq.
- Özünü, bədəninizi dinləməmək
- Narahatlıqdan qaçmaqdan daha yavaşca qəbul edin.
- Uğursuzluqlardan daha çox uğurlara diqqət yetirmək. özünü ruhlandırmaq.
- Əldə edilə bilən, real məqsədlər qoymağı bacarmaq.
- Diqqətini keçmişə və ya gələcəyə deyil, bu günə yönəltməyə çalışmaq.
- Tənəffüs məşqləri və rahatlama hərəkətləri edin.

SOSIAL FOBİYA:

Sosial bir mühitdə xəcalət, qorxu və rüsvayçılıq qorxusudur. Bu fobiya erkən yaşdan başlayır və müalicə olunmasa qalıcı ola bilər. İlk dəfə 1966-cı ildə Isaac Mark tərəfindən sosial fobiya termini psixoloji problem olaraq təyin olundu.

Sosial fobiya (% 13.3) Amerikada üçüncü ən çox görülən psixiatrik xəstəlikdir (Kessler, 1994) Cins fərqinin sosial fobiyaya təsirini göstərən başqa bir araşdırmada qadınlarda sosial fobiyanın ömür boyu yayılması% 15,5, kişilərdə isə% 11,1 (Weinstock, 1999). Tədqiqatçılar, qadınların cinsi rolu və sosial gözləntiləri olan kişilərdən daha çox sosial fobiyaya daha çox meyilli olduqlarını izah edirlər. Məsələn, qadınlar, xüsusən kütlə qarşısında danışarkən, kişilərdən daha

çox qorxurlar. Sosial fobiya daha az təhsilli, subay və daha aşağı sosial-iqtisadi statusu olan 18-29 yaş arası şəxslərdə daha çox görülür (Schneier, Johnson, Hornig, Liebowitz, & Weissman, 1992).

SOSIAL FOBİYANIN ƏLAMƏTLƏRİ NƏLƏRDİR?

Fiziki simptomlar qorxulan vəziyyətlə qarşılaşdıqda meydana gəlir. Bunlara üz qızartması, tərləmə, ağızda quruluq, ürək döyüntüsü, nəfəs darlığı, mədə-bağırsaq narahatlığı, əzələ gərginliyi, titrəmə daxildir. Bu arada ağılındakı düşüncələr "mən zəif, qeyri-kafiyəm, çirkin, xoşa gəlmirəm, sevilməyə layiq deyiləm, səhv etməməliyəm, mükəmməl olmalıyam, narahat olduğumu göstərməməliyəm, Mükəmməl görünməliyəm, hər kəsin heyranlığını qazanmalıyam.

Liebowitz sosial fobiya ölçüsündə təyin olunan sosial vəziyyətlər belədir;

- Xalq arasında telefon danışıqı.
- kiçik bir qrupda olmaq.
- camaat içərisində rahat yemək yeməyi bacarmaq.
- səlahiyyətli birisi ilə danışa bilmək.
- camaatla danışa bilmək.
- Ziyafətə / qonaqlığa getməyin.
- Başqaları tərəfindən izlənilərkən işləyə bilmək.
- Başqaları tərəfindən izlənilərkən yazmaq.
- Yaxşı tanımadığımız biri ilə telefonda danışmaq.
- Yaxşı tanımadığı biri ilə üz-üzə danışmağı bacarmaq.
- Xarici insanlarla görüş.
- İctimai tualetlərdən istifadə.
- Birinin oturduğu otağa girə bilmək.
- vaxtında olmayan çıxış.
- Tanımadığı biri ilə razı olmadığını və ya razılaşmadığını ifadə etmək.
- tanımadığı bir insanın gözlərinə baxa bilmək.
- Romantik və ya cinsi əlaqələr üçün biri ilə danışmaq.
- Satın alınan bir əşyanı geri qaytarmaq və pulu bərpa etmək.
- Davamlı bir satıcıya qarşı durmaq bacarığı.
- Ziyafətə dəvət etmək bacarığı

Qeyd: Sosial qarşılıqlı təsir və performans vəziyyətlərində, sosial narahatlıq pozuqluğu olan xəstələr və / və ya yayınma səviyyələrini təyin etmək. Psixopatologiyani bilən müsahibəçi qiymətləndirdiyi miqyasdır. Əsas təcrübə qrupu, sosial narahatlıq pozğunluğu olan xəstələrdir Sağlam cəmiyyətdə də tarama məqsədləri üçün istifadə edilə bilər. Görüşmə zamanı hər maddə üçün vəziyyətin ciddiliyi narahatlıq və qorxuya səbəb oldu və bunun nə qədər qaçınılmasına səbəb olduğunu soruşulur. Hər hissədəki suallardan xəstənin balları hesablanır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kessler, R. C., McGonagle, K. A., Zhao, S., Nelson, C. B., Hughes, M., Eshleman, S., Kendler, K. S. (1994). Lifetime and 12-month prevalence of DSM-III-R psychiatric disorders in the United States: results from the National Comorbidity Survey. *Archives of General Psychiatry*, 51(1), 8–19
2. Chneier, F. R., Johnson, J., Hornig, C. D., Liebowitz, M. R., & Weissman, M. M. (1992). Social phobia: comorbidity and morbidity in an epidemiologic sample. *Archives of General Psychiatry*, 49(4), 282–288
3. Dilbaz N. Liebowitz Sosial Kayg> Ölçəyi Geçerlilik ve Güvenilirliyi. 37. Ulusal Psikiyatri Kongresi Özet Kitab>, <stanbul 2001, s.132.

4. Soykan C, Ozguven HD, Gencoz T. Liebowitz Social Anxiety Scale: the Turkish version. Psychol Rep 2003;93(3 Pt 2):1059-69

НЕЛОКАЛЬНАЯ ЗАДАЧА С ИНТЕГРАЛЬНЫМИ УСЛОВИЯМИ ДЛЯ ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ С ИМПУЛЬСНЫМИ ВОЗДЕЙСТВИЯМИ

¹ Юсубов Шакир Шыхы, ² Гусейнова Минайя Неймат
Бакинский Государственный Университет¹, Баку, Азербайджан
Азербайджанский Технологический Университет², Баку, Азербайджан

Рассматривается нелокальная задача с интегральными условиями для гиперболического уравнения с импульсными воздействиями. Поставленная задача сведена к эквивалентному интегральному уравнению.

Ключевые слова: Гиперболическое уравнение, нелокальная задача, импульсные воздействия.

1. Постановка задачи. В множестве

$$G = G_1 \times G_2, G_k = G_k^0 \cup G_k^1, G_k^{i_k} = (x_k^{i_k}, x_k^{i_k+1}), i_k = 0, 1; k = 1, 2, \\ G^{i_1 i_2} = G_1^{i_1} \times G_2^{i_2}$$

рассмотрим гиперболическое уравнение второго порядка с доминирующей смешанной производной

$$(l_{11}u)(x) \equiv D_1 D_2 u(x) + a(x) D_1 u(x) + b(x) D_2 u(x) + c(x) u(x) + \\ + d(x) u(\bar{x}) = \varphi_{11}(x) \quad (1)$$

с условиями

$$(l_2^0 u)(x_2) \equiv \int_{x_1^0}^{x_1^2} \alpha_1(x_1) D_2 u(x_1, x_2) dx_1 = \varphi_2^0(x_2), \quad x_2 \in G_2, \\ (l_2^1 u)(x_2) \equiv \int_{x_1^1}^{x_1^2} \alpha_2(x_1) D_2 u(x_1, x_2) dx_1 = \varphi_2^1(x_2), \quad x_2 \in G_2, \\ (l_1^0 u)(x_1) \equiv \int_{x_2^0}^{x_2^2} \beta_1(x_2) D_1 u(x_1, x_2) dx_2 = \varphi_1^0(x_1), \quad x_1 \in G_1 \quad (2) \\ (l_1^1 u)(x_1) \equiv \int_{x_2^1}^{x_2^2} \beta_2(x_2) D_1 u(x_1, x_2) dx_2 = \varphi_1^1(x_1), \quad x_1 \in G_1, \\ l_0^{i_1 i_2} u \equiv \Delta u(x_1^{i_1}, x_2^{i_2}) = \varphi_0^{i_1 i_2}, \quad i_k = 0, 1; k = 1, 2,$$

Здесь $u(x) = u(x_1, x_2)$ - искомая функция; $D_s^k = \frac{\partial^k}{\partial x_s^k}$ - оператор обобщенного дифференцирования в смысле С.Л.Соболева; $a(x)$, $b(x)$, $c(x)$, $d(x)$ и $\varphi_{11}(x)$ заданные измеримые на G функции, удовлетворяющие условиям:

$$c(x), d(x), \varphi_{11}(x) \in L_p(G), a(x) \in L_{\infty, p}^{x_1, x_2}(G), b(x) \in L_{p, \infty}^{x_1, x_2}(G); \\ \varphi_1^{i_1}(x_1) \in L_p(G_1), \varphi_2^{i_2}(x_2) \in L_p(G_2), \varphi_0^{i_1 i_2} \in R, i_k = 0, 1; k = 1, 2;$$

$$\alpha_i(x_1) \in L(G_1), \beta_i(x_2) \in L(G_2), i = 1, 2;$$

$\bar{x} = (\bar{x}_1, \bar{x}_2) \in G$ – фиксированная точка,

$$\Delta u(x_1^{i_1}, x_2^{i_2}) = u(x_1^{i_1+}, x_2^{i_2+}) - u(x_1^{i_1-}, x_2^{i_2+}) - u(x_1^{i_1+}, x_2^{i_2-}) + u(x_1^{i_1-}, x_2^{i_2-});$$

$$i_k = 0, 1; k = 1, 2.$$

Отметим, что гиперболическое уравнение второго порядка с импульсным воздействием при различных условиях изучены в работах [1 – 6].

Решение задачи (1), (2) будем искать в пространстве $V_p^{(1,1)}(G)$ функций $u \in L_p(G)$, имеющих обобщенные производные в смысле Соболева $D_1^i D_2^j u \in L_p(G^{i_1 i_2}), i_k = 0, 1; k = 1, 2$, для всех $0 \leq i, j \leq 1$. Норма в нем определяется в виде

$$\|u\|_{V_p^{(1,1)}(G)} = \sum_{i,j=0}^1 \|D_1^i D_2^j u\|_{L_p(G)}. \quad (3)$$

Задачу (1),(2) запишем в операторном виде

$$lu = \varphi, \quad (4)$$

где

$$l = (l_{11}, l_1^i, i = 0, 1, l_2^i, i = 0, 1, l_0^{i_1 i_2}, i_k = 0, 1; k = 1, 2),$$

$$\varphi = (\varphi_{11}(x), \varphi_1^i(x_1), i = 0, 1; \varphi_2^i(x_2), i = 0, 1; \varphi_0^{i_1 i_2}, i_k = 0, 1; k = 1, 2) \in H_p^{(1,1)},$$

$$H_p^{(1,1)} = L_p(G) \times L_p(G_1) \times L_p(G_1) \times L_p(G_2) \times L_p(G_2) \times R^4.$$

Норму в пространстве $H_p^{(1,1)}$ определим естественным образом с помощью равенства

$$\|b\|_{H_p^{(1,1)}} = \|\varphi_{11}\|_{L_p(G)} + \|\varphi_1^0\|_{L_p(G_1)} + \|\varphi_2^0\|_{L_p(G_2)} +$$

$$+ \|\varphi_1^1\|_{L_p(G_1)} + \|\varphi_2^1\|_{L_p(G_2)} + \sum_{\substack{i_k=0,1 \\ k=1,2}}^1 |\varphi_0^{i_1 i_2}|.$$

Отметим, что при введенных условиях на коэффициенты задачи (1),(2), оператор $l: V_p^{(1,1)}(G) \rightarrow H_p^{(1,1)}$ линеен и ограничен.

Исследование задачи (1),(2) проводится на основе специального интегрального представления функций $u \in V_p^{(1,1)}(G)$ (см.: [2,3]):

$$u(x_1, x_2) = b_0^{00} + \theta(x_1 - x_1^0)\theta(x_2 - x_2^1)b_0^{01} + \theta(x_1 - x_1^1)\theta(x_2 - x_2^0)b_0^{10} +$$

$$+ \theta(x_1 - x_1^1)\theta(x_2 - x_2^1)b_0^{11} + \int_{G_1} \theta(x_1 - \xi_1)b_1^0(\xi_1)d\xi_1 + \theta(x_2 - x_2^1) \times$$

$$\times \int_{G_1} \theta(x_1 - \xi_1)b_1^1(\xi_1)d\xi_1 + \int_{G_2} \theta(x_2 - \xi_2)b_2^0(\xi_2)d\xi_2 + \theta(x_1 - x_1^1) \times$$

$$\times \int_{G_2} \theta(x_2 - \xi_2)b_2^1(\xi_2)d\xi_2 + \iint_G \theta(x_1 - \xi_1)\theta(x_2 - \xi_2) \times b_{11}(\xi_1, \xi_2)d\xi_1 d\xi_2,$$

где

$$b = (b_{11}(x), b_1^i(x_1), i = 0, 1; b_2^i(x_2), i = 0, 1; b_0^{i_1 i_2}, i_k = 0, 1; k = 1, 2) \in H_p^{(1,1)}.$$

Из представления (5) следует, что любая функция $u \in V_p^{(1,1)}(G)$ имеет следы

$D_1 u(x_1, x_2^{i_2} \pm), D_2 u(x_1^{i_1} \pm, x_2), u(x_1^{i_1} \pm, x_2^{i_2} \pm), i_k = 0, 1; k = 1, 2$, и операции взятия этих следов непрерывны из $V_p^{(1,1)}(G)$ в $L_p(G_1), L_p(G_2)$ и R , соответственно. Для этих следов справедливы также равенства

$$D_1 u(x_1, x_2^0 +) = b_1^0(x_1),$$

$$\begin{aligned} \Delta D_1 u(x_1, x_2^1) &= D_1 u(x_1, x_2^1 +) - D_1 u(x_1, x_2^1 -) = b_1^1(x_1), \\ D_2 u(x_1^0 +, x_2) &= b_2^0(x_2), \\ \Delta D_2 u(x_1^1, x_2) &= D_2 u(x_1^1 +, x_2) - D_2 u(x_1^1 -, x_2) = b_2^1(x_2), \\ u(x_1^0 +, x_2^0 +) &= b_0^{00}, \\ \Delta u(x_1^0 +, x_2^1) &= u(x_1^0 +, x_2^1 +) - u(x_1^0 +, x_2^1 -) = b_0^{01}, \\ \Delta u(x_1^1, x_2^0 +) &= u(x_1^1 +, x_2^0 +) - u(x_1^1 -, x_2^0 +) = b_0^{10}, \\ \Delta u(x_1^1, x_2^1) &= u(x_1^1 +, x_2^1 +) - u(x_1^1 -, x_2^1 +) - \\ &\quad - u(x_1^1 +, x_2^1 -) + u(x_1^1 -, x_2^1 -) = b_0^{11}. \end{aligned}$$

Доказана следующая

Теорема. Для того, чтобы оператор

$l = (l_{11}, l_1^i, i = 0, 1, l_2^i, i = 0, 1, l_0^{i_1 i_2}, i_k = 0, 1; k = 1, 2)$ задачи (1),(2) осуществлял гомеоморфизм между пространствами $V_p^{(1,1)}(G)$ и $H_p^{(1,1)}$ необходимо и достаточно, чтобы соответствующее интегральное уравнение (11) имело единственное решение $b_{11}(x) \in L_p(G)$ для любого $\Phi_{11} \in L_p(G)$.

Литература

1. Асанова А.Т. О корректной разрешимости нелокальной краевой задачи для систем гиперболических уравнений с импульсными воздействиями. Украинский мат. журн. 2015, т.67, №3, с. 291-303.
2. Benchohra M., Henderson J., Ntouyas S. Impulsive differential equations and inclusions. Contemporary Mathematics and Its Applications, 2006, v.2, pp.366.
3. Yusubov Ş.Ş., Hüseynova M.N. İmpuls təsirli lokal olmayan bir sərhəd məsələsinin korrekt həll olunması haqqında. Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 96 -cı il dönmünə həsr olunmuş Riyaziyyat və mexanikanın aktual problemləri adlı Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2019, s. 187-188.
4. Юсубов Ш.Ш. Об одном представлении решений линейных операторных уравнений. Деп. АЗНИИИТИ. АЗ-Д89. №1194, 12с.
5. Юсубов Ш.Ш. О фредгольмовости и представлении решения одного интегро-дифференциального уравнения с импульсным воздействием. Труды ИММ т.5(XIII), 1996, с.187-192.
6. Tkach A.B. Numerical-analytic method of finding periodic solutions with pulse influence. Nonlinear Oscillations, 2001, v.4, №2, pp. 278-285.

XÜLASƏ

İMPULS TƏSİRLİ HİPERBOLİK TƏNLİK ÜÇÜN İNTEQRAL ŞƏRTLİ LOKAL OLMAYAN MƏSƏLƏ

İşdə impuls təsirləri olan hiperbolik tənlik üçün integral şərtli lokal olmayan məsələyə baxılır və bu məsələ ekvivalent integral tənliyə gətirilir.

Açar sözlər: Hiperbolik tənlik, lokal olmayan məsələ, impuls təsirlər.

SUMMARY

NONLOCAL PROBLEM WITH INTEGRAL CONDITIONS FOR HYPERBOLIC EQUATION WITH IMPULSES

Nonlocal problem with integral conditions for hyperbolic equation with impulses is considered. Assigned task is reduced to an equivalent integral equation.

Key words: Hyperbolic equations, nonlocal problem, pulse influences

AZƏRBAYCANDA PİYADA (YÜRÜYÜŞ) TURİZMİ: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Zamanov Samir Bəşarət Oğlu
Şəki Dövlət Peşə Təhsili Mərkəzi

Piyada və ya yürüyüş turizmi istənilən yaşda insanın psixoloji olaraq emosiyalarına və fiziki aləminə müsbət təsir edir, həmçinin dözümlü, iradə, nizam-intizam, komanda ilə işləmək bacarıqlarını formalaşdırmağa şərait yaradır. Bu turizm növü ilə məşğul olan insanlar ətraf mühitlə birgə yaşamaq qaydalarını, turizm texnikasını vərdislərinə yiyələnirlər. Belə insanlar təbiətin dəyərini bilir, ona necə yanaşmaq lazımdır onu öyrənir.

Son zamanlar turizmdə dəyişən turist tələbatını nəzərə alaraq Azərbaycan da mövcud tələbatı ödəyəcək turist marşrutları hazırlamaq və turist axını özünə doğru istiqamətləndirmək istəyir. Bu səbəbdən yeni marşrutlar layihələndirilir və işlənilib hazırlanır.

Açar sözlər: turizm, yürüyüş turizmi, piyada turizmi, turist marşrutları, gəzintilər

Piyada və ya yürüyüş turizmi nədir

Piyada turizm və ya yürüyüş turizmi ekoturizmin ən geniş yayılmış növüdür. Piyada turizmi düzənlik, dağətəyi və orta dağlıq ərazilərdə marşrut üzrə yürüyüşlərdir [1, 39]. Piyada gəzintilər xüsusi avadanlıq və ya fiziki hazırlıq tələb etmir. Lazımi fiziki yüklənmə və ətraf mühitlə təmasdan həzz almağa imkan verir. Təəccüblü deyil ki, bu növ turizm getdikcə məşhurlaşır və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əhalisi öz tətillərini bir neçə “hissəyə” bölərək, müxtəlif müddətli marşrutlar həyata keçirirlər [2, 17]. Yürüyüş turizmi müddətindən asılı olaraq iki qrupa bölünür: günlük (hiking) və uzunmüddətli (trekking).

Hiking, eyni gün içərisində tamamlanan və müəyyən traktoriya üzrə olan yürüyüşlərdir. Hikinglərdə başlanğıc və bitiş nöqtəsi fərqli də ola bilər, eyni də ola bilər. Trekking isə müəyyən bir trayektoriyası olan və ya olmayan 2 gün və daha çox davam edən yürüyüşlərdir. [3]

Dünyada piyada-yürüyüş turizmi.

Hiking və Trekking turları ilə ABŞ, Meksika, Argentina, Peru, Norveç və s. kimi ölkələr xüsusilə seçilir. ABŞ əhalisi Milli Mənzərə Cığırında, avropalılar Norveçin piyada marşrutlarında, müxtəlif ölkələrdən olan turistlər And dağlarında - İnkələrin Cığırında istirahətə üstünlük verirlər.

Dünya üzrə ən məşhur piyada marşrutlarına: uzunluğu 4200 km olan və ABŞ-in Böyük Suayrıcı silsiləsindən keçərək, Kanada sərhədindən Meksika sərhədlərinə qədər uzanan marşrut; ümumi uzunluğu 3473 km olan, Appalaç dağları və ABŞ-in 14 ştatının ərazisindən keçən Appalaç Mənzərəli Cığırı; uzunluğu 33 km olan və Peruda, Mərkəzi Andlarda Kusko şəhərindən Maçu-Pikçu şəhərinə qədər uzanan İnkələrin Cığırı və s. misal göstərilə bilər. [2,17]

Dünyanın ən yaxşı 10 yürüyüş marşrutlarından biri olan Likiya yolu marşrutu Türkiyə ərazisində Fəthiyədən Antalyaya qədər 535 km məsafədə uzanır. Ortalama 21 gündə tamamlanan Likiya yolu macərə, tarix, təbiət, kəşf etmə hissi ilə yaşayan minlərcə turisti hər il qonaq edir. [4] Yunanıstanda yürüyüş turizmində populyarlığı ilə sevilən destinasiyalardan biridir. Manastırdan Meteora qədər çatan trekking marşrutları dik və darlığı ilə seçilir. Avstraliyanın Overland yolu adlanan marşrutda xüsusilə seçilir. Kradle dağından Müqəddəs Klair gölünə qədər 65 km məsafədə uzanan marşrut 6 gün içində gedilir.

Azərbaycanda yürüyüş turizmi.

Ötən illər ərzində ölkəmizdə yürüyüş turizmi istiqamətində mühüm işlər görülmüş və bu işlər hal-hazırda da davam etdirilməkdədir. Yürüyüş turizmi kimi haykinq, trekking və dağ idman turizm növlərinin Azərbaycanda inkişafı üçün həm dövlət səviyyəsində, həm də regional səviyyədə mühüm işlərə imza atılıb. Atılan mühüm addımlar sayəsində artıq ölkəmiz bu sahədə beynəlxalq standartlara uyğunlaşmaqdadır. Əvvəllər dağlıq və düzənliklər ərazilər turizm nöqtəyi nəzərdən diqqətdən kənar

qalmışdı. Amma indi milli parkların formalaşması, dağlıq ərazilərə səfərlərin, turist gəzintilərinin təşkili mümkündür. Belə turist gəzintiləri zamanı ilk növbədə turistlərin təhlükəsizliyi təmin edilməlidir. Artıq dövlət qurumları bu sahədə peşəkar dağ bələdçilərinin hazırlanması, dağ bələdçilərinin təhlükəsizlik qaydaları barədə təlimatlandırılması, ilkin yardım qaydaları barədə maarifləndirilməsi işləri həyata keçirilib və mütəmadi olaraq keçirilməkdə davam edir. Artıq, tez-tez yeni turist marşrutları araşdırılır, layihələndirilir və dəyərləndirilir. Yeni yürüyüş marşrutları işlənilib hazırlanılır, marşrutlar üzrə bələdçilər yetişdirilir. Artıq haykinq, trekkinq və dağ turizmi istiqamətində məşğul olmaq üçün baza formalaşmışdır. Hazırlanmış yeni marşrutlar üzərində daldalanacaq yerləri, düşərgələrin salınması üçün yerlər müəyyənləşdirilib və təhlükəsizliklə bağlı müxtəlif işlər aparılıb. [5]

Hal-hazırda məşhur yürüyüş marşrutlarından biri Xınalıq marşrutudur. Xınalıq dəniz səviyyəsindən 2 000 m yüksəklikdə, ölkəmizin ən tanınmış etnoturizm mərkəzlərindəndir və gözəl təbiəti ilə seçilir. Bu məkan tufan zamanı lövbət saldığı iddia edilən Nuh peyğəmbərlə əlaqələndirilir. Evlər bir-birinə çox sıx şəkildə tikilib və hər bir evin təqribən 2-3 əsr yaşı var. Bu marşrut üzrə səyahət etsəniz, əzəmətli Qafqaz dağlarının seyrinə dalmaqla yanaşı son dərəcə maraqlı yerli mədəniyyətlə də tanış olacaqsınız. [7]

Digər bir məşhur marşrut Lahıc marşrutudur. Lahıc, Bakıdan 2 saatlıq məsafədə, Azərbaycanın şimalında Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamacında, dəniz səviyyəsindən 1505 m yüksəklikdə, İsmayilli rayonu ərazisində yerləşir. Lahıc müxtəlif sənətkarların məskənidir. Misgərlik, dəmirçilik, zərgərlik, xalçaçılıq, papaqçılıq və dabbağlıqla məşğul olan sənətkarlar xüsusilə seçilir. Yay aylarında Lahıcın sərin dağ havası, füsunkar təbiəti turistləri daha çox cəlb edir. [7]

Unudulmaz macərələrin yaşandığı Qəbələ rayonu Bakıdan 260 km məsafədə yerləşir. Qəbələ rayonu tək yürüyüş turizmi ilə yox, burada raftinq, safari, xizəkçilik, paraplanla uçuş kimi digər alternativ turizm növləri ilə də turistləri özünə cəlb edir. [7]

Digər bir marşrut Zaqatala rayonudur. Dörd tərəfi dağlarla əhatələnmiş vadidə yerləşən Car kəndi özünün çox könüllüxşayan mənzərəsi ilə seçilir. Burada əsas gəzintilər alp çəmənliyi ilə örtülmüş Şamilovka yaylasına, dərəli-təpəli dağların və sıx meşənin arasından axan Katex çayına təşkil edilir. [7]

Gözəl mənzərəli dağları, nadir flora və faunası ilə göz oxşayan Qubanın dağ kəndlərinin möcüzələrindən həzz almağın ən yaxşı yolu burada gəzintiyə çıxmaqdır. Turist Şahdağ Milli Parkını, Qırz, Qalaxudat, Laza və Xınalıq kəndlərində yürüyüş turlarına qoşula bilirlər. Siz Qafqaz dağlarının möhtəşəm mənzərələrini seyr edərək, müxtəlif etnik qruplardan olan insanlarla tanış ola bilərsiniz. [7]

Aktiv şəkildə istifadə edilən marşrutlardan Beşbarmaq dağı və Xızı dağları da həm yerli turistlərin, həm də xarici turistlərin diqqətini özünə cəlb etməyi bacarıb. Bakıdan Qubaya səfər edərkən magistral yolun sol tərəfində yerləşən Beşbarmaq dağının hündürlüyü 3820 m-dir. Əfsanəyə görə “dirilik suyu” axtarışında olan Xızır peyğəmbər bu dağın zirvəsindəki bulaqdan su içir və ölməzlik qazanır. Bu gün insanlar həmin sirli dağa gəlib dua edirlər. Bu dağ Azərbaycanda ornitoloji turizm üçün ən gözəl yerlərdən biridir. Buradakı dağlar və dəniz arasındakı keçid, köç edən yüzlərlə quş növü üçün dəhliz rolunu oynayır. Xızı rayonuna gedərkən yol üstü qırmızı, narıncı, tünd qəhvəyi və çəhrayı rənglərlə boyanmış çox da hündür olmayan, amma gözəlliyi ilə göz oxşayan çox sayda dağlar görünür. Məhz bu dağlar Azərbaycanda çox məşhur olan Xızı dağlarıdır. [7]

Azərbaycanda yürüyüş turizmində gələcək perspektivlər.

Böyük Qafqaz dağları, Talış dağları və Kiçik Qafqaz dağlarının özünəməxsus coğrafi zənginliyi, müxtəlifliyi Azərbaycanda haykinq, trekkinq və dağ turizminin daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Diqqətdən kənarda qalmış coğrafi ərazilərin kəşf edilməsi, dəyərləndirilməsi, layihələndirilməsi və işlənilib hazırlanması heçdə qısa zaman kəsiyində reallaşmır. Hal-hazırda Quba-Qusar, Şəki-Zaqatala, Cənub zonası, Naxçıvan MR regionları istiqamətində bu istiqamətdə geniş işlər aparılıb. Çoxlu sayda yürüyüş marşrutları işlənilib istifadəyə verilmişdir.

2020-ci ilin sonlarına doğru ölkəyə gələn turistlərin əsas tələbatı olan dağ-piyada marşrutlarının yaradılması və davamlı turizm sənayesinin inkişafına dəstək məqsədilə Dövlət Turizm Agentliyi və Azərbaycan Turizm Bürosu 3 müxtəlif istiqamətdə 16 dağ piyada marşrutu hazırladı. Çətinlik dərəcəsinə görə asan və orta qiymətləndirilən marşrutlar orta fiziki hazırlığa malik və ciddi fiziki

problemi olmayan bütün turistlər üçün hazırlanmışdır. Aşağıdakı 3 istiqamətdə hazırlanmış marşrutlar barədə məlumatlar azerbaijan.travel internet portalında dərc ediləcək:

- Şimal istiqaməti: Quba və Qusar rayonlarının ərazisində yerləşir. Ümumi 50 km yaxın məsafədə, 6 marşrut hazırlanıb: Xınalıq-Qalaxudat 8 km, Qalaxudat-Qrız 12 km, Qrız-Qrzdəhnə 8,5 km, Şahdağ Turizm Mərkəzi – Laza 4,7 km, Laza-Kuzun 6,5 km, Kuzun – Yergi Kek 8 km.

- Şimal-Qərb istiqaməti: Şəki, Qax və Zaqatala rayonlarının ərazisində yerləşir. Toplamda 5 marşrut işlənilib: Car-Honzoqor 9,2 km, Honzoqor-Qəbizdərə 6,4 km, İlisu-Qaşqaçay 16 km, Qaşqaçay-Qumuq 5,5 km, Baş-Göynük-Kiş 14,6 km.

- Qərb istiqaməti: Göygöl, Daşkəsən və Gədəbəy rayonları ərazisində yerləşir. Ümumi 5 istiqamət üzrə marşrutlar hazırlanıb: Əzgilli-Cavadxan 13 km, Əzgilli-Çıraqlı 9,3 km, Çıraqlı-Dəstəfur 8,5 km, Əmirvan-Mehransa 10,4 km, Soyuqbulaq-Mehransa 10 km. [6]

Hər bir rayonun ərazisində yerləşən marşrutlar birləşdiriləcək və yolüstü kəndlərdə yerləşən qonaq evlərində gecələmə təmin olunacaq, hərəkət istiqamətində məlumat lövhələri yerləşdiriləcək. Artıq marşrutlarla bağlı işlərin aprel-may aylarında tamamlanması gözlənilir. Bu da pandemiya sonrası turizmin daha sürətli inkişafına şərait yaradacaq. Müştəri tələbatını ödəmək məqsədilə hazırlanmış bu haykinq turları həm kəndlərdə turizmin inkişafına, həm də kənd-qonaq evlərinin çoxalmasına, xidmət səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaradacaq.

Növbəti mərhələ kimi cənub turizm koridoru, Naxçıvan və Qarabağ regionlarında da belə dağ-piyada marşrutlarının qiymətləndirilməsi və layihələndirilməsi planlaşdırılır.

Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük vətən müharibəsi adlandırılan İkinci Qarabağ savaşı nəticəsində əzəli Azərbaycan torpaqları Qarabağ torpaqları işğaldan azad edildi. Azad olunmuş torpaqlar Kiçik Qafqaz dağlarının füsunkar təbiəti ilə zəngindir. Böyük turizm potensialına malik bu torpaqlarda tezliklə turizm infrastrukturunu qurulacaq və turistlərin istifadəsinə verilməlidir. Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Şuşa kimi kiçik yüksək dağ zirvələri ilə zəngin rayonlarda yeni haykinq turları planlaşdırılacaq və turistlərin istismarına verilməlidir. Turizm infrastrukturunu qurulduqdan sonra turistlərin əsas axın istiqaməti olaraq dəyərləndirilir. Həm yerli turizm mütəxəssislərinin, həm də türk turizmçilərin birgə əməyi nəticəsində Qarabağ turizm zonası kimi turizm bənzərinə şahid olacaq. Həm burda erməni vəhşiliklərinin nümayişi, həm füsunkar təbiəti, həm də azad olunan torpaqlarda qurulan infrastruktur ölkəmiz haqqında xarici turistlərin fikirləri, düşüncələri tamam dəyişəcək və əsas hədəf istiqamətlərindən birinə çevriləcək.

Nəticə

Ölkəmizdə turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində reallaşdırılan layihələr nəticəsində son 2-3 ildə turizmin inkişafı pik həddə çatmışdı. Qurulan infrastruktur layihələri, xarici ölkələrdə reallaşdırılan marketing tədbirləri nəticəsində çoxlu sayda xarici turist il ərzində ölkəmizə səfər edir.

Son illər də dəyişən turizm tələbatını nəzərə alaraq ölkəmiz də haykinq, krekking, raftinq, səfəri və s. kimi turizm növlərinin inkişafına diqqət ayırmağa başladı. Mövcud olan, planlaşdırılan və hazırlanması davam edən turist marşrutları dəyişən turizm tələbatını ödəyəcək və dayanıqlı turizmin inkişafına təkan verəcəkdir. Hal-hazırda istismarda olan yürüyüş marşrutları mövcud turizm potensialının çox az bir qismi. Hələ öyrənilməmiş, layihələndirilməmiş və planlaşdırılmamış çoxsaylı turist marşrutları tək-cə yürüyüş turizmini yox, özü ilə digər turizm növlərinin inkişafına da dəstək olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. B.Ə. Bilalov, Ç.G. Gülahyev. "Turizmin əsasları". "QHT Nəşriyyatı". Bakı-2015. 496 səh.
2. "Ekoturizm" referatı.
3. Seda Öksüz. "Hiking, Trekking və Dağçılıq fərqləri nələrdir?". Türkiyə Dağçılıq Federasyonu. 2017, 5 səh.
4. "Dünyanın ən iyi 10 yürüyüş rotasından biri Likya Yolu". Turizmgunlugu.com . 28 avqust 2019-cu il.

5. Fəxriyyə Abdullayeva. “Azərbaycanda dağ turizmi: imkanlar və perspektivlər”. 2013. Anl.az
6. “Azərbaycanda dağ-piyada marşrutları yaradılıb”, Banker.az , 9 mart 2021-ci il
7. Azərbaycan Turizm Bürosu

SUMMARY

Pedestrian or Walking tourism has a psychological positive effect on the emotional and physical world of a person at any age. It also creates condition for the formation abilities such as-endurance, will, discipline, teamwork skills. People engaged in this type of tourism learn the rules to live in harmony with environment and the skills of tourism techniques such people know the value of nature and learn how to approach it.

Recently, paying attention to the changing needs in tourism. Azerbaijan also wants to prepare tourist routes that will meet the existing demand, and to direct the flow of tourist towards itself. For this reason, new routes are being designed and prepared.

Key words: hiking, pedestrian tourism, tourist routes, walks

РЕЗЮМЕ

Пеший или пеший туризм в любом возрасте положительно влияет на психологический, эмоциональный и физический мир человека, а также создает условия для формирования выносливости, воли, дисциплины, навыков работы в команде. Люди, занимающиеся этим видом туризма, изучают правила жизни с окружающей средой, навыки туристической техники. Такие люди знают цену природе и учатся к ней приближаться.

Принимая во внимание меняющиеся потребности туристов в туризме, Азербайджан также хочет разработать туристические маршруты, которые будут отвечать существующим потребностям и направлять поток туристов. По этой причине проектируются и разрабатываются новые маршруты.

Ключевые слова: туризм, пеший туризм, туристические маршруты, прогулки.

Gənc tədqiqatçılara yardım məqsədilə təqdim edilən bütün tezis və məqalələr çap edilmişdir. Kitabda müxtəlif məzmunlu və fərqli səviyyəli elmi əsərlərə görə Qərbi Kaspi Universiteti məsuliyyət daşımır.

For the help to young researchers all presented theses and articles have been published. Western Caspian University is not responsible for scientific works in different content and different levels in the book.

**Çapa imzalanıb:2021
Format 64x90 1 /16. F.ç.v 20,25.
Ofset çap üsulu. Tiraj 300 nüsxə.**

Qərbi Kaspi Universitetinin mətbəəsi

